

hatıralar

Cemal Paşa

Hazırlayan: Alpay Kabacalı

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

2. baskı

hatıralar • Cemal Paşa

Genel Yayın: 495

CEMAL PAŞA

HATIRALAR

İTTİHAT VE TERAKKİ, 1. DÜNYA SAVAŞI ANILARI

YAYINA HAZIRLAYAN
ALPAY KABACALI

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2001

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: MAYIS 2001
2. BASKI: 1000 ADET, TEMMUZ 2006

ISBN 975-458-249-1

BASKI
ŞEFİK MATBAASI
(0212) 472 15 00
MARMARA SANAYİ SİTESİ M BLOK 291
İKİTELLİ 34306 İSTANBUL

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
MEŞELİK SOKAĞI 2/3 BEYOĞLU 34430 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskulturyayinlari.com.tr

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

hatıralar

İTTİHAT VE TERAKKİ,
I. DÜNYA SAVAŞI ANILARI

Cemal Paşa
Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı

Yayına Hazırlayan
Alpay Kabacalı

Anı

İçindekiler

CEMAL PAŞA VE ANILARI 1
Anılar üzerine 10

HATIRALARA GİRİŞ 14

İSTANBUL MUHAFIZLIĞI 15
Nazım Paşanın cenaze töreni 16
Muhalifler hakkında genel af 17
Ali Kemal Beyin mektupları 19
Doktor Rıza Nur Beyin mektupları 22
Muhafızlık esnasında bazı icraat 23
Hükümeti devirme hareketi 25
Prens Sabahaddin Bey 29
Abuk Ahmed Paşa 32

MAHMUD ŞEVKET PAŞA OLAYI 33
Gümülcineli İsmail Bey 37
Kâmil Paşa 39
Mahmud Şevket Paşanın şehit edilmesi 45
Mahmud Şevket Paşa olayının sorumluları 49
Damat Salih Paşa ve Fransa'nın müdahalesi 52

SAİD HALİM PAŞA KABİNESİ 57
Batı Trakya geçici hükümeti 61
Osmanlı Bulgar ittifak görüşmeleri 64
Suriyelilerle ve genellikle Araplarla anlaşma 70
Alman askeri ıslahat heyeti 79
İzmir vilayeti Rumlarının
Makedonya Türkleriyle mübadelesi 87
İngiliz ve Fransızlarla iktisadi görüşmeler 90
Nafia (bayındırlık) Nezareti 92
Antalya şimendiferi 93

BAHRİYE NEZARETİ 99
Bahriye Nezareti dairelerinin düzenlenmesi 100
Kuruluşun tüzüğü ve uygulaması 102
Sultan Osman ve Reşadiye – yeni harp gemileri siparişi 108
Türk tersanesinin ıslahı teşebbüsleri 109
Türkiye'de çalışan İngiliz uzmanlar 112
Osmanlı bahriye politikası 113

UMUMİ HARBE DOĞRU 117
Türk-İngiliz işbirliği 119
Türk-Fransız yakınlaşması... 121
Fransa gezisi 124
Alman-Türk ittifakı 130
İttifak (dostluk) antlaşması üzerine düşünceler 134
Umumi Harp ve Osmanlı seferberliği 141
Goeben ve Breslau sorunu 143
İngiliz, Fransız ve Rus elçileriyle özel görüşmeler 148
Umumi Harbe girişimiz 153
Tayin sebebi – İstanbul'dan hareket –
Şam'a kadar yolculuk 164
İstanbul'dan hareket 165
Şam'a kadar yolculuk 167

BİRİNCİ KANAL SEFERİ 174
Deve ve su sorunu 179
Sefer başlıyor 179
Kanala hücum! 182
Çekilme kararı 184
Sonuç 187

GAZZE SAVUNMALARINA KADAR GELİŞMELER 189
Diğer kumandanlıklar 191
Arap liderleriyle temaslar 191
Çanakkale cephesine yardım 193
İkinci Kanal Seferi hazırlıkları 195
Şerif Hüseyin'in isyanı 197
İkinci Kanal Seferi 200

GAZZE SAVUNMALARI 202
İngiliz kuvvetlerinin konuşu 203
1. Gazze Savunması 204

Von Kress'in karşı taarruz teklifi 206
İngilizlerin harp hilesi 207
II. Gazze Savunması 208

FİLİSTİN CEPHESİNİN AKIBETİ 210
Cephelerin genel durumu 210
Halep Toplantısı 212
Stratejik değerlendirmeler 214
Bağdat Seferi hazırlıkları 216
İstanbul Toplantısı 217
4. Ordunun planı 219
Falkenhayn'ın amacı 220
İmparatorların daveti 221
İstifa düşüncesi ve yeni kuruluş 223
Mustafa Kemal ve Falkenhayn 225
İngiliz taarruzu 226
Başkumandan vekili cephede 228
Falkenhayn ve Kudüs 230
İstanbul'a dönüş ve Filistin cephesinin akıbeti 231

ARAP İHTİLALİ 235
Dr. İzzet El-Cündi 237
Uzlaştırma gayretleri 243
Lübnan Hıristiyanları 248
Amerikan Sefiri Morgenthau'nun yalanları 249
Dürziler 251
Atraşeler 253
Arabın gerçek din adamları 258
İhtilalin ihbarı 260
Deliller 263
Şerif Hüseyin'in rolü 268
İdam hükümleri 270
Şerif Faysal 271
Homurtular başlıyor 284
Âlimin adaleti 287
Eleştiriler 288
Mekke ayak diriyor! 290
Şerif Faysal'ın kaçması 292
Tedbirler 293
İhanetin son perdesi 295
Neden isyan etmiş? 298

İdam kararları üstüne belgeler 301
İhanetin sonuçları 322

SURİYE'DE İAŞE İŞLERİ 331
Lübnan ve Filistin'in iaşesi 331
Çekirge felaketi ve alınan tedbirler 333
Açlık başlıyor 337
Dış yardım için çalışmalar 339
Ordunun yardımları 340
Gerçek sorumlular 342
Suriye'de bayındırlık ve kültür çalışmaları 334
Menzil teşkilatı 347
Demiryolları 350
Şehirlerin imarı 352
Çeşitli bayındırlık ve kültür çalışmaları 355

ERMENİ SORUNU 361
İttihatçılar ve Ermeniler 375
Adana Olayı 378
Rusya ve Ermeni sorunu 388
Proje 391
Rusya'nın yeni manevrası 400
26 Ocak ve 8 Şubat 1914 tarihli Türk ve Rus İtilafnamesi (antlaşması) metnidir 401
Ermeni tehciri 406
Gerçek sorumlular 411

GELECEK HAKKINDA DÜŞÜNCELER 415

FOTOĞRAFLAR 419
DİZİN 437

Ahmed Cemal, 6 Mayıs 1872'de Midilli'de doğdu. Babası askeri eczacı Mehmed Nesib Efendidir. Kuleli Askeri İdadisi'nde ve Mekteb-i Harbiye'de öğrenim gördü. 1895'te kurmay yüzbaşı olarak orduya katıldı. İlk görevi, Genelkurmay Birinci Şubesinde idi. 1896'da Kırklareli İstihkâm İnşaat Şubesinde görevlendirildi. 1897'de rütbesi kolağalığına (önyüzbaşı) yükseltildi. Ertesi yıl Selanik'teki Üçüncü Orduya atandı ve redif fırkası (tümeni) kurmay başkanlığına getirildi. Çok geçmeden buradaki gizli örgüte, İttihat ve Terakki Cemiyetine girdi ve cemiyetin askerler arasında örgütlenmesi için çalışmaya başladı.

1905'te binbaşılığa yükseltilen Cemal Bey, ertesi yıl gezici bir görev üstlendi: Rumeli Demiryolları müfettişliğine getirilmişti; görevleri arasında askeri yolların yapımını hızlandırmak da vardı. Bu gezici görevden yararlanarak İttihat ve Terakki örgütlenmesinin yaygınlaşıp genişlemesine çalıştı ve başarı sağladı. 1907'de Üçüncü Ordunun kurmay heyetinde görevlendirildi. Burada Kolağası Mustafa Kemal (Atatürk) ve Binbaşı Fethi (Okyar) Beylerle çalıştı.

23 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyetin ilanından hemen sonra İstanbul'a İttihat ve Terakki'nin "fevkalade murahhas" (özel delege) olarak, Babıâli ile ilişkiye geçmek üzere gönderdiği on kişiden biri, Cemal Beydi. Çok geçmeden de İttihat ve Terakki'nin merkez üyeliğine seçildi. Yine aynı sıralarda kaymakamlığa (yarbay) yükseltilerek, Anadolu'ya gönderilen Heyet-i Islahiye'nin (Düzeltim Ku-

rulu) üyeliğine getirildi. Doğu illerindeki kaynaşmaya ve toprak anlaşmazlıklarına çözüm yolu bulmakla görevlendirilen kurul yola çıkmadan, 31 Mart Olayı patlak verdi (13 Nisan 1909). Ayaklanmayı bastırmak üzere Ayastefanos'a (Yeşilköy) gelen Hareket Ordusuna katılan Cemal Bey, ortalık yatıştıktan sonra Üsküdar mutasarrıflığına atandı. (Bu görevi sırasında "gecelik entari ile sokağa çıkma yasağı" getiren Cemal Bey, dönemin mizah dergilerine konu olmuştu.) Çok geçmeden de, Çukurova'da çıkan Türk-Ermeni çatışmasının sona erdirilmesi ve bölgede düzenin sağlanması amacıyla Adana valiliğine "teşkilatçı ve disiplinci" kişiliğiyle tanınan Cemal Bey getirildi. Burada özellikle "Ermeni sorunu" ile uğraşan Cemal Bey, hastalığı nedeniyle 1910 yılı sonunda İstanbul'a gelmek zorunda kaldı. Adana'ya dönüşünden kısa bir süre sonra da Bağdat valiliğine getirildi ve 14 Ağustos 1911'de yeni görevine başladı. Burada bir yandan Arap aşiretlerinin çıkardığı isyanla ve aşiretler arasındaki kaynaşmalarla ilgileniyor, bir yandan bayındırlık eserleri yapımına hız verilmesi için çalışıyordu.

Trablusgarp'ta Türk-İtalyan savaşı başlayınca, dönemin kimi genç subayları gibi, savaşa katılmak üzere İstanbul'a başvurup izin istediyse de, izin alamadı. Ancak, Said Paşanın başında bulunduğu İttihat ve Terakki hükümetinin 4 Temmuz 1912'de çekilmesi üzerine o da Bağdat valiliğinden istifa edip İstanbul'a döndü.

Bu sıralarda Birinci Balkan Savaşı başlamıştı. Cemal Bey, katıldığı Balkan Savaşıyla ilgili anılarını Fransızca *Illustration* dergisinin Türkiye muhabirleri Georges Remond ile Alain de Pennrun'a anlatmış; bu anılar, 1914'te Paris'te yayımlanan *Sur les Lignes de Feu* (Ateş Hatlarında) adlı kitapta yer almıştır. Behçet Cemal'in bu kitaptan özetlediği kadarıyla, anıları aşağıya aktarıyoruz:

"21 Eylül 1912'de Konya Redif Fırkası komutan vekilliğine atanan Kurmay Yarbay Cemal Bey, seferberliğin hız-

landırılması için Konya'ya telgrafla emirler verdikten sonra hemen, kuruluşuna dahil olduğu 9. Kolordunun komutanı Hakkı Paşa ile buluşmak üzere Çerkezköy'e gidiyor. Kolordu komutanı ile yaptığı görüşmelerde, seferberliğin henüz başlamış olduğunu, harekât planının ise hazır olmadığını öğrenen Cemal Bey, ilk hayal kırıklığına burada uğruyor. Kaldı ki, Konya, Seydişehir ve Karaman redif alaylarından oluşan fırkasının (tümen) dokuz taburundan üçünün bir yıldır Yemen'de bulunması yüzünden kendi kuvvetinin altı tabura ve biraz topçuya ineceğini de ancak burada öğreniyor. Konya Redif Fırkasının henüz hiçbir birliği yığınak alanına yetişememiş bulunduğundan, Cemal Beye Saray, Vize ve Pınarhisar arasındaki bölgenin incelenmesi görevi veriliyor. Bu arada Cemal Bey, 6 Ekim 1912 tarihinde albaylığa terfi ettiğini de haber alıyor. Nihayet 16 Ekim 1912 tarihinde Konya Redif Fırkasının ilk birliği olan Seydişehir Alayına bağlı Beyşehir Taburunun Saray'ın birkaç kilometre güneybatısındaki Büyük Manika köyüne vardığını duyan Cemal Bey, hemen bu küçük birliğinin başına koşuyor.

Cemal Bey, Balkan Savaşının bilinen sevk ve idare perişanlığı içerisinde didinerek Kırkkilise (Kırklareli) ve Pınarhisar-Vize felaketlerini yaşamak bahtsızlığına uğruyor. Artık bozgun kesinleşmiştir; yapılacak biricik iş paniğe uğramış birlikleri toplayarak, düzenli biçimde Çatalca'ya çekilmektir. Kurmay Albay Cemal Bey, Saray'da kurduğu karargâhında 3 Kasım 1912'den başlayarak tümeninin kılıç artıklarını topluyor ve aldığı önlemler sayesinde daha o akşam kolordu komutanı Hakkı Paşaya muharebeye hazır olduğunu bildiriyor.

5 Kasım sabahı kolordu, Istranca Dağı yönünde çekilmeyi sürdürüyor. 10 Kasım sabahı genel karargâha gelen bir ordu emri, genel durumu açıklarken Cemal Beyin Yassıviran-Uzunlu ve Nakkaşköy-Mahmutpaşa hattının savunmasıyla görevli 4. Nizamiye Fırkası komutanlığına atandığını

bildiriyor. Ne yazık ki bu emirde, 4. Fırkanın nerede bulunduğuna ilişkin tek bir sözcük yoktur. Birtakım araştırmalardan sonra Cemal Bey, 4. Fırka birliklerinin bildirilen hatta varmış olduklarını öğreniyor ve hemen oraya koşuyor.

Artık Cemal Bey için yapılacak tek iş, savunma mevzilerinin hazırlanması ve erlerin moral bozukluğunun düzeltilmesidir. Ancak, orduyu kırıp geçiren kolera, 4. Fırka komutanına da bulaşmıştır. Cemal Bey, 14 Kasım 1912'de mevzileri denetlerken at üstünde bayılır ve çadırına yatırılır. Ertesi günü yatakta geçiren Cemal Bey, doktorların bütün ısrarlarına karşın, görevinin başından ayrılmamakta direnir. Ne var ki, 15 Kasım akşamı saat 19'da gelen yeni bir kriz, genç kurmay albayın direncini kırar ve hastaneye kaldırılmak üzere bir otomobil gönderilmesini rica etmek için Hadımköy'deki başkumandanlık karargâhına haber gönderir. Cemal Beyin sağlığının gittikçe bozulduğunu gören hekimler, otomobil gelmeden, gece karanlığında hastayı, yatağıyla birlikte bir 'muhacir arabası'na yükleyip yola çıkarırlar. Yarı yolda karargâhtan gelen otomobile rastlanır ve Cemal Bey bu araca aktarılır.

Hadımköy'de hastayı barındırabilecek bir yer bulunamaz. Kimse koleralı hastanın yanına sokulmak istemez. Pertev Paşa, otomobile şiddetle ihtiyaç olduğunu ve bu aracın Cemal Bey emrinde bırakılamayacağını avaz avaz bağırarak bildirmektedir. Herkes ve her şey, Cemal Bey'i ölüme mahkûm etmiş gibidir.

Hadımköy'de levazım reisi bulunan kayınbiraderi, bir rastlantı sonucu Cemal Beyi görür ve hemen kendi evine götürür. Yetişen doktorların yaptıkları bir kafein enjeksiyonu, hastanın acılarını biraz olsun yatıştırır.

Ertesi sabah, 16 Kasım 1912'de, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Nâzım Paşanın emriyle hazırlanan özel bir tren, Cemal Beyi İstanbul'a götürüyordu. Cemal Bey Sirkeci'de trenden sedyeyle indirilirken, Bulgar topçusu Çatalca'daki mevzilerimize ilk mermilerini savuruyordu."

Cemal Bey, sağlığına kavuşunca, 'Menzil Müfettişi ve Ordu İdare Reisi' sıfatıyla 26 Aralık 1912'de göreve başladı.

İttihatçılar, yönetimi ele alma hazırlıkları içerisindeydi. Örgütleri, Talât Bey (Paşa) ve Cemal Bey tarafından önceden 'hazırlanacak'; Enver Bey (Paşa) de elli altmış 'fedai'yle birlikte Babıâli denilen sadrazamlık binasını basacak ve kabineyi çekilmeye zorlayacaktı. 23 Ocak 1913'te düzenlenen Babıâli Baskını, (kimi söylentilere göre sadrazamlığa getirmeyi düşündükleri) Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ile dört subayın ölümüyle sonuçlandı. Sadrazam Kâmil Paşa, silah tehdidi altında istifasını yazdı. Enver Bey, bu yazıyı saraya götürüp Padişaha sundu. Böylece yönetim, İttihat ve Terakki'nin eline geçti; sadrazamlığa da onların isteği üzerine Mahmud Şevket Paşa getirildi. Cemal Paşa, anılarına bu olayla, hemen o gün Mahmud Şevket Paşa tarafından "İstanbul Muhafızlığına" atanmasıyla başlamakta ve yaşamının Birinci Dünya Savaşı sonuna kadarki altı yıllık dönemini anlatmaktadır. Biz bu dönemi, AnaBritannica'nın tarafsız bir bakış açısıyla yazılmış ilgili maddesinden aktararak bu önsözde, Cemal Paşanın yaşamı üzerine –özet de olsa– eksiksiz bilgi vermek istiyoruz.

1913'te, Bulgarlarla yapılan barış görüşmelerine askeri üye olarak katıldı ve İstanbul Muhafızlığının kaldırılması üzerine 1. Kolordu komutan vekili oldu. Aralık 1913'te mirlivalığa (tuğgeneral) yükseldi. 26 Şubat 1914'te Nafia (Bayındırlık) nazırlığına, 11 Mart 1914'te de Bahriye nazırlığına atandı. Bahriye Nezaretinde ve donanmada yeni düzenlemeler yaptı.

Öteden beri Fransız yanlısı olarak bilinen Cemal Paşa, Birinci Dünya Savaşına girerken Fransa'nın desteğini kazanmak amacıyla Fransa'ya gitti. Ama siyasal ittifak sağlayamadı ve bunun üzerine, Alman yanlısı Enver ve Talât Paşalarla birlikte 2 Ağustos 1914'te yapılan Osmanlı-Alman İttifakını destekledi. Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşına girmesi üzerine, Bahriye nazırlığının yanı sıra 2. Ordu komutanı olarak görevlendirildi. Kısa bir süre sonra Filistin'deki 4. Ordu komutanlığına atandı (Kasım 1914). 1915'te ferikliğe

(korgeneral) yükseldi. Mısır'ı İngilizlerden almak amacıyla düzenlenen ve Kanal Seferi olarak bilinen çarpışmalarda komuta ettiği Osmanlı güçleri ağır kayıplar verince geri çekilmek zorunda kaldı. Bunu Filistin cephesindeki başka yenilgiler izledi. Gittikçe kötüleşen durumu düzeltmek amacıyla Temmuz 1917'de Yıldırım Orduları Grubu kurularak 4. Ordu kaldırıldı. Cemal Paşa da, göstermelik bir görev olan Suriye ve Garbi Arabistan Orduları umum kumandanlığına (Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen ve Asir bölgesi komutanlığı) atandı ve birinci ferikliğe (korgeneral) yükseltildi. 1918'de bölgenin denetimi Yıldırım Orduları Grubuna verilince bu görevden de alındı.

Cemal Paşa, Suriye'de bulunduğu sırada çeşitli toplumsal hizmetlerin ve bayındırlık etkinliklerinin yaygınlaştırılması için çalıştı; yörenin arkeolojik özellikleriyle yakından ilgilendi. Bu arada Arap ileri gelenleri arasında ortaya çıkan siyasal hoşnutsuzluğa ve düşmanca yönelimlere sert önlemlerle tepki gösterdi. Şerif Hüseyin önderliğindeki ayaklanma, 4. Ordunun bölgedeki durumunun sarsılmasında önemli bir etken olmuştu." (*AnaBritannica*, cilt 5, s. 450)

Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşından yenik çıkması ve 30 Ekim 1918'de Mondros Bırakışmasının imzalanması üzerine Cemal Paşa, 1/2 Kasım 1918 gecesi ileri gelen İttihatçılarla (Talât ve Enver Paşalar, Beyrut Valisi Azmi, eski Polis Müdürü Bedri, Doktor Nâzım, Doktor Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler) birlikte bir Alman denizaltısına (U-67) binerek Türkiye'den ayrıldı. Ertesi gün Kırım Yarımadasına, Sivastopol yakınındaki Gözleve'ye (Evpatorya), ulaşan denizaltıyı Almanların hazırladığı bir askeri tren bekliyordu. Bu trenle Berlin'e giden Cemal Paşa, on beş yirmi gün sonra Münih'e geçti. Burada, savaş sırasında tanıdığı bir Alman profesörün yardımıyla elde ettiği, Halit Baboviç adında bir Boşnak için düzenlenmiş sahte pasaportla yaşamaya başladı. Oradan İsviçre'ye gitti ve Suriye'de tanıdığı İsmet Beyin (sonra İstanbul Tramvay İdaresinde hareket müdürü) yardımıyla bir süre Davos kenti dolayındaki Klosters'te kaldı.

1920 Mayısı başlarında Berlin'e dönen Cemal Paşa, 18 Mayıs'ta Almanya'dan ülkelerine hareket eden Rus tutsakları arasına karışarak Reval'e, oradan yine tutsaklarla birlikte Petersburg üzerinden Moskova'ya ulaştı (27 Mayıs). Burada, İttihatçıların ve Ankara hükümetinin temsilcisiymiş gibi, Sovyet hükümetiyle ittifak görüşmeleri yapmak istedi. Gerçek amacı ise "Hindistan ihtilali"ydi. İngilizlerin tutsak durumuna getirdiği Doğu milletlerinin kurtarılmasını öngörüyor; Türkiye'nin de bu yolla kurtulacağını umuyordu.

Mustafa Kemal Paşaya yazdığı mektuplarda eylemlerini anlatan ve düşüncelerini ortaya koyan Cemal Paşa, Moskova'dan aldığı "Anadolu-Türkiye İhtilalci Hükümetinin Temsilcisi" kimliği ve görev belgesiyle Baku'ya gidip döndü. 12 Temmuz'da Moskova'dan Türkistan'a hareket etti, Taşkent'te karargâh kurdu. Oralara dağılmış, eski savaş tutsağı Türk subay ve erlerini toplayıp örgütlemeye girişti.

29 Ağustos 1920'de Taşkent'ten yola çıkan ve on beş gün süren yolculuktan sonra Afganistan'a ulaşan Cemal Paşa, Afgan Emiri Amanullah ile anlaşarak ülkenin ordusunu düzenledi; Afganistan'ın Sovyetlerle yakınlaşmasında olumlu rol oynadı. Bu nedenle İngiliz basını onu "Sovyet ajanı" diye niteliyordu.

Bir yıl sonra, Enver Paşa ile görüşmek ve ardından Avrupa'ya gitmek üzere Kâbil'den Buhara'ya hareket etti. Enver Paşa ile karşılaşamayınca Ekim 1921'de Taşkent üzerinden Moskova'ya geçti. Kasım sonlarında Berlin'e, oradan Münih ve Paris'e uzandı. Yeniden Münih ve Berlin yolculuklarına girişti; 2 Mayıs 1922'de Berlin üzerinden Moskova'ya döndü.

Bu yolculuklarda, Afganistan için Rusya ve Avrupa'dan silah ve malzeme sağlamaya çalışmış; ancak başarılı olamamıştı.

Moskova'dan Kars'a geçerek İran üzerinden Afganistan'a gitmek istediyse de, buna ne İran'ın durumu, ne Afganistan'daki son gelişmeler (Teşkilat-ı Mahsusacılardan Hacı Sami'nin propagandaları sonucu Afgan Emiri, Cemal

Paşadan kuşkulanmaya başlamıştı) olanak veriyordu. Artık, Ankara'nın izniyle Türkiye'ye dönmeyi; bir köşede yaşamayı düşünmeye başlamıştı.

Moskova'dan 5 Temmuz 1922'de hareket edip Gürcistan'a, Tiflis kentine gitti. Orada Türkiye temsilcisi Muhtar Beye başvurdu; yanındaki İsmet Beyi de Kars'a girme izni elde etmek üzere Ankara'ya gönderdi. İki yaveriyle birlikte sonucu beklemeye başladı. Ancak, Muhtar ve İsmet Beylerin Tiflis'te çok sayıda Ermeni komitecisi bulunduğu, dolayısıyla buranın güvenli olmadığı yolundaki uyarıları (Talât Paşa 15 Mart 1921'de, ileri gelen İttihatçılardan Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler 16 Haziran 1921'de Berlin'de öldürülmüşlerdi) nedeniyle, beklemekten vazgeçip kentten ayrılmaya karar vermişti. Ancak kararını uygulayamadan, 21 Temmuz 1922 akşamı Büyük Petro Caddesinde iki yaveriyle birlikte öldürüldü.

O akşam, Türkiye temsilcisi Muhtar Beyi ziyaret ettikten sonra, saat 22.00 dolayında, yaveri Nusret Beyin koluna girmiş, ilerliyordu:

"Yaver Süreyya Bey, birkaç adım ilerde yürüyordu. Bunlar, Bukovski Sokağının köşesine vardıkları zaman, kimlikleri bilinmeyen kimselerin saldırısına uğradılar. Cemal Paşa ile Nusret Bey, atılan kurşunlarla derhal öldüler. Süreyya Bey, Büyük Petro Caddesinden Sululak Sokağına doğru koşmaya başladı. Fakat arkadaki katiller tarafından, 50 metreden atılan kurşunlarla düştü, öldü. Katiller kaçarlarken itfaiye alayından Karakin Dilanyan adında bir Ermeni, katillerden birini yakalamak istedi. Fakat öteki katil, tabancasıyla Karakin'i de öldürdü ve arkadaşını kurtardı. Bu arada meçhul bir kadın da, isabet eden kaza kurşunuyla düştü. Cemal Paşanın ensesine ve beline üç kurşun isabet etmişti. Nusret Beye beş kurşun, Süreyya Beye yalnız bir kurşun isabet etmişti. Katiller, Büyük Petro Caddesinde bir evin bahçesinden Sululak Sokağına geçerek kayboldular." (Şevket Süreyya Aydemir: *Enver Paşa*, C. 3, s. 682)

Ertesi gün, Ermeni ordusu subaylarından ve Taşnaksütyun Komitesi fedailerinden Karakin Lalayan ile Sergo Var-

tanyan tutuklandılar. Resmi makamlar da cinayetlerin Taşnak komitelerince işlendiğini ifade ettiler. Ancak, katiller hiçbir zaman belirlenip açıklanmadı.

Cemal Paşanın Ermenilerce öldürüldüğüne inanılmıştır. Cinayetlerden Sovyet gizli polisi ÇEKA'yı sorumlu tutan yayınlara da rastlanmaktadır.

Cinayetin ertesi günü düzenlenen, Türkiye temsilciliğinin de katıldığı büyük törenle Tiflis'in en büyük camisi Şah Abbas'ta kılınan namazdan sonra cenazeler toprağa verildi. Çok kısa bir süre sonra Cemal Paşanın kardeşi Yüzbaşı Kemal Bey, Moskova'dan Tiflis'e gitti ve cenazeler Kâzım Karabekir'in sağladığı özel trenle Erzurum'a getirildi. Cemal Paşa ile iki yaveri, Sarıkamış Muharebesine katılan ve muharebeden kısa bir süre sonra hastalıktan ölen Hafız İsmail Hakkı Paşanın Kars kapısı dışındaki mezarı yanına törenle gömüldüler.

Cemal Paşanın bu kitapta yer alan, biraz aşağıda değineceğimiz *Hatırat*'ından başka, 1898'de yayımlanmış *Plevne Müdafaası* adlı bir kitabı daha vardır.

Cemal Paşa, anılarında da açıkladığı üzere, bir yandan Birinci Dünya Savaşı'yla uğraşırken bir yandan da Mısır kökenli, ayrılıkçı Arap örgütü "Ella-Merkeziye Cemiyeti"yle ilişkide bulunan bazı kişileri sıkıyönetim mahkemelerinde (divan-ı harb-i örfi) yargılatmıştı. Beyrut'ta on kişiyi idam ettirdikten sonra Âliye'de ikinci bir sıkıyönetim mahkemesi kurdurmuş ve verilen 35 idam kararını hemen yerine getirttirmişti. Bu idamlar geniş eleştirilere, tartışmalara yol açmış; Cemal Paşa da bunlara cevap vermek üzere şu kitabı yayımlatmıştı: *Âliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Tedkik Olunan Mes'ele-i Siyasiye Hakkında İZAHAT* (4. Ordu yayını, Tanin Matbaası, İstanbul 1332/1916, 127 sayfa, 72 sayfa belge ekleri).

Bunlardan başka, 1918'de Berlin'de Osmanlıca ve Almanca olarak eski anıtlarla ilgili bir kitabın yayımlanmasını sağlamıştır: Dr. Th. Wiegand ve arkadaşlarının hazırladığı kitap, *Suriye ve Filistin ve Garbi Arabistan Âbidat-ı*

Atikası / Alte denkmaler aus Syrien, Palastina und Westarabien adını taşımaktadır (Yayıncı: Von Georg Reimer, Berlin 1918, 100 yaprak, 34 x 24 cm.).

Anılar üzerine

Cemal Paşa, anılarını 1919'da yazdı. Kitap Almancaya çevrildi ve Münih'te yayımlandı. 1922'de İstanbul'da, *Hatırat* başlığıyla basıldı (Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası). Kimi belgelerin kitabın sonunda yer aldığı belirtilmekteyse de –Ali Kemal'in üç mektubunun 'fotografileri' dışında– bu Arap harfli baskıya belgeler eklenmemiştir.

Kitabın yeni harflerle ilk basımı, 1933'te *Vakit* gazetesinin eki olarak, *Hatıralar ve Vesikalar* başlığıyla forma forma yayımlandı. Bundan yirmi altı yıl sonra, 1959'da Selek Yayınları arasında çıktı. Bunu, Cemal Paşanın oğlu Behçet Cemal baskıya hazırlamıştı. Behçet Cemal Almanca baskıdan, kitabın el yazısıyla yazılmış müsveddesinden ve yukarıda anılan *İzahat* başlıklı kitaptan yararlanarak 1919 basımına konulmayan belgeleri ilgili yerlere eklemiş; ayrıca, Cemal Paşanın yazdığı halde yayımlanmasında sakınca görerek üstünü çizdiği kimi parçaları dipnotlarında vermişti. Bunların yanı sıra, kimi paragrafların yerini değiştirerek, başlık ve ara başlıklar ekleyerek, kitabın rahat okunmasını sağlamaya çalışmıştı. Ayrıca, kitabın dilini bir ölçüde yalınlaştırmış; özellikle Osmanlıca tamlamaları kırmıştı. Kitabın 1977'de Çağdaş Yayınları tarafından yapılan basımında, "Oğlu Behçet Cemal tarafından, ölümünden önce son bir defa daha gözden geçirildiği" ve "dil yönünden anlamını kolaylaştırmak amacıyla çok küçük değiştirmelerle" yayımlandığı notu yer alıyordu.

Elinizdeki baskı, Behçet Cemal yayını ile 1922 basımı karşılaştırılarak hazırlandı:

— Behçet Cemal'in eklediği belge ve bilgiler, ara başlıklar bu basıma da aktarıldı.

— Kitabın dili epeyce yalınlaştırıldı.

— 1933, 1959 ve 1977 baskılarındaki dizgi atlamaları

düzeltildi. Ayrıca kimi sözcüklerin, özellikle günümüzde kullanılmayan Osmanlıca sözcüklerin yanlış dizildiği ve bunların da cümlelerin anlamını değiştirdiği saptandı ve bunların hepsi düzeltildi.

— Önceki baskılarda kimi Osmanlıca sözcükler ve sözcük kümeleri günümüz Türkçesine aktarılırken bunlara doğru karşılık bulunamadığı, bunun da yanlış anlamalara ya da Türkçenin yanlış kullanımına yol açtığı görülerek düzeltmeler yapıldı.

— Arap harfli 1922 baskısıyla 1959 ve 1977 baskılarını karşılaştırdığımızda, önemli bir karışıklığa rastladık: 1959 ve 1977 baskılarında, kitabın sonunda Cemal Paşa, Ermeni "tehcir"ini (göç ettirilmesi) anlatırken birden geleceğe ilişkin düşüncelerini aktarıyor, ardından "tehcir" konusuna dönüyor ve kitap bu konudaki bir belge parçasıyla sona eriyordu. 1922 baskısıyla karşılaştırınca, bunun –kasıtlı ya da kasıtsız– bir karışıklıktan ileri geldiği anlaşıldı ve bu önemli hata düzeltildi.

— Kitaba tarafımızdan birçok açıklama notu eklendi.

Cemal Paşa, anılarını –Talât Paşa gibi– Türkiye'den ayrıldıktan sonra Avrupa'da yazdı. Ama o, alelacele kaleme almamış, kimi bölümleri oldukça uzun tutmuş; özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasındaki eylemlerini anlatmış ve bunların gerekçelerini uzun uzun açıklamıştır. Yer yer o da Talât Paşa gibi, İttihatçılara ve kendisine yöneltilen suçlamalara karşı savunma gereksinimi duymuş; bunlara cevaplar vermiştir. Özellikle Amerikan Büyükelçisi H. Morgenthau'nun (*Ambassador Morgenthau's Story* [Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü], New York, 1918); bu kitap hemen Fransızcaya da çevrilmiştir: (*Memoires de l'ambassadeur* [Büyükelçinin Anıları], Paris 1919) ve Rusya Maslahatgüzarı A. Mandelstam'ın *(Le Sort de l'Empire Ottoman* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Yazgısı], Paris 1917) kitaplarında ortaya atılan görüşlerden ve gerçekdışı bilgilerden rahatsız olduğu, bu iki diplo-

matın adını sık sık anmasından ve yazdıklarını çürütmeye yönelmesinden anlaşılmaktadır.

Nitekim uzun yıllar sonra Heath W. Lowry, Türkçeye *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası* (*The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story,* 1990) adıyla çevrilen (çev. Belkıs Torfilli, İsis Yayıncılık, İstanbul 1991) kitabında, büyükelçinin "Tüm amacının, hükümetin savaş politikasına kamuoyu nezdinde destek kazandıracak Alman ve Türk aleyhtarı bir propaganda kitabı yazarak, Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş gayretlerine katkıda bulunmak olduğu"nu ortaya koydu. Kitapta, Morgenthau'nun günlüğündeki ve mektuplarındaki anlatımlarla çelişen gerçek dışı bölümler bulunduğu ve bu kitabın gazeteci Burton J. Hendrick ile ona yardım eden kişilerce yazıldığı da, Heath W. Lowry tarafından kanıtlandı. Böylece, çok geç de olsa, Cemal Paşanın –özellikle "Ermeni soykırımı" konusunda– "birtakım hayal ürünlerini sahiymiş ya da gerçekmiş gibi yayarak nefret üretmeye" yönelen Morgenthau'nun yazdıklarına öfkelenmekte haklı olduğu belgelendi.

Morgenthau, savaş sonrasında "propaganda" amaçlı bir kitap yazmış ve bu kitap uluslararası alanda yankı uyandırmıştı. Cemal Paşa ise, –anıların önce Almanca çevirisinin yayımlandığı ve kimi anlatımları gözönüne alınırsa– bu propaganda yayınını çürütme çabası içine girerek dünya kamuoyuna seslenmeyi amaçlamıştı. Anılar, bu açıdan da değerlendirilmelidir.

Anılar yazılırken kişisel görüşlerin de belirtilmesi olağan karşılanır. Bu kitapta bizi ilgilendiren, kişiliği ve eylemleriyle tarihteki yerini almış bulunan Cemal Paşanın yakın tarih olayları üzerine verdiği, bir kesimine –hâlâ– başka Türkçe yayınlarda rastlanmayan bilgilerdir. Bunların tarafsız ve bilimsel gözle araştırılıp incelenmesi gerekmektedir.

ALPAY KABACALI

Hatıralara Giriş

Memleketin umumi siyasetine doğrudan doğruya katılmam, 23 Ocak 1913 tarihli hükümet darbesiyle başlar.

23 Ocak günü akşam üzeri Umumi Menzil Müfettişliğinden çıkmış, herkesin koşuşup toplandığı Babıâli'ye gitmiştim. Birkaç saat evvel Sadaret makamına geçmiş olan Mahmud Şevket Paşa o sırada Saraydan dönüyordu. Sadaretin iç kapısı önünde Talât Beyle bana rastladı. Beni görür görmez:

— Cemal Bey, oğlum! Rica ederim, şimdi İstanbul Muhafızlığını üzerine al ve Payitahtın inzibatını temin için her ne tedbir alınmasını uygun görürsen, dakika kaybetmeksizin, hepsini icra et! dedi.

Pek büyük bir kıymet ve önemi olduğuna kani olduğum İstanbul Muhafızlığını üzerime aldığım andan itibaren memleketin umumi siyasetinde doğrudan doğruya etkin olmaya başladığım için, hatıratıma bu tarihi başlangıç olarak aldım.

5 Mart 1919

İstanbul Muhafızlığı

Mahmud Şevket Paşadan, İstanbul Muhafızlığını üstlenme emrini aldığım sırada, Nazım Paşa merhumun cenazesi henüz Sadaret Başyaveri odasında bulunuyor ve sabık Sadrazam Kâmil Paşa ile Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ve Dahiliye Nazırı Reşid ve Maliye Nazırı Abdurrahman Beyler Sadaret dairesindeki odalardan birinde oturuyorlardı.

O sırada Dahiliye Nezaretini vekâleten yürütmekte bulunan Talât Beyle kısa bir müzakere neticesinde, Nazım Paşa merhumun cenazesini Gülhane Hastanesine naklettirmeye, Kâmil Paşa ile Şeyhülislam Cemaleddin Efendiyi evlerine göndermeye ve aleyhlerinde ihtilalcilerin şiddetli bir nefret ve intikam hissi besledikleri Dahiliye Nazırı Reşid ve Maliye Nazırı Abdurrahman Beyleri, hayatlarının muhafazası için, bir iki gün kadar İstanbul Muhafızlığında misafir etmeye karar verdik. O sırada Kâmil Paşanın damadı, sınıf arkadaşım Kaymakam (Yarbay) Naci (General Naci Eldeniz) Bey, Sadaret dairesine gelmişti. Kendisini görür görmez:

— Kayınpederiniz afiyettedir, merak etmeyiniz. Kendisini alıp konağına götürebilirsiniz. Fakat bir çılgının tecavüz hedefi olmasını önlemek için, bir müddet İstanbul'u terk edip, ecnebi memleketlerden birine çekilirse fena olmaz, dedim.

Heyecanla teşekkür etti. Kâmil Paşa ile Cemaleddin Molla bu suretle evlerine gittiler ve Reşid Beyle Abdurrahman Bey de İstanbul Muhafızlığına naklolundular. Cenaze, Gülhane Hastanesine gönderildi. Ben de İstanbul Muhafızlığı-

na gelerek o gece sabaha kadar inzibat tedbirleri almakla uğraştım. Hatıratımı faydasız tafsilatla doldurmuş olmamak için, bu kısımları geçiyorum.

Gülhane Hastanesinde bulunan tabiplerden, Nazım Paşa hakkında usulen bir rapor aldım ve Nazım Paşanın öldürülüşü hakkında bir tutanak düzenlettirdim.

Nazım Paşanın cenaze töreni

Muhafızlığa tayinimin ertesi günü Nazım Paşa merhumun cenaze merasimini yaptırdım. Merasimin pek parlak olmasına bilhassa özen göstermiş; İstanbul'da bulunan bütün askeri erkân ve ümeranın (ordu general ve amiralleriyle üst subayları), nazırların, mülkiye memurlarının ve ecnebi devletler askeri ataşelerinin cenazeye katılmaları gerektiğini ısrarla belirtmiştim.

O gün hava kapalıydı. Kalbimde derin bir yeis vardı. Bulgarlar, Çatalca önünde; Yunan donanması Çanakkale Boğazını kapamış, büyük devletlerin harp gemileri, her dakika İstanbul'u işgale hazır olarak, Beşiktaş önüne demirlemiş; biz devlet idaresini, güçsüz ve beceriksiz kimselerin elinden kurtarabilmek için kanuni bir çare bulamamışız; bir hükümet darbesi yapmışız ve bunun neticesi olarak Harbiye Nazırı ve özellikle ordunun başkumandanı olan bir zatın ölümüne sebep olmuşuz ve bütün bu teşebbüslerden, fedakârlıklardan sonra, memleketi kurtarabilip kurtaramayacağımız meçhul!..

İşte Nazım Paşanın cenazesi arkasında, Fransız askeri ataşesi Binbaşı Maucorps ile yan yana yürürken zihnimden geçirdiğim hazin levha bu idi. Ayasofya meydanından geçerken, gayri ihtiyari, Maucorps'a hitaben dedim ki:

— Bakınız, aziz dostum! Bu cenazenin biricik sorumlusu siz Avrupalılarsınız. Miskinlik ve esaretten kurtulup insan gibi yaşamak için mücadele sahasına atılmış olan Türk milleti hakkında yol açtığınız haksızlıklar, bu cenazeye sebep olmuştur. Daha bunun gibi nice cenazeler takip edece-

ğinize ve belki yarın benim cenazemin arkasından yürüyeceğinize emin olunuz!..

Maksadımı anlamamış gibi davranarak izahat istedi.

Nezaketen, Fransız entrikalarından söz etmeden, İngiliz, İtalyan ve özellikle Rus entrikalarından ve bunların memlekette doğurduğu karışıklıklardan bahsettim ve Balkan ittifakının da bu entrikalardan doğmuş olduğunu ve bugün bizi kurtarmak, Fransa ile İngiltere'nin en ufak bir işaretine bağlıyken, yalnız bundan çekinmek değil; hükümet reisleri vasıtasıyla aleyhimize galiz laflar kullanmaktan çekinmediklerini, bu kadar hücumlar karşısında ne yapacağını tayinde hayretler içinde kalmış olan zavallı Türklerin içerde birbirlerini boğazlamaktan başka ellerinden bir şey gelemeyeceğini büyük bir hiddetle anlattım. İngiliz askeri ataşesi Tyrrel, konuşmalarımıza kulak kabartıyor ve fakat yanımıza yaklaşamıyordu. Maucorps, samimiyetine şüphe etmediğim bir tarz ile:

— Hakkınız var, dedi.

Sustuk ve Nazım Paşayı ebedi meskenine kadar takip ettik.

Muhalifler hakkında genel af

Hükümet darbesi günü akşam üzeri, Polis Umum Müdürlüğü, muhalif fırka* üyelerinden birçoklarını bir ihtiyat tedbiri olmak üzere tutuklamış, Merkez Kumandanlığına göndermişti. Gerek bunlar ve gerek Muhafızlıkta misafir edilmiş olan Reşid ve Abdurrahman Beyler hakkında bir karar vermek lazım geliyordu. Arkadaşlardan bazılarıyla ve bilhassa Talât Beyle yapılan müzakere neticesinde onlar aleyhine

* Dönemin sözü edilmeye değer biricik muhalefet partisi, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'dır. Meclissiz dönemde (Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa hükümetleri döneminde) Fırka bir anlamda kendisini iktidarda saymıştır. (T.Z. Tunaya: *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, s. 237). Ancak çok geçmeden, iktidarı devirmek isteyen Halaskâr Zabitan Grubu harekete geçecek ve "Taklib-i Hükümet" girişimi ortaya çıkarılacaktır. (A.K.)

şiddet politikası takip etmeyip, bilakis aramızda bir dostluk anlaşması tesisine karar verdik. Mahmud Şevket Paşa da bu fikirde bulunuyordu.

Bunun üzerine, benden bir mülakat isteyen Abdurrahman Beyi yanıma çağırdım. Kendi haklarında hiçbir tehlike olmadığını, şimdiki misafirliklerinin ancak bazı aşırılar tarafından kendilerine bir fenalık yapılabilmesine mâni olmak fikrinden ileri geldiğini ve iki gün sonra evlerine dönebileceklerini ve şu kadar var ki, gerek Reşid Beyin, gerek kendisinin bir müddet için İstanbul'u terk edip ecnebi memleketlere çekilmelerinin daha ihtiyatlı bir hareket olacağını söyledim. Evlerinden yatak ve yiyecek getirtmelerine izin verdim. Gerçekten iki gün sonra her ikisini de serbest bırakarak evlerine kadar tam bir emniyetle gönderdim. Bir iki gün sonra gerek onlar, gerek Kâmil Paşa ile Cemaleddin Efendi İstanbul'dan çıktılar.

Muhafızlığımın ikinci günü, Merkez Kumandanlığına giderek orada tutuklu bulunan Ali Kemal Beyle Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur ve Gümülcineli İsmail Hakkı* Beyleri ziyaret ettim. Her üçüne de kendi haklarında, bundan sonra münasebetsiz şekilde muhalefet yapmaktan vazgeçmeleri şartıyla, hiçbir tehlike bulunmadığını, memleketin bu felaketli zamanlarında bilakis bütün münevverlerin birlik halinde çalışmaları lazım geleceğini ve bu fikrime iştirak ettikleri takdirde kendileri için namuslu birer çalışma muhiti temin edebileceğimi söyledim. Ali Kemal Bey, Avrupa'da bir memuriyet istedi. Doktor Rıza Nur Bey, Paris'te tıp tahsili için kâfi aylık tahsisat verilmesini rica etti. İsmail Bey, memlekette serbest bırakıldığı halde, olağan duruma geçilinceye kadar, hükümete karşı hiçbir muhalif tavır takınmayacağına dair namusu üzerine yemin etti. Doktorun tahsil masrafını temin ettim ve Paris'e gönderdim. Ali Kemal Beyi de yol masrafını vererek Viyana'ya yolladım. Viya-

* Gümülcine mebusu İsmail Bey 21 Şubat 1910'da kurulan, sonradan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılan Ahali Fırkası'nın reisi ve lideriydi. (A.K.)

na'ya varışından sonra aramızda birkaç mektup teati edildi ki, bu mektupları, içindekilerin önemi dolayısıyla aynen neşrediyorum. Muhaliflerimiz hakkında nasıl bir anlaşma ve dostluk fikri beslemiş olduğumuzu ispat etmek için, Doktor Rıza Nur Beyden aldığım mektupların bazılarını da neşretmeyi uygun gördüm.

*Ali Kemal Beyin mektupları**

Belge 1

Otel Metropol, Viyana, 17 Şubat 1913

Çok lütufkâr efendim hazretleri,

Lütufnamenizi aldım. Yolluk bakiyesi olarak gönderdiğiniz 1090 franklık çek de ilişikti. Teşekkür ederim.

Hislerinizin temizliğini, fikirlerinizin selametini takdir etmemek elimden gelmez. Teessüf ettiğim, gerek zatıâlinizin ve gerek zatıâliniz gibilerin daha dört sene evvel bu mevkide bulunmayışları; bu işlerle meşgul olmayışlarıdır. Çünkü öyle olaydı, bu memleket faydasız, hatta tehlikeli nifaklara haksız yere maruz kalmazdı. Belki de bazı felaketlere uğramazdı. Ne ise, geçmişi bırakalım... Muhatabım hem namus, hem irfan sahibi bir asker olduğu için size şifahen arz ettiklerimi yazı ile tekrar eylerim. Vatandaşlarımdan hiçbir ferde zerre kadar düşmanlık besleyenlerden değilim. Şimdiye kadar yazdıklarım, yaptıklarım, buna karşı haksız yere vukua gelen taarruzlara, fıtratım iktizası, şiddetlice bir kalem mukabelesinden ibarettir. Esasen bu ihtilafın sebebi ne fikirdir, ne de bir başka manevi endişedir. Maahazâ (bununla birlikte) Nazım, Cahid, Babanzade Beylerin** ya manasız bir garezleri, ya da kuru bir kin ve hasetleridir. Kalem rekabeti, bahusus memleketimizde, her rekabet gibi çirkin ve adidir. Vaktiyle Halet Efendiler, Akif Paşalar bu yolda, bir-

* 1922 baskısında "Mektupların fotografileri aynen kitaba zeyl olmuştur (eklenmiştir)" notu ve üç mektubun tıpkı basımları vardır. (A.K.)

** Tanınmış İttihatçılardan Doktor Nazım, Hüseyin Cahid (Yalçın), mebus ve gazeteci Babanzade İsmail Hakkı Beyler. (A.K.)

birlerini astırmaya kadar çabalarlarmış; Naci Efendiler, Ekrem Beyler de bir nesil evvel, birbirlerine o derece düşmandılar.* İşte biz de o yolun yolcusuyuz. Yoksa emin olunuz ki, inkılabımızın başlangıcında bu âcizleri de İkdam'da İttihat ve Terakki'nin en ciddi hadimi (hizmet edeni) hayırhahı idim...

Cevdet Beyin** ricasına binaen dünden beri İkdam'a yazı yazmaya başladım. Bu yazılarda, yukardan beri arz ettiğim meslekten ayrılmayacağıma, artık asla ihtiraslara kapılmayacağıma kanaat buyurunuz. Memuriyete tayinimden itibaren ise, bittabii siyasetten büsbütün çekilerek, yalnız ilmi, edebi, tarihi yazılar yazmak mecburiyetindeyim.

Ali Kemal

Belge 2

Viyana, Otel Metropol, 4 Nisan 1913

Çok lütufkâr efendim hazretleri,

Lütufnamenizi aldım. İsabetli fikirlerinizi, vatanperver çalışmalarınızı cidden takdir eyler ve muvaffakiyetinize candan, gönülden dua eylerim. Emin olunuz ki, İstanbul'da iken, zatı saminize söylediklerim pek samimi idi. Bu nifaklarımızdan, maahazâ vatanın selameti için cihanda en müteessir bir fert varsa o da benim. Keremkâr himmetinizle yavaş yavaş tecelli eden bugünkü sükûnetimizden, yine aynı endişe ile, en çok sevinen de benim. Bu iyi netice, bu samimi hareketime, ona hamdolsun, Hüseyin Hilmi Paşa Hazretleri gibi, sizin de sevdiğiniz bir zatı şahit tutabilirim.

Ahmed Cevdet Bey, özünü, sözünü saklamaz, ciddi bir adamdır. Başkalarını pek sevmez. Fakat Adana'da ilk faziletli davranışlarınızı gördüğünden ve gördüğü gibi İkdam'da yazdığından beri, her fırsatta meziyetlerinizden, olgunluğunuzdan samimiyetle bahseyler. Bu-

* Halet Efendi (1761-1822) ile Akif Paşa (1787-1845) II. Mahmud döneminin ünlü devlet adamlarıdır. Muallim Naci (1850-1893) ile Recaizade Ekrem (1847-1914) ise Tanzimat sonrası yazarlarındandır; dil ve edebiyat konularında tartışmışlardır. (A.K.)

** 5 Temmuz 1894'te *İkdam*'ı yayınlamaya başlayan gazeteci Ahmed Cevdet (Oran, 1862-1935). (A.K.)

günlerde müdüründen pek telaşlı haberler aldığı için, İkdam'ın devam edemeyeceğinden telaşa düştü. Lakin adaletinize itimadı olduğu için teselli buluyor. Müdürün yazdıklarını mübalağaya hamlediyor.

Acizlerimin memuriyetine dair lütfen yaptıklarınıza teşekkür etmemek kabil değil...

Evvela, siz ne derece inayet sarf etseniz, o memuriyet işi öyle kolay kolay olmaz. O oluncaya kadar cömert teklifiniz veçhile, ileride maaşıma mahsuben mi, ya başka suretle mi olur, bendenize bir miktar para gönderiniz, şu muzayaka (geçim zorluğu) yükünü üzerimden def eyleyiniz...

Fikir ve vicdanınızın temizliğini, yazdıklarınızdan, yaptıklarınızdan anladığım ve takdir ettiğim için, mamafih birçok tereddütlerden sonra ahvalimin bu hususiyetlerini böylece size yazmaya cesaret eyledim. Hareketimi mazur görünüz.

Vaktiyle Fethi Bey şahittir. Cavid, Cahid, Nazım Beyler, benimle anlaşma ve birleşmeyi, bir kenara çekilmiş ve aşağılanmış olarak, hatta ses çıkarmayarak, Avrupa'nın bir köşesinde yaşamaklığım tarzında anlıyorlardı. Bu sefer öyle olmadığını siz fiilen ispat buyurdunuz, minnettarınızım. Onun için acizane ricamı yerine getireceğinizden eminim. Hatta bu derecede tafsilata giriştiğimden bile mahcubum. Çünkü arife tarif ne hâcet. Fakat, fikir ve hislerimin samimiyetine delil olduğu için bu sözler yüksek huzurunuzda mazur görülür ümidindeyim. Baki ikbal ve muvaffakiyetinize dua eylerim, miri muhteremim efendim hazretleri.

Ali Kemal

Belge 3

Viyana, Otel Metropol, 30 Nisan 1913

Çok lütufkâr efendim hazretleri,

Lütufnamenizi ilişiği ile beraber aldım, teşekkür ederim. Yüksek işarınıza uyarak, yakında İstanbul'a döneceğim. Hamiyetinize, insaniyetinize itimadım berkemaldir. O kadar diyebilirim ki, sizin gibi, sizin saffet ve meziyetinizde beş on kişimiz daha olsa, bu talihsiz

vatan elbette kurtulur. Evet, hepimiz az çok günahkârız. Bu hakikati teslim etmeliyiz. Böyle olduğu için de maziye bir sünger çekerek, istikbali düşünmeliyiz; artık o elim nifaklarımıza bir nihayet vermeliyiz. Bu fikirlerimi şifahen arz ederim.

Ali Kemal

Doktor Rıza Nur Beyin mektupları

Belge 4

İstanbul, 16 Ocak 1913

Efendim Hazretleri,

Zahmet ihtiyar ederek hapishaneye teşrif edip âcizlerinin tahliyesini emir buyurmalarından dolayı, uhdeme terettüp eden teşekkür vazifesini bugün ifa ediyorum. Olay sırasında ortaya koymuş bulunduğunuz fevkalade fikir ve nezaketin bende derin bir tesir hasıl etmiş olduğunu ve bu tarzda düşünen bir zatı bugüne kadar yakından tanımamış olmaklığın beni müteessir ettiğini vicdani olarak beyan ederim. Emriniz veçhile yarın Köstence'ye hareket ediyorum. Hayatım, üç beş aydır zaten bıkmış olduğum hayhuy âleminden hariç ve kendi âlemine münhasır olacaktır. Vatanın kurtarılması hususunda muvaffak olmanızı dua eder ve diğer rüfekanızın da –o eski sakim fikir ve hareketlerden feragat ile– zatiâlilerinin his ve fikrinde olmalarını ve şu suretle memleketin kurtarılmasını temenni ederim.

Doktor Rıza Nur

Belge 5

Nis, 7 Ağustos 1913

Muhterem Beyefendi,

Geçenlerde, gönderilmesini istirham etmiş olduğum aylıklarımın gönderilmesi hususunda yüksek lütuflarınızı esirgememiş ve aynı zamanda bir daha gecikme olmayacağı vaat buyurulmuştu. Halbuki bu defa, talebenin temmuz maaşı verildiği halde bile henüz bizimki gelmemiştir. Bu hal, gazetelerde gördüğüm bazı kimselerin maaşla-

rının kesildiği havadisinin âcizleri hakkında da tatbik edilmiş olması zehabını hasıl etmiştir. Esasen zatıâlileri ile angajmana girmiş ve sözünüze itimatla hareket etmiş olduğumdan maaş kesilmesi vaki değilse, lütfen geçmiş olan temmuz ve miadı gelen ağustos maaşlarımın her zamanki lütufları veçhile gönderilmesine delalet buyurmalarını; yok vaki ise, sebeplerinin lütfen bildirilmesini rica ederim.

Doktor Rıza Nur

Belge 6

Paris, 3 Şubat 1914

Aziz ve Muhterem Paşam,

Cevabi iltifatnamelerini aldım. Dostane lisanınızın hususi samimiyetine karşı pek hassas olduğumu arza lüzum görmüyorum. Muvaffakiyetlerinizin her gün artan bir surette azami haddine doğru yükselmesini bütün samimiyetimle temenni ederim...

Baki afiyet ve muvaffakiyetinizi temenni eder ve hususi hürmetlerimin kabulünü rica ederim Paşam Efendim.

Doktor Rıza Nur

Muhafızlık esnasında bazı icraat

Bu teşebbüslerim neticesinde, dört beş gün sonra tutuklu muhaliflerin hepsi hapishaneden çıkarılmış; Mahmud Şevket Paşa kabinesi de büyük bir ciddiyetle işe başlamıştı.

İstanbul Muhafızlığı, aynı zamanda Çatalca önünde bulunan ordunun harekât üssü kumandanlığını da ifa etmekte bulunduğundan ben bir yandan bu vazifeyi yapıyor ve bir taraftan da, şehir inzibatını ve özellikle Mahmud Şevket Paşa kabinesi aleyhine yeni bir hükümet darbesi yapılmamasını sağlamakla uğraşıyordum. Aldığım iki mühim tedbiri burada zikretmeden geçemeyeceğim.

1. Benim kanaatimce İstanbul'da hükümetin zaafa uğradığına delalet eden bir hal vardır: Tütün kaçakçılarının İstanbul sokaklarında ve bilhassa Mahmudpaşa Yokuşu-

nun alt başında, Sultanhamam'da, Sirkeci'de, Beyazıt Meydanında Reji (İnhisar) paketleri içinde alenen kaçak tütün satmaları.

Kapağı açılmış tütün paketlerinin içindeki sarı tütün saçaklarını göstererek:

— İkilik, kuruşa!.. İkilik, kuruşa!.. teranesiyle, korkmadan kaçak tütün satan şahısları, hükümetin iflasının çığırtkanı sayarım. Dolayısıyla evvelemirde halka, İstanbul'da emrini infaza gücü yeten kuvvetli bir hükümetin mevcut olduğunu göstermek için örfi idare kararnamesinin askeri hükümete verdiği salahiyetten istifade ederek tütün kaçakçıları hakkında pek şiddetli hareket edeceğimi ve alenen perakende kaçak tütün satanlarla, büyük mikyasta kaçakçılık edenlerin –yakalandıkları takdirde– İstanbul'dan uzaklaştırılacaklarını ilan ettim. Bir hafta zarfında da bu gibi şahıslardan dört ve nihayet beşini uzaklaştırdığım gibi, Sarayburnu'nda yakalattığım bir kaçakçı kayığı içindeki şahıslar, Örfi Harp Divanı* tarafından mahkûm edildiler. Bu icraat esnasında İstanbul'da adi hırsızlık vakaları bile nadirattan oldu ve halk, İstanbul ve dolayında ev ve köşklerinde tam bir güven içinde yaşamaya başladı.

2. İstanbul'umuzun pek iğrenç bir âdeti vardır: Erkeklerin vapurda, Köprü'de, çarşıda, sokakta, gezinti yerlerinde rastladıkları Müslüman kadınlara edepsizce laf atmaları.

Buna bazı ihtiyar kadınların, biraz güzel yaratılışa delalet edecek derecede güzel giyinmiş hanımlarımıza karşı, lisanlarıyla ve hatta bazen elleriyle tecavüz etmelerini de ilave edebiliriz. Bu menfi alışkanlık hakkında ta çocukluğumdan beri hususi bir öfke hisseder ve hükümetin buna nasıl olup da çare bulamadığına bir türlü aklım ermezdi. Bu hal de hükümetin zaaf ve kuvvetiyle orantılı bir surette artar, eksilir.

İstanbul Muhafızı olduğum sıra tecavüze uğrayan birkaç ailenin reisleri, bunun önlenmesi çarelerini benden rica etmişlerdi. Ceza kanununun bu hususta pek zayıf olduğu-

* Divan-ı Harb-i Örfi, Sıkıyönetim Mahkemesi. (A.K.)

nu nazarı dikkate alarak, yine örfi idare kararnamesinin askeri hükümete verdiği salahiyete dayanmak istedim. Laf atacak erkeklerle, kadınlara tecavüz edecek kadınların memleket içine uzaklaştırılacaklarını ilan ettim. Dört beş sürgünden sonra, kadınlarımız sokaklarda tecavüze uğramaktan tamamen kurtuldular. İşte o zamandan itibaren de İstanbul'da Türk kadınlarının hürriyetine doğru gayet sağlam bir adım atılmış oldu.

Kadın hürriyetinin, daha doğrusu kadının da insan cemiyetinde yararlı bir uzuv olduğu hakikatinin artık memleketimizde de anlaşılarak memleketin umumi hizmetlerine kadınlarımızın da katılmalarının sağlanması fikrinin en ateşli taraftarlarından olduğumu, İstanbul Muhafızlığım esnasında tamamen gösterdim ve hatta bundan dolayı sonradan bazı kimselerin çeşitli iftiralarına uğradım. Bununla beraber, benim İstanbul Muhafızlığım esnasında başlayan kadınlık hareketi durmayarak ilerledi ve bu, umumi harp esnasında memlekete pek faydalı hizmetler sağladı. Memlekete en seri ve faydalı medeni gelişmelerin kadınlık vasıtasıyla dahil edileceği, kadınları esaret altında bulunan milletlerin felakete uğrayacakları hakkında fikrim sarsılmazdır.

Hükümeti devirme hareketi

İstanbul Muhafızlığına tayinimden sonra, Payitahtta çıkan gazetelerin başmuharrirlerini yanıma davet etmiş ve memlekette sükûneti sarsabilecek makalelerden kaçınmak şartıyla, gazetelerde pek hafif bir askeri sansürden başka bir işleme tabi tutulmayacaklarını söylemiş ve memleket menfaatlarına ilişkin makaleler ile kamuoyunun aydınlatılmasını, Edirne'yi kurtarabilmek için milletin muhtaç olduğu taze kuvveti uyandıracak yayınlara önem vermelerini rica etmiştim. Önceki kabine zamanında neşredilmekte olan Alemdar gibi en şiddetli aleyhtar gazetelerin bile neşirlerinin devamına müsaade etmiştim. Bunlar ara sıra yine coşmakla

beraber, yazışleri müdürlerine, başmuharrirlerine sözlü ihtarlarda bulunmaktan başka şey yapmıyordum.

Hükümet, milletin cenkçi hissiyatını artırmak, Balkan müttefiklerine karşı giriştiğimiz ikinci sefer esnasında hiç olmazsa Çatalca önündeki Bulgar ordusunu mağlup edebilecek bir ordu vücuda getirmek için son gayretle çalışıyor; bir taraftan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti teşkil ederek bir taraftan maddi harp vasıtaları tedarikine ve ordunun manevi kuvvetinin olgunlaşmasına gayret ediyor, bir taraftan da büyük devletlerden* bazılarının Osmanlı menfaatlarına yardımcı olmalarını sağlamaya çalışıyordu.

Adana valiliğim zamanından beri benimle pek samimi dostluk münasebetleri devam ettiren Fransız Sefiri Mösyö Bompard'ı, o günlerden birinde ziyaret etmiştim. İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus diplomatlarının en büyük meşgalesi, bizi Enez-Midye hattını** kabul ederek ve Ege Denizi Adalarından vazgeçerek Balkan ittifak grubuyla barış antlaşması yapmaya razı etmekti. Mösyö Bompard yine bu görüş açısından bir konuşma zemini açmıştı. Bana dedi ki:

— Azizim Cemal Bey!.. Edirne'yi, Adaları muhafaza etmek için neden dolayı bu kadar ısrar ediyorsunuz? İşte, bir hükümet darbesi yaptınız. Hükümeti elinize geçirdiniz ve bilirsiniz ki sizin fırkanız bu memlekette en büyük bir gücün sahibidir. Dolayısıyla memleket menfaatlarına muzır görmediği kararları almakta ve uygulamakta, önceki kabine gibi müteredditdeğildir. Siz bugün her şeyden ziyade, dahilde tam bir asayiş ve istirahatle memleketin gelişmesini sağlayacak ıslahat tedbirlerine muhtaçsınız. Beş on tarihi kubbeden başka bir şeye malik olmayan Edirne'yi, içinde Rumlardan başkasının sakin olmadığı Adaları muhafaza için sarf etmekte olduğunuz

* O dönemde kullanılan "Düvel-i muazzama" terimi şu ülkeleri içerirdi: İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya, İtalya. (A.K.)

** Edirne iline bağlı Enez (İnoz) ile Kırkkilise'nin (Kırklareli) Vize ilçesine bağlı Midye adlı yerleşmeleri birleştiren çizgi, Balkan Savaşı yenilgisinden sonra Londra Antlaşmasıyla Osmanlı-Bulgaristan sınırı olarak kabul edilmişti. (A.K.)

manevi ve maddi kuvveti, bu ıslahat tedbirlerine harcasanız, memleketinize daha faydalı işler temin etmiş olursunuz.

Hemen, duvarda asılı olan Osmanlı memleketleri haritasının önüne götürdüm ve İstanbul'u muhafaza için hiç olmazsa Edirne'ye kadar bir hinterlanda muhtaç olduğumuzu, Anadolu'yu Rum eşkıyasının istilasından korumak için de ona yakın olan Adaları elimizde bulundurmak icap ettiğini izah ettim ve nihayet dedim ki:

— Azizim Mösyö Bompard!.. Bu Edirne ve Adalar meselesini biz, istikbalimiz için hayat ve memat meselesi sayıyoruz. Bu meselede bize elini uzatacak olan herhangi bir Avrupa devleti, bizim sonsuza kadar borçluluk duygularıyla kendisine bağlanmamızı sağlayacak ve bizi her zaman kendi yanında bulacaktır. İşte, Fransa'nın Şark'ta en mühim manevi bir mevki elde etmesine yol açacak hadise!..

Hükümet Edirne'yi kurtarmak için böylece çalışıp dururken, muhaliflerin hükümet aleyhine yeni bir darbe hazırlamakta olduklarına dair her gün havadisler alıyordum. Bu havadisler o kadar sıklaştı ve o kadar kuvvetlendi ki, nihayet takip tedbirleri almaya mecbur oldum. Bir gün tesadüf, elimize Erzurumlu Serdar Sıtkı isminde bir zatı düşürdü. Bu, diğer bir zatla beraber Beyoğlu'nda bir matbaada birtakım beyannameler bastırmakla meşguldü. Bu grup, Prens Sabahaddin Beyin manevi himayesinde ve Prensin hususi kâtibi Boşnak Satvet Lütfi Beyin riyaseti altında çalışıyordu. Gayesi bir hükümet darbesi yapmak, Sabahaddin Beyin sadrazam olmasını sağlamaktı. Hepsini yakaladığımız halde Satvet Lütfi Beyi ele geçirmek mümkün olamıyordu. Nihayet onu da Avusturya Sefareti tercümanlarından Lazare'nin apartmanında kıstırarak kaçmasına meydan vermeksizin tevkif ettirdik. Fakat, kapitülasyonlara muhalif olan bu idari tedbirden dolayı İstanbul İnzibat Kuvvetlerinin en büyük sorumlusu sıfatıyla iki gün sonra Mahmud Şevket Paşadan aldığım emir üzerine, büyük üniformamı giymiş olarak Avusturya Sefaretine gittim ve Marki Pallavicini'den özür diledim.

Bu hükümet darbesi hadisesi, kendisine ait dosyalarda "Taklib-i Hükümet" namıyla maruftur. Pek esaslı bir inceleme sonucu düzenlenmiş olan dosya, İstanbul Muhafızlığıyla Polis Müdüriyetinde ve Örfi Harp Divanında bulunmaktadır.

Girişimcilerden ele geçirilenler muhtelif derecelerde mahkûm oldular. Fakat daha Prens Sabahaddin Beye ilişmiyordum. Kendisiyle bir anlaşma zemini hazırlamakta olduğundan, aleyhinde reddedilip yalanlanamayacak, maddi bir delil elde etmedikçe tevkifinden kaçınılmasını o zaman cemiyet umumi kâtipliğinde bulunan Talât Bey rica etmişti. Satvet Lütfi Bey ve arkadaşlarının tevkif ve mahkûmiyetleri, Sabahaddin Beyin teşebbüslerine nihayet vermemişti. Bu defa da sadık dostu Doktor Nihad Reşad Beyi işin başına geçirmişti. Nihad Reşad Bey, bir taraftan hükümetle Prens Sabahaddin Bey arasında bir anlaşma zemini bulmak için Talât Beyle konuşmaya; bir taraftan da beni, Talât Beyi, vesair İttihatçı ileri gelenlerini öldürmek için özel ve genel komplolar düzenlenmesine memur edilmişti.

Dış görünüşü pek zarif olan doktor, bu iki yüzlü yılan siyasetini pek güzel ifa ediyordu. O kadar ki, cinayet teşebbüslerinden günü gününe haberdar olduğum, kendisini adım adım takip ettiğim halde, anlaşma müzakerelerini pek ziyade ileri götürmüş olan Talât Bey, verdiğim malumata bir türlü inanamıyor; takip vasıtalarımın beni aldatmakta olduğunu zannediyordu. Nihayet kendisini tamamen inandıracak maddi bir delil gösterdim.

Bir gün, anlaşma görüşmeleri için Talât Beye belirli bir saatte randevu vermişti. Aynı günde ve Talât Beye tahsis ettiği zamandan iki saat evvel, bizlerin aleyhine suikast etmeleri kararlaştırılmış olan şahıslarla da randevulaşmıştı. Suikast arkadaşlarıyla müzakerenin cereyan tarzından pek memnun olan doktor, caniyane bir tebessümle:

— Haydi bakalım, şimdi de Talât Beyle anlaşma müzakeresine!.. demişti.

Bu manzarayı Talât Beyin bir adamına aynen göstertim. O zaman şüphesi kalmadı. Fakat tam kendisini yaka-

lattıracağım sırada takiplerden şüphe etmiş olduğunu zannettiğim Doktor Nihad Reşad kaçmaya muvaffak oldu. Arkadaşlarından birçoklarını yakalattırdım. Onlar da ikinci parti olarak Harp Divanına sevk olundular.

Prens Sabahaddin Bey ortadan kaybolmuştu. İngiltere Sefareti Baştercümanı Fitzmaurice ile Askeri Ataşesi Binbaşı Tyrrel tarafından korunarak İngiliz resmi müesseselerinden birinde olduğunu haber alıyordum; ama, hiç kuşkusuz ki, bir şey yapmak mümkün değildi...

Prens Sabahaddin Bey

Pek büyük bir cüretle suikast tertiplerine devam eden Prensin, nasıl olup da birdenbire ürkerek bütün planlarını terkle kaçmış olduğunu anlayamamıştım. Bu defa İstanbul'dan Berlin'e gelirken yolda konuşma konusu bu vakaya gelmişti. Talât Paşa gülerek:

— Sen maddi delili elde ederek Prensi tevkife karar verir vermez, ben de kendisine pek itimat edeceği bir zat vasıtasıyla hemen kaçması gerektiğine dair haber gönderdim. Bu suretle Doktorla Prens kaçabildiler, dedi.

Şurası gariptir ki, Otuz Bir Mart Vakasında Hareket Ordusu tarafından tevkif edilmiş ve Harbiye Nezaretine getirilmiş olan Prensi o zaman ben kurtarmıştım. Prensin tevkifini haber alır almaz Mahmud Şevket Paşa merhuma giderek, Prense yapılan bu muamelenin katiyen layık olmadığını, biz İstanbul'a mürtecilerle onların başarıya ulaşmalarına yardımcı olan edepsiz kaldırım politikacılarını yola getirmek için geldiğimiz halde* bizim kanaatimize muhalif bir kanaat besliyor diye Prens ve benzeri kimseler aleyhine hareketimizin doğru olmayacağını söyledim. Hemen tahliyesine emir verdi ve bizzat ben, büyük kabul salonunda Valideleri Sultanefendi Hazretleriyle birlikte beklemekte

* 31 Mart Olayından sonra Hareket Ordusunun İstanbul'a gelişi kastediliyor. (A.K.)

bulunan Prensin yanına giderek ve birçok gönül alıcı kelimelerle özür dileyerek serbest bulunduklarını söylemiştim. Fakat bu defa, gerek Satvet Lütfi Bey ve arkadaşlarının ve gerek Nihad Reşad ve arkadaşlarının mahkemesi esnasında öğrendim ki Prens Hazretleri de 31 Mart'ın çok sayıdaki tertipçilerinden biri imişler. Bu defa ise, muhakkak surette bir suikast hazırlamakta olduklarına hiç şüphemiz olmadığı halde, Talât Paşanın himayesi sayesinde kurtulmaya muvaffak olmuşlardı.

Kendileriyle adamlarını pek yakından takip etmekte olduğum günlerden birinde idi. Prens henüz kaçmamıştı. Bir gün biraderleri Prens Lütfullah Bey, şahsına ait bir işte yardımımı rica etmek üzere muhafızlığa gelmişti. Sözü Sabahaddin Beye getirdim ve dedim ki:

— Sizden ufacık bir hizmet isteyeceğim: Bazı sözlerimi lütfen biraderiniz Sabahaddin Beyefendiye nakletmek. Kendileri, burada ve Avrupa'da yazdıkları birçok yazılarıyla iddia ediyorlar ki; İttihat ve Terakki liderleri katil, kanlı birtakım şahıslardan ibarettir. Bunu, tamamıyla gerçeğe aykırı olduğu halde, bir dakika için kabul edelim. Fakat ben iddia ediyorum ki, biz ne kadar kanlı isek, içlerinde Prens Sabahaddin Bey de dahil olduğu halde bütün muhaliflerimiz de kanlıdırlar. Evvela, 31 Mart vakasını onlar çıkardılar. Prens Hazretleri de bu işte dahildirler. Binaenaleyh o zaman dökülen kanlarla, Hareket Ordusunun İstanbul'a girişinde dökülen kanların hakiki sorumluları onlardır. Sonradan, "Halaskâr Zabitan" grubunun kurulmasında Prens Hazretleri büyük bir hisseye malik oldukları gibi, Arnavutluk isyanında da alakadardırlar. Binaenaleyh, o zamanki kanların mesuliyetine de biraderiniz hazretleri iştiraklidir. Şimdi de bizlerin kanını dökmek için mesai sarf ediyorlar. O halde kendilerinden rica ederim. Bari bu hakikatleri itiraf buyursunlar da kanlı dediği İttihatçıların hiç olmazsa bir karşı tedbir olarak kan akıtmak zorunda kalacaklarını kabul etsinler. Her iki taraf da kan dökmekten vazgeçerek, birbirlerine dayanarak, kendi siyasi kanaat-

leri dahilinde iki muhalif yoldan vatanın hayrına çalışmakta bulunsunlar!..

Büyük bir feveran ile, kardeşinin hiçbir vakitte eli kanlı olmadığını, bu yapılan işlerde kendisinin katiyen alakası olamayacağını vesaireyi söylemeye başladılar.

— Ben bu işte zatıâlileriyle münakaşaya kalkışacak değilim. Çünkü bunları siz bilmiyorsunuz. Lütfen sözlerimi biraderinize nakleder misiniz, etmez misiniz? Orasını söyleyiniz, bence kâfi!.. dedim.

— Belki bir hayra aracılık etmiş olurum, binaenaleyh biraderime söylerim, dediler.

İki üç gün sonra Prens Lütfullah Bey geldiler. Sözlerimi biraderlerine aynen naklettiklerini ve cevaben, ithamlarımın tamamen hakikate aykırı olduğunu; iftira etmek istemiyorsam, mutlaka esaslı bir surette aldatılmış olmaklığım lazım geleceğini; kendileri bir siyasi nazariyeye sahip olup gaye edindikleri bu nazariyenin memlekette tatbiki için daima umumi vasıtalarla mücadele eder olduklarını; cihanda en çok nefret ettikleri şey kan iken, kendisine nasıl olup kanlı inkılaplar taraftarlığı ve daha fenası, katılımcılığı isnat edebildiğime şaştıklarını ve fakat benim biraderleri vasıtasıyla sabit olan bu ihbarımı, aleyhindeki kin ve düşmanlık hislerimin en yüksek kerteye ulaştığına ve binaenaleyh büyük bir tehlike içinde bulunduklarına delil saydığından nefsini korumak için bir müddet güvenli bir yere çekileceklerini söylemiş olduklarını bildirdi...

Gerçekten de o gece Prens Hazretleri ortadan kaybolmuş ve gizlenmişlerdi. Dedim ki:

— Prens Sabahaddin Beyle bir mukavele yapalım. İngiliz Ceza Hukuku âlimlerinden en meşhurlarından üç kişi seçelim. Aleyhlerinde bulduğum delilleri ve şahitleri, bu üç İngiliz hakemine verelim. Prens hakkındaki hükmü onlar versinler. Yani, Prensin suikast ve ihtilal tertipçisi olup olmadığını onlar belirlesinler. Şayet aleyhlerinde hüküm verirlerse, Prens Hazretleri Osmanlı Mahkemeleri tarafından yargılanmayı kabul buyururlar mı?

İki üç gün sonra bir daha gelmiş olan Prens Lütfullah, biraderlerini görüp, sözlerimi söylemeye muvaffak olamadıklarını bildirmişlerdi.

Abuk Ahmed Paşa

Yeni hükümet darbesi teşebbüsü hakkındaki takiplerim esnasında, takip vasıtalarım, bu işe o zaman Çatalca Ordusu Kumandanı olan Abuk Ahmed Paşanın da katıldığını ısrarla ihbar ediyorlar ve biraderzadeleri vasıtasıyla adı geçenin, Prens Sabahaddin Bey ve arkadaşlarına pek büyük yardımlar vaat ettiğini bildiriyorlardı. Abuk Ahmed Paşayı evvela mert bilirim. İkincisi, budala zannetmem. Üçüncüsü, Osmanlı İmparatorluğunun pek çok nimet ve ihsanlarına kavuşmuş olduğundan, ona aşırı derecede sadakat lazım geleceğini takdir eder ümit ve kanaatindeyim. Binaenaleyh, muhbirlerimin devam eden ısrarlı ihbarına rağmen buna o zaman inanmamıştım. Enver Paşanın Harbiye Nezaretine tayininden sonra emekli edilerek Şam'da ikamete memur edildikten sonra dahi bu kanaatimde direndim. Hatta, bu defa teşekkül eden Damat Ferit Paşa kabinesine –ki Mahmud Şevket Paşa suikastının düzenleyicisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ileri gelenlerinden Müşir (Mareşal) Şakir Paşa, Hoca Sabri vesaireden oluşuyor– nazır olarak dahil olduğunu öğrendiğim halde dahi kanaatimi değiştirmiyorum. Yani, Mahmud Şevket Paşa suikastına Abuk Ahmed Paşanın katılmış olduğunu bir türlü kabul edemiyorum.

Mahmut Şevket Paşa olayı

Kabine aleyhine bir hükümet darbesi yapılacağı, özellikle Mahmud Şevket Paşa ile bana ve Talât Beye suikast edileceği hakkındaki ihbarlar her dakika artıyor ve memurlarım durmaksızın çalışıyorlardı.* Bu defaki tertibat, bilhassa İngiltere Sefareti Baştercümanı FitzMaurice ile Askeri Ataşesi Binbaşı Tyrrel tarafından korunup teşvik olunuyordu. Kâmil Paşa zamanında Polis Umum Müdürlüğü Siyasi Kısım Müdürlüğünde bulunmuş olan Muhib Bey, Çerkez Yüzbaşı Kâzım, Bahriye Yüzbaşılığından çekilmiş Şevki, Gümülcineli İsmail ve daha bunlara benzer kimselerin bu suikast hazırlığıyla meşgul oldukları haber veriliyordu. Ben kendilerini o kadar yakından takip ediyordum ki, adeta gizli görevlilerimden bazıları onların arasına sokulmayı bile başarmışlardı.

Bir gün, pek mühim delilleri kapsayan bir raporda, işin başında Damat Salih Paşanın bulunduğu ve Avrupa'daki sabık dahiliye nazırı Reşid Beyin de bu komployla ilişkisi olduğu bildiriliyordu. Damat Salih Paşanın Hürriyet ve İtilaf Fırkasından olduğunu bilmekle beraber, böyle bir suikasta iştirak edeceğine ihtimal veremiyordum. Bilhassa Saltanat hanedanı ile ilişkisi olan bir zatı, her ne olursa olsun korumak ve onun komplolarla uğraşmasına mâni olmak en birinci endişelerimden idi. Bu yüzden, muhafızlık yaverlerinden birini

* Kimi "muhalif"lerle Halaskâr Zabitan Grubu'nun girişimleri ve Malunud Şevket Paşa suikastı için bkz: A. Kabacalı: *Bir İhtilalcinin Serüvenleri*, 2. bas., İst. 1995; aynı yazar: *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, İst. 1993, s. 156-169. (A.K.))

kendisine göndererek muhafızlığa kadar zahmet edip beni görmelerini rica ettim. Belirlediğim zamanda geldiler. Kendisini hürmetle kabul ettikten sonra dedim ki:

— Paşa Hazretleri! Zatıâlilerine açık bir lisan ile bazı maruzatta bulunmaklığıma müsaade buyurunuz. Padişah damadı olmak itibarıyla yüksek mevki ve şahsınızın taşıdığı maddi ve manevi ehemmiyetten istifade etmek istediklerini zannettiğim bazı şahıslar, nam ve hesabınıza olarak bazı gizli teşebbüslerde bulunuyorlar. Güya sizin riyasetiniz altında bir gizli cemiyetin teşekkül ettiğini ve pek yakın zamanda şimdiki hükümet ileri gelenlerinden birçoklarını öldürmek suretiyle bir inkılap yapılacağını ileri sürerek, zabitlerden ve sivillerden birçok taraftar edinmeye çalışılıyor. Ben zannetmek istiyorum ki, zatıâlileri bundan tamamen habersizsiniz. Fakat itimat buyurunuz ki, bu şahıslar bu tarzda çalışıyorlar ve sizi müthiş bir mesuliyete doğru sürüklüyorlar. Ben zatıâlinizi ebedi bir saygı ile bağlı olduğum şanlı Osmanlı hanedanıyla ilişkiniz dolayısıyla korumayı, mukaddes bir vazife sayıyorum. Binaenaleyh pek rica ederim, bir müddet için İstanbul'dan çıkınız ve Avrupa'nın bir tarafına çekiliniz. Ta ki, bu şahısların pek yakın bir gelecekte yapacakları caniyane bir hareketin hükümetçe önlenip cezalandırılması sırasında sizin aleyhinizde, suçlanmanıza yol açacak bazı deliller elde edilmiş olmasın ve hakkınızda kanuni takibat icrasına ihtiyaç kalmasın. Sözü edilen şahıslar da, muzır telkinleri için elde ettikleri en mühim bir vasıtadan mahrum bırakılmış olsun.

Çok samimi olan bu sözlerime karşı, terbiye ve nezaket kaideleriyle pek de bağdaştırılamayacak bir tavır takınarak dedi ki:

— Bakınız, beyefendi, size açık söyleyeyim. Ben, Sultan Efendi Hazretlerinin sayesinde pek gönençli ve mükemmel bir hayat sürüyorum. Bu hayatı da o kadar seviyorum ki, bir dakika bile ondan ayrılmak istemem. Binaenaleyh, Avrupa'ya gitmek hakkındaki teklifinizi evvela ondan dolayı kabul edemem. İkincisi, sizin bana söylediğiniz şeylerin

hepsi masallardan ibarettir. Alçakça uydurulmuş masallar! Şimdi ben teklifiniz uyarınca Avrupa'ya gidecek olsam, bunları üstü kapalı itiraf etmiş olurum. Binaenaleyh hiçbir tarafa kımıldanacaklardan değilim. Elinizden ne gelirse yapmaktan geri durmayınız. Beni de korkutmak için buraya kadar çağırmış olmanıza da teessüf ederim.

Bir taraftan Paşayı nezakete davetle beraber, bir taraftan da dedim ki:

— Paşa Hazretleri! Görüyorum ki, teşebbüsünüzün bence bilinen kuvvet derecesinden pek eminsiniz ve yakın zamanda amacınıza ulaşacağınıza inanıyorsunuz. Binaenaleyh hiç kuşkusuz burada beklemeyi ve başarı neticesinden emelinizce faydalanmayı uygun buluyorsunuz. Bu işe girişenler hiçbir şey başaramayacaklardır. Belki tek tek suikastlar yapabilirler ve fakat hiçbir vakit hükümeti devirmeye güçleri yetmez. Zatıâliniz benim teklifimi kabul buyurunuz ve hatta uygun bulursanız Sultan Efendi Hazretlerini de birlikte Avrupa'ya götürünüz. İstirahatlerinin sağlanmasına inayet buyurmalarını, Sadrazam Paşa vasıtasıyla Padişah Hazretlerinden de istirham ettirmek müşkül değildir. Şayet pek dostane olan bu tavsiyelerimi ısrarla reddederseniz, bugünden itibaren zatıâlilerini açıktan açığa takip ettirmek benim için bir vazife olacaktır. O zaman: "Bakınız, Muhafız Bey bizi hafiyelerle takip ettiriyor" diye şikâyet etmeyiniz.

Hiddetle yerinden kalktı:

— Elinizden geleni yapmaktan bir dakika geri kalmayınız. Ben şuradan şuraya gideceklerden değilim, dedi ve çıktı gitti.

Ben de o günden itibaren Salih Paşayı, her bir eylem ve hareketi bence malum olacak biçimde pek yakından takip ettirmeye başladım.

Aradan dört beş gün geçtikten sonra bir gün Reji (tütün tekeli) Umum Müdürü Mösyö Weyl, Muhafızlığa beni ziyarete geldi. Bir gün evvel Atina'dan gelmiş ve ilk ziyaretini bana yapmış olduğunu söyledi. Alışılmış birkaç saygı cümlesinden sonra, dargın bir çehre ile söze başladı:

— Cemal Bey, dedi. Bu defa size pek dargın olarak geliyorum. Çünkü benim, sizin kadar sevdiğim bir dostumu siz aşağıladınız ve ona layık olmayan muamelede bulundunuz. Damat Salih Paşadan bahsetmek istiyorum. Geçen gün kendisini çağırmış ve bazı suikastlar tertibiyle meşgul olan birtakım adamların başında olduğundan bahisle, kendisine Avrupa'ya gitmeyi teklif etmişsiniz. Bunu niçin yaptınız? Ben Salih Paşadan kendim kadar eminim ve böyle alçakça bir teşebbüste bulunmayacağına inanıyorum.

Tam bir sükûnetle Mösyö Weyl'i dinledikten sonra dedim ki:

— Azizim Mösyö Weyl! Hiç telaşa lüzum yok. Ben, Damat Salih Paşaya söylediğim sözlerin ne kadar ağır olduğunu takdir edemeyecek bir adam değilim. Onların hepsini derin tetkiklerden sonra söyledim ve bunda, özellikle Damat Salih Paşanın değil; intisap ettiği şanlı hanedanın şerefinin muhafazası emeli etken oldu. Fakat Paşa, arkadaşlarının başarılarından pek emin olmalı ki, bu halisane ihtarlarımı kabule tenezzül etmedi. Ben de o günden itibaren Paşayı pek yakından takibe başladım. Takiplerimin önem derecesine delil olarak size bir şey söyleyeceğim. Salih Paşayı görünüz ve kendisine söyleyiniz ki, evvelki gün kendisine meçhul bir şahıs imzasız bir mektup getirdi mi? O mektupta kendisi Beyoğlu'nda bir yere davet edilmiyor muydu? Gerçi Paşa oraya gitmedi, niçin gitmediğini bilmek de güç bir şey değil. Çünkü pek yakından takip edildiğini bilen Paşa tabii, arkadaşlarının toplantı yerini bana bildirmek istemezdi. Eğer bu delilden sonra da Paşa İstanbul'dan çıkmak istemezse, bundan böyle haklarında yapılacak muamelelerde ben kendimi serbest sayarım ve sizin de bana darılmaya hakkınız olmaz.

Sözlerimi dikkatle dinleyen Mösyö Weyl veda ile gitti ve ertesi gün geldi. Paşanın gerçekten de imzasız bir mektupla Beyoğlu'nda bir yere davet edildiğini ve fakat bu yerin ne olduğunu bilmediği gibi, kimler tarafından çağrılmış olduğunu da bilmediğini ve binaenaleyh kendisini bir tuzağa dü-

şürmek isteyenlerin bir hilesi gibi gördüğünü, İstanbul'u terk etmemekte ısrar eylediğini söyledi ve ilaveten dedi ki:

— Ben artık bu pek nazik mesele ile alakadar görünmeyi uygun bulmuyorum. Dostluğum gereği, Paşa lehinde diğer bir dostun nezdinde teşebbüslerde bulundum. Fakat teklifinizi kabul etmemek hususunda son derece ısrarını gördüğüm Paşa için bundan sonra hiçbir teşebbüste bulunamam. Yalnız sizden rica ederim Paşayı iftira ve yalan dolanların kurbanı etmeyiniz. Sizin vicdan ve namusunuza olan emniyetim hudutsuzdur.

Salih Paşanın davet edildiği yer, suikasttan bir hafta kadar evvel Köstence'den dönmüş ve FitzMaurice ile Binbaşı Tyrrel'in himayesi altında vapurdan çıkarılmış olan Yüzbaşı Çerkez Kâzım'ın ikametgâhıydı. Paşa bunu bildiği halde takiplerimden şüphelenerek o gece randevuya gitmedi.

Ben cidden Salih Paşayı korumak istiyordum. Fakat ne yapayım ki Paşa, başarıdan emin olanlara mahsus bir inatla teklifimi kabul etmemekte ısrar etti ve nihayet kendisinin harcanmasına ve benim pek derin bir ruh bağlılığıyla bağlı olduğum şanlı Osmanlı hanedanından bir sultanın ruhunun ebediyen kararmasına sebep oldu. Ne yapalım ki cinayeti, affedilebilecek dereceden pek büyüktü. Hükümden sonra Paşanın affına delalet etmek, memlekette ebediyen teminini istediğim ve uğrunda hayatımı bile fedadan çekinmemeye karar vermiş olduğum sükûn ve asayişi yeniden tehlikeye atmak olurdu.

*Gümülcineli İsmail Bey**

Bu sırada, takip vasıtalarım, en mühim muhaliflerden olan Gümülcineli İsmail Beyi de takip ediyorlardı. Pek cüretkâr olan bu zatın, ahlaken düşkün olduğuna tamamıyla inanıyorum. Memleketin başına en büyük belanın bu adamın yüzünden geleceğine imanım vardır. Fakat o zamanki pla-

* İsmail Bey için s. 18'deki dipnotuna bkz. (A.K.)

nımın esas hatları icabından olarak bunu da tatlılıkla kullanıyor ve aleyhinde reddedilip yalanlanamayacak kesin delil buluncaya kadar tevkiften çekiniyordum. Galiba bizim takip vasıtalarımız kendisini ziyadece sıkıştırmış olacaklar ki, bir gün pürtelaş muhafızlığa geldi (Mahmud Şevket Paşa vakasından ancak bir hafta kadar evveldi) ve dedi ki:

— Arkamda birtakım hafiyelerin dolaşmakta olduğuna bakılırsa hükümetin benden şüphe ettiği anlaşılır. Bakınız Cemal Beyefendi, size namuslu bir insan sıfatıyla arz ederim ki, Merkez Kumandanlığı hapishanesinde size verdiğim sözde tam bir ciddiyetle sebat ediyor ve değil görünürde ve açık olarak, hatta gizlice bile hükümet aleyhinde hiçbir teşebbüste bulunmuyorum. Ağzımdan tek kelime çıkarmıyorum. Binaenaleyh, belki hafiyeleriniz aleyhimde, hakikate aykırı raporlar verirler de sizi şüphe ve tereddüte düşürürler düşüncesiyle bizzat gelip hakikati beyan etmeyi uygun gördüm. Namusum üzerine yemin ederim ki, hükümet aleyhine hiçbir teşebbüste bulunmuyorum ve bulunanlara katılmıyorum.

Pek esaslı surette hazırlanmakta bulunan Mahmud Şevket Paşa vakasının en önde gelen tertipçilerinden olduğunu bildiğim bu şahsın, hakikate aykırı olarak namusu üzerine nasıl yemin ettiğine hayret ve kendisinden nefret ediyordum. Zaten ocak ayı vakasında* Merkez Kumandanlığı hapishanesinden benim vasıtamla tahliye edildiği sırada, barış yapılarak memlekette sükûn ve asayiş tamamen iade edilinceye kadar hiçbir muhalefet yapmayacağına dair dini ve namusu üzerine yemin etmişti. Fakat aradan bir ay geçmeden, cinayetlerin en müthişini düzenlemek için olanca kudretiyle çalışmaya başladı. Takip edildiğini hisseder etmez bizzat muhafızlığa gelerek yalancı yemini tekrar etmekten çekinmedi. Karşımda –simasından melaneti ve hayasızlığı anlaşılan– bu şahsı, bence pek malum olan yalan yeminlerini tekrar eder görmekten bir nefret hissiyle:

* "Taklib-i hükümet" girişimcilerinin tutuklanmasında. (A.K.)

— Yeminleriniz kâfidir, İsmail Bey! Rahat olunuz. Ben kesin ve açık delillerle tam bir kanaat hasıl etmedikçe kimse hakkında hüküm verenlerden değilim. Öyle olmasa idi, sizi Merkez Kumandanlığı hapishanesinden çıkarmazdım. Fakat size tavsiye ederim. Bu sırada bir komplo hazırlamakla uğraşan şahısları yanınıza yaklaştırmayınız. O zaman takip vasıtalarımın belki size zararı dokunabilir. Şimdilik gidebilirsiniz, dedim.

Teşekkür ederek gitti. Fakat ben de pek büyük bir hata işlemiş oldum. Zira o zaman bir ihtiyat tedbiri olarak hakkında geçici tutuklama emri çıkartmış olsa idim, Mahmud Şevket Paşa vakasından sonra kaçmayı başaramaz ve tahkikat esnasında ortaya çıkan deliller sayesinde mahkûm edilebilirdi. Memleket de, Yunan parasıyla kendi aleyhinde bulunan bir hainden ebediyen kurtulmuş olurdu. Ben şu satırları yazarken, İstanbul'da kurulan Damat Ferit Paşa kabinesine Gümülcineli'nin dahiliye nazırı olarak katıldığını ve İttihat ve Terakki erkânı aleyhinde hüküm vermek için olağanüstü bir mahkeme kurularak bunun başkanlığına Gümülcineli'nin geçirildiğini gazetelerde okudum. Şimdiden şuraya işaret ediyorum: Gümülcineli'nin İstanbul'da bir memuriyet mevkiine geçirildiği söylentisi doğru ise, bundan memleketin az zaman içinde ne büyük felaketlere uğrayacağını, ben hatıratımı daha temize çekmeden, göreceğiz.

Mahmud Şevket Paşanın şehit edilmesinden sonra şiddetle aramaya başladığım Gümülcineli maalesef kaçmıştı.

Kâmil Paşa

Yine, Mahmud Şevket Paşa vakasından bir hafta on gün kadar evveldi. Bir sabah gayet erken Polis Umum Müdürü Azmi Bey, Kâmil Paşanın Messagerie Maritime (şirketi) vapuru ile dün gece İstanbul'a geldiğini ve fakat henüz karaya çıkmadığını haber veriyor ve hakkında ne yapmak lazım geleceğini soruyordu. Siyasi kısım müdürünün Paşanın yanına gönderilerek, İstanbul'a ayak basmadan yine geldikle-

ri vapurla Mısır'a geri dönmeleri gerektiğinin hatırlatılması cevabını verdim. Fakat, yarım saat sonra yine Azmi Bey, Kâmil Paşanın daha geceden karaya çıktığını ve şimdi konağında bulunduğunu bildiriyordu. Paşanın İstanbul'a getirilmesinin suikastı düzenleyenlerce kararlaştırılmış bulunduğunu zaten biliyordum. Fakat Kâmil Paşanın buna cesaret edeceğini ümit edemiyordum.

Paşanın pervasızca İstanbul'a, gelişi ihtilal teşebbüslerinin pek yakın olduğuna en büyük bir işaretti. Dolayısıyla benim de pek şiddetli ve acele tedbirler almaklığım vaziyetin icaplarındandı. Azmi Beyi yanıma davet ederek gereken tedbirlerin alınmasını rica ettim:

— Şimdi ben Muhafızlık tarafından bir subayla lüzumu kadar askeri inzibat memurunu Kâmil Paşanın konağına göndereceğim. Siz de bir komiserle kâfi miktarda polis tahsis ediniz. Komiserle subay, maiyetleriyle beraber Kâmil Paşanın konağına gitsinler. Konağa dışardan yerli ve ecnebi kimsenin girmesine müsaade etmeyecek şekilde giriş yerlerini nezaret altına alsınlar. Subayla komiser Paşadan mülakat rica etsinler ve hükümetin şu kararını kendisine tebliğ etsinler: "Memleketin dahili vaziyeti, Kâmil Paşa Hazretlerinin şu aralık İstanbul'da bulunmasından pek fazla zarar görecek mahiyettedir. Binaenaleyh, hükümet Paşadan rica ediyor; kendilerini Mısır'dan buraya getirmiş olan Messagerie Maritime vapuruyla yine Mısır'a avdet buyursunlar. Hatta vapur burada üç gün kalacaksa, Paşa azami olarak on iki saate kadar vapura binmelidir. Aksi halde hükümet, teessüfe şayan bazı ihtiyati tedbirler almaya mecbur olur." Bunları söylesinler ve Paşanın vereceği cevabı bize bildirerek kendileri konakta kalsınlar ve kimsenin dışardan içeri girmesine müsaade etmesinler.

Bu karar derhal uygulandı. Ben, yaverim Yüzbaşı Hilmi Efendiyi vazifelendirdim. Paşa cevaben, pek yorgun olduğu için bu kadar kısa bir zamanda yeni bir vapur seyahatine tahammül edemeyeceğini ve binaenaleyh hükümetin yetkisiz olarak aldığı bu karara uymaya lüzum görmediğini bil-

dirmişti. Bu cevap üzerine, Paşa İstanbul'u terk edinceye kadar ne içerden dışarıya ve ne de dışardan içeriye hiç kimsenin girmesine müsaade edilmeyecek şekilde konağın nezaret altına alınmasını emrettim.

Ben bu tedbirleri aldığım sırada İngiltere Sefareti Baştercümanı FitzMaurice derhal, sefir namına 'hoş geldiniz' demek üzere konağa gelmiş; ve fakat hükümet memurlarının önlemesi üzerine içeri girememişti. Mahmud Şevket Paşa suikastının hakiki tertipçisi olan bu şeytan ruhlu adam, karşı siyasi tedbir alarak hemen, sefir namına Mahmud Şevket Paşayı ziyaret eder ve nasıl olup da İngiltere Sefaretinin eski dostu olan Kâmil Paşa ile görüşmesine mâni olunduğunu bir türlü anlayamadıklarını ve bunun İngiltere kamuoyu üzerine fena tesir edeceğini söyler; daha birtakım beylik tehdit sözleri sayar döker. Öğleye doğru Mahmud Şevket Paşa telefon etti, hemen gidip kendisini görmekliğimi emrediyordu. Sadaret odasında o zaman Bahriye Nazırı olan Çürüksulu Mahmud Paşa ile beraber oturuyorlardı. Halil Bey de o sırada Sadrazam huzuruna girmek üzereydi. İkimiz birlikte girdik. Fevkalade hiddetli bir çehre ile Paşa bana dedi ki:

— Ne o?.. Siz Kâmil Paşayı hanesinde tevkif mi etmişsiniz? Kendisini İstanbul'dan çıkmaya icbar mı ediyormuşsunuz?

— Evet, efendim, öyle bir ihtiyat tedbiri almaya mecbur oldum, dedim.

— Şimdi size emrediyorum. Paşanın konağı etrafındaki gözetleme tedbirlerini hemen kaldırınız ve Paşayı serbest bırakınız. İster burada otursunlar, ister harice gitsinler, dedi.

— Fakat efendim, alınan tedbirleri kaldırmak pek muzır olur ve... tarzında görüş bildirmeye başladım. Avazı çıktığı kadar bağırarak:

— Sen asker değil misin? Ben sana emrediyorum. Şimdi söylediklerimi yapmalısın, aksi halde sana en şiddetli muameleyi yaparım. Benim başıma bir İngiliz vakası mı çıkarmak istiyorsun? Baştercümanın söylediklerini duysa idin, o zaman yaptığın hatanın derecesini anlardın.

Bir hükümetin, kendi memleketi içerisinde şu veya bunun hakkında alacağı tedbirler ile diğer bir hükümetin sefirinin hangi yetkiyle ilgilendiğini Paşaya sormak mümkün değildi. Çünkü Paşa artık mantık anlayacak derecelerden çıkmıştı. Olup bitenlerin içyüzünü bilerek Kâmil Paşa hakkında aldığım tedbirden dolayı hak etmediğim bu şiddetli muamele son derece gücenip kırılınama yol açmıştı. Gözlerim gayri ihtiyari yaşla doldu.

— Emredersiniz, diyerek odadan çıktım.

Üzüntümün derecesini anlamış olan Çürüksulu Mahmud Paşa da arkam sıra geldi ve beni sefirler odasına götürdü. Orada ayakta pencere önünde birbirimize hiçbir şey söylemeyerek beş dakika kadar yan yana durduk. Gözlerimden beş on damla yaş aktı. Onları silerken:

— Uğradığım muameleyi gördünüz mü? Vatan aşkı olmasa buna tahammül edilir mi? dedim.

Mahmud Paşa:

— Hakkınız var. Fakat rica ederim, tahammül ediniz, dedi.

Beş dakika sonra sinirlerim yatışmıştı. Paşaya teşekkür ve veda ederek Muhafızlık dairesine gittim. Azmi Beyi çağırarak şu emri tebliğ ettim:

"Kâmil Paşanın konağı etrafına koyduğumuz gözetleme memurları Sadrazam Paşa Hazretlerinin emirleri gereğince şimdi geri çekilecek ve konağın dışarıyla ilişkisi hakkındaki yasaklar kaldırılacaktır. Fakat ben şu ihtiyat tedbirinin devamını münasip görüyorum: Bir inzibat askeri ve polis memurları sivil olarak konak civarında bulundurulacak ve konağa giren ve çıkanlar gözetlenecek."

Bundan sonra Mahmud Şevket Paşaya hitaben iki tezkere yazdım. Birinde Kâmil Paşaya ilişilmemesi hakkındaki emirlerinin icra edildiğini bildiriyordum. Diğerinde de üç dört aydan beri aralıksız çalışmaktan doğan umumi zafiyet, İstanbul Muhafızlığı görevimi sürdürmeme mâni olduğundan af buyurulmaklığımı istirham ediyordum. Bu son kararımın, memleket için pek zararlı olduğunu bilmekle be-

raber, hadiselerin icap ettirdiği ihtiyat tedbirlerini almakta serbest bırakılmayacak olursam, Payitaht asayişini ve özellikle hükümetin selametini sağlamayı başaramayacağıma inandığımdan, hakikaten çekilmeye karar vermiştim.

Hakkımda layık olmadığım bir tarzda şiddetli muamelede bulunmuş olmasından pek çabuk pişman olduğunu zannettiğim Paşa merhum, daha ben tezkereleri kendisine göndermezden evvel, gidip kendilerini görmekliğimi telefonla emretti. İstifanamem kendisine ulaşmadan gitmek istemediğim için, bir gün evvelden kararlaştırılmış pek çok işlerim olduğunu ve birçok kıta ve müessesenin, teftiş için beni beklemekte olduklarını ve binaenaleyh hemen gelemeyeceğimi, akşamdan sonra saat kaçta emrederlerse geleceğimi arz ettim. Saat dokuzda Sadaret dairesine gitmekliğimi emrettiler. Ben de tezkerelerimi kendilerine göndermekle beraber, Muhafızlıktan çıkarak Beyoğlu tarafındaki hastaneleri teftişe gittim.

O gün Meclisi Vükelada (Bakanlar Kurulu) benim istifanamemi okumuş ve ne yapılmak gerekeceğini nazırlardan sormuş. Bütün nazırlar, buna kesinlikle engel olunmasını ve benim Muhafızlıkta kalmaklığım için mutlaka ısrar olunmasını söylemişler. Paşa da o fikirde olduğunu söylemekle beraber Kâmil Paşayı memleketten çıkarmakta ben ısrar edersem, işin güçleşeceğini ve herhalde bir kere benimle görüşeceğini bildirmiş. O gün akşam üzeri, İbrahim Beyi gördüm:

— Kardeş, sen istifa ediyormuşsun, öyle şey mi olur? Hepimiz çekiliriz, dedi.

Diğer arkadaşlar da buna karşıydılar. Fakat benim için, ya neticelerinden sorumlu olmak şartıyla alacağım tedbirlerde tam serbestlik veya bu vazifeden ayrılmak müsaadesini almaktan başka çare yoktu. Bu kadar mühim bir zamanda, genel güvenlikten sorumlu olan zatı kayıt altında bulundurmaktan ve ikide birde işine karışmaktan muzır bir şey olamazdı.

Nihayet saat dokuzda Sadaret dairesinde Paşanın nezdine gittim. Üzüntümün şiddetinden o gün ne öğle, ne de

akşam yemeği yemiştim. Beni karşısına oturtarak gayet okşayıcı tavırlarla gönlümü almaya başladı:

— Bugünkü muameleden niçin o kadar çok müteessir oldunuz? Bilmiyor musunuz ki, ben sizi evladım kadar severim? Bir baba, canı sıkıldığı zaman evladına istediği muameleyi yapamaz mı? Rica ederim. Bugünkü hadiseyi evlatla baba arasındaki geçici bir vaka gibi değerlendirerek üzüntüyü kalbinizden atınız ve bana kırılmayınız, dedi.

— Paşa Hazretleri! Emin olunuz ki şiddetli muamelenize, zatı devletlerinin verdiği mahiyetten başka bir mahiyet vermedim. Her zaman için kendimi sizin evladınız sayar ve vatanın selameti için herkesçe bilinen hizmetlerinizi gözümün önüne getirerek, en şiddetli muamelelerinizi tahammül edilebilir bulurum. Binaenaleyh istifamın sebebi muamelenizin şiddeti değil, bu tarzda vazife göremeyeceğimi anlamış olmaklığımdır. Yüksek zatınız, olan biten şeyleri, gizli olarak alınan ihtilal tedbirlerini öğrenmiş değilsiniz. Vatanın hayrına hasrettiğiniz bütün hayat kuvvetiniz üzerinde fena tesir etmemesi için inzibati işlere ilişkin meseleler ile zatı devletlerini meşgul etmiyorum ve durumun nezaketi hakkında ayrıntılı bilgiler arz etmekten kaçınıyorum. Fakat sizi temin ederim ki Paşa Hazretleri, Kâmil Paşa, sizin cenazenize basarak makamınıza oturtulmak maksadıyla İstanbul'a getirilmiştir. Paşanın buraya gelişi ihtilalin yakın olduğuna en büyük delildir. Şimdi Paşayı İstanbul'u terke mecbur etmek, ihtilalcilerin bir kanadının kırılmasına yardım edecektir. Hiç olmazsa bendeniz öyle zannediyorum. Malumu devletleridir ki, gizli ihtilal ve suikastlara karşı önleyici tedbirler almaya memur olanlar, icraat serbestisine sahip olmazlarsa, başarılı olmalarına imkân kalmaz. Beni bu vazifeye tayin buyurduğunuz sırada, her türlü tedbirlerin alınmasında serbest olacağını vaat etmiştiniz. Şimdi ise karşınıza haksız ve yetkisiz bir İngiliz sefareti çıkar çıkmaz en mühim gördüğüm bir tedbiri almaktan beni men ediyorsunuz. Bu hal ile vazifede devam imkânı benim için kalmamıştır, cevabını verdim.

Uzun uzun düşündükten sonra:

— Haydi, sana her türlü serbestiyi veriyorum. Fakat Kâmil Paşa için lüzumundan fazla şiddet gösterme. Üç gün kadar burada kalmasına müsaade et, dedi ve böylece ben de istifamı geri aldım.

İstanbul Muhafızlığına döner dönmez, Kâmil Paşanın oğlu, Şûra-yı Devlet azasından Abdullah Beyin ertesi gün beni görmesi için kendisine haber gönderdim. Sabahleyin geldi. Paşanın mutlaka İstanbul'dan çıkmaya mecbur olduğunu ve bu hususta verilmiş olan kararın değiştirilmesine imkân bulunmadığını, ne İngiltere sefaretinin, ne de başka ecnebi makamlarının müdahalesinden hiçbir fayda bekleyemeyeceklerini ve cuma günü akşamına kadar İstanbul'u terk etmeyecek olurlarsa, Paşayı tevkife ve belki Anadolu'da bir yere göndermeye mecbur olacağımı söyledim. Aramızda, burada tekrarını lüzumsuz saydığım bir konuşma geçti. Bunun neticesinde kararımın katiyetini, Kâmil Paşazade pek güzel anlamıştı.

Pederini ikaz edeceğini, boşuna ısrar etmesine meydan bırakmayacağını ve akşama kadar uygun cevaplarını getireceğini söyleyerek gitti. Akşamüstü geldi ve Paşanın ertesi gün öğleden sonra Messagerie vapuruna binerek İstanbul'u terk edeceğini bildirdi.

Gerçekten de ertesi cuma günü, Kâmil Paşa İngiliz Sefiri Sir Lowther'in arabasında olduğu halde, sefir ile birlikte konağı terk etti ve Babıâli yolu ile rıhtıma inerek vapura girdi. Akşamüzeri vapur hareketle Kâmil Paşayı İstanbul'dan uzaklaştırdı.

Mahmud Şevket Paşanın şehit edilmesi

Suikastçıların artık tedbirlerini tamamladıkları ve akşama sabaha genel bir hareket beklemek gerekeceği, memurlarımın ihbarlarından ve elde edilen birçok delil ve belirtilerden anlaşılıyordu.

Paşa merhumun bazı emirlerini almak, Babıâli'ye giderken ve gelirken fevkalade uyanık davranmalarını yaverleri-

ne bizzat ihtar etmek için, suikastın icra edileceği gün olan 15 Haziran 1913 Çarşamba günü sabahleyin Harbiye Nezaretine gitmiştim. Yarım saat kadar Paşa ile görüştüm. Zavallı, o gün pek neşeli ve tedbirlerinin neticelerinden emin görünüyordu. Telaşa yol açmamak için, bugünlerde bazı suikastlardan bahsolunduğunu ve belki yarın öbür gün buna mâni olmak için bazı tevkifler yapmaya mecbur olacağımı ve Payitahtta emniyet ve asayişin muhafazası için her türlü inzibat tedbirleri alınmış ise de, tek tek suikastlara karşı tamamen etkili önleyici tedbirler bulmak mümkün olamayacağından kendilerinin de yolda iken uyanık davranmalarının uygun olacağını ve yaverlerine hususi ihtarlarda bulunduğumu, umumi şekilde arz ettim.

— Adam!.. İş olacağına varır. Ne yapalım? "Elhükmülillah" (Allahın hükmü), dedi.

Müsaade alarak yanından ayrıldım. Umumi Karargâh Üçüncü Şubesinde Binbaşı Sadullah ve Kemal Beyleri görmek için üst kata çıktım. Bir nizamname hakkında Kemal Beyle görüşüyordum. Aradan henüz bir çeyrek saat ya geçmiş veya geçmemişti. Harbiye Nezareti Meydanından, bir kalas tahtasına büyük bir çekiçle vurulduğu zaman hasıl olan sese benzer bir ses, düzenli aralıklarla beş defa işitildi. Zaten her an bir vaka bekleyen kulaklarım bir anda sesin geldiği pencereye dikildi. Kemal Beye sordum:

— Acaba tabanca sesi mi?

— Hayır! Hiç zannetmem. Ya kilim silkiyorlar veyahut çivi çakıyorlar, dedi.

Fakat bu cevap beni yatıştırmamıştı. Her an nahoş bir havadis bekliyordum. Beş dakika sonra kapı açıldı. Sadık hizmetçim Ramazan telaşla içeri girerek:

— Paşayı vurdular, diye bağırdı.

Bir sıçrayışta sofaya çıktım.

— Hangi Paşayı?.. Kim vurdu?.. Nerede?.. diye haykırdım.

— Babıâli'ye giderken, Beyazıt Meydanı'nda!.. Kim olduğunu bilmiyorum! dedi.

Kemal Bey süratle ikinci kata inerken, Paşa merhumu da kanlar içinde Harbiye nazırlarına mahsus olan merdivenden kucakta kendi odasına çıkarıyorlardı. Hazin ve etkili sesi o günden beri hâlâ kulaklarımdan gitmez. Koridorda biraz durdum. Gözlerimi, kollar üzerinde yukarı çıkarılmakta olan Paşanın sapsarı simasına diktim. Bir an için düşündüm. Benim vazifem, nerede bulunmaklığımı icap ettirir? Derhal karar verdim: "Her şeyden evvel canilerin takip ve yakalanması ve bununla beraber Payitahtta asayişin muhafazası için Muhafızlığa gitmeliyim."

Yaverim Yüzbaşı Hilmi yanıma koşmuştu:

— Yürüyünüz! emrini verdim ve kendimi Nezaret Meydanı'na attım. İlk malumatı alabilmek için Merkez Kumandanlığına gidiyordum. Tam köşeyi döneceğim sırada, askeri inzibat mülazımlarından (teğmenlerinden) birini gördüm.

— Cani tutuldu mu? dedim.

— Bilmiyorum efendim!.. Asker almaya gidiyorum! cevabını verdi.

— Asker alıp ne yapacaksın? Haydi şimdi cinayet mahalline yalnızca gitmeli, canileri kaçmaya ve saklanmaya bırakmadan, yakalamalı! dedim.

Aldığı emrin şiddeti karşısında tam bir uyanıklık içine giren mülazım, takdire şayan bir çeviklikle cinayet yerine koştu ve aradan beş dakika geçmeden –ben otomobil ile vaka mahallinden geçerken– Topal Tevfik isminde bir şahsı yakaladığını ve bunun canilerden biri olduğuna emin olduğunu, diğerlerinin de otomobil ile kaçtıklarını öğrendiğini söyledi.

Bu ilk haberden kuşkusuz ki memnun olmuştum. Hemen Muhafızlığa geldim. Beyoğlu, Üsküdar ve İstanbul cihetlerinde derhal askeri tedbirler aldırdım. Öyle ki, cinayetin işlenmesinden henüz yarım saat geçmemişti, bütün Payitaht sokakları süvari ve piyade kollarıyla tutulmuş ve bir saat sonra da bir beyanname neşredilerek, üzücü vaka hikâye edilmiş, örfi idarenin şiddetlendirildiği ve en ufak bir

vakaya sebep olacakların devriyeler tarafından şiddetle cezalandırılacağı ilan olunmuştu.

İhtilalcilerin saraya giderek Zatı Şahaneyi rahatsız etmeleri ihtimali olduğunu dikkate almıştım. Mabeyn başkâtipliğine telefonla lüzumlu ihtarlarda bulundum ve her türlü inzibat tedbirlerinin alındığının Zatı Hazreti Padişahiye arz edilmesini rica ettim.

Bir taraftan da, Hadımköyü'nde Başkumandan Vekili İzzet Paşayı telefonla arayarak hadiseyi bildirdim. Her türlü tedbir alınmış olmasına nazaran müsterih olmalarını ve yalnız Davutpaşa kışlasında bulunan iki süvari alayının geçici olarak emrime bırakılmasını ve Hadımköyü'nden iki piyade alayının, bir ihtiyat tedbiri olarak Küçükçekmece ve Halkalı'ya doğru yaklaştırılmasını rica ettim. Ricalarımı yerine getirdi.

Aynı zamanda Said Halim Paşaya ve öteki nazırlara telefonla keyfiyeti ihbar ederek, hemen Harbiye Nezaretine gitmelerini ve hale göre, ne yapılmak lazım geleceğini kararlaştırmalarını rica ettim.

İstanbul'da böyle bir hadise çıkarıldıktan sonra, muhtelif mahallelerde toplanarak vaziyetten istifade etmeye çalışabilecek her sınıftan şahısların kimler olabileceğine dair Polis Umum Müdürlüğü vasıtasıyla daha evvelce bir defter düzenlenmişti.

Herhangi bir mühim suikastın gerçekleştirilmesinin ardından, bu defterde isimleri bulunan kişilerin hemen tevkif edilmesini Umum Müdür Azmi Bey'e söylemiş ve Merkez Kumandanlığına lazım gelen emirleri vermiştim. Önceden verilmiş olan bu talimatın icra olunduğunu ve fakat tutukluları nereye göndermek lazım geleceğinin belirlenmesini Azmi Bey talep etti. O sırada, Sadaret kaymakamlığına tayin edilmiş olan Said Halim Paşa ve Dahiliye Nazır Vekili Hacı Adil Bey ile müzakere ederek, Payitahtın sükûnunu sağlamak için, bunların Sinop'ta ikamete memur edilmelerini ve kendilerine kâfi miktarda yevmiye ödenmesini kararlaştırdık. Seyrisefain İdaresinden (şimdiki Denizcilik İş-

letmesi) bunlar için bir vapur tahsis edilmesini istedim ve tutuklananların bu vapura bindirilerek, ertesi gün akşamüzeri hareket edecek şekilde tevkiflerin o gece sabaha kadar tamamlanmasını Azmi Beyden rica ettim.* Aynı zamanda olaya karışmış olduklarını bildiğim Damat Salih Paşa vesaire gibi kimseleri de tevkif ettirerek Polis Umum Müdürlüğünde sorguya çektirmeye başladım.

Mahmud Şevket Paşa olayının sorumluları

Sadrazama suikast yapılmakla, Payitahtta asayişin bozulamayacağını ispat için Mahmud Şevket Paşa merhuma pek parlak bir cenaze merasimi yaptırmak istiyordum. Ayan ve eşraftan hepsine davetnameler yazıldığı gibi yüksek rütbeli devlet memurlarının hazır bulundurulmasını ve Payitahttaki erkân, ümera ve zabitanın hemen tamamen cenazede bulundurulmasını, icap edenlerden rica ve cenazeye birçok askeri birlikler iştirak ettirdim. Ecnebi sefirlerine de tezkereler yazdırarak gerek kendilerinin, gerek limanda bulunan harp gemileri kumandan ve zabitlerinin ve kara ve deniz ataşelerinin, büyük üniforma ile cenazeye katılmalarını sağladım. Cenazede belki yüz elli bin kişiden fazla insan bulunuyordu.

O gün hava çok iyi olduğu için, halk sokaklara dökülmüştü. Gösterişli bir cenaze karşısında asabı derhal gevşeyiveren birçok İstanbul kadını, hüngür hüngür ağlıyor ve merasime hazin bir şekil veriyordu.

Cenaze merasiminin fevkaladeliği, beklediğim tesiri tamamen sağladı. Ben cenaze merasimine iştirak etmekten zi-

* Aralarında devlet memurlarının da bulunduğu "muhalifler" ile "İstanbul'daki serseri ve işsiz takımı" *Bahr-ı Cedid* vapuruyla Sinop'a sürgün edildiler. Sürülen aydınlar arasında Refik Halid (Karay), Osman Cemal (Kaygılı), Refi Cevad (Ulunay) gibi gazeteci ve yazarlar ile sonradan Türkiye Komünist Partisi'nin kurucusu olan Mustafa Suphi de vardı. İttihatçıların yayın organı *Tanin*'e göre sürülenlerin sayısı 322'dir. Bunun çok üstünde rakam verenler de vardır. (A.K.)

yade, altı atlıdan oluşan bir devriye kolunun başında İstanbul cihetindeki sokaklarda gözükmeyi tercih ve o suretle hareket ettim. Ancak cenazenin umumi şeklini bir kere görmüş olmak için bir aralık otomobil ile Beyoğlu tarafına geçtim ve arka sokaklardan dolaşarak Pangaltı'da Notre Dame de Sion mektebi önünde cenazeye yetiştim. Genel görünümüyle, tam arzu ettiğim tarzda idi. Kendisine pek büyük ümitlerle bağlı olduğum merhumun cenazesini görür görmez gayri ihtiyari gözlerimden yaşlar boşandı. Kimseye göstermemek için mendilimle yüzümü kapadım ve hemen döndüm.

Cenazeden sonra beni ziyarete gelen jandarma zabitlerinden Fransız Binbaşısı Sarou, asayişin mükemmel korunmuş olduğundan dolayı beni tebrik ettikten sonra, Hürriyeti Ebediye tepesinde cenazenin gelmesini beklerken, İtalyan donanması kumandanı ile jandarmanın düzenlenmesiyle görevli General Baumann arasında cereyan etmiş olan bir konuşmayı bana nakletti. Güya İtalyan amirali Generale demiş ki:

— Bu Cemal Bey müthiş bir müteşebbis olsa gerek! Hiç tereddüt etmeden böyle bir cenaze merasimi yaptırmak, suikastın ertesi günü henüz canilerin hepsi yakalanmadığı bir sırada bütün ecnebi sefirleri ve özellikle deniz kuvvetleri kumandanlarını bu daracık yerde toplamak, bir medeni cesareti ve özellikle tedbirlerinin mükemmeliyeti hakkında son derece güven duyulduğunu ortaya koyar. Şu dakikada ihtilalcilerden biri, bir el bombası kullanarak içimizden bir veya birkaçını hatta hafif surette yaralamış olsa, Osmanlı Payitahtı hemen harp gemilerimizin mürettebatı tarafından işgal olunur. Zaten buna ait tedbirler müzakere edilmiş ve lüzumlu emirler verilmiştir. Fakat işte biz buradayız ve hiçbir vaka meydana gelmedi. Eğer bir iki güne kadar canileri ve onları koruyanları ele geçirmeye muvaffak olursa, Cemal Bey memleketine en büyük hizmeti yapmış olur. Zira benim fikrimce en evvel alabileceği netice, ecnebi donanmasının Payitahtı terk etmesi ve Boğaziçi'nde tabii halin geri gelmesi olacaktır. Bana göre bundan sonra biz burada artık, fazla kalabalıktan başka bir şey değiliz.

Cinayet çarşamba günü işlenmişti. Perşembe günü cenaze merasimi yapıldı. Cuma günü de hakkın inayetiyle canilerin reisi olan Çerkez Kâzım ve arkadaşlarından birkaçını Beyoğlu'nda Pire Mehmet Sokağında kıstırarak, yaverim Yüzbaşı Hilmi'nin şehitliği ve polis merkez memurlarından Samuel (Samoil?) Efendinin sonradan topal kalmasına yol açacak biçimde yaralanması pahasına hepsini tevkif ettirdim ve Örfi Harp Divanı sorgu heyetine teslim ettim.

Sorgu ve mahkeme neticesinde sabit oldu ki, fırka (örgüt) veya grup halinde veya şahıslar olarak birçok muhaliflerin müşterek veya aynı gayeye hizmet eden ayrı ayrı çalışmaları neticesinde evvela İttihat ve Terakki'nin mühim şahsiyetleri aleyhine bir suikast düzenleyerek memleketi hükümetsiz bıraktıktan sonra, Zatı Şahane (Padişah) üzerinde sağlanacak siyasi etkilerle Müşir Şakir Paşayı Sadaret kaymakamlığına (sadrazam vekilliğine) tayin ettirmek ve onun riyaseti altında bir geçici kabine oluşturarak üç gün üç gece, İttihat ve Terakki'nin bütün fertleri aleyhine bir katliam tertip etmek ve sonra kabineyi Kâmil Paşanın veyahut Prens Sabahaddin'in reisliği altında kurmak hususlarına karar verilmiş.

Ben burada bu hakikati, pervasızca iddia ederek söylüyorum; sorgu ve mahkeme evrakı eksiksiz neşrolunursa, bu iddialarım sabit olur. Esasen, en üstteki düzenleyicilerle beraberce mesai sarf ettiği malum olan Tramvay Kumpanyası tercümanlarından Sabih Beyin itirafları okunacak olursa, başka bir delile hacet kalmadan bütün iddialarım sabit olur.

Sabih Bey hayattadır. Ben kendisini namus sahibi bir zat sayarım. Hatta Mahmud Şevket Paşa katilleriyle teşvikçilerinin cezalandırılmasından sonra, memlekette artık ebedi bir sükûn sağlamak fikriyle gıyaben idama mahkûm olarak Avrupa'da bulunan birçok kimselerin yanına Sabih Beyi göndermiş ve onlara bazı tekliflerde bulunmuştum. Teklifim gayet basit idi:

"Eğer bu kişiler, meşrutiyetin ilanından şimdiye kadar memlekette ortaya çıkmış olan çeşitli suikast ve ihtilal tertip-

lerine şahsen ne suretle katılmış olduklarını imzaları altında kendi el yazılarıyla yazarak bana gönderecek olurlarsa, kendileri hakkında hemen umumi af çıkmasını sağlarım."

Kuşkusuz ki bundaki maksadım, gerek dahilde, gerek hariçte kamuoyunu aydınlatmak ve İttihat ve Terakki'ye yapılan iftiraların ne kadar caniyane olduğunu ispat etmekti. Her birinin iştirak derecesini bütün tafsilatıyla bilen Sabih Beyin teklifi karşısında hayretler içinde kalmış olan bu yüksek zatlar, pek tabii olarak teklifimi kabul etmemiş ve Sabih Beyi hükümetten para almış olmakla itham etmekten geri kalmamıştır. Temin ederim ki, Sabih Beye beş para vermedim. Adı geçenin itirafları arasında Müşir Şakir Paşanın Sadaret kaymakamlığını, maksadı bilerek kabul edeceği ve Zatı Şahaneye tesirler icra edecek zatlar arasında, pek büyük makamları işgal eden bazı zatların da bulunacağı hakikatleri vardı. O zaman şöyle düşündüm:

"Maddi mevkileri bu derecelerde yüksek olan şu zatlar aleyhinde takibat icrasına kalkışmak, işi pek ileriye götürmek olur. Müşir Şakir Paşaya gelince; bir taraftan ölümü için tedbirler aldığı bir zatın teklif ettiği Yemen valiliği ve kumandanlığını kabul etmek gibi bir küçüklükte bulunmuş olan bu şahsı, böyle yalnız düşünceye ve itiraflara dayanan bir iki zayıf delil ile mahkûm ettirmek müşkül olacağından, onun aleyhinde de takibattan vazgeçmek ve işi açıklamamak, hikmet-i hükümete uygun olur."

Bu düşünceme Sadrazam ve Dahiliye Nazırı da katıldıklarından, vazifeli olanların bu suretle dikkat nazarları çekilerek maksadı temin ettim.

Damat Salih Paşa ve Fransa'nın müdahalesi

Hatıralarımın aşağı kısımlarında ileri süreceğim bazı siyasi düşüncelere esas olacağı için, burada ufak bir istitrat (söz arası açıklama) yapacağım.

Damat Salih Paşanın idama mahkûm olacağı ağızlarda dolaşıyordu. Henüz mahkeme sona ermiş ve fakat hüküm,

Padişahın iradesiyle tasdik edilmemişti. Bir gün akşamüzeri saat yediye doğru Fransa Sefarethanesinden bir telefon aldım. Sefir Mösyö Bompard izinli olarak memleketinde bulunduğu için, Sefaret Müsteşarı Mösyö Boppe maslahatgüzarlık ediyordu. Mösyö Boppe ile karşılıklı samimi dostluğumuz vardı.

Benimle pek mühim bir resmi mesele için görüşmek istediğini, sefarete gitmeyi mi, yoksa kendisinin Muhafızlığa gelmesini mi tercih edeceğimi soruyordu. Tabii nezaket icabı, sefarete geleceğimi söyledim. O mevsimde sefaret erkânı Tarabya'ya nakletmiş olduğu için Beyoğlu'ndaki sefarethanede yeni elektrik tesisatı yapılıyordu. Bu sebeple aydınlatma denilecek hiçbir şey yoktu. Ortalık gereği gibi kararmaya başlamış olduğundan Mösyö Boppe, bin güçlükle sağladığı bir mum ile odayı ışıklandırmaya mecbur olmuştu. Vakit pek geç olduğundan uzun uzadıya giriş yapmaya lüzum görmeksizin, hemen maksada geçeceğini söyleyerek, dedi ki:

— Azizim Cemal Bey!.. Şimdi, Hariciye Nazırı Mösyö Pichon'dan bir telgraf aldım. Bu zatın ne kadar Türk dostu olduğunu tekrar etmeyi fazla görürüm. Zira bunu siz de biliyorsunuz. Sizin Fransa hakkındaki muhabbetli hislerinize de emin olduğumdan, telgrafı okuduktan sonra ne suretle hareket etmekliğimi münasip göreceğinizi anlamak isterim. Bu konuşmamız tamamıyla şahsidir. Sizden ve benden başka hiç kimsenin bilmesine lüzum yoktur. Beni, sizinle şahsi bir meseleden dolayı istişare etmek isteyen ve sizden dostça tavsiyeler isteyen bir zat sayınız.

Bundan sonra uzattığı telgrafı okudum. Mösyö Pichon diyordu ki: "Aldığımız malumata göre Tunuslu Hayreddin Paşazade Salih Paşa, İstanbul'da tevkif edilmiş ve Harp Divanı tarafından idama mahkûm edilmek üzere bulunmuştur. Bu havadis, Salih Paşanın pek ziyade hürmete mazhar olduğu Tunus'ta büyük heyecan meydana getirmiştir. Fransız hükümeti, himaye altındaki emirlikler ahalisinden birinin İstanbul'da felakete uğraması yüzünden Tunus'ta pek büyük hadiselerin meydana çıkabileceğine inanmış bulun-

duğundan Salih Paşa lehinde müdahaleyi bir vazife bilir. Hemen Sadrazamı görünüz ve Salih Paşanın derhal bırakılmasını ve selametle memleketi olan Tunus'a hareketine müsaade edilmesini şiddetle talep ediniz."

Telgrafı okuduktan sonra bir müddet susarak vakit geçirdim. Bu müddet zarfında, Salih Paşa hakkındaki hükmümü veriyordum. Bizzat ricalarım neticesinde dahi suikast tertiplerinden vazgeçmemiş olması sebeplerini şimdi anlıyordum. Nihayet Mösyö Boppe'a dedim ki:

— Benim Fransa hakkındaki muhabbetimin derecesini ve memlekette Fransız matbuatının neşriyatının meydana getirdiği umumi milli kırgınlığa rağmen, Fransız dostluğu cereyanını artırmak için sarf ettiğim mesaiyi bilirsiniz. Binaenaleyh İstanbul'da ve umumiyetle Şark'ta Fransız hükümeti hakkındaki teveccühü tamamıyla ortadan kaldırmak isterseniz, böyle bir müdahalede bulununuz. Evvela, sizi temin ederim ki, bu müdahaleden hiçbir maddi fayda elde etmeye imkân yoktur. Salih Paşa, ikna edici, kâfi deliller karşısında mahkûm olmuştur ve kendisi gibi mahkûm olanlarla beraber hükmün icrası Padişahın tasdikine sunulacaktır. Zira biz, artık böyle haince teşebbüsler ile hükümetin hiç durmadan zaafa düşmesini görmekten bıktık, usandık. Bu defa, canilerin içtimai mevkii ne olursa olsun, merhamet etmeksizin, hepsini en şiddetli surette cezalandırmaya karar verdik. Bu sayede belki bundan sonrası için benzerlerini doğru yola getirmiş olacağımızı zannediyoruz. Sizin yarın Sadrazama yapacağınız demarş, Salih Paşayı kurtarmaz. Fakat ona mukabil, kamuoyunda Fransız Sefaretinin de İstanbul'da hükümet darbeleri vücuda getirmek için mesai sarf ettiğini ispat eder ve umumi nefrete sebep olur. Bence bundan kaçınılmasını Mösyö Pichon'a yazarsanız, daha isabet etmiş olursunuz.

Düşüncelerimi çok doğru olarak değerlendiren Mösyö Boppe ile samimi surette görüşerek ayrıldık. Gerçekten de Mösyö Boppe, Sadrazama müracaat etmemişti. İki gün sonra caniler hakkındaki hüküm yüksek tasdike sunulmuş

ve hemen o gecenin fecrinde İrade-i Seniye hükmünün icrası kararlaştırılmıştı. Gece saat on birden sonra yine Fransız Sefarethanesinden bir telefon aldım. Hemen gidip kendisini görmekliğimi Mösyö Boppe bizzat rica ediyordu. Sefarete girer girmez pek büyük bir telaş ve heyecan içinde bulunan Mösyö Boppe, hiçbir şey söylemeksizin, Mösyö Pichon'un ikinci telgrafını uzattı. Maslahatgüzarın, müdahale edilmemesi tavsiyesini dile getiren cevabından son derecelerde hiddet etmiş olan Hariciye Nazırı söze başlarken Mösyö Boppe'u güzelce azarladıktan sonra, vakit kaybetmeksizin hemen Sadrazamı görmesini ve Salih Paşayı mutlaka kurtarmasını emrediyordu. Ne diyeceğimi bekleyen Mösyö Boppe'u üzmemek için:

— Azizim, pek geç!.. dedim. İdam hükmü İrade-i Seniyeye (Padişaha) sunuldu; bu gece sabaha karşı yerine getirilecektir. Siz bu gece Sadrazamı göremezsiniz. Görseniz bile muhalif emir verilinceye kadar, evvelki emir yerine getirilmiş olur. Doğrusu Mösyö Pichon'un bu ısrarını anlayamıyorum ve size akıllıca ve bilgece tavsiyelerinizden dolayı teşekkür edeceğine, sizi azarlaması sebeplerini takdir edemiyorum.

Ertesi gün idam hükmünün yerine getirileceğini haber almış olan Mösyö Boppe, her türlü mesuliyete razı olarak Sadrazam nezdinde faydasız müdahaleden kaçınmıştı.

İdam hükmünün yerine getirilmesinden birkaç gün evvel, Salih Paşanın biraderleri Tahir ve Mehmed Hayreddin Beyleri de tevkif ettirmiştim. Zaten bence Tahir Hayreddin Bey, Salih Paşadan ziyade müteşebbis ve muzır bir yaratıktı. Bu ikisi hakkında Fransa Sefareti müdahale etmek istedi. Fakat müdahaleyi yarı resmi şekilde idare ettik ve bundan böyle Osmanlı memleketleri siyasetiyle katiyen meşgul olmamak ve Osmanlı tabiiyetinden tamamen çıkarak Fransız tabiiyetine girmek şartıyla Fransa'ya gönderilmek esasını kabul ettik. Böylelikle icabını yaptırdık. İşte Tunuslu Hayreddinzadelerin, Osmanlı mülküne son hizmetleri böyle oldu. Ümit etmek isterim ki, hiç olmazsa bundan sonra ken-

dilerinden bahsolunduğunu işitmeyeceğiz. Halbuki hatıratımın bundan sonraki kısımlarını temize çekerken haber aldım ki, Tahir Hayreddin İstanbul'a gelmiş ve hatta kendisine "Mirimiran" rütbesi verilerek Ziraat Nezaretine tayin olunmuş. Fesubhanallah! Mademki bu yüksek zatlar Tunuslu imişler, vatanlarını Fransız boyunduruğundan kurtarmak için çalışsalar daha isabet etmiş olurlar. Bakalım o zaman Mösyö Pichon, kafalarını giyotinden kurtarmak için müdahale edecek mi?

Bu açıklamaya son vermeden evvel şurasını da ilave etmek isteriz ki, merhum Padişahın idam hükmünü tasdik etmek istemediğine ve cennetmekânı zorlamak için benim Talât Beyle beraber Saray-ı Hümayun'a gitmiş olduğumuza dair olan dedikodular, tamamen hakikate aykırıdır. Bir gün Saray-ı Hümayun'a takdim olunan Sadaret tezkeresiyle ilişikleri, aynı günde yüksek tasdikten geçmiş olarak Babıâli'ye iade edilmiştir.

Said Halim Paşa Kabinesi

Mahmud Şevket Paşanın öldürülüşü üzerine, fırka namzedi olarak Prens Said Halim Paşanın teklif edilmesi kararlaştırılmıştı. Padişah, ne hikmete dayandıysa, Said Halim Paşayı sadaret kaymakamlığına (vekilliğine) tayin etmiş ve diğer nazırların vekâleten vazife görmeye devam etmelerini irade etmişti.

Mahmud Şevket Paşa merhumun sadaretinden sonra teşebbüs olunan Şarköy taarruzu başarısızlıkla neticelenmiş ve sonra Edirne, Yanya ve İşkodra kaleleri de düşmüş olduğundan, Paşa merhum Enez-Midye hattını kabul eden sulh başlangıcını imzalamaya mecbur olmuştu. Paşanın vefatından bir müddet sonra, İkinci Balkan Muharebesi patlak verdi ve Sırplarla Yunan ve Romanyalılar, Bulgarlar aleyhine harekete başladılar.

Bu fırsattan istifade ederek bizim de Edirne'yi geri almak için Bulgarlar üzerine hareket etmemiz icap ediyordu. Bütün İttihatçılar, hükümetin buna karar vereceğini ve vakit kaybedilmeksizin ordunun hareket edeceğini haklı olarak ümit ediyorlardı. İstanbul'da böyle bir fikrin doğmuş olduğunu bilen İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey, bir taraftan İngiliz sefiri vasıtasıyla Babıâli'yi bu fikirden vazgeçirmeye çalışmakla beraber, bir taraftan da mebuslar meclisindeki nutukları vasıtasıyla Türkiye'yi tehdit etmeye başlamıştı.

Vekiller heyetinde, bu fırsattan istifade etmek isteyenlerle istemeyenler vardı. İstemeyenlerin başında Nafia Na-

zırı Osman Nizami Paşa bulunuyordu. Hiç hatırımdan çıkmaz: Bir cuma günü akşamüzeri Said Halim Paşanın Yeniköy'deki yalısına gitmiştim. Bütün nazırlar orada bulunuyorlardı. Benim gelişimden evvel, uzun uzadıya müzakerelerde bulunmuş olan nazırlar, müzakerelere son vermiş, denize bakan mermer balkonda istirahat ediyorlardı. Osman Nizami Paşa, yanında bulunan Bahriye Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşaya:

— Eğer bu defa şu zevatı, bu Edirne'nin geri alınması fikrinden vazgeçirmeye muvaffak olursam, kendimi vatanıma en büyük hizmeti ifa etmiş addedeceğim, diyordu.

Bu düşüncenin cılızlığı, vatanın hayrına aykırılığı karşısında buz gibi donmuş kalmıştım. Said Halim Paşa ile Talât Bey, odalardan birinde pek üzgün bir tavır ile konuşuyorlardı. Said Halim Paşa bana dönerek:

— Bir türlü ekseriyeti, müdahale cihetine çeviremiyoruz. Ne yapacağımızı şaşırdık, demişlerdi.

Talât Bey ertesi günü Reji Umum Müdürü Mösyö Weyl ile görüştüler. Ben de beraber bulunuyordum. Mösyö Weyl, Reji imtiyaz müddetinin on beş yıl daha uzatılması şartıyla hükümete bir buçuk milyon lira borç vereceğini vaat ediyor ve Maliye Nazırı Rıfat Beyle Dahiliye Nazırı Talât Bey, vekiller heyeti kararı ile bu teklifi kabul ediyorlardı.

İşte, üç seneden beri Mebusan Meclisinde Cavid Beyin bir günahı gibi gösterilmek istenilen Reji işinin mahiyeti budur ve zannediyorum ki, öyle bir zamanda müddet uzatılmasını kabul etmiş olan bir hükümet artık bir daha geri dönemez. Aynı günde Talât Bey otomobil ile Hadımköy'ünde Umumi Karargâha döndü. Maksat, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı İzzet Paşanın reyini sormaktı. İzzet Paşa iki noktayı mühim sayıyor ve bu iki nokta hakkında kendisine teminat verilirse, orduya ileri hareket emrini verebileceğini söylüyordu:

1. Ordunun ileri hareketinden doğabilecek siyasi hadiseler, memleketi büyük bir tehlikeye düşürmez mi?

2. Ordunun iaşesi için lüzumlu olan para var mıdır?

Talât Bey, birinci nokta hakkında vekiller heyetinin azınlığının düşüncelerini bildirmekle ve Reji imtiyaz müddetinin uzatılması sayesinde paranın sağlandığını açıklamakla görevliydi. Ertesi günü dönerek, İzzet Paşanın onayladığı haberini getirdi. Fakat herhalde Meclisi Vükelada (Bakanlar Kurulunda) çoğunluk, ileri hareketin zararlarına inanıyordu.

Sabahleyin Midhat Şükrü Beyle beraber, nazır arkadaşlardan bazılarını ziyaret ettik. Eğer bu fırsat kaçırılırsa, yalnızca Edirne'yi kurtarmak iddiasıyla bir hükümet darbesi yapmış ve bu esnada Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekilinin vefatına sebebiyet vermiş olan fırkamızın, iktidar mevkiinde kalmak salahiyetini kaybedeceğini ve o zaman bütün fırkanın iktidar mevkiinden çekilmesi lazım geleceğini söyledik. Bazıları tam bir kanaat hasıl ettiler. Bazıları da istifayı tercih edeceklerini söyledilerse de onlar için vazifenin istifa etmek değil, fedakârlık göstermek olduğunu ileri sürdük. Nihayet Meclisi Vükelanın toplantısından evvel, çoğunluk sağlanmıştı.

Hatıratımın bu kısmında isim belirtmekten kaçındım. Zaten hiçbir vazife icabıyla değil, ancak fırkaya mensup nazırlarla pek samimi bir kardeş muhabbeti beslemekte bulunmak dolayısıyla teşebbüs ettiğim bu işte, –sonradan bir gazetenin iddia ettiği gibi– hiçbir cebir ve tazyik belirtisi yoktu. Küçük büyük bütün vazifelerimin yerine getirilmesi sırasında kendi işime hiç kimseyi karıştırmadığım gibi, hiç kimsenin işine de bilfiil karışmadım. Dostane temenniler veya sohbetler gibisinden, bazı arkadaşlara ait vazifelerdeki düşüncelerimi, kendisini rencide etmeyecek ve fuzuli bir müdahale sayılmayacak biçimde açıklamakla yetindim. Aksini iddia edeceklere, vaka belirttikleri takdirde, cevap vermeye hazırım.

Edirne'nin geri alınması için orduya ileri hareket emri verildiği sırada, Hariciye Nezareti tarafından büyük devletler nezdindeki sefirlerimiz vasıtasıyla, bu teşebbüsün amacının Edirne'nin geri alınması olup, bu maksadın elde edilmesinden sonra ordunun duracağı ve herhalde Meriç Neh-

rinin sağ sahiline katiyen geçmeyeceği hakkında bir genelge neşredilmişti. Bu genelge fikrimce, siyasi bir hata idi. Evvela, yalnız Edirne'nin geri alınması kâfi değildi. Meriç Nehri Türk kalmalı ve Edirne'nin Adalar Denizine (Ege Denizine) tabii bir kapısı olan Dedeağaç bizim olmalı idi. Edirne'nin müdafaasını temin edebilmek içinse Dimetoka, Sofulu havalisinin bizim tarafımızda kalması gerekirdi. Bilhassa Gümülcine, İskeçe ve havalisinin yüzde seksen beş İslam ahali ile meskûn olduğu göz önüne alınacak olursa, buralarının da geri alma imkânını temine çalışmak zorunlu görevlerdendi.

Başlangıçta muvaffakiyetin elde edilip edilemeyeceği, tabii kestirilemezdi. Fakat, böyle bir genelge neşredip de devleti daha teşebbüsün başlangıçlarında kati bir taahhüt altına koymak, herhalde ileri görüşlü bir siyaset olarak değerlendirilemez. Nitekim aşağıda hikâye edeceğim İstanbul Konferansı sırasında Osmanlı delegeleri, bu taahhüdün açık seçikliği karşısında hasımlarını susmaya zorlayacak mantıki bir çare bulamadılar ve oldubittilerin yol açtığı vaziyetlerden istifadeye çalıştılar.

Osmanlı hükümeti Edirne'nin geri alınmasına karar verip de ordularına ileri hareket emrini verir vermez, İngiliz siyaseti de yüzündeki maskeyi atarak hakiki maksadını gösterdi. Bir taraftan sefiri vasıtasıyla Babıâli'ye tebliğ ettiği notada, Osmanlı ordularının Enez-Midye hattına tecavüz etmemesini şiddetle talep ettiği gibi; diğer taraftan Hariciye Nazırı Sir Edward Grey, Avam Kamarası'nda verdiği bir nutukta, "Türkler, Bulgarların karşılaşmış oldukları felaketten istifade ederek Londra Muahedesini yok addetmeye ve Edirne'yi geri almaya kalkışırlarsa, sonradan uğrayacakları ceza, pek şiddetli olacaktır. Değil yalnız bütün Avrupa'daki mülklerinden mahrum olmak, belki İstanbul'u bile kaybedeceklerdir" diyordu.

Gerek Babıâli'ye verilen nota, gerek Sir Edward Grey'in bu nutku açıkça gösteriyordu ki, İngiliz siyaseti Osmanlı hükümetinin tamamen aleyhine dönmüş ve her vesileden isti-

fade ile Osmanlıları zarara uğratarak içerde kuvvetlenmelerine engel olmaya yönelmeyi ilke edinmiştir.

Gariptir ki Ruslar, o esnada Edirne'nin Osmanlılar tarafından geri alınmasına taraftar görünüyorlardı.

Bulgar hükümetinin zararına olan bu muameleyi Rusların neden dolayı hoş görmekte olduğunu o zaman, uzun uzadıya düşünmüştüm. Türk-Bulgar ittifakının esaslarını kararlaştırmaya memur olduğum sırada Bulgar Sefiri Mösyö Toşef'le görüşürken, bir gün konuşmayı bu konuya getirdim. Bunun sebepleri hakkında ne düşündüğünü Bulgar diplomatından sordum: "Ruslar İstanbul'u kendi malları sayıyorlar. İstanbul'u aldıkları zaman onun Rumeli'deki hinterlandının mümkün olduğu kadar geniş olması kendileri için önem taşımaktadır. İstanbul'un kendileri tarafından işgalinde, Edirne Türklerin elinde bulunacak olursa tabiatıyla Ruslara intikal edecek ve bu sayede sonradan Bulgaristan'ı istilaya tahsis edecekleri orduları için geniş bir manevra sahasına sahip olacaklar" demişti. Bu görüşü pek doğru ve kabule değer buldum.

Edirne'nin bizim tarafımızdan geri alınması aleyhtarlığında Fransız siyaseti de İngiliz siyasetinden geri kalmıyordu. Ordunun ileri hareketine Fransa hükümetinin karşı olduğu hakkında Fransız sefiri tarafından Babıâli'ye bir sözlü nota verildiği gibi, Fransız gazeteleri de teşebbüsümüzden dolayı aleyhimizde ateş püskürüyorlardı. Fakat, hakkın inayetiyle bütün bu muhalefetlere rağmen, Edirne geri alındı ve sonradan imzalanan İstanbul Muahedesiyle Bulgarlar oldubittiyi kabule mecbur oldular.

*Batı Trakya Geçici Hükümeti**

Ordunun Edirne üstüne hareketi sırasında hükümetçe neşrolunan beyannamede, ordumuzun Meriç Nehrini katiyen geçmeyeceği açıkça taahhüt edilmişse de, o zaman ordu

* "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatası." (A.K.)

zihniyetinin ruhu olan bazı kimseler, bu taahhüdün isabetsizliğini göz önüne alarak hükümete bağlı olmayan yarı resmi bir "Teşkilat-ı Mahsusa"nın* (özel örgüt), Meriç Nehrinin öte tarafında kendi istediği gibi hareket etmesine göz yummak esasını Başkumandanlığa ve Hükümete kabul ettirdiler ve bu Teşkilat-ı Mahsusa, akıllı ve süratli bir hareketle Mesta Karasuyu Vadisine kadar bütün Batı Trakya'yı işgal etti. Batı Trakya, Edirne vilayetinin Ortaköy ve Karacaali kazalarıyla bütün Dedeağaç ve Gümülcine sancaklarını kapsayan ve nüfusunun yüzde doksan beşi İslamlardan oluşan önemli bir bölgedir. Bu bölgeyi işgal eden Teşkilat-ı Mahsusa'nın başında, şehit Süleyman Askeri Bey bulunuyor ve Çerkez Yüzbaşı Reşid ve İzmirli Eşref ve kardeşi Sami ve yine Yüzbaşı Fehmi Beylerle daha bazı kimseler, ileri gelenlerinin başlıcalarını oluşturuyorlardı.

Süleyman Askeri Bey, İslam halkının ileri gelenlerini umumi bir kongreye davet ederek, merkezi Gümülcine olmak üzere "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkata-i İslamiyesi" ismi altında bir hükümetin kurulduğunu ilan ettirdi. Bu hükümetin geçici başkanlığına Gümülcine Belediye Reisi seçildi; icra kuvvetleri başkanlığına da Süleyman Askeri Bey tayin olundu. Osmanlı hükümeti zamanındaki kaza teşkilatı aynen bırakıldı ve her birine birer hükümet başkanı seçilerek, yine her birine birer icra kuvveti kumandanı tayin olundu. Hükümet reisleri, Gümülcine'deki Muvakkat Hükümet Reisine tabi olacaklar; İcra Kuvvetleri Kumandanları da Süleyman Askeri Beyin emri altında bulunacaklardı.

Süleyman Askeri Bey, biraz aceleci ve biraz da nikbin olmasına rağmen pek mükemmel ve müteşebbis bir idare adamı sayılabilirdi. Yüksek zekâsı, son derece cesaret ve fe-

* İttihatçıların kurduğu bu gizli örgüt, Osmanlı sınırları dışında kalan ya da kalma tehlikesi bulunan Türk ve Müslümanlara yönelik örgütlenme ve propaganda çalışmaları yapmak amacı güdüyordu. Cemal Paşa burada örgütün ilk çalışmaları üzerine bilgi veriyor. Teşkilat-ı Mahsusa Birinci Dünya Savaşı sırasında güçlenecek, birçok ülkede etkinlikte bulunacaktır. (A.K.)

dakârlığıyla muhitine itimat ve emniyet veren bu mümtaz şahsiyetin Batı Trakya teşebbüslerinden, sonradan İstanbul Konferansı ve ardından Türk-Bulgar ittifakı esaslarının tespiti sırasında pek çok siyasi istifadeler sağlanmıştır.

1913 senesi Temmuz'u ortasından Eylül ortasına kadar yaşayan bu hükümetin varlığına, İstanbul Muahedesi hükümleriyle son verildi. Fakat bu işlem pek kolay olmadı. Süleyman Askeri Beyin mesai arkadaşlarından birçokları, hükümetin taahhütlerine rağmen Batı Trakya geçici hükümetinin devamını arzu ediyor ve Bulgar işgaline karşı biraz direnmek istiyorlardı. Halbuki Osmanlı hükümeti, Batı Trakya bölgesinin hiçbir direnişle karşılaşılmaksızın Bulgar kıtaları tarafından işgal edilmesine fiilen yardım edeceğini taahhüt etmişti. Ona mukabil Bulgarlar, Batı Trakya Müslümanlarını pek çok haklardan yararlandırmayı taahhüt etmiş ve hiçbir zulüm ve takibatta bulunmayacakları ve derhal umumi af ilan edecekleri vaadinde bulunmuştu. Müslüman halkın şimdi Bulgar işgaline karşı silahlı mukavemet göstermesi, hiçbir fayda sağlamamakla beraber, bilakis Bulgarlardan kendileri için elde etmeyi başardığımız pek çok siyasi ve idari menfaatları kaybetmelerine sebep olurdu.

Arkadaşları arasında baş gösteren direniş arzusunu önlemeyi başaramayan Süleyman Askeri Bey, bir mektupla İstanbul'a müracaat etti. Mektupta diyordu ki: "Arkadaşlarım üzerinde pek büyük bir itimadı ve şiddetli bir manevi tesiri haiz olan İstanbul Muhafızı Cemal Bey hemen buraya gönderilerek, hükümetin görüşü ve taahhütlerinin sebep ve derecesi hakkında bir açıklama yaptırılmayacak olursa, Bulgar kıtalarının huduttan Batı Trakya'ya hareketi esnasında mukavemet görmesi ve binaenaleyh kan dökülmesi muhakkaktır."

Mektubun gelmesi üzerinden dört beş saat geçmeden Süleyman Askeri Bey de İstanbul'a geldi. Hariciye, Harbiye ve Dahiliye Nazırlarının müzakereleri neticesinde, benim Gümülcine ve İskeçe'ye kadar giderek oradaki kimseleri ik-

na etmeye çalışmaklığım karar altına alındı. Bir taraftan da o sırada İstanbul Bulgar Sefaretine tayin edilmiş olan Mösyö Tuşef vasıtasıyla durumum Bulgar hükümetine bildirilmiş; tarafımdan her türlü yatıştırma tedbirleri alınarak Batı Trakya hükümetini direnişten vazgeçirtmedikçe ve bu hususta tarafından kendisine herhangi bir bildirimde bulunulmadıkça işgal hareketlerine başlanmaması, Batı Trakya'yı işgale memur Bulgar fırkası kumandanına ihtar ettirilmişti.

İstanbul'dan Edirne, Dimetoka, Dedeağaç yoluyla Gümülcine'ye ve oradan İskeçe'ye gittim. Bir gün sonra bana katılan Süleyman Askeri Beyle beraber Trakya İcra Kuvvetleri kumandanlarıyla görüştüm. Bulgarların Batı Trakya'yı işgalleri hakkında birçok şartlar kararlaştırdık. Bunları doğruca Bulgar generaline yazdım. Bu şartlar tamamen kabul olunarak işgal hareketi başladı. Ben de bir hafta sonra İstanbul'a döndüm.

Osmanlı Bulgar ittifak görüşmeleri

Edirne'nin tarafımızdan işgalinden sonra hiçbir yandan yardım umudu göremeyen Bulgarlar, bizim kabul edebileceğimiz sulh esaslarını yarı resmi bir mahiyette araştırmak üzere Mösyö Naçeviç'i İstanbul'a göndermişlerdi. Bu ihtiyar zat, bir Bulgar-Türk yakınlaşmasının en eski ve hararetli taraftarlarındandı. Kendisiyle yarı resmi birkaç görüşmeden anlaşıldı ki, Naçeviç bir sulh müzakeresini yönetecek yeterli şartları taşımıyordu.

Bulgar-Türk sulh anlaşmasının müzakeresi için bir Bulgar murahhas heyeti İstanbul'a geldi. Bu heyet, General Savof'un başkanlığı altında Bulgar sefirlerinden Mösyö Tuşef'le Mösyö Naçeviç'ten ibaretti. Osmanlı murahhas heyeti, Talât Beyin başkanlığı altında Çürüksulu Mahmud Paşa ile Halil Beyden oluşuyordu. Bulgar murahhas heyetinin yanında askeri, mali ve hukuki müşavirlerden oluşan bir heyet bulunduğu gibi Osmanlı murahhaslarının yanına da aynı ma-

hiyette bir istişare heyeti verilmişti. Ben, Erkânıharbiye Binbaşısı İsmet* Beyle beraber askeri müşavir tayin edilmiştim.

Ana hatların tespitiyle meşgul olan murahhaslar heyeti, bütün ayrıntıların belirlenmesini bize havale ediyorlardı. Zannederim ki, gerek Dimetoka'nın belirli birtakım araziyle kalması ve gerek Batı Trakya Müslümanlarıyla Bulgaristan'da oturan Türkler hakkında birçok hakların sağlanması meselesinde pek büyük hizmetlerimiz olmuştur.

Sulh konferansıyla görevli Bulgarlar dikkate değer bir zihniyet gösteriyorlardı. Henüz üçüncü toplantıya başlanmıştı. Ben müzakere salonunda riyaset makamında bulunan Talât Beye bazı şeyler arz ediyordum. General Savof, "Efendiler, rica ederim işimizi çabuk bitirelim de asıl mühim olan diğer işimize başlayalım. Ben buraya, iki metre fazla toprağın Bulgaristan'da veya Türkiye'de kalmasını müzakere için gelmedim. Gelişimin sebebi, senelerden beri arzu ettiğim bir emelin elde edilmesidir. Türk-Bulgar ittifakından bahsetmek istiyordum. İşte ben bu işi temin için geldim." Diğer iki Bulgar murahhas da tasdik makamında başlarını sallıyorlardı. Biz bunu, General Savof'un her zamanki gibi bizi yemlemek maksadıyla söylemiş olduğuna yorduk ve sulh şartlarının tayin ve tespitinde mümkün olan menfaatların hepsini elde etmeye çalıştık. Gerçekten emelimizde muvaffak da olduk. Müzakerelerin sonlarına doğruydu. General Savof, ittifaktan ve bunun temin edeceği karşılıklı büyük menfaatlardan daha esaslı surette bahsetmeye başlamıştı. Sulh muahedesi müzakerelerinin sonunda benim General Savof'la Büyükada'ya giderek taarruz ve müdafaaya ait ittifak sözleşmesi esaslarını tespit etmekliğimiz, Said Halim Paşa ile Talât ve Halil (Enver Paşanın amcası) Beyler arasında kararlaştırılmıştı.

Hiç kimsenin dikkatini çekmemek için Bulgar generali, Balkan Harpleri esnasında pek fazla yorulmuş olduğundan bahisle birkaç gün dinlenmek üzere Büyükada'da ikameti-

* İsmet İnönü.

ne müsaade edilmesini Osmanlı hükümetinden rica edecek, tarafımızdan ricası kabul olunarak Osmanlı hükümetinin misafiri olmak üzere Büyükada'daki otellerden birine yerleştirilecekti. Ben de bir gün Ada'ya gidecek ve Necmeddin Mollanın evinde kendisine bir ziyafet verdirecektim. Ziyafetten sonra bir odaya çekilerek ittifak muahedesi esaslarını müzakereye başlayacaktık.

Bütün bu ayrıntılar yerine getirildi ve Savof'la beraber savunma ve saldırıya ilişkin bir ittifak antlaşması müsveddesini kaleme aldık.

Bu müsveddenin esaslı bir surette müzakere edilip düzeltilmesi ve bütün teferruatının tespiti için de birkaç gün sonra bir gece Şişli'deki evimde toplandık. Bulgarlar, General Savof'la Mösyö Tuşef'ten ibaretti. Bizden de Talât ve Halil Beyler hazır bulunuyordu.

Muahedenin savunmaya ilişkin esası, imzalayan taraflardan birinin Balkan hükümetlerinden en az ikisi tarafından tecavüze uğradığı takdirde, diğer tarafın bütün kuvvetiyle kendisine yardım etmesinden ibaretti.

Saldırıya ilişkin esasına gelince: İmzalayan taraflardan biri Balkan devletlerinden birine karşı, diğer tarafın onayını almak şartıyla, tecavüzi bir harekette bulunur ve bu hareket sonunda diğer bir Balkan devletinin daha tecavüzüne uğrarsa, diğer tarafın kendisine yardım mecburiyetini kapsıyordu.

Fakat taraflardan biri herhangi bir Balkan devletiyle yalnız başına harp etmeye mecbur olduğu takdirde, diğer taraf müttefikine karşı tarafsızlık vaziyetini muhafaza edecekti.

Böyle bir müşterek harp sonunda elde edilecek toprak menfaatlarının bölüşme şekline gelince:

Bulgarlar Kavala, Drama havalisini ve Dedeağaç Limanını bize vereceklerdi. Şayet Bulgarlar bir taraftan Ustruma karasuyuna kadar hudutlarını genişletecek olurlarsa, biz Mestakare suyuna kadar bütün Batı Trakya'yı alacaktık. Şayet Bulgarlar Selanik Limanını, Karaferia ve Vodina hizalarını işgal ederlerse, biz de Struma karasuyuna kadar ilerleyecektik ve adı geçen şehirle Kresna Boğazına kadar

çıkacak olan hududumuz, Nevrokop'la Razlık arasından geçerek eski Ropçoz kazası bizde kalmak üzere Dospat mevkiinde eski Türk-Bulgar hududuna ulaşacaktı.

Türkçe ve Fransızca olarak hazırlanan protokol, hiçbir taahhüt mahiyetini haiz olmamak şartıyla taraflarca parafe edildi.

İttifak antlaşması müsveddesini, Bulgar Başvekili Gospodin Radoslavof ve Hariciye Nazırı Gospodin İgnatiyef ile müzakere etmek ve kralın da onayını almak için General Savof ,Sofya'ya döndü. General Savof en fazla bir hafta on gün içinde Bulgar tekliflerini almış olarak, İstanbul'a tekrar geleceğini veyahut hiç kimsenin dikkat nazarını çekmemek için o sırada İstanbul Bulgar Sefaretine tayin edilmiş olan Mösyö Tuşef'e göndereceğini söylüyordu.

Fakat aradan haftalar geçtiği halde Sofya'dan hiçbir haber alınmıyor ve Mösyö Tuşef, ittifak muahedesi için hiçbir şey söylemiyordu. (Barış antlaşması yapıldığı halde, dostluk 'ittifak' antlaşmasını geciktiriyorlardı.)

Sulh muahedesinin iki taraf hükümetince tasdikinden sonra Bulgaristan'la siyasi münasebetler yeniden başlatılmış ve Osmanlı hükümeti tarafından Cemiyet Umumi Kâtibi Fethi Bey, Sofya Sefaretine tayin edilmişti.* Fethi Bey, Türk-Bulgar ittifakı projesine vâkıf ve taraftardı. Sofya'ya varışından sonra General Savof'la İstanbul'da esasları kararlaştırılmış olan ittifak muahedesinin nerede kaldığına dair Bulgar kabinesi nezdinde yaptığı teşebbüslerine hiçbir cevap alamamıştı. Sulh muahedesi müzakereleri sırasında bu ittifakın bir an evvel imzası için acelecilik göstermekte olan Bulgarların, şimdiki geri duruşlarına hiçbir mana verilemiyordu. Bir taraftan da Bulgarlar, gerek sulh muahedesi hükümlerine ve gerek sözlü birçok vaatlerine rağmen Batı Trakya İslam ahalisi hakkında zulümlere başlamışlar; Pomakları zorla Hıristiyan etmeye teşebbüs etmişlerdi.

* Eski başbakanlardan Fethi Okyar (1880-1943). İttihat ve Terakki'yle görüş ayrılığına düştüğü için bu göreve atanmıştı. (A.K.)

Fethi Bey, bu iki yüzlü Bulgar siyasetinden bıkıp usanmış ve Sofya memuriyetinde devamın kendisi için imkânsız dereceye gelmekte olduğunu bildirmişti. Hem bu meseleler hakkında fikir danışarak Batı Trakya İslam ahalisini zulüm ve tazyikten kurtarmak, hem de ittifak meselesini görüşmek üzere Talât, Halil Beylerle Radoslavof ve İgnatief arasında Bulgaristan'daki küçük bir kasabada bir görüşme zemini hazırlandı. Bu görüşme neticesinde, İslam ahaliye daha müşfik muamele yapılacağını vaat etmekle beraber ittifak muahedenamesi hakkında Bulgar hükümetinin görüşünü, yakında İstanbul'a hususi bir murahhas ile bildireceklerini söylediler.

Gerçekten 1913 yılı Aralık ayında Bulgar Erkânıharbiye-i Umumiye ikinci reisi Miralay (Albay) Jekof, İstanbul'a geldi. Bu zat, umumi harp esnasında Bulgar ordusu başkumandanlığını etmiş olan General Jekof'tur. Gayet zeki, tetkik edici, pek nazik ve yüksek tahsil görmüş olan bu zatın Gospodin Radoslavof ve taraftarlarının güvenini kazanmış olduğunu, İstanbul'a varışını bize haber vermiş olan Mösyö Tuşef ilaveten bildiriyordu.

Ben o zaman Nafia Nazırı idim ve eskisi gibi Türk-Bulgar ittifakının müzakeresine Talât ve Halil Beylerle beraber memur bulunuyordum.

Evvelce kararlaştırılan saatte Taksim'deki Bulgar Sefarethanesine gittik. Bulgarların arazi taksimi hakkında gayet garip ve hayrete şayan teklifi karşısında kaldık.

Ustruma karasuyuna, Manastır ve Ohri'ye kadar olan Makedonya bölgeleri Bulgar işgaline bırakılmadıkça, Bulgarlar Dedeağaç Limanını vermiyorlar ve ancak Selanik'i aldıkları takdirde, Karaağaç Limanına kadar arazinin bize geçmesine razı oluyorlardı.

Miralay Jekof'la dört beş müzakereden sonra bizim de kabul edebileceğimiz şekil ve mahiyette ittifak muahedesi müsveddesi tespit edildi.

Bulgar ittifakı bizim için cidden önem taşıyordu. Zira günün birinde Yunanlılarla bir mücadeleye girişecektik. Limni, Midilli, Sakız gibi Akdeniz adalarını Yunanlıların

elinde bırakmak bizim için imkânsızdı. Hazırlıklarımızı o yolda tamamlamak icap ederdi ki, Yunanlılarla harbe girişti-ğimiz zaman Bulgarları da tekrar karşımızda görmeyelim. Diğer taraftan, Bulgarların da Makedonya meselesinden dolayı katiyen rahat durmayacaklarını ve milli emellerine ulaşmak için bizim yardımımıza kesinlikle muhtaç olduklarını biliyor ve bu vaziyetten azami yararlanmak ve bir daha bir Balkan birliği karşısında kalmamak istiyorduk. Dobruca'ya yerleşmiş olan Romanyalıları da, Bulgarlara bundan böyle güvenebileceklerine inandırmak şartıyla, Türk-Bulgar ittifakına kazanmak mümkün olursa, Balkanların doğu ve batısında birbiri karşısında iki grup oluşmuş ve artık, Balkan küçük hükümetlerinin ikide birde bizi rahatsız edememeleri sağlanmış olacaktı. Fırkanın dış siyaset esaslarından birini teşkil eden bu fikirden dolayı biz, Türk-Bulgar ittifakına pek ziyade önem veriyor ve bu istikamette oldukça acele ediyorduk. Fakat daima azami istifadeyi kendilerine temin etmek ve en aziz müttefiklerini bile aldatmaya çalışmak Bulgar siyasetinin, daha doğrusu Bulgar ahlakının belirgin özellikleri arasında olduğu için, Bulgarlar işi uzattıkça uzatıyor ve bizim pek sıkışık olduğumuz bir zamanda sonsuz değişikliklerle karmakarışık edilmiş olan antlaşmayı elimize tutuşturup yirmi dört saat zarfında imza edip etmemekte bizi serbest bırakmayı düşündükleri pekâlâ anlaşılıyordu. Umumi Harp'in baş göstermesine kadar Bulgarlar bizi sürekli oyaladılar. Miralay Jekof'la kararlaştırdığımız esaslardan sonra ben artık bu ittifak antlaşması işiyle meşgul olmadım. Sonradan haber aldım ki, Umumi Harp esnasında merkezi imparatorluklar ve bizimle beraber harbe dahil olmak için müzakerelere girişildiği sırada, Bulgarlar daha evvel kararlaştırılmış olan esaslardan hiçbirini dikkate almamışlar; değil bizim Batı Trakya cihetinden arazimizi genişletmeye razı olmak, Dimetoka ile Karaağaç'ı ve Cesr-i Mustafa Paşa'yı ve Meriç sol sahilinden iki kilometre araziyi hemen işgal etmek şartını biz kabul etmedikçe, sair maddelerin münakaşasına bile yanaşmamışlar. Bulgarlarla münasebetimize ilişkin hatı-

ralarımdan bir kısmını, Umumi Harp başlangıçlarına ait vakaların yazılması sırasında zikredeceğimden, şimdilik burada bu konuya son veriyorum.

Suriyelilerle ve genellikle Araplarla anlaşma

Bana öyle geliyor ki, bizim memleketimizde, hatta Türklerin en münevver geçinenleri arasında bile, Arap meselesinin mahiyeti ile onu idare edenlerin emellerinin ne olduğunu bilen pek az kimseler vardır. Ben bu meseleden, 4. Ordu kumandanlığına ait hatıralarımı yazarken uzun uzadıya bahsedeceğim için burada bu işin yalnız İstanbul muhafızlığım zamanında uğraştığım kısımlarını kısaca belirtmekle yetineceğim.

Birçok sebep ve etkenler tesiriyle güya memleketlerinde ıslahat isteyen Araplar, Kâmil Paşa kabinesi zamanında Vali Ethem Beyin hususi müsaadesiyle Beyrut'ta bir milli kongre toplamışlar ve Suriye ile Arabistan vilayetlerine girmesini istedikleri ıslahat maddelerini tespit etmiş ve hükümete iletmişlerdi.

Mahmud Şevket Paşa kabinesinin iktidar mevkiine çıkması ile vilayet makamında husule gelen değişiklik üzerine hükümet, Milli Meclisi, kanunsuzluğunu ileri sürerek dağıttı ve vilayetlerin idaresi için hususi kanunlar tanziminin, Mebuslar Meclisinin yetkileri arasında olduğunu ifade ederek Beyrut Kongresinin tespit ettiği esasları dikkate bile almayacağını ilan etti.

Suriye ve Beyrut'ta Arap istiklali çığırtkanları o kadar çoğalmış ve hükümet o kadar zayıflamıştı ki, Beyrut'ta bazı küstahlar sokak köpeklerinin boynuna vilayet valisinin ismi olan "Ebubekir Hâzım"* levhasını asacak kadar cüret gösteriyorlar; Şam'da Şükrü el Asli ve Muhammed Kürt Ali,

* Ebubekir Hâzım (Tepeyran, 1864-1947), mülkiye memuru ve siyasetçi olduğu kadar, köy gerçeklerini yansıtan ilk roman sayılan *Küçük Paşa*'sıyla da tanınır. Cemal Paşanın sözünü ettiği dönem için *Hatıralar*'ına (2. bas., İst. 1998) bkz. (A.K.)

Vali Mardinî Arif Beyin yanına korkmadan çıkarak, Arapça yazılmış bir istidayı anlamadığı için Türkçesinin ilavesiyle getirilmesini söylemek cüretinde bulunmuş olan vilayet mektupçusunun hemen Suriye dışına def edilmesini talep etmek gibi taşkınlıklardan çekinmiyorlardı. Bütün Suriye gazeteleri, Osmanlı hükümeti hakkında en şiddetli hücumlarda bulunmaktan sakınmıyor ve sütunlarını bilhassa Türk unsuru aleyhinde küfürlerle dolduruyorlardı.

Trablusşamlı Şeyh Reşid Rıza, Mısır'da yayımladığı "El Nar" mecmuasında İttihat ve Terakki erkânı ve umumiyetle Türk unsuru hakkında öyle şiddetli bir tecavüz lisanı kullanıyordu ki, onları okuyup da Türk aleyhtarı olmamak imkânsızdı.

Hükümet Balkan Harbiyle meşgul olduğu sırada Gelibolu Yarımadasında bulunan bir Arap fırkasının (tümeninin) zabitleri, vazifelerini namus ve haysiyet dairesinde icra edeceklerine, güya Arap vatanperverlerinin İstanbul'da siyaseten yapacakları baskı girişimlerinin dayanağı olduklarını gösterecek tavırlar takınmaktan geri durmuyorlardı. Daha sonra, Beyrut'ta hükümetin yasaklamasına rağmen toplamak istedikleri umumi Arap kongresinin, hükümet tarafından gerçekten kesinlikle yasaklanacağını ve girişimcileri hakkında kanuni takibatta bulunulacağını anlayınca, Fransa hükümetinin onayı, hatta hususi davetiyle kongreyi Paris'te toplamaya karar verdiler ve bütün Arap diyarlarına davetnameler yazarak, bu kongreye üye göndermelerini talep ettiler. Girişimcilerin başında, o zaman Hama mebusu olan Abdülhamid Zohravi Efendi ile Beyrut'ta çıkan "El Hakikat" gazetesi sahibi Abdülgani Elaris ve "El Müntedü'l-Edeb" reisi Abdülkerim el Halil bulunuyorlardı.

Kongrenin Fransa hükümetinin himayesi ve dostluğu altında olması, meselenin şekil ve mahiyetini tamamen değiştiriyor ve adeta Fransızların Suriye'ye fiilen müdahalelerine yol açacak bir sonuca ulaşacağı izlenimini veriyordu. Ben o sırada, bu Arap işleriyle pek az meşgul oluyor ve yalnız Türk ve Arap iki büyük İslam unsuru arasında ecne-

bilerin teşvik ve kışkırtmasıyla bir anlaşmazlık ortaya çıkmasına meydan verilmemesini, vatanseverliklerine güvenilebilecek bazı Arap ileri gelenlerinin oy ve görüşlerine müracaatla, Arabın umumi İslam menfaatlarını tehlikeye koymayacak tarzdaki hususi milli emellerinin neden ibaret olduğunun anlaşılmasını ve onları tatmin edecek düzenlemelere yönelme kararlarının alınmasını arzu ediyordum. Teşekkürle anılmalı ki, hükümetçe de aynı görüş tercih olunmuş ve Paris Kongresini toplamış olan Arap ileri gelenleriyle görüşmek ve onlarla bir anlaşma zemini bulmak üzere Midhat Şükrü Bey ve daha birkaç zat, Paris'e gönderilmişlerdir.

Gerçekten de kongre toplandı. Ancak, Midhat Şükrü Bey ve arkadaşlarının Paris'e giderek İslam Araplarla görüşmeleri işin şeklini değiştirmeye yardım etmiş ve kongre, bazı güvenceleri ortaya koyduktan sonra dağılmıştı.

Bir gün Talât Bey İstanbul Muhafızlığına gelerek cuma günü Şeyh Abdülaziz Çeviş'in Süleymaniye'deki evine davetli olduğumuzu, birlikte oraya gideceğimizi söyledi. Bu davetteki maksadın, Araplarla bir dostluk zemini bulmak üzere Arap gizli siyasi cemiyetinin reisi bulunan zatla görüşmek olduğunu ve ben esas itibarıyla bu dostluğun en hararetli isteklilerinden olduğum ve özellikle Bağdat valiliğim sırasında Arap meseleleri hakkında hayli ihtisas sahibi olduğumdan, bu görüşmelerde bulunmaklığımın hükümetçe kararlaştırıldığını da ilave etti.

Belirli günde davete gittik. Çok geçmeden ufak yapılı, yirmi sekiz otuz yaşlarında esmer ve iri siyah gözlerinin ateşli parlaklığı fazla zeki olduğuna delalet eden, hal ve harekâtı fazla cüretkâr ve müteşebbis olduğunu gösteren bir zat da geldi. Arap gizli siyasi cemiyetinin murahhası sıfatıyla ve Abdülkerimü'l-Halil adıyla bize takdim olundu. Yemekten sonra müzakere başladı. Anlaşma maddeleri arasında en fazla ısrarla elde etmek istediği şeyin, bazı şahısların İstanbul'da önemli makamlara geçirilmesini temin etmek olduğunu görünce, bunların gözünde Arap ıslahatı-

nın, birkaç hırslı yükselme düşkününün şahsi emellerinin tatmin edilmesi demek olduğuna üzülerek karar verdim. Yine de mektepler yönetimi, Vilayet Hususi İdaresi Kanunu uyarınca kimi yerlerde ilköğretimin Arapça olması; mahkemelerde bazı muamelelerin Arapça cereyan etmesi, celp ve ihzar müzekkereleriyle ceza ve hukuk ilamlarının Arapça suretlerinin de eklenmesi; Ayan Meclisi, Devlet Şûrası ve Temyiz Mahkemesiyle Bâb-ı Meşihat'a (Şeyhülislamlık) bazı Arap ileri gelenlerinin tayin olunması tarzında bazı kararlar kaleme alındı.

Bundan sonra bir kere de Beyoğlu'nda Kroker Otelinde Abdülkerimü'l-Halil ve Şeyh Abdülhamid Zohravi ile birleştik ve bu ön kararlar üzerine görüş alışverişinde bulunduk. Daha sonra hükümetin de uygun görüp onayladığı bu maddeler, bütünüyle devletçe tatbik ve icra olundu.

Hainee eğilimleri pek çok Araplar tarafından ihbar olunan Abdülhamid Zohravi Efendinin Ayan azalığına tayinini, Talât Bey bir türlü istemiyordu. Abdülkerimü'l-Halil birkaç defalar bana gelerek bu mesele hakkında Talât Bey nezdinde etkili teşebbüslerde bulunmaklığımı rica etmişti; sonunda emelleri de yerine geldi. Fakat Abdülhamid Efendinin yegâne arzusu Meşihat (Şeyhülislamlık) makamını işgal etmek olduğundan, Ayan azalığı bu emelini tatmine bir türlü kâfi gelmemişti. Abdülkerimü'l-Halil o andan itibaren mühim bir şahsiyet sırasına geçmiş ve Ella-Merkeziye hizbinin (partisinin, örgütünün) Suriye umumi müfettişi unvanını takınarak geri dönmüştü. Meclis-i Mebusan seçimi esnasında taraftarları, mebus olması için pek çok çaba harcamışsa da, Dahiliye Nazırı Talât Beyin karşı ve bilhassa bu işler için oldukça etkili tedbirleri sayesinde pek az muvaffak olmuş ve hükümetin ve daha doğrusu fırkanın (İttihat ve Terakki'nin) Arap vilayetleri adayları kazanmışlardı.

Arap meselelerinden bahsederken bence pek mühim olan bir hadiseyi de zikretmekten kendimi alamıyorum. Enver Paşanın Harbiye nezareti ve benim Nafia nezaretim zamanında idi. Şöhret hırsı itibarıyla belki dünyada mevcut

insanların hepsinden üstün bir ahlaka sahip olan Erkânıharbiye Binbaşısı Mısırlı Aziz Ali Bey, Arap anlaşması meselesinde kendisine bir yükselme hissesi çıkarılmamış olmasından ve Abdülkerimü'l-Halil ile Abdülhamid Zohravi'nin kendisininkinden üstün ün kazanmalarına kırılmış olarak, anlaşma maddelerinin Arap emellerini, katiyen tatmin etmeyeceğini ve Araplığın yegâne arzusunun içte müstakil bir idareye ve başlı başına bir orduya sahip olarak Türklerle ancak Avusturya-Macaristan'a benzer bir ikili hükümet şeklinde birleşmekten ibaret olduğunu ve fakat kendilerinin Macarlardan daha ileri giderek, Arap ordusu resmi lisanının da Arapça olmasını istediklerini ve bu milli maksat dururken bunun elde edilmesine çalışmayıp da kendilerine mevki ve şeref sağlamak emeliyle birtakım manasız ıslahat maddelerini kabule yanaşanların millet haini sayılacağını ve yakında en merhametsiz cezalara çarptırılacaklarını açıkça söylemeye teşebbüs edecek kadar cüret göstermişti. Gariptir ki, bu en hareketli Arap kahramanı, aslen Arap değildi.

Aziz Ali Beyi, daha mektepten namzet (stajyer) yüzbaşı çıktığı zamandan beri tanırım. Sanırım 1320 (1904) tarihlerinde idi. Makedonya'nın Petroviç ve Osmaniye kazalarında Bulgar eşkıyası takibinde pek ziyade çalışmış ve hizmetler etmişti. Sonradan Yunan hududu cihetlerinde, Rum, Bulgar ve Arnavut eşkıyasıyla pek çok uğraşmış ve İttihat ve Terakki cemiyetine meşrutiyetten önce girerek beğenilen hizmetler görmüştü. 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) irtica hareketinin bastırılması için İstanbul'a gelen Hareket Ordusunun bir müfrezesine kumanda etmiş ve Galata Köprüsünün işgalinden sonra bu müfreze ile Tophane üzerine yürüyerek, Tophane Kışlasının asilerden temizlenmesi için büyük çaba harcamıştı. O zamana kadar bu zatta Arap tutkusu eğilimleri mevcut olduğunu bilmiyordum. Kendisini ne zaman görsem, fazla hürmet eseri gösterir ve pek tumturaklı konuşurdu. Adana vilayetinde bulunduğum sırada bir aralık İstanbul'a gitmiştim. Tesadüf ettiğim Aziz Ali Beyle, *Tanin* gezgin muhabiri Ahmed Şerif Beyin meşhur ve

maruf Beyrut ve Suriye mektupları üzerinde fikir yürütüyorduk.* Arap vilayetlerinde, Osmanlı birliği ve İslam hilafetinin varlığı için pek zararlı bir nitelik taşıyacak tarzda meşhur olan bu cereyanın acınmaya değer olduğunu söylediğim sırada, Aziz Ali Bey soğuk bir tavırla:

— Arapların, yerden göğe kadar hakları var. Siz Türkler, biz Araplar hakkında şimdiye kadar imhadan, aşağılamaktan, küçümsemekten başka ne yaptınız ki, şimdi bizden dostça muamele bekliyorsunuz. Unutuyor musunuz ki, İstanbul'da köpekleri çağırmak için "Arap!.. Arap!.. Arap!.." dersiniz. En karmaşık meseleleri izah için "arapsaçı gibi!" dersiniz. "Ne Arabın yüzü!.. Ne Şam'ın şekeri!" tabiri daima kullandığınız sözlerdendir. Şairinizin "Şam'dan çıktığım akşama, dedim Şam'ı-Şerif" mısraı, en beğendiğiniz kinayelerdendir. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi Meşrutiyetten sonra bilhassa Arapları aşağılamak için Bağdat ve umumiyetle Irak bölgesinin yıkıcısı Hulâgû'nun neslinden bir ahlaksız Tatarı, Şam ordusuna müşir (mareşal) tayin ettiniz. Arapların Tatarlar aleyhindeki öfke ve kinini bilmez değilsiniz. Hal böyle iken Osman Paşayı 5. Ordu Müşirliğine göndermek, Arapları tahkir etmekten başka bir maksada yorulamaz, demişti.

Bu kadar zeki bir zatın dilinden bu derece aptalca sözlerin nasıl çıktığına hayret ediyordum. Osman Paşa hakkındaki sözlerini, bu zat ile kendisi arasında daha Makedonya'da iken cereyan eden bir olaydan kaynaklanan şahsi gareze bağlıyordum. Aziz Bey Koçana'da bir birliğe mensup iken, teftiş için o havaliye gelmiş olan ve o zamanlar Üsküp ve havalisi kumandanlığında bulunan Osman Paşanın, daima herkese karşı takındığı alaycı tavrından ve kullandığı sert ve apaçık sözlerden kırgın olarak şiddetli karşılıkta bulunmuş ve karşılığın herkesin önünde verilmesi nedeniy-

* Ahmed Şerif, *Tanin* gazetesinin yazarlarındandı. İlki 11 Temmuz 1909'da "Anadolu'da Tanin" başlığı altında yayımlanan Anadolu röportajları, geniş ilgi görmüş ve bunların bir bölümü 1910'da aynı adı taşıyan kitapta toplanmıştır (yeni bas. İst. 1977). Ahmed Şerif Bey, Balkanlarda da gazeteci olarak bulunmuştu. (A.K.)

le şaşırmış kalmış olan Osman Paşa, yüksek mevkiinin şerefini kurtarmak maksadıyla şiddet göstermeye kalkışarak, Aziz Ali Beyin hapsedilmesini emretmiş ve bu olay münasebetiyle Aziz Ali Beyin hiçbir suretle yatıştırılamayan öfke ve kinine hedef olmuştur.

Türklerin ve özellikle Anadolu Türklerinin Araplar hakkındaki fevkalade hürmetinden bahsederek, her birisi kim bilir ne gibi hadiseler tesiriyle halk dilinde küçük düşürülmüş olmaktan başka bir nitelik taşımayan bu sözleri dikkat nazarına alıp da, Türk'ün Arap hakkındaki saygı hissinden şüphe etmenin yerinde olamayacağını, kendisi gibi münevverler, eğer bazı eğilimlere ve şahsi kırgınlıklara kapılıp da bu tehlikeli yola sapacak olurlarsa, İslam âlemi için ortadan kaldırılması imkânsız bir felakete yol açacaklarını söylemiştim.

Bu vakadan sonra Aziz Ali Bey, kendi talebi üzerine İzzet Paşa genelkurmayında görevlendirilerek Yemen'e gitmişti. Asıl Arap eğilimlerini orada göstermiş olduğunu ve biçare İzzet Paşaya bin türlü ruhi azaplar çektirdiğini sonradan haber aldım. İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi'ye tecavüzünün ardından Yemen'den Bingazi'ye geçtiğini ve Enver ve Mustafa Kemal Beylerle beraber Bingazi Mutasarrıflığına (valilik ile kaymakamlık arası bir yönetim birimi) bağlı şehirlerin müdafaasında pek çok çaba harcadığını işitmiştim.

Bence Aziz Ali Bey, Arap ihtilalcileri arasında en mühim şahsiyetlerden biri olduğu ve ilerde Araplık âleminde pek çok hadiselere yol açacak nitelikte bulunduğu için, geçmişi, faziletleri ve kusurları hakkındaki izlenimlerimi kısaca belirtmeyi yararlı gördüm.

Bingazi'de bulunduğu esnada, Enver Beyin kendisine karşı amir tavrı takınmasını çekemeyerek Arap subaylarını aleyhine teşvik ettiğini, fakat Enver Beyin buna hiç önem vermeyerek İtalyanlarla barışın imzalanmasından sonra Balkan Muharebesine iştirak için memlekete döndüğü sırada Bingazi'de bir Arap hükümeti kurması tavsiyesiyle emir ve kumandayı Aziz Ali Beye terk ettiğini, fakat Aziz Ali Beyin pek az bir zaman zarfında evvela Şeyh Ahmedü'l-Şerifü'l-Sü-

nusi ile ve sonra da Arap zabitleri ile bozuşarak Bingazi'de kalmaktan vazgeçmekle Türkiye'ye döndüğünü bana hikâye etmişlerdi.*

O sırada bu zatta bir zihniyet vardı: Türk zabitleri ile ve eski Türk arkadaşları ile konuşurken Enver Beyin şiddetle aleyhtarı bulunmak, Arap zabitleri ile birlikte bulundukça Türkler aleyhine en şiddetli teşvikler ve hücumlardan kaçınmamak!..

Nihayet Enver Paşanın Harbiye Nezareti makamına geçmesi Aziz Ali Beyi tamamen çıldırtmıştı. Hem kendisiyle sınıf arkadaşı olsun, hem ancak kendisi kadar çaba gösterip hizmet etsin de şimdi o Harbiye nazırı olsun ve kendisi hâlâ Erkânıharbiye binbaşılığında kalsın!.. Mademki Türklerle beraber çalışmakla yükselip ün kazanılamıyor... Yaşasın Arap ihtilalciliği!..

Aziz Ali Bey, artık Enver Paşanın da sabır ve tahammülünü tüketecek fiil ve hareketlere başvurunca Enver Paşa kendisinin tutuklanmasını emretti ve Bingazi'de bulundukları esnada, hükümet işlerine sarf etmek için kendisine teslim ettiği on bin mi, yoksa otuz bin mi liranın hesabını vermediği ve bunları zimmetine geçirdiği iddiasıyla Divan-ı Harp'e verdi.

Aziz Ali Beyin tutuklanması üzerine bütün İstanbul Arap gençliği ayaklanmıştı. Ben o sırada Nafia nazırı idim. "El Menend-il Arabi" azaları, başvurmadık makam ve kimse bırakmadılar. Baalbekli Doktor Esat Haydar'ın riyaseti altında Şamlı ve Beyrutlu beş gençten oluşan bir kurul da bana geldi. Ziyaret maksatlarını izah ettikten sonra, Enver Paşanın nezdinde teşebbüslerde bulunarak Aziz-i Mısri'nin affını temin edecek olursam, Arap gençliği üzerinde pek ziyade iyi tesir bırakacağını söylediler. Nihayet Ümera Divan-ı Harbi, Aziz Ali Beyin idamına karar verdi. Hüküm mazbatasını Babıâli'ye takdim eden Harbiye Nezareti, mah-

* Burada söz konusu olan, tarihimize "Trablusgarp Savaşı" olarak geçen Osmanlı-İtalyan Savaşı (1911-1912), adı anılan şeyh de Osmanlıların İtalya'ya bıraktığı Libya'da başlatılan gerilla savaşının önderidir. (A.K.)

kûm hakkında Padişahın atıfetine müracaat ve idam hükmünün müebbet kürek cezasına çevrilmesini rica ediyordu.

Mazbatanın, Harbiye Nezaretinin dileği çerçevesinde değişerek yüksek tasdike sunulduğu günün akşamı Fransız Sefarethanesinde büyük bir resmi ziyafet veriliyor ve hemen bütün nazırlarla bazı ecnebi sefirleri ve bir hayli Fransız ileri gelenleri davetli bulunuyordu. Ben ve Enver Paşa da davetliler arasında idik. Ziyafetten sonra büyük müsamere salonunda bulunduğumuz sırada, Aziz Ali Beyin idama mahkûmiyeti havadisi ağızdan kulağa dolaşmaya başlamıştı. En evvel *Illustration* harp muhabiri George Rémond yanıma gelerek:

— Azizim General, dedi; Enver Paşa ile Bingazi'de aralarında bir münakaşa, bir uyuşmazlık çıkmış olması nedeniyle, Aziz Ali Bey idama mahkûm edilecek olursa, bu memlekette kanundan ziyade keyfi idarenin hüküm sürdüğüne inanacağımı biliniz.

İşittiğime göre Aziz Ali Beye yöneltilen suçlama, memleketin müdafaası için kendisine verilen parayı çalmış olmaktan ibaretmiş. Benim pek aziz bir dostum olan Aziz Ali Bey, belki bir Arap ihtilalcisidir; belki Enver Paşanın siyasi fikirlerine muhalif fikirler besler; fakat hiçbir zaman hırsız olamaz. Buna benim kadar sizin de inandığınıza eminim. Ve yine eminim ki, eğer siz Enver Paşa nezdinde bir teşebbüste bulunacak olursanız, Aziz Ali Beyin layık olmadığı bu felaketten kurtarılmasını sağlayabilirsiniz.

George Rémond'dan sonra Türk, Fransız bir hayli zabit ve sivil, Aziz Ali Bey lehinde müdahale etmekliğim için sürekli olarak bana müracaat ediyorlardı. O gece salonda dolaşan Enver Paşaya dönen bakışlarda "kendi intikam hissini tatmin için, kendisiyle beraber Bingazi'yi müdafaa etmiş olan bir kıymetli zabiti imha etmek isteyen şu adama bakınız!" manası okunuyordu.

Hemen anladım ki, kamuoyu Aziz Ali Beyden ziyade Enver Paşayı suçluyor. Bu suçlamadan Enver Paşayı kurtarmak gerekiyordu. Bundan başka, Aziz Ali Bey benim

nazarımda Arap ihtilalcilerinin en mert ve namuskârlarından biri idi. Diğer ihtilalcilerin hepsi için umumi af ilan edip de yalnız Aziz Ali Beyi mahkûm etmek bence mantıksızlıktı. O halde Aziz Ali Beyi kurtarmayı ben de bütün mevcudiyetimle arzu ediyordum.

Bu nedenle o gece ziyafetten eve döner dönmez Enver Paşaya dört beş satırlık bir tezkere yazdım ve dedim ki:

"Azizim Enver! Aziz Ali'nin aleyhinde askeri Divan-ı Harpçe bulunmuş olan deliller ve emareler her neden ibaret olursa olsun, kamuoyu seni suçluyor. Bence kamuoyunda böyle çirkin bir tarzda suçlanman, Aziz Ali'nin birkaç sene hapishanede kalmasının sağlayacağı yararın bin misli zarara yol açar. Dolayısıyla, lütufkârlık doğrudan doğruya senin tarafından gelmiş olmak üzere Aziz Ali'nin yüksek affa uğramasına aracılık et! Aziz Ali'nin bir daha Türkiye'ye gelmemek üzere burasını terk edip gitmesini de ben temin ederim."

Enver Paşa tezkereme cevap vermedi. Fakat ertesi gün Aziz Ali'nin yüksek affa uğradığını telefonla bana bildirdi. Zaten bu haberi almış olan Aziz Ali'nin biraderi ve Mösyö George Rémond, benim ziyaretime gelmişlerdi. Teşekkür ediyorlardı. Aziz Ali Beyin, hapishaneden çıkar çıkmaz doğruca Mısır'a gitmesini ve bundan böyle Osmanlı memleketleri siyasetiyle meşgul olmamasını ve teşekkür için bana gelmemekle beraber affı için de aracılıkta bulunduğuma dair hiç kimseye tek söz söylememesini söyledim. O zaman namus üzerine verdiği söze rağmen, Umumi Harp esnasında hilafet makamına karşı nankörce ihtilal eden ve İslam âlemini bugünkü felakete bilerek sürükleyen Şerif Hüseyin'in maiyetine koşarak orada hizmet etmiş olduğunu haber aldım. Aziz Ali Beyi işte şimdi de ben affedemiyorum.

Alman askeri ıslahat heyeti

Yine bana öyle geliyor ki, Avrupa ve Amerika'da hiçbir fert, bu meseleyi yani Osmanlı ordusunun yeniden düzenlenmesi için Alman askeri ıslahat heyetinin İstanbul'a gel-

mesi olayını gereğince bilmiyor. Zira aleyhimizde ne kadar eser okumuşsam, bu ıslahat heyetinin Enver Paşanın Harbiye nezareti zamanında getirilmiş olduğu zannını verecek görüşler ileri sürüldüğünü ve bu teşebbusün Enver Paşanın büyük bir günahı gibi gösterilmek istendiğini gördüm. Aşağıda vereceğim izahat, pek büyük bir iyi niyet ve yalnızca ıslahat emeliyle teşebbüs edilmiş olan bu işin gerçek niteliğini açıklayacaktır.

Mahmud Şevket Paşa merhum, artık Bulgarlar aleyhine bir zafer elde etme imkânı kalmamış olduğuna inandıktan sonra, harbi daha ziyade uzatarak zaten pek yorulmuş olan memleketi bir kat daha güçsüzleştirmemek için, Bulgarlara karşı Enez-Midye hattını ve Adalardan İmroz ve Bozcaada'nın bize iadesini teklif eden Londra Barış Antlaşması taslağını imza ederek bütün milli kudretin, içteki düzeltimlere yöneltilmesine karar vermişti. Bu karar üzerine adı geçen taslakları imza için delegelerimize izin verildi.

Kendisinin fikrince, en evvel muhtaç olduğumuz para idi. Binaenaleyh, Avrupa hükümetlerinin herhangi birinden büyük miktarda borç almak istiyordu. En evvel Almanlara müracaat etti. Almanlar, Berlin piyasasının yeni bir Türk borçlanmasını kabule müsait olmadığından bahisle Fransızlara müracaat etmemiz lazım geleceğini bildirdiler; para işinde Almanya'ya hiç güvenmeyerek daima Fransızlarla hoş geçinmeye çalışmamızı içtenlikle tavsiye ettiler.

Bunun üzerine Osmanlı hükümeti Fransa'ya müracaata karar vermiş ve kabineye dahil olmayan ve fakat İttihat ve Terakki fırkasının mali siyasetinin düzenleyicisi ve ruhu sayılan Cavid Beyi, muhtelif mali ve iktisadi meseleleri görüşmekle görevli Osmanlı delegelerinin reisi sıfatıyla ve daha başka bazı kişiler eşliğinde Paris'e göndermişti.

Mahmud Şevket Paşa, hükümetin mali vaziyetini düzeltmek için borçlanmayı bir kurtuluş çaresi saymıyor; herhalde denk bir bütçe vücuda gelmesinin yegâne çaresi olan mali kapitülasyonlardan kurtulmayı bin can ile arzu ediyordu. Bu esas dairesinde Cavid Beye birçok talimat verilmişti.

Para işine bu yolda bir istikamet vermiş olan Mahmud Şevket Paşa, ecnebi hükümetler ve bilhassa İngiltere ve Rusya ile aramızda bir çekişme vesilesi olacak meselelerin halline de teşebbüs etmişti.

O zamana göre bu meselelerden en mühimi, İngiltere ve Rusya'nın garip bir tarzda parmaklarına doladıkları İran hudut düzeltimleri idi. Paşa bu mesele ile bizzat uğraşıyordu. Osmanlı hükümeti tarafından hudut düzeltimi komisyonları tayin edildiğinden, kendilerinin dahi hususi memurlar tayin ederek göndermelerini bu iki hükümetten talep etmişti.

Bundan sonra meşgul olduğu mesele de ordu ve donanmanın yeniden düzenlenmesi idi. Zaten donanmanın düzenlenmesi için bir İngiliz ıslah heyeti vardı. Bu ıslah heyetinin reisi ile bizzat ilişki kurarak düzenleme girişimlerinin hızlandırılmasını rica etmişti.

Ordunun düzenlenmesine gelince, bizzat kendisinden işittiğim hususları aşağıdaki gibi beyan edeceğim.

Esasen Mahmud Şevket Paşanın niyet ve teşebbüslerine dair verdiğim bütün tafsilat, kendisinin bizzat bana yaptığı açıklamalara dayandığından, doğruluğu hakkında kimsenin şüphe etmemesini rica ederim.

Paşa, sadareti zamanında ekseriya geceyi Babıâli'de geçirir ve orada yatardı. Ben de İstanbul Muhafızlığında yatmakta olduğumdan gündüz pek ziyade çalışarak yorulduğu bazı akşamlar, yemekten sonra kendisini ziyaret etmekliğimi telefonla emrederdi.

Düşündüğü ve teşebbüs ettiği hususlar hakkında işte bu zamanlar bana izahat verir ve benim fikir ve görüşümün nelerden ibaret olduğunu sorardı. Böyle gecelerden birinde bana demişti ki:

— Oğlum! Düşünüyorum ki, ordumuzda ıslah için şimdiye kadar teşebbüs ettiğimiz bütün tedbirler, yarım ve hatta çürük tedbir denmeye layıktırlar. Gerek Sultan Abdülhamid'in zamanında gerek Meşrutiyetten sonra getirttiğimiz düzenleyicileri, hiçbir prensibe tabi olmaksızın gelişigüzel çağırdık ve güzel düşünülmüş, geniş bir programa dayanı-

larak tespit edilmiş miktar ve mahiyette ve hepsi birbirine bağlı, mühim bir ıslahat heyeti çağırmayı düşünmedik. Bakınız, Yunanlılar bizden pek çok akıllı çıktılar. Donanmalarının ıslahını İngiltere'ye ve ordularının ıslahını da Fransa'ya bıraktılar. Venizelos, harbiye ve bahriye nezaretlerini idaresi altına aldı ve her kim ıslahat heyetine karşı ufak güçlükler çıkarmaya cesaret etmişse, merhametsizcene ezdi. Siyasi hasımları tarafından yöneltilen bütün itirazlara hiçbir ehemmiyet bile vermedi. Fransız ve İngiliz düzenleme kurulları reisleri ile sıkı temasta bulunarak onların her istediklerini yaptı. Fakat neticede, bu Balkan Harbi esnasında takdirle gördüğümüz Yunan ordusunu ve Osmanlı-Yunan sefaretindekiyle nispet kabul etmeyecek kadar düzenli Yunan donanmasını vücuda getirdi. Bence Venizelos'un memleketine yaptığı hizmetlerin en büyüğü, milli arzuların elde edilmesi emrinde diplomatlar tarafından kullanılabilecek delillerin en etkilisi ve daha doğrusu biricik etkilisi olan milli kuvvetlerin düzenlenmesi için sarf edilen bu yurtsever çabalardır. Ben de memleketime aynı hizmeti yapmak istiyorum. Donanmamız için bir İngiliz düzeltim heyeti var. Bu heyetin reisiyle görüşeceğim. Daha geniş bir başarıya ulaşabilmesi için ne yapmak lazım geleceğini soracağım. Ne isterse kabul edeceğim.

Ordumuza gelince: Biz artık, Alman harp usulünden kendimizi kurtaramayız. Otuz seneyi aşkın bir zamandan beri ordumuzda Alman öğretmenler bulunmuş; zabitan heyetimiz baştan aşağı Alman harp usulü ile terbiye edilmiş; kısacası bizim ordumuz, Alman askeri talim ve terbiyesinin ruhu ile yetişmiştir. Şimdi bunu değiştirmek mümkün değildir. Binaenaleyh pek geniş mikyasta bir Alman düzeltim heyetini getirtmek ve hatta icap ederse bir Osmanlı kolordusunun emir ve kumandasını bir Alman generaline vererek bunun bütün birliklerine Alman subaylarından kumandanlar tayin etmek, böylece vücuda getirilecek olan bir örnek kolordusuna Osmanlı ordusunun bütün subaylarını belirli süreler için stajyer göndererek bilgilerinin artmasını sağlamak

düşüncesindeyim. Bundan başka Harbiye Nezareti dairelerini, Erkânıharbiye-i Umumiyeyi (Genelkurmayı), askeri mektepleri, askeri fabrikaları düzeltip bir süre idare etmek için de yine bu ıslahat heyeti arasında birçok askeri mütehassıslar getirteceğim. En geniş ve kapsamlı manasıyla ordunun düzenlenmesine çalışacağım. Ben bundan sonra uzun müddet harpten kaçınmak fikrindeyim. Binaenaleyh, ordunun hazır kuvvetini mümkün olduğu kadar azaltarak bu sayede yapacağım iktisat ile ıslahat heyetinin masrafını temin edeceğim. Barış dönemi için Osmanlılığa küçük, fakat pek muntazam ve iyi talim terbiye edilmiş bir ordu hediye edeceğim. Seferde, kadroların genişletilerek tamamlanması sayesinde ordunun amaçlanan sayıya ulaştırılması güç bir şey değildir. Binaenaleyh, böyle bir ıslahat heyetini ne şartlar dairesinde verebileceklerini Almanlardan sormak üzereyim. Öncelikle çalışma şartlarını onların bildirmesini daha uygun buluyorum.

İşte, General Liman von Sanders ıslah heyetinin İstanbul'a gelmesini sağlayan teşebbüs budur ve bunda Enver Paşanın katiyen tesiri yoktur.

Mahmud Şevket Paşanın şahadetinden sonra Harbiye Nezaretini üzerine almış olan İzzet Paşa da aynı fikir ve görüşü takip etmiş; General Liman von Sanders ıslahat heyetinin mukavelenamesi, İzzet Paşa zamanında düzenlenip teati olunmuştur. Hatta, Liman von Sanders'in Alman zabitleriyle beraber İstanbul'a geldiği gün istasyonda Harbiye Nazırı sıfatıyla İzzet Paşa kendilerini karşılamış ve ıslahat heyetinin göreve başlamasından ancak bir veya bir buçuk ay sonra Enver Paşa Harbiye Nezaretine geçmiştir.

Liman von Sanders Paşanın, Birinci Kolordu Kumandanlığında bulunmasının zararlarını en evvel takdir eden Enver Paşa olmuştur. Islahat heyeti reisinin, Kolordu kumandanlığından ziyade Umumi Müfettiş adı altında çalıştırılmasının faydalı olacağını takdir etmiş ve Ruslarla Fransız ve İngilizlerin tazyiki neticesinde değil; ancak kendisinin uygun görmesiyle bu değişiklik yapılmıştır.

Islahat heyetinin geldiği gün ben, Birinci Kolordu Kumandanı idim. Bu sıfatla örfi idare amiri bulunuyordum. Kuşkusuz, iki gün sonra bu kumandayı General Liman von Sanders'e* bırakacaktım. Bir Alman generalinin örfi idare amiri sıfatı taşıması uygun olamayacağından, daha evvel başka bir tedbir aldık. Merhum Faik Paşa o zaman miralay (albay) idi. Kendisi, fırka (tümen) kumandanlığı salahiyetiyle Merkez Kumandanlığına tayin edilecek; Örfi İdare Kumandanlığı, Merkez Kumandanlığına devrolunacaktı. Aşağıda izah edeceğim sebeplerden dolayı da ben Nafia nezareti vekâletini üzerime alacaktım.

Heyetin gelişinin ertesi günü Nafia nezareti vekâletine tayinim, Padişahın iradesine sunuldu ve ertesi günü de Birinci Kolordu Kumandanlığına giderek Kolordu kumandanlığını resmen, Liman von Sanders Paşaya teslim ettim. Hakikat bu merkezde olduğuna göre, alçakça iftiralarını ve en caniyane görüş ve fikirlerini, en yanlış bilgilere dayamış olan Sefir Morgenthau'nun mahut kitabının 44. ve 45. sayfalarındaki sözlerinin ne kadar kıymetsiz ve üzerinde durulmaya değmez olduğu kendiliğinden anlaşılır.

Alman ıslahat heyetinin İstanbul'a gelişi, başta Rusya olmak üzere Fransa ve İngiltere tarafından aleyhimize en şiddetli tecavüzlere sebebiyet vermişti. Rusların en ziyade itiraz ettikleri nokta, Boğazları müdafaaya tahsis edilecek kuvvetin Alman zabitleri tarafından kumanda edilmesinin Boğazların berkitilmesine yol açacağı, bunun da Rusya'nın suiniyetine inanmaktan ileri geleceği noktası idi.

İngiliz ve Fransızlar da Rusların bu nağmelerine uyuyorlardı. Rus sefiri ne yolda deliller ileri sürüyorsa, İngiliz ve Fransız sefirleri de ondan esinlendiklerini gösterir bir lisan kullanıyor ve bu son iki memleket basını da Rus basınının çığırtkanlığı vazifesini yapıyordu.

* Liman von Sanders, Türkiye'ye Alman askeri ıslahat heyeti (düzeltim kurulu) başkanı olarak gelmiş; ordu komutanlıkları yapmış; son olarak "Yıldırım" adı verilen ordular grubuna komuta etmiştir. Anıları dilimize çevrilmiştir: *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. M. Şevki Yazman, İst. 1968. (A.K.)

Şimdi siyasi hasımlarımıza soruyorum! Her gün bağıra bağıra kafamızı şişirdiğiniz İngiliz ve Fransız hüsnüniyeti bu fiillerden mi anlaşılacaktı? Biz ordumuzu yeniden düzenlemek istemiş, bunun için de Almanya'ya müracaat etmişiz; aramızda bir şekil kararlaştırmışız; Alman düzeltim heyeti İstanbul'a gelmiş ve bunun neticesi olarak Osmanlı askeri kudreti ve nihayet Boğazların karşı koyma gücü artacakmış. Tabii Ruslar kendilerini İstanbul'un meşru varisi sayarlar ve bir gün İstanbul'un denizlerinde ve karalarında Osmanlılarla en şiddetli bir mücadeleye teşebbüs edeceklerine emindirler. Bir komşu hükümetin iç işlerine müdahale etmekten ibaret olan bu harekete İngilizlerin ve Fransızların onayını almadan başlayabilirler miydi?.. Bence katiyen!..

Bu hale ve Fransızlarla İngilizler adeta Ruslardan ziyade yaygara basmaktan kaçınmamış olduklarına göre, üçlü itilafın daha o zamanda İstanbul'u Ruslara vaat etmiş olduğuna hükmetmek lazım gelmez mi?

O günleri şimdi hatırlarken, tüylerim ürperiyor.

Fransa Kara Ataşesi Binbaşı Maucorps, Fransa Sefiri Mösyö Bompard, Müsteşarı Mösyö Bopp ve Jandarma düzeltim heyetine memur General Baumann ve Binbaşı Sarrou ile yaptığımız konuşmalarda duyduğum azabı tasvir edemem. Nihayet bir gün demiştim ki:

— Efendiler! Bakınız, siz ne kadar merhametsizsiniz. Zannetmeyiniz ki, bu fikirleri, durumu takdir etmeyerek söylüyorsunuz. Siz de pekâlâ inanıyorsunuz ki, biz bir Alman düzeltim heyetini getirtmek salahiyetine sahibiz. Alman zabitleri, bir orduyu düzenleme ve yetiştirme hürlüğüne sahip veya değil midirler, o münakaşaya değer bir cihet olmakla beraber; mademki biz bu iktidarlarına inanarak onları tercih etmişiz, artık bundan bahsetmek doğru değildir. Sonra, memleketin üç silahlı kuvveti vardır: Birincisi ordusu, ikincisi donanması, üçüncüsü de jandarması! Biz bunlardan birincisinin ıslahını Almanlara, ikincisinin ıslahını İngilizlere üçüncüsünün düzenlenmesini Fransızlara bırakmışız. Şimdi bunda münakaşayı gerektiren ne görü-

yorsunuz? Ordumuzu Rusların düzenlemesine bırakmamızı mı arzu ediyorsunuz? Hem bakınız Ruslar ne diyorlar. Eğer Alman zabitleri Birinci Kolordunun bilfiil kumandasını üstlerine alırlarsa, Boğazların mukavemet kuvveti artarmış. Demek oluyor ki, biz aynı vazifeyi, aynı tarzda Fransız veya İngilizlere versek, Ruslar aynı itirazları ileri sürecekler. Çünkü hiç zannetmem ki, Fransız veya İngiliz zabitleri Birinci Osmanlı Kolordusunun kumandasını üzerlerine alırlarsa, maksatları Boğazları gerektiği zaman Ruslara açtırmaktan ibaret olsun. O halde siz bu itirafınızla hakkımızda hüsnüniyet beslemediğiniz zannını doğuruyorsunuz.

Bu mantıki sözlerim karşısında cevap bulamayan bu efendiler, her defasında:

— Ne yapalım. Evvela Ruslar müttefikimizdirler, onların istemediği şeyi biz de istememek mecburiyetindeyiz. Sonra, Almanlar düşmanlarımızdırlar; onların her teşebbüs ettiği işte bizim için bir tehlike olduğunu düşünmeye, tehlike yoksa bile, "Mademki onlar teşebbüs etmiştir, buna mâni olmak vazifemizdir!" demeye mecburuz, tarzında cevap vermeye ve haksızlıklarını itirafa mecbur olurlardı.

Hiç şüphe yok ki, Liman Paşa İstanbul'a geldiği günden itibaren birçok hatalar işledi. Evvela, her fırsattan istifade ile kendisinin İmparator ile pek sıkı teması olduğundan, İstanbul'a gelmezden evvel tam bir saat İmparator ile yalnız kalarak talimatını bizzat İmparatordan aldığından bahseder; açıkça belirtmese de İmparatorun askeri sefiri olduğunu söylemek isterdi. Halbuki Paşanın vazife ve salahiyetini belirleyen mukavelesi okunacak olursa, hiç de böyle bir mahiyeti olmadığı, İngiliz bahriye ıslahat heyetiyle aralarında hiçbir fark bulunmadığı anlaşılır. Fakat Liman Paşanın lüzumsuz kibir ve gururu, kendisine verilen vazifenin nezaketini takdir edememesi, gerçekten İstanbul'a gelişi sırasında pek gülünç vakalar ve hadiselere sebep oldu.

Mesela: Saray-ı Hümayunda verilen resmi bir ziyafet esnasında, kendi mevkiinin nazırlardan evvel gelmesini iddia ettiği gibi, ardından Amerika Sefaretinde verilen bir zi-

yafet esnasında da ecnebi sefirlerden önce mevki alması icap edeceğini ileri sürecek kadar tuhaflıklar gösterdi.

Bizimle konuştukları zaman, sefir Wangenheim ve öteki sefaret ileri gelenleri, Generalin bu iddialarının münasebetsizliğini itiraf ile beraber görünüşü kurtarmak için von Sanders'in ileri sürdüğü sebep ve delilleri tekrar etmek mecburiyetini hissederlerdi. İşte, Amerika Sefiri Morgenthau'nun hatıratının 44-48'inci sayfalarında hikâye ettiği vaka budur.

Bu hadise üzerine bundan böyle hoş olmayan bazı şeylerin meydana gelmesine mâni olmak için Liman Paşanın teşrifatça (protokolce) derecesinin tayini Teşrifat Müdüriyet-i Umumiyesi (Protokol Genel Müdürlüğü) tarafından sorulmuş ve Sadaret Makamı, Heyet-i Vükelaca (Bakanlar Kurulu) müzakeresini kabul eylemişti. Heyet-i Vükela, Liman Paşanın küçük elçilerden (orta elçilerden) sonra, Osmanlı müşirleri (mareşalleri) arasında mevki alacağına karar vermişti. Sefir Morgenthau'nun anlattığı karar, olup bitene aykırıdır. Yani Osmanlı Meclis-i Vükelası, Liman Paşanın ecnebi küçük elçilerden evvel mevki alacağına hiçbir vakit karar vermedi. Teşrifat Müdüriyet-i Umumiyesi protokol kaydı, bu iddiamı ispata kâfidir.

Fakat Liman Paşa, Heyet-i Vükelanın bu kararına uymak istemediğinden, sonraki hiçbir resmi ziyafete davet edilmemiştir.

Bu kadar adi ve ehemmiyetsiz hadiselere dayanarak safsata mahiyetinde birçok siyasi görüşler öne sürmeye kalkışmak için, insanın Sefir Morgenthau gibi her ne olursa olsun Türkleri aşağılamak ve Alman siyasetini cinayetlerle dolu göstermek emelinde olması icap eder.

İzmir vilayeti Rumlarının Makedonya Türkleriyle mübadelesi

Said Halim Paşa kabinesi, yerine geldiği Mahmud Şevket Paşa kabinesinin siyasi programını aynen kabul etmişti. Yani mümkün olduğu kadar dış anlaşmazlıklardan kaçınmak,

bütün milli kudreti içteki ıslahata yöneltmek!.. Bununla birlikte, Edirne'nin geri alınması için ortaya çıkan bir fırsatı kaçırmak istememiş ve ardından Bulgarlarla İstanbul Antlaşmasını yaptığı gibi, Yunanlılarla Atina Antlaşmasını ve pek az sonra da en şımarık Balkan devleti sırasına geçen Sırplarla keza İstanbul Antlaşmasını imzalamayı başarmıştır.

İç ıslahatta başarı sağlamak için, küçük Balkan hükümetlerinin ikide birde yaygara koparmalarına sebebiyet veren muhtelif unsurlar (azınlıklar) meselesine bir nihayet vermek icap ediyordu. Makedonya'nın Osmanlı hükümeti elinden bütünüyle çıkmasından sonra, Bulgar unsurunun yaşadığı yer olarak, Osmanlı memleketlerinde yalnız Edirne vilayetinin Kırkkilise (Kırklareli) sancağının (vilayet ile kaza arasında mülki bir kademe) kuzey hududundaki birkaç köyden başkası kalmamıştı. Buna mukabil Bulgaristan'ın Osmanlı hududuna komşu bazı kısımlarında bir miktar Türk bulunuyordu. İstanbul Antlaşmasına ek olarak Bulgarlarla imza olunan gizli bir protokolle, Osmanlı hududu dahilinde kalan Bulgarların, Bulgaristan dahilinde oturan Türklerle mübadelesi karar altına alınmış ve bu karar iki tarafın memnuniyetine yol açacak biçimde uygulanmıştı.

Bizce en mühim unsur meselesi, Aydın (İzmir) vilayetinin sahil kısımlarında çoğunlukla oturan Rumlar meselesi idi. Balkan Harbi esnasında kazandığı kolay galibiyet neticesinde, bir taraftan Drama'ya kadar Makedonya'yı hileyle eline geçirmiş olan Yunanlıların, bundan sonra artık Aydın vilayetini fiilen işgale başlayacaklarına şüphe yoktu. Adalar meselesinden dolayı kendileriyle ergeç mücadeleye hazırlandığımız Rumların da, Yunanistan Makedonyası'nda kalan ve Osmanlı memleketlerine göç etmek isteyen İslam ahaliye mukabil Yunanistan'la mübadelesi, Yunan hükümetinden talep olundu.

Mösyö Venizelos, gelecekle ilgili kötü niyetleri için bir engel darbesi teşkil eden bu teklifimize iltifat etmiyordu. Fakat o sıralarda Türk unsuru arasında şiddetle hüküm sürmeye başlayan milliyet cereyanı, en ziyade Aydın vilayetinde etkisini göstermeye başlamış ve Yunanlılarla Sırplardan

ve Bulgarlardan gördükleri her nevi zulme tahammül edemeyerek en caniyane işkencelere maruz kaldıktan sonra Osmanlı memleketlerine ilticaya mecbur olan yüz binlerce İslam muhaciri tarafından, yerli Rumlara karşı bazı tecavüzlere başlanmıştı. Hükümet bu tecavüzlere katiyen taraftar olmuyor ve bu yüzden memleketin başına bir bela geleceğini pekâlâ takdir ediyordu. Fakat, çoğunluğu ihtiyarlarla kadınlardan ve çocuklardan ibaret olan beş yüz bin kadar Müslümanın yürek parçalayacak, hayvanca bir tarzda öldürülmeleri ile neticelenen Yunan, Sırp ve Bulgar zulümleri, Türklerin aleyhine olunca insanlıklarını her vesileden istifade ile ileri sürme alışkanlığındaki Avrupa büyük devletleri tarafından hiçbir itiraza hedef olmadı.

Carnegie müessesesi tarafından gönderilen tahkik heyetinin raporu, bu mezalimi bütün tafsilatıyla ortaya çıkardığı halde, bazı sosyalist gazetelerden başka hiçbir Avrupa ve Amerikan gazetesi, bu sinekler gibi öldürülen zavallı Türkler lehine bir kelime yazmadı.

Umumi Harp sırasında Türkiye'de yapılan Ermeni kırımı vesilesiyle Türkler ve umumiyetle Müslümanlar hakkında ağıza alınmayacak küfür ve hakaretleri kullanmaktan çekinmeyen ve her bir satırının derin bir kin ve düşmanlık hissinin kötü mahsulü olduğuna hiç şüphemiz olmayan Amerika'nın mahut sefiri Morgenthau, bir kere de Makedonya zulümlerini incelese de, sonra eserini bir daha okusa, vicdanı karşısında hiçbir utanç duymayacak mıdır?

Bunca zulüm ve cinayetlere hedef olduktan sonra, iskân edilmek üzere Anavatana can atabilmiş olan yüz binlerce Müslüman, orada dahi başlarını sokacak bir kulübe, ekip biçecek bir karış toprak bulamadıklarını, buna karşılık kendilerinin felaket sebebi olan bu unsura mensup birçok insanların her gün hakaret ve tecavüz hedefi olduklarını görünce tabii ve insani bir intikam hissinin yöneltişiyle bazı taşkınlıklara kalkışmışlar ve bundan yararlanmak, her zamanki gibi en yüksek yaygarayı koparmak isteyen Yunanlıların teşvikiyle Rum ahali güya Türklerin tecavüzlerinden korkarak şuraya

buraya kaçışmaya ve dağlara sığınmaya başlamışlardı. Bazı cüretlileri, birkaç İslam köyü yakmaktan, bir hayli Müslüman muhacirini öldürmekten geri durmadıkları için, bu hal Müslümanların daha ziyade öfkeye kapılmalarına yol açtı.

Mösyö Venizelos, asırlık Balkan siyaseti nağmelerini ortaya atmaya başladı. Aydın vilayeti Rumlarının Osmanlı hükümetinin onayı, hatta özel girişimleriyle Türkler tarafından katliamına başlanıldığı yaygarası bütün cihana yayıldı. Bereket versin ki, Talât Bey, Venizelos'tan daha çabuk davranarak yerinde ve birlikte tahkikat yapmak üzere Fransız, İngiliz, Alman ve Avusturya baştercümanlarının kendi nezdine gönderilmesini teklif etti ve teklif kabul olunarak Morgenthau'nun bile istemeye istemeye itiraf ettiği gerçek ortaya çıktı. Yani tahkikat neticesi gösterdi ki, Rumlara zulüm yapılmamış ve zulümden çok canı yanmış İslam muhacirlerinin giriştiği bazı tecavüzler, hükümet tarafından şiddetle yasaklanmıştır. Nihayet Venizelos, Talât Beyin tezini kabul ederek Aydın vilayetinin sahil kısımlarındaki Rumların Yunanistan'a ve Makedonya; İslam ahalisinden arzu edenlerin de Aydın vilayetine nakledilmesi ve menkul mallarını eskisi gibi kullanmaları, gayrimenkul mallarının mübadeleye tabi tutulması esası çerçevesinde görüşmelere başlamayı kabul etmişti.

Yukarda izah ettiğim tarzda, Arap unsuru ile de bir anlaşma zemini kararlaşmış olduğundan, bundan sonra en nazik bir iç mesele olan Ermeni işiyle meşgul olunmaya karar verilmişti.

Bu mesele çok önemli olduğundan ve birçok safhalardan geçtiğinden, bunları aşağıda, özel bir bölümde anlatmayı uygun gördüm.

İngiliz ve Fransızlarla iktisadi görüşmeler

Mahmud Şevket Paşanın sadareti zamanında, Fransa'dan borç almakla beraber mali kapitülasyonların kaldırılmasına ilişkin onay sağlamak göreviyle Cavid Bey Paris'e gönderildiği gibi, bu iki esas dairesinde müzakerelere girişmek ve

bundan başka Basra Körfezi ve Yemen'le Aden arasında anlaşmazlık konusu olan meseleleri halletmek üzere eski sadrazam Hakkı Paşa Londra'ya gönderilmişti.

Cavid Beyin müzakereleri ikiye ayrılıyordu:

1. Önemli bir miktarda borç alınması,
2. Mali kapitülasyonların kaldırılması.

Fransızlar borç vermek için canımızı alacak şartlar ileri sürmüşlerdi. Cavid Bey, hatıralarını yazdığı zaman, uzmanlık alanına giren bu meseleleri elbet benden pek güzel izah edecektir. Yalnız benim hatırımda kalan şunlardır:

1. Hicaz Demiryolu İdaresi tarafından bundan böyle Suriye ve Filistin dahiline hiçbir şimendifer işletilmemek;

2. Hicaz demiryolunun Hayfa-Der'a şubesinin Afule noktasından ayrılarak Cüneyr-Nablus yoluyla Kudüs'e kadar inşa edilmekte olan ve o zaman Sebastiya'ya kadar ilerlemiş olan hattın yapımından derhal vazgeçmek;

3. Afule'den itibaren Yafa-Kudüs hattının, ilerde belirlenecek bir noktasına kadar uzatılmak üzere geniş bir hat imtiyazını Fransızlara vermek;

4. Hayfa-Der'a kısmı işletme tarifelerinin, Beyrut-Şam-Havran hattı tarifeleriyle rekabet edecek yolda düzenlenmesine Osmanlı hükümeti yetkili olmamak ve Şam-Havran kısmı için Şam-Hama şirketine Osmanlı hükümetince bir tazmin verilmek;

5. Gerek Şam-Medine şimendiferlerinden ve gerek Rayak-Halep hattından itibaren doğuya doğru bundan sonra yapılacak şimendiferler imtiyazları Fransızlara ait olmak;

6. Yafa, Hayfa, Trablusşam gibi Suriye limanlarının, yalnızca Fransız sermayedarları tarafından inşasına müsaade olunmak;

7. Yemen şimendifer hattının hakları Osmanlı hükümetinden satın alınarak kumpanyaya birçok tazminat verilmek;

8. Samsun-Sivas şimendifer imtiyazı Fransızlara verilmek;

9. Miktarları pek çoğa ulaşan Fransız mektepleriyle manastırlarına ve hastane, eytamhane vesaire gibi birçok mü-

esseselere ait binalar ve emlak ve akaretler, her türlü devlet vergilerinden affedilmek;

10. Fransa'dan borç alınan para ile yalnız Fransa'ya askeri siparişler verebilmek.

Bu ve daha hatırlayamadığım birçok şartlar karşılığında, iki taksitte ödenmek üzere Osmanlı hükümetine dokuz yüz küsur milyon franklık bir borç verilmesine müsaade ediyorlardı.

Mali kapitülasyonların kaldırılmasına ise katiyen yanaşmıyorlardı. Yalnız daha birtakım şartlar mukabilinde, gümrük resminin %11'den %14'e çıkarılmasına; ispirto, kibrit ve sigara kâğıdının tekel altına alınmasına ve ecnebilerden temettü vergisi (gelir vergisi) ve okturva (iç gümrük vergisi) rüsumu alınmasına ve daha başka birkaç önemsiz maddeye onay veriyorlardı.

Nafia (Bayındırlık) Nezareti

Bu müzakereler öyle kolay kolay olmuyordu. Paris'te müzakereye memur Cavid Bey bu yandan İstanbul hükümetinin karar vermekte gösterdiği gecikmelerden, öte yandan Paris'te karşılaştığı güçlüklerden dolayı canından bıkma derecelerine gelmişti.

Kabineyi oluşturan zatlar arasında Nafia Nazırı Osman Nizami Paşa, ekserisi kendi nezaretine ait olan meseleleri, ait olduğu dairenin tetkikine veriyor ve yalnız Osmanlı hak ve çıkarları bakımından meseleleri tetkike mecbur olan bu dairelerin görüşlerini Babıâli'ye arz etmekten başka bir çözüm yöntemi bulmaya yanaşmıyordu. Halbuki umumi vaziyet, hükümetin süratli ve cesur kararlar almasını icap ettiriyordu. Osman Nizami Paşanın pek usulcü olan davranışları, kabine ve fırkada son derece hiddete yol açıyor ve zaten Edirne meselesinde sağduyuya aykırı bir fikir ve muhalefet göstermiş olan bu zatın esasen siyasi fırka ile de hiçbir münasebeti bulunmadığından, bundan böyle yalnızca İttihat ve Terakki fırkasının programını ciddiyet ve süratle

tatbik etmeyi emel edinmiş olan fırka, kendisinin hükümetten çıkarılmasını arzu ediyordu.

İstanbul Muhafızlığına tayin olunduğum günden beri Fransızlarla Türkler arasında bir yakınlık kurmak için her fırsattan istifade ile sarf ettiğim mesai ve Fransa Sefareti ve umumiyetle Fransızlarla dostça münasebetler devam ettirmiş olmam itibarıyla, Fransa'dan alınacak borcun temeli olan birçok nafia işlerinin tetkiki ve halli bana havale edilecek olursa, Fransızlarca iyi karşılanacağını takdir eden arkadaşlar, Nafia Nezaretini kabul etmekliğimi benden rica ettiler. O sırada bulunduğum Birinci Kolordu kumandanlığını, yakında General Liman von Sanders'e teslim etmeye mecbur olacağını bildiğim için, kabineye girersem vatanıma yararlı hizmetler ifasına kudret kazanacağını ümit ettiğim cihetle bu teklifi kabul ettim.

Fransız işlerini süratli bir çözüme bağlamak istemediği ve halbuki hükümetin daha ziyade beklemeye vakti olmadığı için, izin isteyerek nezaret makamından çekilmesi Osman Nizami Paşaya teklif olundu. Teklifi derhal kabul etti ve ben de Nafia Nezaretine vekâleten tayin olundum. (3 Kânunuevvel 1329 = 16 Aralık 1913) İki ay sonra da Osman Nizami Paşa kesin istifa ederek adı geçen nezarete asaleten tayin edildim (14 Şubat 1329 = 27 Şubat 1914).

Nezareti vekâleten üzerime alır almaz ilk işim Fransa'dan alınacak borç paranın temelini oluşturan Nafia Nezaretinin uygun görmesine ve kabulüne ilişkin olan birçok meseleleri pek az bir müddet zarfında hal ve nezaret makamından Babıâli'ye, Fransızların dahi kabul edebilecekleri bir ödeme biçimi arz etmek oldu. Bu sayede Cavid Beyin teşebbüsleri neticelenerek borç alınabildi.

Antalya Şimendiferi

Nafia nezaretim esnasında, Antalya şimendiferi meselesinden dolayı İtalya Sefarethanesiyle bir meseleye sebebiyet verdim. Malum olduğu üzere Trablusgarp Muharebesi esnasında Rodos, İstanköy vesaire gibi birçok adalarımızı iş-

gal etmiş olan İtalyanlar, Ouchy antlaşması gereğince bu adaları Osmanlı hükümetine iade edeceklerdi. Fakat o sırada Balkan Muharebesi patlamış olduğundan Yunanlıların istilasına meydan vermiş olmamak iddiasıyla adaları tahliye etmemişlerdi. Ne zaman ki Balkan Harbi'ne Londra ön sulh anlaşmalarıyla son verildi, adaları teslim etmelerini teklif ettiğimiz İtalyanlar, bin dereden bin su getirmeye ve bilhassa Seyid Ahmed-ül-Şerif-ül-Sünusi'nin hâlâ mukavemet göstermekte olduğunu ve maiyetinde Türk zabitleri bulunduğunu öne sürerek, sulh şartlarına tarafımızdan tamamıyla uyulmadığını iddiaya kalkmışlardı.

Bu iddialarının doğru olmadığı, Bingazi bölgesinde Osmanlı ordusuna mensup hiçbir fert ve Osmanlı hükümeti tarafından Seyid Ahmedü'l-Şerifü'l-Sünusi'ye* hiçbir yardımda bulunulmadığı inandırıcı delillerle ispat olununca, şimdi de İtalyanlar; İtalya kamuoyunu ileri sürerek karşılığında bir menfaat temin edilmedikçe adaların Türkiye'ye iadesinin İtalya'da pek fena tesirler doğuracağını ileri sürmeye başladılar. İşte bu tarzda muamele bizim son derece canımızı sıkıyordu.

Ben Nafia Nezaretine geldiğim sırada bu mesele yeniden tazelenmişti. Bir gün nezaret makamında ziyaretime gelen İtalyan Sefiri Marki Garroni, bir İtalya sermayedar grubu namına hareket eden Osmanlı tebaasından Aram Hallaçyan Efendi ile daha birkaç zatın Antalya'dan kuzeye ve Meğri'den (Fethiye'den) Muğla'ya doğru bir şimendifer hattı inşası için imtiyaz talebi fikrinde olduklarından söz açarak, şimdilik ön keşiflere başlamalarına müsaade olunmasını ve bu iş için çalışacak İtalyan mühendisleriyle amelesinin Osmanlı hükümetince himaye edilmesini rica ediyordu. Hemen cevap verdim ve Osmanlı hükümetinin şimdilik, Antalya'dan içeriye ve Meğri'den Muğla'ya şimendifer inşası fikrinde olmadığını açıkça söyledim. Bu kısa ve kati cevap İtalyan diplomatını hayrete düşürdü. Dedi ki:

* Bkz. sayfa 77'deki dipnot. (A.K.)

— Ön keşifler yapmak, şimendifer yaptırmak değildir. Evvelemirde böyle bir hattın inşa edilip edilemeyeceğini araştırmaktır; bunun neticesinde inşaat kabiliyeti meydana çıkarsa, Osmanlı hükümeti bu hatları inşa ettirip ettirmeyeceğine karar verir. Esasen, böyle keşifler yapılması için İtalyanlara müsaade edeceğine dair Osmanlı hükümetinin yazılı bir angajmanı vardır. Hal böyle iken Nafia Nezaretinin şimdi buna ret cevap vermesi, düşündürücüdür.

Sefirin iddia ettiği yazılı angajmanlardan hiç haberim yoktu. Nezaret Şimendiferler Umum Müdürü Muhtar Beyi çağırtarak işi sordum. Bilgisi olmadığını söyledi. Nezaret arşivlerinde böyle bir kayıt olmadığı cevabını verince, Hariciye Nazırı Said Halim Paşanın imzasını taşıyan bir kâğıt gösterdi. Bu kâğıt, Osmanlı hükümetini sefirin iddia ettiği şekilde angaje edebilecek nitelikte değildi. Uzun uzadıya münakaşalardan sonra, sefire kesin ret cevabımı verdim.

Bunun üzerine Marki Garroni dedi ki:

— Azizim Cemal Paşa, ben İtalya'nın işgali altında bulunan Akdeniz adalarını Türkiye'ye iade ettirmek için bu kadar mesai sarf ederken, böyle önemsiz bir mesele için bana bu derece kesin cevap vermenizi münasip görmüyorum. Bilirsiniz ki, İtalyan kamuoyu bu Antalya şimendiferine son derece önem veriyor. Şayet bunun üzerinde İtalyan mühendisleri vasıtasıyla keşifler yapılmaya başlanıldığı havadisi gazetelerde neşredilecek olursa, kamuoyu hükümetin Dodekanez Adalarını (On İki Adalar) iade ederek katlanacağı fedakârlığa karşılık bir maddi menfaat sağlayabilmiş olduğunu görerek hükümete güçlük çıkarmaz. Siz de yakın zamanda adalarınıza malik olursunuz.

O zaman büsbütün canım sıkılarak cevap verdim:

— Sefir hazretleri unutuyorlar ki, kendisinde emaneten korunan malı, gerçek sahibine iade eden zat, buna karşılık bir mükâfat istemek hakkına sahip değildir. İtalya hükümeti adaları bize iadeye, aradaki anlaşma uyarınca mecburdur. Bir hükümeti, anlaşmadan doğan mecburiyetini icra ve namus gereğini yaptığından dolayı eleştirebilecek, ona güçlük

gösterecek hiçbir millet tasavvur edemem. Rica ederim, kendi hükümetinizin mevkiini düşünürken bizim hükümetin mevkiini unutmayınız. Üç dört seneden beri sonsuz tecavüzlere uğramış olarak Avrupa'daki arazisinin yüzde doksan dokuzunu ve Afrika'daki müstemlekelerinin hepsini elinden kaçırmış olan bu zavallı Türkiye'nin, sözleşme gereği geri almaya salahiyetli olduğu birkaç ada parçasını geri alırken bazı tavizler vermeye mecbur edildiğini gören Osmanlı kamuoyu, acaba bizim hükümetimiz hakkında ne fikir besler? Sefir hazretleri! Ben Nafia Nazırıyım. Vazifem, memleketin muhtaç olduğu nafia tesislerini memleketin hayrını temin edecek tarz ve şekilde inşa ettirmektir. Siyasi ödünler karşılığı yapılacak tesislere ait müzakereler benimle değil, Hariciye Nazırı veya Sadrazamla cereyan eder. Ben bu meseleye tamamen karşı olduğum için zatıâlilerine hiçbir olumlu cevap verememem, dedim.

İfadelerimin katiyeti karşısında daima artan bir hayrete düşen Marki Garroni, benden müsaade alarak çıktı, gitti.

Olup bitenleri, Prens Said Halim ile o sırada Harbiye Nazırı olan Enver Paşa ve Dahiliye Nazırı Talât Beye hikâye ettim. Hepsi uygun karşıladılar. Ertesi gün her nasılsa bu işten haberdar olan gazeteciler, hususi kalem müdürü vasıtasıyla benden mülakat istiyorlardı. Oldukça geniş bilgi vermek, meselenin mahiyetini bozma sakıncası taşıdığından Tasvir-i Efkâr başyazarı Yunus Nadi Beyi davet ederek kendisine bir mülakat verdim. "Ne taviz, ne imtiyaz!" başlığı ile neşrolunan bu beyanat bütün memlekette pek büyük bir sevinç ve heyecanla okundu ve birçok dostlar bu açık ve kesin beyanatımdan dolayı beni tebrik ettiler.

Fakat makalenin neşrolunduğu gün pek ziyade telaşa düşmüş olan Marki Garroni, Sadrazam Paşadan mülakat talep ederek hakkımda uzun uzadıya şikâyette bulunur ve bu makalenin İtalya'da pek ziyade kötü tesir yaratacağını belirtir. O gün nazırlar toplantısı vardı. Sadaret dairesine gittiğim vakit, Sadrazam Paşayı biraz asık çehreli gördüm. Talât Bey de orada bulunuyordu. Prens Said Halim Paşa, amirane bir tavırla:

— Paşa Hazretleri! Siz Antalya şimendiferleri hakkında gazetecilere beyanatta mı bulundunuz? dedi.

— Evet! Ne olmuş ki? Gerçeğe aykırı bir şey mi söylemişim? cevabını verdim.

— Hayır ama, zannediyorum ki, buna salahiyetiniz olmasa gerek!

— Zannınızın doğru olmadığını söylemekliğime müsaade buyurunuz. Bir nazır, kendi nezaretine ait istediği meseleyi gazeteler vasıtasıyla açıklamaya salahiyetlidir. Özellikle o mesele devlet sırrına ait bulunmaz ve devletin umumi siyasetini tehlikeye koymazsa... Gazeteci benden sordu: Devlet, Akdeniz adalarını geri almak için İtalyanlara Antalya şimendifer hattının inşasını taviz olarak vermek niyetinde midir?" dedi. Ben "Hayır!" cevabını verdim. Beyanım gerçeğe aykırı mıdır? Yüksek reisliğinizde bulunan hükümet böyle bir fikirde midir? Bence hayır! O halde sefirin şikâyete hakkı yok. Kamuoyunu nezaretime ait bir meseleden dolayı aydınlatmakta ise benim hakkım pek çok!

Prens bu cevabım üzerine hiç ses çıkarmadı. Lakin zannederim ki hiç sevmediği, bir türlü tahammül edemediği gazetecilere böyle beyanatta bulunduğumdan dolayı beni affetmedi.

Bu hadise üzerinden birkaç gün geçtikten sonra, bir gün İngiliz Sefiri Sir Louis Mallet Nezarete gelmişti. Gayet nazikane bir girişten sonra Osmanlı hükümetinin İtalyanlara Antalya şimendifer imtiyazını vermek üzere bulunduğunu işittiğini, halbuki bu işlemin bir İngiliz kumpanyası olan Aydın Şimendifer Kumpanyasının hukukuna bir tecavüz teşkil edeceğini söylemişti. Söylenenleri incelettim. Gerçekten Aydın Kumpanyasının, Isparta ve Burdur'a hat uzatma ve Yenişehir* Gölü'nde vapur işletmek hakkına malik olduğu ve hattın işletme yeteneğinin korunması için güneyden bilmem kaç kilometre mesafeden itibaren Akdeniz sahiline

* Beyşehir olmalı. (A.K.)

doğru şimendifer inşa ettirilmeyeceğinin taahhüt edildiğini anladım. Bu hakikati Said Halim Paşa Hazretlerine anlattığım zaman, İtalyanlara karşı bir angajman almamış olduğumdan dolayı memnuniyet bildirdiler.

Bununla birlikte İtalyan sefiriyle bir anlaşma yolu buldum ve Antalya ile Meğri'den (Fethiye'den) içeriye doğru şimendifer inşası kabil olup olmayacağını tetkik etmek üzere Nafia Nezareti şimendifer mühendislerinden oluşan resmi bir fen heyetini oralara gönderip, bunun neticesinde bu hatların inşası gerekip gerekmediğine dair karar vereceğimi söyledim. Bununla sefir memnun olmuş gibi davrandı. Fakat herhalde memnun değildi.

Nafia Nezaretinde bulunduğum sırada hallettiğim meselelerden biri de Turuk-ı Umumiye Şirketiyle (Karayolları Şirketi) Nezaret Fen Heyeti arasındaki birtakım anlaşmazlıklardı. Her iki taraf, meseleleri salim bir fikirle tetkik ederek bir çözüm yolu bulacağı yerde, karşılıklı bir itimatsızlığın verdiği lüzumsuz bir inat ve ısrar ile birbirlerinin talepleri için güçlük çıkarmakta devam ediyorlardı. Yol ve Köprüler Umum Müdürü Burhaneddin Bey ve Şirket Umum Müdürü Mösyö Choublier'yi bir araya getirerek çözümlenmemiş bütün meseleleri bizzat tetkik ettim. İki celsede de her birine bir çözüm yolu bularak işlerin artan bir süratle ilerlemesini temin ettim.

Nihayet 1914 senesi Şubat sonlarında Çürüksulu Mahmud Paşa ile yer değiştirerek Bahriye Nezaretini üstüme aldım (26 Şubat 1330 = 11 Mart 1914).

Bahriye Nezareti

Enver Paşa Harbiye Nezaretine geldikten sonra, ordunun yeniden düzenlenmesiyle uğraşmış ve ilk işi, ordu kumanda heyetinin baştan aşağı gençleştirilmesi olmuştu. Bütün askeri meziyetleri, rütbelerinin galonlarını taşımaktan ibaret olan ne kadar erkân (general), ümera (üstsubay) ve zabitan (subay) varsa hepsini emekliye sevk etmiş ve miralaylardan (albaylardan), kolordu kumandanları; kaymakamlardan (yarbaylardan), fırka (tümen); binbaşılardan, alay ve yüzbaşılardan, tabur kumandanları yapmıştı. Harbiye Nezareti dairelerini, düzenleme heyetinin teklifi gereğince yeniden düzenlemiş ve muhtelif dairelerin yönetimini Alman üstsubaylarına vererek ordunun seferberlik planlarını tanzim ettirmeye başlamıştı. Bütün orduda askeri talim ve terbiyeye büyük bir itina ve ciddiyetle başlanmış ve bir iki ay zarfında ordunun tümünde yeni bir ruhun hüküm sürmekte olduğu görülmüştü.

Bir taraftan ordu, bu harikulade değişmeye uğrarken Bahriyede, eski usullere bağlılıktan başka bir şey görülemiyordu. Bahriye Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa çok namuskâr, pek çalışkan bir zat olmakla beraber radikal tedbirler getirebilecek cesarete malik olmadığından Enver Paşanın hareket hattını kabul etmesi hakkında kabinedeki arkadaşları tarafından yöneltilen tekliflere iyi gözle bakamıyordu.

Beş altı ay evvel Brezilya'dan satın aldığımız Sultan Osman dretnotunun inşaatının tamamlanması için hiçbir acele gösterilmiyor; Reşadiye dretnotunun inşaatı ise geciktikçe gecikiyordu. Balkan Harbi esnasında gemilerimizin uğradığı hasarların giderilmesine kâfi derecede çaba harcanmıyor ve gerek nezaret dairelerinin gerekse zabitler heyetinin yeniden düzenlenmesi hakkında İngiliz ıslahat heyeti reisinin teklifleri Bahriye Şurasında inceleniyor; hiçbir sonuca ulaşılamıyordu. Halbuki hükümetin görüşüne göre, pek yakın bir gelecekte Yunanlılarla mücadeleye girişmekliğimiz muhakkak olduğundan, bu mücadeleye teşebbüsten evvel, daha büyük bir süratle deniz kuvvetlerimizi düzenleyip eğitmemiz icap ediyordu.

Binaenaleyh Bahriye Nezaretine benim nakledilmekliğim, Sadrazam Paşa ile Enver Paşa ve Talât Bey arasında kararlaştırılarak benimle yer değiştirmeye razı olması, Mahmud Paşaya teklif edilmiş ve adı geçen de bu teklifi kabul etmişti. İşte bu kararlar neticesinde Bahriye Nezaretini üzerime aldım.

Bahriye Nezareti dairelerinin düzenlenmesi

Nezareti üzerime alır almaz ilk işim, İngiliz ıslahat heyeti reisi Amiral Limpus Paşa ile uzun bir mülakat oldu. Şimdiye kadar hazırladığı düzenleme tekliflerinin birer suretlerini bana vermesini rica ettim ve bu tekliflerden kendisince ehemmiyetlilerini belirlemesini söyledim. Bir taraftan da gerek Limpus Paşa ve gerek Amiral Gambell tarafından bahriyemizin genel düzeltimi için verilmiş olan layihaları, Bahriye Şurası ve diğer dairelerden toplattırarak bizzat tetkike başladım.

Amiral Limpus her şeyden evvel, bahriye dairelerinin düzenlenmesini teklif etmiş ve bu teklifler de görüşüme uygun gelmişti. Gerek Amiral Limpus ve gerekse kendisinden evvel gelen iki İngiliz amirali, Bahriye Şurasından

şikâyet ediyorlar ve hiçbir mesuliyet almak istemeyen nezaret daire reislerinin kendi dairelerine ait önemli maddeler hakkında hiçbir karar almayarak, durumu Bahriye Şurasına aktardıklarını; Bahriye Şurasının ise, aylar boyunca yığılmış kalmış olan birçok işlerden ürkerek birkaç dosyanın tetkikinden sonra dağıldığını; en mühim meselelerin evrak torbaları içinde mahpus bırakıldığını ve bu sayede daire reislerinin mesuliyetten kurtulduklarını belirtiyorlardı. Binaenaleyh her şeyden evvel Bahriye Şurasının kaldırılmasına karar vermiştim. Amiral Limpus'un şikâyet ettiği makamlardan biri de Nezaret Müsteşarlığı makamı idi. Amiral Limpus, özellikle o zamanın müsteşarı olan Mirliva (Tümamiral) Rüstem Paşayı Osmanlı bahriye ıslahatının en inatçı muhalifi olarak görüyordu. Daire reisleri kendi görüşünü kabul etseler bile, ardından Müsteşar Rüstem Paşaya müracaatlarından sonra kendi teklifinin büsbütün muhalifi bir kararla döndüklerini ve kendisine karşı Müsteşar Paşanın emrine aykırı bir şey yapamayacaklarını özür dilercesine söylediklerini anlatıyordu.

Amiral Limpus'un en çok şikâyet ettiği daireler, Dördüncü Daire ile Muhasebe ve Yoklama Müdüriyeti idi. En bürokratik ve eski kaidelerin esiri olan bu daireler baştan başa düzenlenip ıslah olunmadıkça Bahriye Nezaretinde bir şey yapmanın mümkün olamayacağını söylüyordu.

Bu şifahi tetkiklerden sonra Amiral Gambel ile Amiral Limpus'un nezaret daireleri hakkındaki layihalarını okudum ve onlardan esinlenerek kendi düşüncelerimin de yönlendirmesiyle bir teşkilat nizamnamesi kaleme aldım. Bu nizamname gereğince Nezaret Müsteşarlığı ve Bahriye Şurası kaldırılacaktı. Bahriye Nezareti, dört daire ile bir sıhhiye müfettişliğinden ve bir de muhasebe müdüriyetinden oluşacak ve Birinci Daire Reisi, Erkânıharbiye-i Bahriye Reisi unvanını taşıyacaktı. Her dairenin reisi, kendi idaresine ilişkin işlerin hepsi hakkında kesin kararlar ver-

meye ve kendi mesuliyeti altında nezaret makamına arz etmeye mecburdu. Esasen bir daireye ilişkin, fakat sair daireler ile de alakalı olan meseleler için takibat yapılması ve sair dairelerden karar alınması, daire reisinin vazifesindendi.

Bütün daire reisleri, kendi dairelerine ilişkin meseleler hakkında Erkânıharbiye-i Bahriye Riyasetine bilgi vermeye mecburdular. Donanmanın düzenlenmesinden, harbe hazırlığından, zabitler heyetinin talim ve terbiyesinden ve her nevi harp malzemesinin, levazım ve iaşenin vaktiyle hazırlatılmasından sorumlu olan Erkânıharbiye-i Bahriye Reisi, bu meseleler hakkında sair daireler reislerinden yazılı ve sözlü malumat talep etmeye ve Erkânıharbiye dairesinin görüşlerini onlara izaha salahiyetli idi.

Kuruluşun tüzüğü ve uygulaması

Kuruluşun tüzüğünü daha sonra, tecrübeye dayanan birtakım değişiklikler ile tamamlamayı ve en uygun şekli aldırdıktan sonra nizamname haline dönüştürmeyi uygun gördüğümden, talimatname (yönetmelik) olarak hemen uygulamaya konulmasını emrettim. Bunun gereklerinden olarak da Müsteşar Rüstem Paşa ile daha sair iki liva amiralini (tümamiral) ve Sıhhiye Müfettişi Faik Paşayı ve birkaç miralay ile kaymakam ve binbaşıyı emekliye sevk ettim.

Bu esaslı icraat, Amiral Limpus'u pek memnun etmiş ve Bahriye Nezaretinde bundan böyle sürat ve ciddiyetle iş görmenin mümkün olacağı kanaatini verdiğini bizzat bana bildirmişti.

Yine, yeniden düzenleme talimatnamesi uyarınca, o zamana kadar hepsi İstanbul Liman Riyasetine (İstanbul Liman Başkanlığı) bağlı bulunan Osmanlı limanlarını altı daireye ayırarak Samsun, İstanbul, İzmir, Beyrut Merkez Liman Riyasetlerini yeniden kurmuş ve Bahr-ı Ahmer (Kızıl-

deniz) limanlarını Bahr-ı Ahmer Komodorluğuna bağlatmıştım. Merkez Liman Reisliklerini kurmaktan maksadım, bunların maiyetine vereceğim sahil gözetleme ve muhafaza gemileri vasıtasıyla Osmanlı sahillerinde kaçakçılığın önlenmesine girişmek ve o zamana kadar pek başıboş bırakılmış olan liman reislerini sürekli bir teftiş ve denetim altında tutmaktı.

Hakikaten o sırada Fransa'dan gelmiş olan gambotlarla eskiden kalma gambotları Karadeniz, Akdeniz, Suriye ve Kızıldeniz sahillerinde görevlendirdim. Bunları peyderpey merkez liman reislerinin emrine gönderdim. Eğer nezarete tayinimden beş ay sonra Umumi Harp çıkmamış olsa idi, bu teşkilattan gerek Rüsumat (gümrük), gerek Reji (tütün tekeli), gerek Düyun-ı Umumiye (Osmanlı borçları yönetimi) idareleri büyük ölçüde yararlanacak ve sahillerde kaçakçılık vakaları adeta tamamıyla önlenecekti.

Merkez liman reislerini, Bahriye ümerasının (üstsubaylarının) en becerikli ve faal olanları arasından seçmiş ve bunları daimi bir teftiş ve denetime mecbur tutmuş idim. Bunlardan peyderpey gelen raporlar, liman reisleri içinde değiştirilmesi icap edenler hakkında kanaat verecek izahatı kapsadıkları gibi, liman dairelerimizin cidden acınacak bir sefalet derekesinde olduğunu da bildiriyorlardı. Liman reislerinden emekliye sevk ettiklerimin yerine bahriye zabitleri mevcudu arasından, namus ve çalışkanlıkları ile tanınan fakat harp donanmasında çalıştırılmalarından fayda beklenmeyenleri tayin ettirmekte idim. Sonunda mevcut bahriye zabitlerini üç sınıfa ayırmak emelinde idim. Birinci kısım harp donanmasında çalıştırılabilecek zabitlerdi; ikinci kısım, sahil muhafazasına memur gemilerde kullanılabilecekler ve üçüncü kısım da liman reisliklerinde kullanılabileceklerdi. Bunlar yalnız kendi aralarında terfi ettirilerek, birinci kısımda kullanma kabiliyetini kaybedecekler ikinciye, ikinciden ayrılacaklar üçüncüye gönderilecek ve üçüncüde de işe yaramayanlar emekliye sevk olunacaklar-

dı. Yazık ki, bu esası koyabilmekliğime de harp mâni oldu. Bahriye zabitlerinden emekliliklerine veya askerlikle ilişkilerinin kesilmesine karar verdiklerim hakkında pek kati prensiplerim vardı.

Sıhhi durum, tüzük buyruğu uyarınca emekliliği gerektirirdi. Verilen vazifeyi ifaya ilim ve irfan bakımından kabiliyetsizlik, keza emeklilik nizamnamesinin ikinci maddesince emekliye sevki icap ettiriyordu. Fakat, askerlik haysiyetini ortadan kaldıracak kadar sarhoş olmak, her ne suretle olursa olsun arkadaşlarının nefretini çekecek hareketlerde bulunmak, vazifesinin ifasında kasten eksiklik göstermek ve daha buna benzer bazı haller, başkalarına ibret olsun için askerlikle ilişkinin kesilmesini gerektiren kabahatlerden sayılıyordu. Askerlikle ilişkinin kesilmesinden maksat, bir zabitin idareten istifaya mecbur edilmesi demekti.

Emeklilik tüzüğünün ikinci maddesi; iktidar ve ehliyeti rütbesine ait vazifelerin ifasına kâfi gelmeyen zabitleri, hizmet senelerine göre maaşı hesap edilmek üzere emekliye sevk ediyordu. O halde, kabahatleri Harp Divanı kararıyla çıkarılmayı gerektirecek derecede olmayan ve fakat yukarda izah ettiğim kusurları bulunan zabitleri de mecburi istifaya tabi tutmak, en uygun bir usul idi ki, daha sonra bu usul Avrupa ordularında mevcut haysiyet divanlarının bizde de kurulması sonucunu doğuracaktı. Burada birkaç misal vermeyi uygun görüyorum.

Nezarete tayinimin haftasında idi. Daha Mahmud Paşanın nezareti zamanında Kızıldeniz Komodorluğu maiyetine verilmiş olan bir gambotun, hareket gün ve saatini Erkân-ı Harbiye Reisliğinin uygun görüşü uyarınca emretmiştim. Hareket için tayin edilen sabahtan bir gün evvelki akşamüzeri, Amiral Limpus Paşayı da beraberime alarak Tophane açıklarında demirli bulunan gambota gittim. Gambotun uzun bir sefer yapabilecek şekilde hazırlanmış olup olmadığının bizzat teftişi ve bana bildirilmesini Amiralden rica ettim. Amiral bazı ufak tefek noksanıyla beraber geminin

hareket için hazırlanmış sayılacağını bildirdi. Kumanyalarının yeterli olup olmadığını ve erlerin yazlık elbiseleri bulunup bulunmadığını, ne kadar paraları olduğunu süvariden sordum. Bir miktar giyecek ile biraz daha kumanyaya muhtaç olduklarını tetkik sonunda anladım. Zabitlerin sıkıntı çekmemeleri için üç aylık tahsisatlarının da gemi kasasına verilmesini uygun gördüm. Hemen ikinci süvari ile kâtibin Bahriye Nezaretine gönderilmesini ve bu gece esnasında alacaklarını alıp sabahleyin emrolunan saatte hareket etmelerini süvariye bildirdim. Bizzat Bahriye Nezaretine gelerek gece vakti gereç ve erzak ve giyecek ambarlarını açtırdım ve lüzumlu malzemenin verilmesini, yoklamacı efendinin itirazlarına rağmen gemiye alelhesap para ödenmesini emrettim.

Sabahleyin Bahriye Nezaretine gelir gelmez gambotun hareket edip etmediğini sordum. Tam bir hayretle haber aldım ki, gemi henüz hareket etmemiş. Hemen süvarisini çağırdım. Ne için hareket etmediğini sordum.

— Efendim, gece ikinci ile kâtip gemiye gelmediler. Ben de onlar olmayınca hareket etmeyi uygun görmedim, demez mi?

O zaman kararımı derekap verdim. Süvariyi emekli ettirdim. Gemiye yeni bir süvari verdim. İkincinin askerlikle ilişkisini kestim. Asıl maksadı Kızıldeniz'e gitmemek olan kâtibi gemi ile gitmeye zorladım ve üç saat sonra gemiyi hareket ettirdim.

Diğer bir misal:

Umumi Harpten evvel, mübarek günlerden birinde idi. Donanmanın er ve zabitanıyla bayramlaşmak üzere belirli bir saatte bütün harp gemileri mürettebatının tersane meydanında toplanmasını emrettim.

Tayin olunan günün sabahı hava yağmurlu idi. Fakat belirlenen vakitte ben büyük üniforma ile geldiğim halde, mürettebat orada toplanmamıştı. Ben otomobilden indiğim sırada Donanma Kumandanı Tahir Bey maiyetindeki zabit-

lerden birkaçı ile birlikte Haliç Komodorluğu dairesinden çıkıyorlardı. Doğru yanıma geldiler. Mürettebatın niçin toplanmadığını sorduğum Tahir Bey:

— Efendim, hava yağmurlu olduğundan belki gelmezsiniz düşüncesiyle boş yere askeri ıslatmamak için içtima ettirmedim, cevabını vermişti.

Yağmurda ıslanmaktan korkan Tahir Beyin üç gün hapsini emrettim ve bir hafta sonra emekli ettirdim.

Diğer bir misal:

1916 yılında, 4. Ordunun muhtelif işleri için İstanbul'a gelmiştim. Bahriye zabitlerinden birinin devlet malını suiistimal ettiği tamamıyla ortaya çıkmıştı. O sırada orduda ve donanmada suiistimaller maalesef artmakta idi. Bunun önünü şiddetli tedbirlerle almayı pek ziyade arzu ediyordum. Hakkında süratle hüküm verilmesi tavsiyesiyle zabiti Harp Divanına sevk ettim. Harp Divanı bütün hakikatlere rağmen zabitin beraatına hüküm verdi. Halbuki zabitin yiyiciliği bence ve bütün amirlerince muhakkaktı. Harp Divanı hükmünü tasdik ettim. Fakat zabitin askerlikle ilişkisini kestim. Harp Divanı Reisi İsmail Bey ile azadan bazılarını da, askeri haysiyet meselelerinde bu kadar takdirsiz oldukları sabit olmasından dolayı emekliye sevk ettim.

Diğer bir misal:

4. Ordu kumandanlığından istifa ile artık İstanbul'a dönmüştüm. Rusya ile barış imzalanmış, Karadeniz'de trafik açılmıştı. O zamana kadar Yavuz kursu erlerinin ikamet mahalli olarak belirlenen Reşid Paşa vapurunun, Karadeniz seferlerini yapabilmesi için hazırlanması lazım gelmişti. Bin güçlüklerle vapuru, Donanma Kumandanlığının elinden kurtardım ve tamir edilmek üzere havuzlara dahil ettim. Ertesi günü Nezaret Müsteşarı Vasıf Paşa yanıma gelerek üzüntüyle, bir sene evvel pek mükemmel surette tamir ettirilmiş olan Reşid Paşa vapurunun cidden ağlanacak bir hale getirilmiş olduğunu, eğer süvari ve ikincilerin bu ihmal ve aldırışsızlıklarına bir son verdirilmeyecek olursa Bahriyenin iflasını ilan eylemek lazım geleceğini pek haklı

bir şikâyetle söyledi. Üçüncü Daire Reisi Hamdi Beyi çağırdım. O da aynı ifadede bulundu. Haliç Komodoru Remzi Beyi getirtip Reşid Paşayı teftiş ederek durumunu gösteren bir rapor vermesini ve bu halden dolayı gemi mürettebatından kimlerin sorumlu tutulması lazım geleceğini tayin etmesini emrettim. Ertesi gün, bu halden gemi süvarisiyle ikincisinin sorumlu tutulması icap edeceğine dair rapor verdi.

Hemen Vasıf Paşa ile Hamdi Beyi alarak bizzat gemiye gittim. Erlerin, zabitlerin kamara kapıları üzerine zabitler aleyhine, imzaları altında –içinde müstehcen sözlerin de yer aldığı– yazılar yazmış oldukları halde zabitlerin buna bile tahammül etmiş olduklarını, ayrıca geminin köprüaltı salonunun berbat bir hale getirildiğini gördüm. O zaman gemi süvarisinin emekliye sevkini ve ikincisinin on beş gün hapsini emrettim.

Bundan böyle hangi gemide aynı hal görülecek olursa, süvari ile ikincinin hemen emekli edileceğini yazılı olarak duyurdum. Gemi süvarisi, Yavuz zırhlısı ikinciliğine namzet bulunan bir binbaşı idi. Kendisi pek namuslu, zeki ve malumatlı bir zabit olduğu halde gemi ve deniz hayatı pek az olduğundan tecrübesizdi. Bir gemide kuru ya da yaş, her şeyden süvarinin sorumlu olduğunu, zannedersem, takdir edemiyordu.

Bizim Bahriye zabitleri arasında yanlış bir kanaat vardır. Bir geminin temizlik ve düzeninden, zapt ve raptından vesairesinden ikinci kaptanın sorumlu olduğunu iddia ederler. Bu iddia gerçi doğrudur. Fakat ikincinin sorumluluğu süvariye karşıdır. Halbuki birlik halindeki donanma kumandanlarına karşı, gemide olup biten her şeyden ancak süvari sorumludur. Eğer mesuliyet süvaride merkezileştirilmeyecek olursa, süvarinin gemideki amirlik birliğinin sağlanamayacağını bizim Bahriye zabitlerinden birçokları takdir edemiyorlar. Hakkı Kaptanın emekliye sevkini bazı dar beyinliler, onun Alman zabitleriyle anlaşıp dost oluşuyla ilişkilendirmişlerdi. Bundan daha münasebetsiz bir

fikir olamaz. Disiplinin ve bilhassa Alman ve Türk müretteba arasında tam bir ahenk bulunması fikrinin en ateşli taraftarı olan bana böyle bir şey isnat etmek pek gülünç olur.

Bahriye zabitlerinin maneviyatını artırmak için daha bu gibi birçok icraatım vardır. Bunları vatanıma dönünce yalnızca Bahriye nezaretime ait hatıralarımı yazarken arşivlere müracaat ederek izah edeceğim.

Sultan Osman ve Reşadiye – Yeni harp gemileri siparişi

Bahriye Nezaretine gelir gelmez Barbaros, Turgut, Mesudiye gibi gemilerimizle bütün muhrip ve torpidolarımızı muayene ettirerek, bunların tamirlerini mevcut vasıtaların müsaadesi nispetinde sürat ve ehemmiyetle başlattım. Tamirleri adeta her gün bizzat teftiş ediyor ve her nevi engelleri ortadan kaldırmaya çalışıyordum.

Asıl emelim, İngiltere'de inşalarının sona ermesi çok yaklaşmış olan Sultan Osman zırhlısını bir an evvel Marmara içine çekmek ve daha İtalya Harbi'nden evvel sipariş edilmiş ve maalesef inşaatı gecikmeden gecikmeye uğramış bulunan Reşadiye zırhlısının tamamlanması için kesin bir tarih belirttirebilmek idi. Sultan Osman ve Reşadiye'de arzu ettikleri bazı değişiklikler hakkında Rauf* ve Vasıf Beylerin Bahriye Nezaretine yazdıkları bazı önemli meselelere, alakadar daireler, altı aydan beri şifa verecek bir karar bildirememişlerdi. İşi bizzat kendilerinden anlamak üzere, Londra'da bulunan Vasıf ve Rauf Beyleri İstanbul'a davet ettim. Yazdıkları evrakı, ait olduğu dairelerden getirttim. Uzmanları Nezaret makamında topladım. Amiral Limpus'un da düşüncelerini alarak her ikisinin de sordukları şeylerin cevabını verdim ve fabrikaya yazdığım bir mektup

* Asker, siyaset ve devlet adamı Rauf Orbay (1881-1964). (A.K.)

ile de Osmaniye ve Reşadiye'nin yapımlarının sona ermesi için kesin bir tarih vermelerini talep ettim.

Rauf Bey, Osmaniye teknik mürettebatından bazılarının şimdiden gemiye gönderilmelerini istemiş ve mürettebatın ince teknik aletlere daha şimdiden alışmalarının yarar sağlayacağını teklif etmiş olduğundan, gerek Osmaniye, gerek Reşadiye mürettebatından bir kısım zabitlerle küçük zabitleri (astsubayları) ayırdım ve Reşid Paşa vapuru ile Haliç Komodoru İsmail Kaptan kumandasıyla İngiltere'ye gönderdim ve gemilerin, şirketlerce kabul edilecek zamanda inşalarının tamamlanması, teslim alınmalarının mümkün olabilmesi için bundan böyle herhangi değişiklik isteminden vazgeçmelerini Rauf ve Vasıf Beylerden rica ederek ikisini de Londra'ya geri gönderdim.

İstanbul'a gelen Armstrong-Vickers vekilleriyle müzakerelerimizin –tersane inşasından başka– ikinci kısmını, bu şirketlere son sistem bir dretnot ile iki keşif gemisi ve altı torpido ve iki tahtelbahir (denizaltı) siparişi teşkil ediyordu. Bizim Bahriye mütehassısları ile Amiral Limpus'un bütün taleplerini kapsayacak şekilde şirketler tarafından tanzim olunan planlar, şartname ve mukavelenameler tetkik edilerek taraflarca imza ve sipariş gerçekleştirildi.

Bundan başka, eski gemilerimiz için talim ve ihtiyat cephaneleri dahi sipariş edilmişti. Dretnota "Fatih" ismi münasip görüldü ve inşaatına nezarete, Korvet Kaptanı (Yarbay) Hamdi Bey tayin edildi.

Sultan Osman'ın ilk ve son sürat tecrübeleri ile top tecrübelerinin yapılması zamanı kesin olarak belirlendi.

Türk tersanesinin ıslahı teşebbüsleri

Mahmud Paşanın nezareti zamanında, Haliç Tersanelerinin ıslahıyla beraber İzmit Körfezinde her türlü yeni vasıtaları bulunan mükemmel bir tersane ve yüzer havuz tesis ve inşası işi, Armstrong-Vickers inşaat şirketleri ile görüşülmüş ve bunun ilk şartları kararlaştırılmıştı.

İşin büyük önem taşıdığını göz önüne alarak kesin neticeye varmak için hemen, icap eden temsilcilerin İstanbul'a gönderilmesi lüzumunu şirketlere tebliğ ettim.

Adı geçen şirketlerin idare meclisi azalarından Sir Vincent Caillard ile Armstrong-Vickers direktörlerinden iki zat, İstanbul'a geldiler. Bu şirketlerin hukuk müşavirliğine, İstanbul avukatlarından Kont Ostrorog ve Bahriye Nezareti hukuk müşavirliğine de Mebus Hallaçyan Efendi seçilmişlerdi. Hukuk müşavirlerimizin de katılımlarıyla düzenlenen toplantılar sonucunda mukavele şartları kesinleştirildi. Bu mukaveleye her türlü mahzurlardan uzak bir mukavelename ismini veremez isem de, çağdaş icaplar ve şartlar ile orantılı kızaklar, havuzlar, fabrikalar sahibi olabilmekliğimizi sağlayacağından dolayı beni pek sevindirmişti.

Benim öteden beri bir prensibim vardır: Hükümet herhangi bir mesele hakkında kesin bir karara vardıktan sonra, bu kararı tatbik etmek ve en kısa zamanda gerçekleştirmek için durup dinlenmeden çalışırım.

Armstrong-Vickers şirketleriyle yaptığımız mukavele uyarınca Haliç Tersanesinin işletilmesi, adı geçen şirketlerle Bahriye Nezareti mümessillerinden oluşan bir heyete havale edilecek ve bu heyet, tersaneyi bir İngiliz umum müdür vasıtasıyla idare edecekti. Kim ne derse desin, ciddiyet ve özenle tatbik edildiği takdirde bu teşebbüsten memleket için büyük menfaat temin edilebileceği kanaatinde idim ve o zamanki kanaatimi hâlâ değiştirmedim. Sözleşmenin kesinleşip uygulamaya konulmasından sonra geçen pek az bir zaman zarfında, tamirde bulunan gemilerimizin büyük bir dikkat ve itina ile tamir edilmiş olduğunu görmek beni memnun etmişti. Tersaneye umum müdür tayin edilmiş olan zatın namuskârlığı, üzerine aldığı işte ihtisas ve maharet sahibi olması beni pek ferahlatıyordu. İstanbul'a gelişinden pek az zaman sonra tersane fabrikalarının ve kızaklarının ne şekilde ve ne yolda değiştirilmesi ve ıslah edilmesi icap ettiği hakkında imza ettiği ön proje-

lerde daima aynı görüşü paylaşıyorduk. Umum müdürün namuskârlığına delil olarak bir misal söyleyebilirim:

Şirketlerle imzaladığımız mukavele uyarınca devlet, İzmit Körfezinde yeni bir tersane tesisine ait sermayeyi koymaya ve bu tersaneyi kurmaya mecburdu. İki aylık bir tetkik neticesinde umum müdür bana demişti ki:

— Haliç tersanesi mevkiinin haiz olduğu hususiyet o kadar dikkate şayandır ki, Osmanlı harp tersanesinin buradan kaldırılarak İzmit'e nakledilmesi için hiçbir sebep göremiyorum. Halen mevcut binalar yeni fabrikalara dönüştürüldükleri, kızaklarda bazı ıslahat yapıldığı takdirde şimdiki Haliç Tersanesinde nihayet dört beş seneye kadar en büyük dretnotların inşası imkânı elde edilebilir. Bunun için ben şimdilik İzmit tersanesinden vazgeçilmesi ve bütün çabanın, pek ufak bir masrafla elde edilmesi mümkün olan Haliç Tersanesi ıslahatına harcanması fikrindeyim ve bu fikrimi şirketlere kabul ettirmeyi size vaat ederim.

Ne yazık ki Umumi Harp başlangıcında, Alman gazetecilerden naklen bizim gazetelerimizde bir yalan havadis çıkmıştır. Güya, İngiliz umum müdürü, İngiliz ıslahat heyetinin emrine uyarak gemilerimizin tamirleri esnasında en mühim parçaları çıkarmışlar ve bu suretle gemilerimizin hareket kabiliyetlerini düşürmüşler.

Bu havadis ilk defa neşredildiği zaman 4. Ordu Kumandanlığında bulunuyordum. Bunun tamamen gerçekdışı olduğunu, gerek İngiliz ıslahat heyetinin, gerekse tersanelerimizin ıslah ve yenilenmesini üzerlerine almış olan İngiliz şirketleri mühendislerinin, ta hizmetlerini terk ettikleri güne kadar pek namuslu görev yapmış ve hiç ihanete teşebbüs etmemiş olduklarının Osmanlı Bahriye Nezareti tarafından tekzip ettirilmesini, o zaman bana vekâlet eden Enver Paşadan rica etmiştim. Bu tekzibin neşredilip edilmediğini hâlâ bilmiyorum. Fakat ne yazık ki bu gerçekdışı yayının pek geniş bir saha kazandığını ve birçok siyasi eserlerde bizim ve Almanların aleyhinde pek çok kötü niyetli yayınlara yol açtığını görüyorum.

Gerek Amiral Limpus ile maiyetindeki zabitlerin, gerek Haliç Tersanesini ıslaha memur İngiliz mühendis ve amelenin ,vazifelerini pek namuslu şekilde yapmış olduklarını burada bir daha tekrar etmeyi kendim için manevi bir zorunluluk sayarım.

O kadar ki, Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarında tesis olunacak torpil (mayın) hatlarının seçilmesi ve uygun torpil tarlalarının ne yolda kurulacağının tespit olunmasını Amiral Limpus'un maiyetinde görevli torpido mütehassısı ile bir Osmanlı zabitinden oluşan bir heyete havale etmiş ve Çanakkale'nin ilk torpil hatlarını bu plana göre yaptırmıştım.

Bütün hakikatleri kapsamasını arzu ettiğim bu eserime aşağıdaki vakayı da yazmayı bir görev sayarım:

Boğazların torpil hatları ile kapanması ihtimali kuvvet kazandığı bir sıradaydı ki, bir gün Amiral Limpus yanıma geldi ve dedi ki:

— Eğer Boğazları torpil hatlarıyla kapamayı düşünüyorsanız, size bir teklifte bulunacağım. Çanakkale Boğazına istediğiniz kadar torpil dökebilirsiniz. Fakat Karadeniz Boğazına torpil dökmeyiniz. Yalnız torpil dökmüş gibi şamandıraları koyunuz ve bütün denizcilere Karadeniz Boğazının torpil ile kapatıldığını, kılavuz almaksızın Boğazı geçmenin yasak olduğunu ilan ediniz. Ruslar, sizin torpil dökmediğinizi bilmeyecekleri için Boğazı zorlamaya cesaret edemezler. Aynı manevra 1870-71 senesinde Almanlar tarafından tatbik edilmişti. Halbuki hakikatte hiçbir torpil dökülmemişti. Bu ilanın verdiği cesaretsizlikten dolayı söz konusu deniz sahiline hiçbir Fransız gemisi yaklaşamamıştı. Eğer siz Karadeniz Boğazına torpil dökecek olursanız, bu torpillerden birisi akıntının şiddetinden dolayı yerinden kopabilir ve doğruca Haliç'e kadar girebilir. Orada bir tüccar veya yolcu gemisiyle çarpışarak bir felakete sebep olursa, Avrupa kamuoyu sizi sorumlu tutar.

Amirale uyarısından dolayı müteşekkir kaldığımı, fakat böyle bir manevranın her zaman için başarıyla uygulanamayacağını, Karadeniz Boğazının Kuzey Denizi sahili ile mukayese edilemeyeceğini, bir kere düşman gemileri herhangi bir sebeple haber alarak Boğazı zorlayacak olurlarsa bundan giderilmesi imkânsız zararlar doğabileceğini söyledim.

O zamanki durumun gereği olarak Amiral bunu bir aldatıcı fikir olarak mı söyledi yoksa fenni kanaati bu yolda mı idi? Bunu burada tetkik etmeyeceğim. Herhalde Çanakkale için böyle bir teklifte bulunmamış olmasına ve İngiliz donanmasının özellikle Çanakkale ile alakadar olmamasına bakarak, bu teklifi sırf bir fenni kanaate bağlamayı, Amiralin namusuna olan itimadım dolayısıyla daha uygun bulurum.

Osmanlı bahriye politikası

Bütün bu faaliyetlerden anlaşılır ki biz, donanmamızı az bir zamanda Yunan donanmasından üstün duruma getirmeyi bütün mevcudiyetimizle arzu ediyorduk. Bu arzuyu geciktirebilecek ne kadar engel varsa, hepsini ortadan kaldırmaya son derecede gayret ediyordum.

O sıralarda Fransızlar da bizim için gemi inşa etmeyi arzu ediyorlardı. İstanbul'a davet ettiğim Chantier Normand vekilleriyle müzakere ederek bu şirkete altı muhrip (destroyer) sipariş ettiğim gibi Creuzot fabrikasına da iki tahtelbahir (denizaltı) sipariş ettim.

Fatih zırhlısı yirmi iki ayda teslim edilebileceği gibi gerek İngiltere'ye, gerek Fransa'ya sipariş ettiğimiz diğer gemilerimizin inşaatı da buna yakın zamanlarda bitecekti. Sultan Osman dretnotu 1914 senesi nihayetlerine doğru, Reşadiye dretnotu ise 1915 senesi başlarında teslim edileceğine göre, 1916 ortalarında üç dretnot, iki keşif gemisi, en azından on iki destroyer ve dört tahtelbahirden oluşan yeni bir filo ile eski gemilerimizden oluşan bir ikinci hat filosuna sahip olacak ve herhalde Yunan donanmasına kat

kat üstün olacaktık. Yeni gemilerimizi idare edebilecek Osmanlı mürettebatının yetiştirilmesi için Amiral Limpus ile durmaksızın çalışarak gayet geniş bir talim ve terbiye programı hazırlamıştık.

Fakat her şeyden evvel eski gemilerimizin bir an evvel tamiri ve talim için denize çıkmaları icap ediyordu. O sırada işe başlamış olan İngiliz umum müdürünün başlıca uğraşısı buydu.

Nihayet 1914 senesi Temmuz'unun 22'nci günü Mesudiye, Barbaros, Turgut ile eski botlarımızdan oluşan donanmamızı köprülerden çıkarabilmiş ve Amiral Limpus kumandasıyla Adalar önüne göndererek talim ve terbiyeye başlatabilmiştim.

Bizim bu hummalı çalışmamız karşısında düşünmeye başlamış olan Yunanlılar dahi, donanmalarının kuvvetlenmesi yollarına başvurmuşlar ve iki senede teslim edilmek üzere Fransa'ya bir dretnot sipariş ettikleri gibi Alman fabrikalarından altı adet yeni destroyer satın almışlardı. Yeniden inşa edilecek olan bu gemiler bizim için bir tehlike teşkil etmediği gibi, temmuz nihayetlerine doğru bize teslim edilerek ağustos nihayetlerine doğru İstanbul'a ulaşacak olan Sultan Osman'ın gelişi mevcut Yunan donanmasına üstünlüğümüzü artıracak; altı yedi ay sonra Reşadiye'nin gelişi bu üstünlüğü daha güçlendirecekti. Fatih zırhlısı ise Fransa'ya sipariş edilen Yunan dretnotuna karşılık olacak, üstünlüğü yine biz sağlayacaktık.

Yunanlılar bu hesapları pek güzel yapıyor, Sultan Osman'ın salimen İstanbul'a gelmesine mâni olmak için her türlü vasıtalara müracaatı bile düşünüyorlardı.

1914 senesi Mayıs ayı ortalarında Padişah Hazretlerine saygılarını sunma vesilesiyle İstanbul'a gelmiş olan Goeben'in bu ziyaretine mukabil İngilizler de, Akdeniz İngiliz Filosu Kumandanı Amiral de Robeck'i haziran ortalarında Inflexible zırhlısı ile İstanbul'a göndermişlerdi.

Gerek Bahriye Nezaretine yaptığı resmi ziyaret esnasında, gerek çeşitli vesilerle diğer bir araya gelişlerimizde Ami-

ral, Sultan Osman'ı salimen İstanbul'a getirmek için hususi tedbirler alıp almadığımızı ısrarla soruyor ve diyordu ki:

— Sultan Osman'ın Osmanlı sularına gelmesi Yunanlıları son derece korkutuyor. Bu istenmeyen sonucun gerçekleşmesine engel olmak için her türlü vasıtaya müracaatı arzu ediyorlar. Benim aldığım malumata göre, İngiltere'de gemi daha son tecrübelerini yapmazdan evvel birtakım fedailer vasıtasıyla gemiyi tahrip ettiremezlerse, Osmanlı sularına gelmek üzere yola çıktığı sırada Cebelitarık taraflarında bir Yunan denizaltısı vasıtasıyla batırmaya teşebbüs edecekler ve buna da muvaffak olamazlarsa, geminin Yunan sularından geçişi sırasında bütün Yunan donanmasıyla gemiye hücum etmeyi bile göze alacaklardır. Size tavsiye ederim, geminizi bir tehlikeden kurtarmak için son derecelerde uyanık bulunun.

Amiral bu tavsiyelerinde o kadar ısrar ediyordu ki, şimdi bundan maksadının beni korkutarak geminin inşaatı bitse bile Reşadiye'nin tamamlanmasını beklemek üzere İstanbul'a gelmesinden vazgeçmekliğimi sağlamak olduğunu zannediyorum.

O zaman bu tavsiyelerin sırf iyi niyete dayandığına inanmış ve tedbirlerimin alınmasında pek becerikli davranmaklığımı sağlamak için beni tehlikenin büyüklüğüne inandırmak istediğini sanmıştım.

Gerek İngiltere ve Yunanistan'da bulunan memurlarımızdan aldığımız haberlere, gerek Amiralin bu tavsiyelerine göre, Sultan Osman'ın İngiltere'den İstanbul'a kadar seyahati esnasında selametini temin edecek tedbirler alınması gerçekten de gerekliydi. Amiral Limpus ile müzakere ederek, ağustos başlarında donanmanın Akdeniz'e gönderilmesi ve Sultan Osman'a Girit açıklarında katılması kararlaştırıldı.

Sultan Osman'ın Cebelitarık'tan itibaren hangi seyir hattını takip edeceğine, donanmayı hangi enlem ve boylam üzerinde bulacağına dair donanma kumandanı sıfatıyla Amiral tarafından kaleme alınan gizli bir emirnameyi,

Fransız donanması manevralarında bulunmak üzere Fransa'ya seyahatim esnasında bizzat götürmüş ve İngiltere'den Paris'e çağırtmış olduğum Rauf Beye vermiştim.

Fakat ne yazık ki ağustosun ilk günlerinde dretnotumuz, İngiltere hükümeti tarafından zaptedildi. Bu güzel gemiye Osmanlı sancağını taşımak şerefi nasip olmadı.

*Umumi Harp'e Doğru**

Balkan Muharebesi'nden sonra, Türkiye'nin içte ve dışta uğradığı sıkıntılardan kurtarılmasını ve kuvvetlendirilmesini ve devletler arasında artık kendine mahsus mevkiin sahibi olmasını sağlamak için tek çarenin, şimdiye kadar takip edilen savunma siyaseti yerine etkin bir siyasetin geçirilmesi olacağını takdir etmiş olan İttihat ve Terakki'nin, iç ve dış devlet siyaseti hakkında tespit ettiği esaslardan yukarda kısaca bahsetmiştim. Bu etkin siyaset, devletin Umumi Harp'e girmesiyle neticelenmiş olmakla, konunun devamında bu esas hatları bir daha zikretmeyi uygun gördüm.

İç siyaset bakımından hallolunacak en mühim mesele, şimdiki tabiriyle, devleti oluşturan muhtelif unsurlardan azınlıkların haklarının belirlenmesi ve bunlarla çoğunluk arasında dostluk ve kardeşliğin meydana gelmesinin sağlanmasıydı.

Araplarla, yukarda ayrıntılarıyla arz ettiğim esaslar dairesinde bir çözüm yolu kararlaştırılmış ve gerçi bu çözüm yolu bütün Arap politikacılarını memnun edememişse de herhalde, halis Müslüman duyguları taşıyan büyük Arap kitlesince yeterli sayılmıştı.

Bulgarlarla bu soruna sonsuza kadar sürecek bir çözüm yolu bulunmuş ve Osmanlı hudutları içerisinde artık Bulgardan eser kalmamıştı.

* 1914-1918 yıllarında geçen Birinci Dünya Savaşı. O yıllarda "Harb-i Umumi" diye anılırdı.

Fakat, pek şımarık bir tavır takınmış ve kralına "On Üçüncü Konstantin" namını verecek kadar Bizans İmparatorluğu kurmuş olan Yunanistan'la pek yakın bir gelecekte kesin mücadeleye girişeceğimize hiç şüphe olmadığından, bu mücadele esnasında içteki Rumlar tarafından hiçbir ihanete maruz kalmamaklığımız için, evvelce belirttiğim gibi Aydın vilayeti (İzmir ve dolayı) Rumlarıyla Makedonya'nın İslam ahalisinin mübadelesine başlanmış ve bir taraftan ordu ve donanmanın ıslah ve güçlendirilmesine, bir taraftan da dış ittifaklar sağlanmasına başlanmış idi.

Unsurlar meselelerinde en önemlisi Ermeni meselesiydi. Okuyucularıma bütün mevcudiyetimle güvence vermek isterim ki; bu meseleyi, Ermenilerin saadet ve memnuniyetini sağlayacak yolda düzeltmek İttihat ve Terakki fırkası ileri gelenlerinin en ziyade arzu ettiği hususlardan biri idi. Ben bunu ispat edip açıklayabilirim. Fakat bu pek mühim meseleyi, ayrıntılarıyla anlatmayı başka bir bölümde gerekli sayıyorum.

Ermeni ıslahatının tarz ve şeklini kararlaştırmak için büyük devletler tercümanlarından oluşturulan Yeniköy Komisyonunda Rus baştercümanı, daima azami bir program teklif ediyor; Alman baştercümanı ise ona mukabil asgari bir program ortaya atıyordu. Bir taraftan Fransız ve İngiliz, diğer taraftan Avusturya ve İtalya baştercümanları, aracı rolünü oynuyorlardı. Kısacası komisyon, uzun müddet toplantılar yaptıktan sonra kati bir karar vermeyerek kararlarını, ait oldukları sefaretlere, azami ve asgari programlar halinde takdim etmeye mecbur oldu.

Daha sonra müzakerelere Babıâli'de, fakat Rusya ve Almanya sefirleriyle Sadrazam Paşa arasında devam olunmuş; vesair sefirler, azami ve asgari programların savunucusu olan bu iki sefir arasında meydana gelecek anlaşmayı onaylayacaklarını bildirerek işten çekilmişlerdi.

Bu hadise pekâlâ gösteriyor ki, bizim Rusya'dan tamamen emin olabilmekliğimiz için İngiltere ve Fransa'nın, özellikle kamuoylarının dostluğunu kazanmaktan başka

çaremiz yoktur. Avrupa'da umumi bir harbin çıkacağını ve özellikle Almanya'nın, bizim hatırımız için Rusya'ya harp ilan edeceğini, rüyada görsek, hayra yormayacaktık. Biz diyorduk ki, inkılabımızın daha ilk günlerinde bizi hayal kırıklığına uğratan Bosna-Hersek ilhakı, Almanya'nın en sadık müttefiki olan Avusturya tarafından yapıldığı halde, Almanya ne yaptı? Trablusgarp ve Bingazi'de apansız tecavüz eden İtalya, ona karşı pek sadık görünmese bile, her halde Almanya'nın müttefiki değil miydi? Almanlar, bizden iktisaden istifade etmek isterler ve bu istifadenin tehlikeye girmesine kesinlikle engel olurlar. Bu defa Ermeni ıslahatı meselesine karışmaları da, yalnızca Rus nüfusunun Bağdat hattı civarına kadar inmesine mâni olmak maksadına dayanmaktadır. Yoksa bir tehlike baş gösterdiğinde bizi kuvvetle korumak, Alman siyasetinin yanına bile yaklaşmaz.

Hatta Türkiye'nin terakki edebilmesi için muhtaç olduğu parayı sağlama hususunda bile bize yardım edemeyeceğini ve bizim için bu hususta biricik çarenin Fransızlarla hoş geçinerek, Paris piyasasında her zaman için para sağlama imkânını muhafaza etmekten ibaret olduğunu Almanlar açıktan açığa söylemediler mi?

Türk-İngiliz işbirliği

Bu hale göre evvela Fransızlarla, sonra da İngilizlerle hoş geçinmek ve memlekette yeni ıslahat yapmak emelinde olduğumuz hakkında kendilerini ikna etmek ve bu suretle bizi Rusya tecavüzünden korumalarını sağlamak, en esaslı kararlarımız arasında bulunuyordu.

İngiltere Hariciye Nezaretiyle Hakkı Paşa arasında cereyan eden müzakereler vasıtasıyla, İngilizlerle aramızdaki tartışmalı meseleleri kesinlikle çözmeyi pek arzu ediyordum.

Basra Körfezinde ve Arabistan Yarımadasının güney kısımlarında Türk-İngiliz nüfuz mıntıkaları tespit ettiğimiz gibi; Aden civarındaki "Yedi Nahiye" meselesini İngilizle-

rin memnuniyetine yol açacak şekilde halletmeyi kabul ettik. Bağdat şimendiferinin Basra'ya doğru uzatılması, Dicle ve Fırat nehirlerinde gemi çalıştırma meselelerinde dahi İngilizlerin taleplerini kabulden geri durmadık. Elcezire'de petrol araştırılması, Aydın şimendiferinin süresinin uzatılması ile bazı şubeler ilavesini ve Trabzon ve Samsun limanlarının inşası imtiyazlarını İngiliz şirketlerine verdik. Daha bunun gibi birçok İngiliz emellerini tatmin ettik.

Dahiliye Nezaretinin düzenlenmesi, Dahiliye memurlarımızın ıslahı için Dahiliye Nezaretine bir İngiliz umumi müfettiş ile birkaç İngiliz dahiliye müfettişi tayinini ve gümrüklerimizin ıslahını da Sir Crawford'a havale eyledik ve birçok İngiliz gümrük müfettişi getirtmeyi kararlaştırdık.

Bahriyemizin ıslahı için evvelce getirttiğimiz İngiliz ıslah heyetine gayet geniş bir çalışma sahası vererek bu heyetten azami istifadeye başladık. Hatta kendisiyle pek iyi münasebetler kurduğum İngiliz Sefiri Sir Louis Mallet, İngiliz amiralinin bana karşı pek ziyade müteşekkir olduğunu ve şimdi Türk donanmasının gelişmesinden ümitli olduğunu söylemişti.

Tersanelerimizin ıslahını İngiliz şirketlerine havale ettik. Bu şirketlerin İstanbul'daki idare meclisi başkanlığına, Sir Adam Block gibi öteden beri Türk-İngiliz dostluğunun taraftarlarından geçinen bir zatı getirdik.

İngiliz şirketleriyle Bahriye Nezareti arasında imzalanan mukaveleye Nezaretçe tamamıyla uyulduğundan ve işlerin güvenli bir yola girdiğinden söz ederek Sir Adam Block bana defalarca teşekkür etmişti.

Nihayet Ermenilerin oturduğu vilayetlerimizin idaresini İngiliz memurlarına vermek istediğimiz halde, Ruslar tarafından karşılaştığı engellemeden dolayı İngiltere'nin ret cevabına maruz kaldık. İngiltere hükümetinin bu hareket tarzı, Sir Louis Mallet'i bile pek çok şaşırtıp öfkelendirmiştir.

İngilizlerin siyasi fırkamız hakkındaki memnuniyetsizliğini, önceki sefir Sir Charles Lawter zamanında baştercüman FitzMaurice ile kara ataşesi Tyrell'in yaptıkları entri-

kalara bağladığından, yeni sefir Sir Louis Mallet gelir gelmez, özellikle Mahmud Şevket Paşa aleyhine yapılan suikasta eylemli olarak katıldıkları tetkiklerle sabit olan bu iki entrikacının İstanbul'dan uzaklaştırılmalarını Prens Said Halim Paşa, açıktan açığa sefirden rica etmiş ve pek yakın zamanda bu arzunun yerine getirilmiş olacağını göreceğini sefir vaat etmişti. Gerçekten de bir ay sonra bu iki adam memleketimizden defolup gittiler ve biz de, pek nazik ve cidden namuslu ve bizden yana bulduğumuz Sir Louis Mallet ile pek sıkı ve samimi şahsi münasebetler yürütmeye başladık.

Hususi münasebetlerin güçlenmesine yönelik bütün bu teşebbüslerden maksadımız, İngilizlerin Türkler hakkındaki kötü sanısını ortadan kaldırmaya ve Türkiye'nin kuvvetlenmesine yönelik olup, son zamanlarda Rusya ile imzaladığı anlaşmadan dolayı değişen asırlık İngiliz siyasetine dönülmesine imkân olup olmadığını tecrübe etmekti.

İstanbul'da sefir ile sefarethaneye mensup veya onlardan ayrı birçok İngilizlerle yapılan bu çalışmalardan başka, İngiliz-Rus anlaşmasının en şiddetli aleyhtarlarından olan ve ona mukabil İngiliz-Türk dostluğu taraftarlarından Sir Thomas Barkley ile ve başka önemli İngiliz ileri gelenleriyle samimi münasebetler kurmaktan geri durmuyorduk.

Türk-Fransız yakınlaşması

Gerek hükümet genel olarak, gerekse hükümeti oluşturan kimseler, şahsen İngilizlerle resmi ve hususi münasebet ve yakınlıklar kurmaya çalıştıkları sırada, Fransızlarla da yakınlık sağlamaya çalışmaktan bir an bile geri kalmıyorlardı.

Zaten öteden beri jandarmamızın düzenlenmesi General Baumann ismindeki Fransız generaline bırakılmıştı. Bu generalin salahiyet çevresi genişletildiği gibi, o zamana kadar düzenleme sınırlarından dışarda bırakılmış olan Cebel-i Lübnan Jandarmasının düzenlenmesi bile –Fransızları memnun eder düşüncesiyle– bu generale verilmişti. Osmanlı memle-

ketleri yollarının yapılması bir Fransız şirketine verildiğinden, birçok Fransız mühendisi Nafia Nezaretinin hizmetine alınmış ve bunların sayısının artırılması bile düşünülmüştü.

Maliye işlerimizin düzeltilmesi için evvelce kabul ettiğimiz Islahat-ı Maliye Komisyonuna daha geniş bir salahiyet verdik ve hiçbir mali kanunumuzun, bu komisyondan geçmedikçe Mebusan Meclisine sunulmamasına özen gösterdik.

Maliye memurlarımızı daimi bir teftiş ve denetim altında bulundurmak ve bu sayede sözü geçen memurlar arasında vazife ve mesuliyet hissinin hâkim olmasını temin etmek için, maliye memurları umumi müfettişliğini Mösyö Joly ismindeki bir Fransıza verdik.

O zaman, İngiliz ve Fransız dostluğunu her ne pahaya olursa olsun kazanmaya çalışıyorduk ve bu çalışma o kadar umumi idi ki, eğer imkân bulunsaydı –itimat edilsin– ordumuzun düzenlenmesi işini bile bir Fransız ıslahat heyetine vermekten çekinmeyecektik. Fakat bu bizim için imkânsızdı.

Evvela, ordumuzun subaylarından birçokları Almanya'da tahsil etmiş; geri kalanı da tamamen Alman harp usullerine göre talim ve terbiye edilmişti. Uzmanların inkâr edemeyecekleri hakikatlerdendir ki, bir ordunun gerek düzenlenmesi ve gerek talim ve terbiyesi bir kere belirli bir prensip çerçevesinde gerçekleştirildi mi, onun kolay kolay ve bilhassa büyük tehlikelere sebep olmaksızın başka bir prensibe göre düzenlenmesine imkân yoktur.

Sonra, Mahmud Şevket Paşa merhum zamanında bir düzeltim heyeti göndermeleri Almanlardan resmen rica olunmuş ve onlar da bu ricamızı kabul ettiklerini yazılı olarak bildirmişlerdi. Atılmış olan bu adımı geri almak katiyen uygun olamazdı. Esasen bizim için hiçbir kötü niyet beslemeyen bir hükümeti, bize fenalık yapmaları beklenebilen diğer hükümetleri memnun etmek için üstü kapalı tahkir etmek en cahilce ve kıymet bilmez bir hareket sayılabilirdi. Dolayısıyla, ordu hakkındaki kararlarımızı değiştirmeyi hiç düşünmedik ve Liman von Sanders ıslahat heyetinin gelişinden sonra çıkan gürültülere de hiç pabuç bırakmadık.

Borçlanma görüşmeleri sırasında Fransızların istedikleri birçok maddi menfaatları kabul etmekteki maksatlarımızdan biri de, Fransız kamuoyunu lehimize kazanmaktan başka bir şey değildi.

Değişik tipte harp gemilerine sahip olmak en büyük teknik sakınca olduğu halde Fransızları memnun etmek için Havre tezgâhlarına altı destroyer ve Creuzot fabrikasına iki denizaltı sipariş ettik.

Fransız dağ toplarının Krupp dağ toplarına üstünlüğü, en mahir topçu mütehassıslarımızdan Hasan Rıza Paşanın tetkikleriyle meydana çıkınca Fransa'ya birçok dağ topları sipariş ettik.

Deniz Havacılık (Bahriye Tayyare) Mektebi kurulmasını Fransız mütehassıslarına havale etmeyi kararlaştırdığımız gibi, Fransız şirketlerinden birine on iki deniz uçağı ısmarladık.

Nihayet, "Fransa-Türkiye Dostluk Cemiyeti" adıyla İstanbul ve Paris'te karşılıklı genel merkezleri bulunan bir cemiyetin kurulmasına dahi teşebbüs ederek bu teşebbüste başarılı oldum. Bu cemiyet, İstanbul'da benim ve Paris'te eski Hariciye Nazırı Mösyö Cruppin'in reisliği altında bulunacaktı. Cemiyetin İstanbul teşkilatına ait nizamnameler, "Müessisin" (Kurucular) adını verdiğim bir heyet tarafından kaleme alındı. Bu heyette Fransız ve Türklerden birçok kimseler bulunuyordu. Cemiyet nizamnamesi tanzim edildikten ve Dahiliye Nezaretine usulen beyannamesi verildikten sonra Beyoğlu'nda "Union Française" salonunda açılış töreni düzenlendi ve muhtelif şubeleri için lazım gelen seçimler yapıldı.

Cemiyetin kuruluş amacı o kadar genişti ki, nizamnamesi hakkıyla tatbik ve takip olunursa bir iki sene zarfında Fransız-Türk münasebetlerinde memnuniyete değer bir iyileşme görülecekti.

Bununla beraber bütün bu teşebbüslerden maksadımız, hayati menfaatlarımızın elde edilmesine teşebbüs ettiğimiz sırada Fransız basınının ve kamuoyunun, onlara dayanarak

Fransız siyasetinin lehimize gelişmesini sağlamaktan ibaret olduğunu, her fırsattan istifade ile sefir Mösyö Bompard'a söylemekten geri durmazdım.

Fransa gezisi

1914 senesi Temmuz'u ortalarında idi, ne gibi bir vesile ile olduğunu pek hatırlayamıyorum. Bir gün Mösyö Bompard ile sefarethanede görüşürken dedi ki:

— Sizin Fransız-Türk dostluğu hakkında burada yaptığınız çalışmalar dikkat çekmiş olduğundan, sizinle daha yakından tanışmak ve sizi Fransız kütlesine daha yakından tanıtmak için Fransız hükümeti, sizin Fransa'yı ziyaret etmenizi arzu ediyor. Acaba, Fransız donanmasının temmuz içerisinde yapmak niyetinde bulunduğu deniz manevralarında bulunmak üzere tabi olduğum hükümet sizi davet edecek olursa, bu Osmanlı hükümetince memnuniyetle karşılanır mı? Bunu Sadrazam Paşadan sormak niyetinde isem de evvela sizin onayınızı almak istedim.

Şayet Sadrazam Paşa onaylar ve Padişahın müsaadesi de çıkarsa memnuniyetle gideceğimi söyledim.

Birkaç gün sonra Mösyö Bompard Fransız hükümetinin davetini resmen Babıâli'ye tebliğ etmişti.*

Tam o günlerde mahut Saraybosna cinayeti** de işlenmişti.

Paris'te ne yolda bir dil kullanmaklığım lazım geleceğini, Fransız Hariciye Nazırı ile görüştüğüm sırada nelerden

* Cemal Paşanın el yazısı ile hazırladığı müsveddelerin 114. sayfasında, iptal edilmiş şöyle bir cümle vardır: "O sırada bazı ahval, Enver Paşa ile Talât Beyin benim bu seyahatimden pek de memnun olmadıkları zehabını hasıl ediyordu (düşüncesini yaratıyordu)."

** Birinci Dünya Savaşının birçok nedeni vardır. Patlak vermesine yol açan ise, Sırp milliyetçisi Gavrilo Princip'in 28 Haziran 1914'te, askeri manevraları denetlemek için Saraybosna'ya gitmiş olan Avusturya Veliaht Prensi Franz Ferdinand'la eşini öldürmesidir. Cemal Paşanın "Saraybosna Cinayeti" dediği, bu olaydır. (A.K.)

bahsetmekliğimin uygun olacağını Sadrazam Paşa Hazretleriyle diğer arkadaşlardan sordum.*

"Siyasi mesleğimiz sizin de malumunuz olduğu için, meydana gelecek fırsatlardan istifade ederek Fransız dostluğuna verdiğimiz ehemmiyetten ve hususiyle bizim için hayali bir mesele olan Adalar meselesinin kati bir hal şekline vardırılması için Fransa siyasetinden pek büyük istifadeler beklemekte olduğumuzdan bahsedersiniz. Bilhassa Hariciye Nazırının dikkat nazarını bu nazik mesele üzerine celbetmeye çalışırsınız" dediler.

İstanbul'dan, yanıma iki deniz subayı alarak haziran sonunda Paris'e doğru hareketle temmuzun ilk günlerinde oraya vardım.

Daha önce Paris'e gelmelerini yazdığım Vasıf ve Rauf Beyleri orada buldum. Rauf Beye, Sultan Osman'ın sürat ve atış tecrübelerinin yapılması hakkında bazı talimat verdiğim sırada, İngilizlerde garip bir ruh hali görmekte olduğunu ve adeta Sultan Osman'ın tamamlanmaması, gecikmesi için her gün bir bahane icat etmekte bulunduklarını haber verdi. Buna karşılık, bizim de gayet uyanık davranarak bir an evvel gemiyi teslim almayı başarmamız lazım geleceği cevabını verdim. İnşaat şirketi, geminin on dört topundan ikisinin belirli zamana kadar yerine konulamayacağını söylemişti. Bu iki topun sonradan İstanbul'da yerlerine konula-

* Hatıratın el yazısı ile müsveddesinde, Cemal Paşaya verilen direktif, önce aşağıdaki gibi yazılmış; sonra yayımlandığı şekilde düzeltilmiştir: "Siyasi mesleğimiz senin de malumun olduğu için tezahür edecek (çıkacak) fırsatlardan istifade ederek Fransız dostluğuna verdiğimiz ehemmiyetten ve hususiyle bizim için hayati bir mesele olan Adalar meselesinin kati bir hal çaresine bağlanması için Fransız siyasetinden pek büyük istifadeler beklemekte olduğumuzdan bahsedersin. Her halde gazetelere uzun uzadıya mülakat vermekten kaçın ve hususiyle büyük devletler ve Balkan devletlerinden hiçbiri aleyhinde en ufak bir imada bile bulunma! Seyahatinin zahiri (görünürdeki) şekli deniz manevralarında bulunmaktan ibaret olduğuna göre, bunun dışında hiçbir şeyle meşgul olmuyormuş gibi davran! Fransız-Türk dostluğundan istediğin kadar bahset ve Fransız-Türkiye Cemiyetinin kuruluş merasiminde de bulun! Aldığım talimat gayet sarih (açık) idi."

bileceğine ve dolayısıyla tecrübelerin iki top noksan olarak yapılmasına onay verdiğime dair yazdığım cevabı da Rauf Beye vererek ve sözlü birçok talimat daha ilave ederek kendisini İngiltere'ye iade ettim. Vasıf Beyi yanımda alıkoydum.

Paris'te yalnız iki gün kaldıktan sonra Lion ve Marsilya yolu ile Toulon'a gittim ve orada beni beklemekte olan Fransız Deniz Kuvvetleri Kumandanı Amiral Boué de Lapeyré ile buluşarak Amiral gemisi olan "Amiral Courbet" dretnotuna bindim. O güzel Cote d'Azure'de üç gün, üç gece süren birçok deniz manevralarının hatırasını hiç unutamayacağım.

Çok mert ve eski bir denizci olan Amiralin, hakkımda beslediği misafirperverlik hakikaten her türlü tahminin üstünde idi.

Üç gün sonra, donanma çıkarma kuvvetinin karada yaptığı bir geçit resminden sonra Amiralden müsaade alarak trenle yola çıktık. Dört beş gün devam eden birçok top-tüfek fabrikası, denizaltı inşaat tezgâhları ziyaretlerinden sonra Paris'e döndük. 14 Temmuz'dan evvel Havre tezgâhlarını ziyaret etmeyi de unutmadık.

Mösyö Viviani ile Hariciye Nezaretinde ikinci buluşmamız sırasında idi. Birdenbire mühim bir tavır takınarak bana dedi ki:

— Paşa Hazretleri! Sizinle pek mühim meseleler üzerinde fikir alışverişinde bulunmak emelinde isem de bu sırada Mebuslar Meclisinde cereyan etmekte olan müzakereler bütün fikrimi o kadar işgal ediyor ki, başka bir zemin üzerine mümkün değil gelemiyorum. Cumhurbaşkanı ile beraber Rusya'ya bir seyahat yapmamız lazım. Sosyalistler, buna engel olmak için seyahat masrafına dair kanun teklifini reddettirmek istiyorlar ve bundan doğan sonu gelmeyen ayrıntılar! Hariciye Nezareti Siyasi İşler Müdürü Mösyö de Margerie'ye lazım gelen talimatı verdim. Sizinle bir mülakat kararlaştırarak uzun uzadıya görüşmesini rica ettim. Kendisi tarafından başvurulunca kabul etmenizi rica ederim.

Arzularının nihayet yerine geleceğini anlamış ve pek memnun olmuştum. Nihayet Mösyö Margerie, Hariciye Nezareti tarafından mihmandarlığıma tayin edilmiş olan Doğu İşleri Müdürü vasıtasıyla bir görüşme istedi. Hariciye Nezaretinde kendi bürosunda görüşmek her şeyden âlâ olacağı cevabını verdim ve belirlenen saatte buluşmaya gittim.

Mösyö Margerie, benim Fransız-Türk dostluğunu güçlendirmek için harcadığım çabanın bütün Fransız hükümeti ve kamuoyunca şükranla görüldüğünü ve şimdiye kadar iki millet ve iki hükümet arasında meydana gelen anlaşmazlıkların bu sayede ortadan kaldırılmak imkânı bulunabileceğini söylemeye başladı. Birdenbire lafını keserek dedim ki:

— Müdür Bey! Müsaade ederseniz sözü öteye beriye bulaştırmadan doğrudan doğruya maksada gelelim. Biliyorsunuz ki, Osmanlı İmparatorluğu sürekli tecavüzlere uğramak yüzünden pek zayıf düşmüş ve son Balkan Muharebesinden bitkin bir halde çıkarak Avrupa'daki mülkünün hemen hepsini, adalarından birçoklarını kaybetmiştir. Şimdi biz bu zayıf ve dermansız hükümeti tedavi etmek, ona yeni bir hayat vermek için bütün mevcudiyetimizle çalışıyoruz. Fakat bazı durumlar var ki bizim tedavi edici teşebbüslerimizi tesirsiz bırakıyor. İşte bu halleri ortadan kaldırmak bizim bugünkü en mühim görevimizdir.

Yunanlılarla aramızda anlaşamadığımız Adalar meselesinden bahsetmek istiyorum. Siz, Yunanlılara sempatiniz ve onlardan ilerde ümit ettiğiniz menfaatlar dolayısıyla Yunanlıları daima korumayı doğru bir siyaset sayıyorsunuz.

Fakat, Mösyö Margerie, haritayı açıp tetkik edecek olursanız, göreceksiniz ki biz bir gün Fransa'ya, Yunanistan'dan daha ziyade lazım olacağız. Azasından olduğum Osmanlı hükümeti diyor ki:

"Fransız ve İngiliz siyasetinin maksadı, merkezi imparatorlukları bir çelik çember içine almaktır. Bu çemberin güneydoğu kısmından başka her tarafı tamamlanmıştır. Bu son kısmın tamamlanmamasına sebep Türkiye ile Bulgaris-

tan'dır. Eğer Türkiye üçlü itilafa girerse Balkanlarda tek başına kalacak olan Bulgaristan da mutlaka bu kombinezona girmek zorunda kalır. Dolayısıyla bu çelik çemberin tamamlanmasını istiyorsanız, Yunanistan'la bizim aramızda adalar meselesi için bir hal çaresi bulunuz. Sonra da bizi ittifakınız içerisine alarak Rusya'dan beklediğimiz müthiş darbelere karşı bizi koruyunuz. Pek az bir zamanda gelişmemizi sağlayarak Doğu'da kuvvetli bir müttefike sahip olunuz!"

Ben zannediyorum ki, Saraybosna cinayeti bir dünya harbini doğurabilecek mahiyettedir. Böyle zamanda bu gibi tedbirlerin alınmasında süratli hareket etmek lazımdır.

Teklif, her türlü şüphe ve tereddütten uzakta idi: Adalar meselesi için Yunanlılarla aramızda bir anlaşma yolu bulmak, Türkiye ile ittifak ederek Almanya'ya Doğu yolunu büsbütün kapamak.

Mösyö Margerie bir müddet düşündükten sonra adalar meselesinin halli hakkında ne gibi bir hal çaresi düşündüğümüzü sordu.

Mesela, İtalya'dan geri verilecek olan "On İki Ada"nın da ilavesiyle hepsine, Osmanlı hükümetinin hâkimiyeti altında idari özerklik vermek, bütün gelirini adaların imarına harcamak, yerli halkı askerlik zahmetinden affetmek gibi birçok menfaatlar verilebileceğini söyledim. Nihayet dedi ki:

— Adalar meselesinin çözüm yolu hakkındaki tekliflerinizi üzerinde durulabilir görüyorum ve bu esaslar çerçevesinde meselenin kati şekilde halledilebileceğini zannederim. Merkezi imparatorluklar için tasavvur ettiğimiz çelik çemberi pek güzel keşfetmişsiniz. Fakat sizinle siyasi bir ittifak veya anlaşma yapabilmemiz için müttefiklerimizin bunu onaylaması lazımdır ki bunun olup olmayacağı şüpheli!.. Bununla beraber, Osmanlı hükümetinin bu defaki teklifi gayet açık ve ortada. Cumhurbaşkanı ile kabine başkanının Petersburg ziyaretlerinde ben de kendilerine refakat edeceğim. Görüşlerimizi müttefiklerimize ulaştırırım.

Onlarla müştereken vereceğimiz karar üzerine sefirimize gerekli talimatı veririz. Şimdilik maalesef Fransa hükümeti, tek başına hiçbir teşebbüste bulunamaz.

Cevabın baştan savmalığı pek açık görünüyordu. Pekâlâ anlıyordum ki, Fransa bizim Rusya'nın pençesinden kurtulmamıza imkân olmadığı kanaatindedir ve bize, her ne karşılığında olursa olsun yardım etmek istemiyor. Fransa seyahatim esnasında daima bana refakat etmiş olan dostum Mösyö Georges Rémond o gün akşam üzeri, görüşmeden memnun olup olmadığımı sormuştu. Ayrıntıya girmekten tabii kaçınarak:

— Bu kadar büyük bir hayal kırıklığına uğrayacağımı hiç ümit etmezdim, dedim.

18 Temmuz 1918'de Paris'ten hareket ederken Georges Rémond elime bir edebi mecmua tutuşturdu. İsmini unuttuğum bu mecmuada, takma isim kullanan bir Fransız yazarı aşağı yukarı şöyle diyordu:

"Cemal Paşa Paris'e geldi. Akdeniz donanması manevralarında bulundu. Resmi ve gayri resmi çevreler kendisini alkışladı. Legion d'Honneur'le taltif olundu. Bunların hepsi pekâlâ... Fakat Cemal Paşanın her şeyden ziyade sevdiği vatanı için Fransa hükümeti maddi olarak neler vaat etti? Bizim bildiğimize göre Cemal Paşa en hararetli Türk vatanseverlerindendir. Şahsına ait alkışlardan hiçbiri bu vatanseveri memleketi için elde etmek istediği menfaatlardan vazgeçiremez. Eğer Cemal Paşa bu defaki ziyaretinden memleketi için hiçbir şey elde etmeden dönüyorsa, İstanbul'a gider gitmez Fransa'nın hoşuna gitmeyecek teşebbüslerde bulunmasından dolayı darılmaya hiç hakkımız olamaz."

Fransız yazarı ne kadar doğru söylüyordu.*

* Hatıraların müsveddesinde, üzeri çizilen şu kısım vardır: "Fransa'yı ziyaret için İstanbul'dan hareket ederken, Enver Paşa ile arkadaşlarının o sırada takip etmeye başladıkları Alman siyasetinden daha faydalı neticelerle döneceğim hususundaki ümitlerim tamamen kırılmış ve hareketim sırasındaki neşe ve sevinç, yerini derin bir yeis ve fütura (kaygıya) bırakmıştı. Bu yeisimi sefir Bompard'a açmaktan da geri kalmadım."

Mösyö Margerie ile aramızda geçen konuşmalarımızı ve bundan doğan izlenimleri Sadrazam Paşa ile diğer arkadaşlara izah ettim.*

Alman-Türk ittifakı

Alman-Türk ittifakı, şimdiye kadar herkesin zannettiği gibi Umumi Harp esnasında aktedilmedi.

Her ne kadar imza meselesi 2 Ağustos 1914'te gerçekleştiyse de, müzakerelere Umumi Harp'ten evvel başlandı.

Müzakerelere ne zaman ve kimin teşebbüsüyle** başlanılmış olduğunu ta antlaşmanın imza olunduğu güne kadar bilmiyordum. Fransa'dan döndüğüm günlerden birinde idi. Talât Bey bana demişti ki:

— Paşa, Almanya bize şu ve şu şartlar çerçevesinde bir ittifak teklif etse ne dersin, kabul eder misin? İşte gördün ki Fransa'dan hayır yok. Fransa olmadığına göre Almanya'yı da reddeder misin?

Hemen cevap verdim:

— Türkiye'yi tek başına kalmaktan kurtaracak olan böyle bir ittifakı hemen kabul ederim.

23 Temmuz günü, milli bayram*** münasebetiyle Levent Çiftliğinde yapılan büyük geçit resminde Almanya Sefiri Baron von Wangenheim yanıma sokularak:

— Nasıl, Cemal Paşa! dedi. Pek az bir zamanda Alman

* Hatıraların müsveddesinde, üzeri çizilmiş olan şu kısımlar da bulunmaktadır: "Vaziyet gözlerinde daha ziyade belirmiş olan arkadaşlarım, benim haberim olmaksızın Almanlarla girişmiş oldukları konuşmaları daha ziyade ileri götürmüşler ve nihayet yine benim haberim olmaksızın Sadrazam ve Hariciye Nazırı Paşa ile Alman sefiri arasında 27 Temmuz 1914 tarihinde tecavüzi ve tedafüi (saldırı ve savunmaya ilişkin) Almanya-Türkiye ittifak muahedesi (antlaşması) imza olunmuş.

** Kitabın eski harfli basımında buraya ayraç içinde "Initiatif" sözcüğü eklenmiştir. Bu sözcük de "teşebbüs, girişim, inisiyatif" anlamındadır. (A.K.)

*** 23 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet ilan edildiği (Kanun-ı Esasi yeniden yürürlüğe girdiği) için, 23 Temmuz, Cumhuriyet dönemine kadar ulusal bayram olarak kutlandı. (A.K.)

subaylarının elde etmeyi başardıkları harikaya benzer neticeleri gördünüz mü? İşte size bir Türk ordusu ki dünyanın en muazzam ordularından ayrılamayacak bir görünüşe sahip. Bütün Alman subayları, Türk erindeki manevi kuvvetin her türlü tahminin üstünde olduğunu oybirliğiyle onaylıyorlar. Böyle bir orduya sahip olan bir devletin müttefiki olmak en büyük başarılardan sayılabilir.

Milletim ve ordusu hakkındaki takdirlerinden dolayı sefire teşekkür ederken Alman-Türk ittifakına ait müzakerelerden zerre kadar haberim yoktu.

Birkaç gün sonra –zannediyorum ki cuma günü idi– akşamüzeri Şişli'deki evimin önünde otomobile binmek üzere iken, Osmanbey Gazinosunun köşesinden Enver Paşanın konağına giden caddeye sapan bir otomobil içinde Enver Paşa ile Talât ve Halil* Beyleri gördüm. Otomobil Maslak tarafından geliyordu. Bunların bu vakit nereden gelebileceklerini düşündüm. Sadrazam Paşanın Yeniköy'deki yalısından başka bir yerden gelemezlerdi. Arkadaşların benden gizli bazı müzakereleri ve teşebbüsleri olduğuna dair, fikrime bir şüphe düştü. O zamana kadar hiç böyle bir şüphe doğurabilecek bir hadise karşısında kalmamıştım. Gideceğim yere gidip döndükten sonra Enver Paşaya telefon ettim. Geç vakit nereden geldiklerini sordum. Biraz vakit geçirmek için Sadrazam Paşaya uğranıldığı ve orada Halil ve Talât Beylere tesadüf ederek birlikte döndükleri cevabını verdi. Fakat cevabın telaffuz tarzından, derme çatma olduğu sanısını edindim. Şüphelerim daha ziyade arttı. Ertesi gün Bahriye Nezaretinde bulunuyordum. Sadrazam Paşanın Yeniköy'deki yalısında bir vükela encümeni (bakanlar kurulu) toplandığından, oraya gelmekliğim rica olunduğunu yaverim haber verdi. Hemen otomobile binerek Şişli,

* Halil Bey (Menteşe, 1874-1948), o sırada Meclis Reisidir. İttifak anlaşması görüşmelerine katılışını anılarında anlatmaktadır: *Halil Menteşe'nin Anıları*, haz. İsmail Arar, İst. 1986. Ona göre, Cemal Paşanın sözünü ettiği bu toplantının tarihi 11 Ağustos 1914'tür (s. 189). (A.K.)

Zincirlikuyu, İstinye yolu ile hareket ettim. Ayazağa köşkü hizalarında bulunduğum sırada o kadar şiddetli bir yağmura tutuldum ki, rüzgârın ve yağmurun şiddetinden otomobil ile ilerlemenin imkânı kalmamıştı. İstanbul ufku, bu kadar şiddetli ve boralı bir yağmuru çoktan beri görmemişti. Tekrar Bahriye Nezaretine dönerek, istimbotla Yeniköy'e gittim. Sadrazam Paşanın yanına girer girmez:

— Nerede kaldınız Cemal Paşa? Arkadaşlar beklediler bekliyor, şimdi gittiler. Otomobil ile hareket ettiğinizi Bahriye Nezaretinden haber verdikleri için yolda bora esnasında bir kazaya uğradığınızdan bile korktuk. Her ne hal ise, mademki geldiniz, artık merak edecek bir şey kalmadı demektir. Şimdi size gayet memnun olacağınız bir havadis vereceğim. Bakalım ne olduğunu keşfedebilecek misiniz? dedi.

Biraz düşündüm. Tabii bir şey keşfedemedimse de şimdiye kadar gizlenmiş olan sırları öğreneceğimi anladım:

— Geçen gün ben yokken Enver Paşa, Talât ve Halil Beylerle kararlaştırılmış bir şey olsa gerek. Fakat ne olduğunu tahmin edemiyorum, dedim.

— Almanya hükümeti bize ittifak teklif etti. Biz de bunu memleket menfaatlarına uygun gördüğümüzden bugün bu ittifaknameyi sefir Wangenheim ile beraber imza ettik. Nasıl memnun oldunuz mu? dedi.

Hiç hazırlanmadığım bu haberin önemi karşısında şaşırıp kalmıştım:

— Şartları memleketin menfaatlarına yararlıysa, memnuniyet verici bir siyasi hadise sayılabilir, dedim.

— Karşılıklı eşit haklar esasına dayanan ve her iki tarafın menfaatlarına kefil olan, şimdiye kadar hiçbir Osmanlı hükümetinin imzalamayı başaramadığı şekilde bir mukavele! dedi ve hususi çalışma odasına doğru yürümeye başladı.

Birlikte girdiğimiz odada masasının önüne oturdu. Kilitli bir gözden birkaç maddeden ibaret antlaşmayı çıkardı. Okudum. İki bağımsız devlet arasında eşit haklara dayandırılmış pek güzel bir ittifak sözleşmesi olduğunu gördüm.

— Ya Avusturya? dedim.

— Almanya ile imzaladığımız antlaşma maddelerini kendi hükümetinin aynen kabul etmiş olduğuna dair sefir Pallavicini de, arkadaşlar buradan gittikten birkaç dakika sonra ve sizin gelişinizden yarım saat evvel bir mektup getirdi. İşte o mektup da burada, dedi ve gösterdi.

— Ya İtalya? sualini sormaktan kendimi alamadım.

— Henüz Almanya hükümeti bizim üçlü ittifak grubuna dahil olacağımıza dair İtalya'ya bir şey açmamış olduğundan ondan şimdilik bir haber yok. Evvela Almanlar zemini hazırlayacaklar, sonra İtalya'nın dahi Avusturya gibi bir siyasi vesika ile ittifakımızı kabul edeceğine hiç şüphe etmiyoruz, cevabını verdi.

Oldukça uzun bir müzakere gerektiren bu teşebbüsü şimdiye kadar niçin sakladıklarını sormaktan kendimi alamadım. Bu işi bizzat kendisi idare ettiğini ve hatta kesinleşinceye kadar diğer arkadaşlara da hiçbir şey açmadığını ve onların da ancak bugün haberdar olduklarını ima eder bazı sözler söyledi ve ilave etti:

— Hatta Cavid Beyin hâlâ haberi yoktur. Onu da davet ettim. Şimdi yoldadır. Buraya gelince ona da diğer arkadaşlara ve size olduğu gibi antlaşmayı göstereceğim.

Bütün bakanların bu işten haberi olup olmadığını sordum.

— Bakanlar içinde, bu teşebbüsün büyüklüğünden ürkerek, bu mühim devlet sırrının vaktinden evvel etrafa duyurulmasına yol açabilecek gösterilere sebebiyete kalkışacak kimseler bulunduğu için, hepsini haberdar etmek istemedim. Yalnız Şeyhülislam Efendi Hazretleriyle Halil ve Talât, Cavid Beyler ve Enver Paşa ile siz biliyorsunuz. İbrahim Beyle Şükrü Beyi Talât Bey haberdar edecek ve geri kalanlar bu sırrı bilmeyeceklerdir. Malum ya, bu kadar nazik bir meselede her türlü ihtiyat tedbiri almak bizim için bir vazifedir. Peki iyi amma, her hakikati öğrendiğiniz halde, hâlâ görüşlerinizi söylemiyorsunuz! dedi.

— Cenab-ı Hak memleket hakkında faydalı neticeler alınmasına yardımcı etsin. Elhayrı-fi mavaka! (Her vakanın

hayrı, kendiyle gelir!) dedim. Başka hiçbir şey ilave etmedim. Bununla beraber, cidden en mühim bir tarihi hadise demek olan böyle bir ittifak antlaşmasını imzalamayı başardığından dolayı Sadrazam Paşayı tebrik etmeyi unutmadım.

İttifak antlaşması üzerine düşünceler

Hadisenin büyüklüğü beni derin düşüncelere sevk ediyordu. Diyebilirim ki o gece sabaha kadar düşündüm. Genel siyasi vaziyeti gözümün önüne getirerek, buna göre devletin takip etmesi uygun olan hareket hattının ne olabileceğini araştırıyordum. Çünkü şimdiye kadar hatır ve hayalime getirmediğim bir hadise karşısında bulunuyordum.

Her türlü dış görünüşe göre, pek yakın bir gelecekte İttifak ve İtilaf Devletleri grubu arasında müthiş çarpışmalara başlanacağı muhakkak. Böyle bir zamanda eğer biz hiçbir taraftan başı bağlı bulunmaz isek menfaatlarımız hangi tarafla birlikte yürümeyi gerektirirse o tarafa meyletmek imkânını elde bulundurmuş olurduk. Halbuki biz daha şimdiden kararımızı vermiş, partimizi tutmuşuz. Bu bakımdan, icraat serbestisi elimizden çıkmış. Bari tuttuğumuz parti milli menfaatlarımıza uygun mu? Biraz daha beklemiş olsa idik, diğer tarafın daha faydalı, daha etkili tekliflerine tabi olamaz mıydık? Bu teklifleri kabul etmek suretiyle memleket menfaatlarına daha faydalı bir iş görmüş olmaz mıydık?

Şimdiye kadar bize daima Fransa ile hoş geçinmeyi tavsiye eden, görünüşte dostluk duygularını göstermekle beraber fiili ve hakiki hiçbir yardım göstermemiş olan Almanya, acaba neden dolayı bu sırada bizimle ittifak imzası için acele etti? Hem öyle bir antlaşma ki, Osmanlı Devletini Almanya ve Avusturya ile eşit haklara sahip sayıyor. Böyle bir fedakârlığa bu iki imparatorluk neden dolayı razı oldu?

İşte bu bir sürü sual zihnimi işgal ediyor, bunları nasıl halledeceğimi bilemiyordum. Nihayet kesin kararımı şu biçimde verdim:

Dünyada hiç kimsenin inkâr edemeyeceği hakikatlerdendir ki, Rusya, Osmanlı İmparatorluğunun can düşmanıdır ve İstanbul'u almak başlıca emelidir. Bu emelden Rusya'yı vazgeçirmek imkânsızdır. Çarlık, Berlin Antlaşması neticesinde İstanbul'a sahip olamayacağını anlayınca gözünü Hindistan'a dikti. İngiliz siyasetinin incelikleri sayesinde kendisine o yolun kapanmış olduğunu görünce Uzakdoğu'ya döndü. Port Arthur'a kadar uzattığı eli Japonlar tarafından kırılınca al kanlar içinde geri çekildi.* Şimdi artık emellerinin ezeli kâbesine dönmekten başka kurtuluş çaresi görmüyor ve bütün hırsı ile iki buçuk asırlık avına, zavallı Türkiye'ye son hücumu yapmaya hazırlanıyor. Bulduğu müttefikler, kendisine karşı olmaktan ziyade, bundan sonra yanında bulunacaklardır. Kırım seferindeki** durum, Berlin Konferansına yol açan durum,*** bugün tamamen değişmiştir.

Mısır'a hâkim olan İngiltere, Basra Körfezine iktisadi bakımdan göz dikmiş olan Almanya'yı, İstanbul'a ve umumi olarak Anadolu'ya göz dikmiş olan Rusya'dan daha zararlı sayıyor. Dolayısıyla Mezopotamya'ya (Elcezire) mukabil İstanbul'u eline teslim etmekten çekinmez. Fransa ile Suriye de kendisine karşı gelinmemek şartıyla Türkiye'nin taksimine muhalefet edeceklerden değildir. Müttefiklerinin Türkiye'deki menfaatlarıyla kendi arzularının uyuşacağını gören Rusya için takip edilecek en esaslı siyaset, mümkün olduğu kadar Türkiye'yi bir başına bırakmak ve daima menfaatlarını elde etmesini sağlayacak tedbirlere başvurmak-

* Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanan 1904-1905 Rus-Japon savaşı. (A.K.)

** 1853-1856 Kırım Savaşında Osmanlılar; İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya ve Sardunya'yla birlikte Rusya'ya karşı savaştılar. 1856'da imzalanan barış antlaşması, Osmanlı-Rus sınırında Osmanlı Devletinin istemleri doğrultusunda değişiklikler yapılmasını öngörüyordu. Ancak bu savaşta Osmanlı ordusu büyük güç kaybına uğramıştı. (A.K.)

*** 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması yerine geçen 18 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması, Rusya'nın elde ettiği kazançları azalttıysa da, antlaşma, Balkanlardaki yeni oluşumları öngören hükümler konulmamış olması nedeniyle, Osmanlı Devletine geleceğe yönelik kazanımlar sağlamadı. (A.K.)

tan ibaret olur. İşte Fransa'da Mösyö Margerie'den, daha doğrusu aracılık eden Viviani'den aldığım ret cevabının sebebi budur. İngiltere ve Fransa, bizim hakkımızda Rusya'nın maksat ve arzularını tatmin edecek hareket hattından başka bir yol takip edemezler.

Almanya'dan bir menfaat beklemediğimiz için, Rusya'ya karşı bir dayanak ve savunma vasıtası sağlamak üzere müracaat ettiğim Fransa'dan işte en kesin ret cevabı aldım. İngiltere'ye, Rusya'nın arzuları haricinde bir harekette bulunamayacağını Doğu Anadolu vilayetleri için istediğimiz memurları vermemekle ispat etti. Özellikle Osmanlı İmparatorluğunun taşıdığı "İslamiyet Halifeliği" unvanının İngiliz hâkimiyeti altında bulunan bir kıtada sakin, kudretsiz bir şahsa geçmesi kendisi için en çok arzu edilecek şeylerdendi. Bu hakikat bence meçhul olmadığı halde Rusya tarafından bir tecavüze uğramamaklığımız için İngiltere ile Fransa'nın yardımını sağlamak amacıyla Fransa'ya müracaat edişim, yalnızca başka bir selamet çaresi görememekten ileri geliyordu.

Ben böyle olmayacak işlerle uğraşıp dururken demek arkadaşlarım gayet mühim ve acele bir teklif karşısında bulunmuşlar: İttifak-ı Müselles (Üçlü İttifak) grubu ile, daha doğrusu Almanya ile ittifak!

Türkiye bundan beş altı ay önce, yalnızca Balkan siyaseti bakımından tek başına kalmaktan kurtulmak ve bağlaşık bir topluluk halinde cihana gözükmek için Bulgar ittifakından pek büyük ümitler beklemekte iken, onu bile şimdiye kadar elde etmeyi başaramadığımız bir sırada Almanya gibi kuvvetli bir imparatorluk bize eşit haklar esasına dayanan bir ittifak teklif ediyor.

Eğer böyle bir teklif karşısında bizzat ben –ki İtilaf Devletleri grubuna eğilimli bir siyaset takip ediyordum– bulunmuş olsa idim, reddetmek kuvvetini kendimde görecek miydim? Özellikle böyle bir ret cevabı uygun muydu ve sonuçlarına tahammül edilebilir miydi? Gayet salim ve sakin bir fikirle bir defa düşünülsün, Türkiye'ye karşı her iki devletler grubunun vaziyeti nedir?

İtilaf Devletleri grubundan İngiltere, Mısır'ı tamamen egemenliği altına almak, Mezopotamya'yı muhakkak, Filistin'i mümkünse ele geçirmek, Arabistan Yarımadasının bütünü üzerinde yalnız kendi nüfuzunu kurmak istiyor.

Aynı gruptan Fransa, Suriye'yi, kesinlikle işgal etmeyi senelerden beri programına koymuş, en ufak fırsatlardan yararlanarak bu amacına ulaşmak fikrindedir.

Rusya, delil istemeyecek kadar Türk düşmanıdır.

Bunların hiçbirisi Osmanlı İmparatorluğunun hayrına yönelik olmasa gerek.

İttifak Devletleri grubuna gelince:

Avusturya ile İtalya'nın artık Türkiye'den isteyecekleri kalmamış ve bu devlete yapabilecekleri en son fenalıkları da yaparak ondan ellerini çekmişler. Olsa olsa İtalya, İtilaf Devletleri grubunun emellerine karşı bazı fikirler besleyebilir (Antalya ve Finike kıyıları gibi).

Almanya, kim ne derse desin, Türkiye'nin kuvvetli olmasını en ziyade arzu eden bir devlettir. Almanya'nın çıkarları yalnızca Türkiye'nin kuvvetli bulunmasıyla korunabilir. Almanya Türkiye'yi bir müstemleke gibi eline geçiremez. Buna ne coğrafya vaziyeti ne de Almanya'nın vasıtaları uygundur. Dolayısıyla Almanya, kendisine bağlantı sağlayacak bir pazar olan Türkiye'nin İtilaf Devletleri arasında taksim edilmemesinin en büyük savunucusudur.

Türkiye ortadan kalktığı gün, Almanya İtilafın mahut çelik çemberi içine kesinlikle girmiş olur. Bugün kendisine güneydoğu cephesi ancak Türkiye sayesinde açıktır. Dolayısıyla bu demir çember içinde boğulmamak için tek çare Türkiye'nin parçalanmamasını sağlamaktan ibarettir.

İşte birisi sırf istilacı emeller, diğeri hususi menfaatlara dayanan iyi niyetler besleyen devletlerden oluşan iki ittifak grubundan ikincisi, bizi hukukta ve görevlerde kendisine eşit sayarak bize ittifak teklif ediyor. Bu ittifak reddolunabilir mi? Bir kere bu ittifak sayesinde küçük Balkan hükümetlerinden hiçbiri bundan sonra, muazzam bir ittifak grubunun üyelerinden olan bir devletin iç işleri hakkında gürültü koparmaya cesaret edemez ve bizi rahat bırakır.

İkincisi, bir umumi harbe sebebiyet vermemek için, İtilaf grubunu oluşturan devletler de bize el uzatamazlar. Özellikle Almanya'nın bütün bilginleri, hizmet ve sanayi erbabı, Türkiye'nin istediği şekilde Türkiye'ye de hizmet eder. Memleket az zamanda mesut bir medeniyet yoluna girer ve gene pek az zamanda kapitülasyon belasından kurtulmamız sağlanmış olur.

Gerçi bu ittifak bizi, bir umumi harp çıktığında İtilaf Devletleri grubu aleyhine harbe katılmaya mecbur tutuyorsa da eğer umumi harp daha beş on sene için gecikecek olursa, biz Boğazları ve diğer sahilleri öylesine berkitmeyi başarır, ordumuzu o derecelerde güçlendirir, memleketimizi o derecelerde imar ederiz ki, artık böyle bir harbe atılmaktan hiç çekinmeyiz.

Fakat ya umumi harp bir iki hafta veya bir iki ay içerisinde çıkıverirse, bugünkü zayıf halimizde İngiltere, Rusya ve Fransa'ya karşı harbe katılmak bizim için pek zararlı olmaz mı?

Acaba, Almanya umumi harbin pek yakın olduğunu göz önüne alarak bizimle alelacele ittifaka karar vermiş değil midir?

Bundan hiç şüphe yok! Türkiye gibi asırlardan beri bir zayıflık ve anlaşmazlık unsuru sayılmış bir devletle eşit haklar esasına dayanan ve Üçlü İttifak şartları dairesinde bir ittifak imzalamaya razı olmak için, Almanya kendi aleyhindeki hazırlıklardan pek ziyade ürkmüş olmalı ve her nevi tedbirlere müracaatla durumunu güçlendirme gereğini hissetmeli. Yoksa Türkün ela gözü, Osmanlı İmparatorunun hatırı için Türkiye gibi bir yükü omuzlarına yükleyecek işini bilir bir hükümet düşünülemez.

Umumi harbin pek yakın bir gelecekte başlaması, bizim için bir kötü talih sayılabilir. Fakat kâr ve zarar dengesinde kâr hanesi pek dolgun görünen bu teşebbüsten geri çekilmek ülke ve millet için herhalde hayırlı bir iş olmaz. İşte arkadaşlarımın yerinde olsaydım böyle düşünür ve tıpkı onlar gibi davranarak bu ittifakı şükran duyarak hemen

kabul ederdim. Bununla birlikte ittifak antlaşmasına belki bazı ihtiyati kayıt ve şartlar koydurmaya çalışırdım. Mesela; şayet harp, ittifak antlaşmasının imza ve teati tarihinden itibaren iki sene geçmezden evvel patlak verecek olursa, Türkiye Üçlü İttifak Devletleri grubuna karşı dostça tarafsızlık vaziyetini muhafaza ederek yalnız ordusunun kısmen seferberliğini ilan, Boğazlardan tüccar ve harp gemilerinin geçişini yasaklamak yoluyla manen yardım etmek mecburiyetinde kalacağı ve umumi harp iki seneden fazla devam ettiği takdirde, bu iki senenin nihayetinde İttifak Devletleri lehine harbe katılacağı ve eğer umumi harp ittifakın imzasından iki sene sonra başlarsa Türkiye'nin ittifak şartları hükümlerine hemen tabi olacağı tarzında bazı hükümler kabul ettirmek isterdim. Fakat bunun Almanya tarafından kabul edilip edilmeyeceğini kuşkusuz ki şimdiden kestiremem.

Bütün bu düşüncelerden sonra Sadrazam Paşaya söylediğim "Allah hayırlı etsin!" sözünü daha büyük bir inanç kesinliğiyle tekrar ve yeni durumu takdir ve kabul ettim.*

* Cemal Paşa Almanya-Türkiye ittifak antlaşmasının kendisinden gizli tutulması hususunda, hatıralarının müsveddelerine aşağıdaki düşünceleri yazmış; fakat sonradan, bunların o sıralarda (1919) yayımlanmasını uygun görmeyerek üzerlerini çizmiş ve kitabında yer vermemiştir. Tarihi gerçekleri aydınlatmaları bakımından bu çizilen kısımları aynen buraya koymayı gerekli bulduk:

"İstanbul'da ben bu fikirleri kafadan geçirirken, İstanbul'u Rusya'ya vermek için Fransız Reisicumhuru Mösyö Poincaré'nin Petersburg'da muvafakatname imza etmekte olduğu hakikati bugün meydana çıktığına göre, düşüncelerimin ne kadar doğru ve kararımın ne derece isabetli olduğu sabit olmuştur zannederim.

Yalnız bir nokta kalıyordu. Acaba bu ittifak müzakeresi ne zaman başladı ve benden niçin gizlendi? Müzakerenin benden gizli tutulması, hakkımda bir itimatsızlık gibi telakki edilemez mi? Bu itimatsızlık tahakkuk ettikten sonra benim kabineden çekilmekliğim icap etmez miydi? Şimdiye kadar yaptığım müteaddit teşebbüslere rağmen bu ittifaka götüren müzakerelerin ne zaman ve nasıl başlamış olduğunu hâlâ öğrenemedim. Yalnız biliyorum ki bu mesele evvela Enver Paşa ile Wangenheim arasında görüşülmüş ve sonra Wangenheim ile Sadrazam Paşa arasındaki resmi müzakerelere intikal etmiş. Alman sefirinin pek şahsi dostu olan Deniz Ataşesi Albay Human'ın bana bizzat anlattığına göre de bu ittifakın lüzumuna evvela ▷

Bu açıklama, Osmanlı hükümetinin Almanya ile ne zaman ve ne yolda ittifak etmiş olduğunu gösterdiklerinden, Amerika Sefiri Morgenthau ile Rusya Sefareti Başterciimanı Mandelstam'ın dayandıkları havadislerin ne kadar yanlış ve sokak dedikodularından kaynaklandığını gösterir.

◁ sefir Wangenheim inanmış ve İstanbul'da muhitin buna taraftar göründüğünü anlayınca İmparatorun 1914 yılındaki Korfu seyahati esnasında İstanbul'dan Korfu'ya giderek İmparatorla Başvekil von Bethman-Hollweg'in de muvafakatlarını almış ve dönüşünde işe büyük bir ehemmiyetle teşebbüs ederek neticeyi almaya muvaffak olmuş.
Bu teşebbüsün benden gizli tutulmasının arkadaşlar tarafından hakkımda bir itimatsızlıktan doğduğu dahi katiyen sabit olamadı. Hatta bu hadiseden dolayı arkadaşların bana karşı pek mahcup olduklarını anlıyordum. Bu meseleyi kendi kendime şöyle tevil ediyorum:
Wangenheim benim bir Türkiye-Fransa ittifakı meydana getirmek üzere büyük gayret sarf etmekte olduğumu bildiğinden, mensup olduğum hükümetin, siyasi kanaatlerim dışında Almanya ile ittifak müzakerelerine girişmiş olduğunu görünce buna şiddetle muhalefete kalkışmam ihtimalini dikkat nazara almış ve müzakereler katiyet kesp edinceye kadar mümkünse benim habersiz bulundurmaklığımı rica etmiş olacaktır. Belki de ciddi müzakerelere ben Paris'te iken başlanılmış ve dönüşümde pek ziyade ilerlemiş olan müzakereler, benim uğradığım muvaffakiyetsizlik üzerine süratlendirilerek, yine benim gıyabımda neticelendirilmiştir.
Şimdi bu hadiseyi bir izzetinefis meselesi yaparak istifa edecek olursam, memleket için hayırlı bir teşebbüste bulunmuş olur muydum? O zaman da düşünmüştüm, şimdi de düşünüyorum. Böyle bir hareketi ben şahsi kırgınlıktan başka bir şeye hamledemiyorum. Eğer Fransa'dan, Fransa'nın muayyen ve maddi teklifleriyle dönmüş olsaydım da arkadaşlarım, "Buna karşı Almanların da şu teklifi var!" demeyerek benim gıyabımda gizlice müzakerelere devam ve ittifaknameyi imza etmiş olsalardı, o zaman mesele bir vatan menfaatı davası olur ve şahsen ortaya atılmak ve fırka içinde arkadaşlar aleyhinde şiddetli bir muhalefet cereyanı hasıl ederek, ittifakın katiyet kesp edememesine çalışmak icap ederdi. Halbuki esasını şimdi benim de muvafık gördüğüm bir ittifakın müzakeresi sırasında bana haber vermedikleri için bunu bir izzetinefis meselesi yapıp istifa etmek, aramızda her zaman ihtilaf görmek için can atan tufeylilerin ekmeğine yağ sürmekle ve memlekette İttihat ve Terakki'nin zayıflamasıyla neticelenecekti. Bunu bir prensip meselesi yapmaya ise imkân yoktu. Çünkü gerçekten o zaman kabinede bulunan bazı zatlardan bu işin gizli tutulmasına ben de taraftardım. O halde prensip nazariyesine ben kendim muhalefet etmiş olacaktım. Bu itibarla herhalde izzetinefsimin son derece rencide edilmiş olmasına rağmen istifa etmemeye ve memlekette İttihat ve Terakki'yi sağlam bir milli kütle halinde göstermek için buna tahammül etmeye karar verdim.

Umumi Harp ve Osmanlı seferberliği

Avusturya notasına Sırbistan tarafından verilen cevabın yetersiz görülmesinden sonra, Avusturya'nın kısmi seferberliğine karşılık Rusya da umumi seferberlik ilan etti, ardından Almanya ve Fransa da seferberliklerini ilan ettiler, artık Umumi Harp'e girmek üzere olduğumuza hiç şüphe kalmamıştı.

1 Ağustos 1914 günü Almanya'nın Rusya'ya harp ilan etmesiyle başlayan Umumi Harp'e bizim dahi hemen girmemiz, daha mürekkebi kurumamış olan ittifak antlaşmasının gereklerindendi. Bizim, ittifak şartları uyarınca savaşa yol açanları arama yetkimiz yoktu. Almanya ve Avusturya'nın bütün kuvvetleriyle harp etmeye mecbur oldukları bir devletler muharebesine, biz de bütün kuvvetimizle katılacaktık.

Fakat bizim harbe katılmamızın mümkün olduğu kadar gecikmesini bütün mevcudiyetimle istiyordum. O günlerde hemen her gece Prens Said Halim Paşanın Yeniköy'deki yalısında toplanan Meclis-i Vükelada –Prensin reisliği altında Enver Paşa ile Talât, Halil ve Cavid Beylerle, benimle bazen de İbrahim Beyden oluşurdu– görüşümü izah ettim.

Evvela, ordumuzun seferberliğini tamamlamadan Umumi Harp'e girmemiz Almanya için bir fayda sağlamamakla beraber bizim için intihar olurdu. Çanakkale'de ve İstanbul ile Rusya hududunda hiçbir neferimiz bulunmadığını bilen İngiltere ve Fransızlarla Ruslar, bir taraftan Çanakkale ile Karadeniz Boğazına ve bir taraftan Erzurum üzerine ani bir hücum düzenlerler ve bir yandan İstanbul'u işgal edecek, diğer taraftan da Erzurum üzerinden Sivas'a ve Anadolu'nun göbeğine doğru ilerleyecek olurlarsa Osmanlı ordusu harbin sonuna kadar seferberliğini tamamlayamaz ve daha ilk günlerde Osmanlı hükümetinin varlığına son verilmiş olurdu.

İzahatımı pek doğru bulan arkadaşlar, görüşümüzün isabetini Almanya sefirine de kabul ettirdiklerinden, Meclis-i Vükelada müzakere yapıldıktan sonra Osmanlı hükümeti-

nin, Umumi Harp esnasında tarafsız kalacağını ve fakat tarafsızlığına her iki devletler grubunun tamamen uymasını sağlamak için ordusunu seferber hale koyacağını ilana karar verdik ve kararımızı hemen yürürlüğe koyduk.

Heyet-i Vükela arasında Almanya ile ittifakımızı ve ona karşı yükümlülüklerimizi bilmeyen kimseler dahi, ordunun umumi seferberliğinin ilanını lüzumlu bir ihtiyat tedbiri olarak değerlendirmişlerdi.

Seferberlik ilanından iki veya üç gün sonra ben, Bahriye Nezareti eskisi gibi üzerimde kalmak üzere İkinci Osmanlı Ordusu Kumandanlığını yükümlenmiştim.

Ağustosun 1. ve 2. günü İngiltere Bahriye Nezareti, son taksiti yarım saat evvel verilmiş olan "Sultan Osman"a, Osmanlı bandırasının çekilmesine mâni olmuş ve gerek "Sultan Osman"a, gerekse "Reşadiye"ye ambargo koymuştu. Bu üzücü haberi aldığım gün hissettiğim hüzün ve elemi bütün hayatımda unutmaklığım imkân dışındadır.

İngiltere'nin Akdeniz Kumandanı Amiral Sir de Robeck'in İstanbul'u ziyareti esnasındaki samimi (!) tavsiyeleri, Armstrong'un geminin inşaatını geciktirmek için icat ettiği bin türlü bahaneler tamamıyla gözümde açıklandı ve İngilizlerin öteden beri bu gemileri zaptetme amacı güttükleri, bence tamamen ortaya çıktı. İngiltere hükümeti gerçi, kendisi harp halinde iken kendi tersanelerinde inşa edilmekte olan gemilere ambargo koymak salahiyetini taşımaktaysa da, bu defa bizim gemilere ambargo koyacağı zaman İngiltere henüz harp halinde değildi. Hatta ordu ve donanmasının seferberliğini bile ilan etmemişti. Bu hadisenin münakaşası o zaman uzun uzadıya devam etmiş ve İngilizlerin hatası kendi diplomatları tarafından dahi tasdik edilmiş olduğundan, bunları burada izaha lüzum görmüyorum. Bu hadise, ordumuzun umumi seferberliğini ilan etmesini haklı gösterdi ve umumi seferberliğimizi lüzumsuz gören İtilaf sefirlerine kolayca cevap vermekliğimizi sağladı. Hatta aşağıda arz edeceğim tarzda Marmara'ya giren Goeben ve Breslau'nun bu girişinde, Osmanlı hükümetini haklı gösterdi.

Goeben ve Breslau sorunu

Türkiye'nin Almanya ile ittifakını az çok bilen ve fakat Osmanlı hükümetinin şimdilik tarafsızlığını ilan etmiş olması sebebini bilmeyen bazı Alman zabitleri ve bilhassa Liman von Sanders'in yaverleri, hoş olmayan bazı gösterilere kalkışacak kadar münasebetsizlikler gösteriyorlar ve hükümetin hemen harbe girmemesinin biricik sebebinin ben olduğumu zannederek bana karşı için için kin ve düşmanlık besliyorlardı. Hakkımda en ufak bir hürmetsizliğe bile cesaret edemedikleri için bu karşılıksız düşmanlıkları ben, hiç anlamamazlıktan geliyordum.

Bir gün Prens Said Paşanın yalısında rıhtım üzerinde bulunuyorduk. Rusya'dan gelen ve birçok Fransız seferberlerini* taşıyan bir Fransız vapuru Karadeniz Boğazını Marmara'ya doğru geçiyordu. Rıhtım üzerinde bulunan Alman zabitleri ve sefarethane mensupları arasında, vapurun taşıdığı yolculardan bahsolunuyordu. Aralarında bulunan Liman Paşanın yaverlerinden biri, bana işittirecek şekilde, yüksek sesle:

— İşte Osmanlı Bahriye Nazırı Paşa Hazretleri, bu vapurun Çanakkale'den geçişini yasaklayacak olurlarsa, bizim Batı cephesindeki arkadaşlarımız en azından dört bin Fransız neferinden kurtulmuş olurlar. Bu pek faydalı teşebbüs ancak Bahriye Nazırı Paşa Hazretlerinin elindedir, dedi.

Hiç işitmemezlikten geldim ve vapur yoluna devam etti.

8 Ağustos günü Alman deniz ataşesi Albay Humann, Bahriye Nezaretine geldi. İngiliz donanması tarafından takip edilmekte olan Akdeniz Alman bahriye birliğinin Çanakkale'ye doğru çekilmekte olduğunu ve aldıkları bilgiye göre Goeben'in kömürü bulunmadığından, Bahriye Nezaretine ait depolardan beş altı bin ton kömürün kendilerine karşılık alınmak koşuluyla** verilmesini rica etti. Hemen telefonla Sadrazam ve Enver Paşalarla Talât Beyin görüşleri-

* Kitabın eski harfli baskısında bu sözcükten sonra ayraç içinde "Mobilisés" sözcüğü vardır. (A.K.)

** Eski harfli baskıda "tavizen". (A.K.)

ni sordum. Olumlu karşılamaklığım cevabını verdiler. Derince deposundan o miktar kömürün verilmesi emrini çıkarttım ve vapurun yüklenmesine yardım etmek üzere bir bahriye işçi birliğini Derince'ye sevk ettim. Vapur beş altı saat içinde yüklenerek Adalar Denizine hareket etti.

11 Ağustos gecesi yine her zamanki gibi Prensin yalısında toplanmamız kararlaştırılmıştı. Talât, Cavid ve Halil Beylerle ben daha evvel gelmiştik. Bizden sonra gelen Enver Paşa, kendisine has sakin tavrıyla gülerek:

— Bir oğlumuz dünyaya geldi, dedi.

Tabii bundan bir şey anlamamıştık. Bizi çok merakta bırakmayarak:

— Goeben ile Breslau bu sabah Çanakkale önüne gelmiş ve İngiliz donanması tarafından takip edilmekte olduklarından bahisle Boğazdan geçmelerine müsaade edilmesini istemişler. Bir müttefik devlete ait harp gemilerini muhakkak bir tehlikeden korumak için bunun uygun karşılanması emrini verdim ve gemiler şimdi, Boğazın beri tarafında, Boğaz istihkâmlarının koruması altında bulunuyorlar. Fakat biz de bunun neticesi olarak siyasi bir mesele ile karşı karşıya kalmış olduk. Bu gece bu meseleye ait bir karar vermek gerekiyor, dedi.

Mesele cidden pek nazikti. Düşman taraflardan birine mensup iki harp gemisi, Osmanlı sularına sığınmıştı. Tarafsızlık kurallarına göre bizim, ya 24 saat içerisinde bu harp gemilerini karasularımızı terke zorlamaya ya da bütün silahlarından arındırarak bir limanda ikamet ettirmeye mecburduk. Oysa biz hakikatte Almanya'nın müttefiki olduğumuzdan, bu gemileri düşmana teslim etmekle eş olan birinci yolu tutamazdık. Bu hem menfaatlarımıza, hem vazifelerimize aykırıydı. İkinci yola ise Almanların yanaşmayacakları muhakkaktı. Bu halde, 24 saat sonra, İtilaf Devletleri bu hareketimizi *casus belli** sayarak bize harp ilan edebilirlerdi. Gerçi, er geç bu olay gerçekleşecek ve biz harbe katı-

* Savaş nedeni. (A.K.)

lacaktık. Fakat ordumuzun vaziyeti bu katılımın mümkün olduğu kadar geciktirilmesini emrediyordu.

O sırada Fransız ve İngiliz sefirleri telaşla Sadrazam Paşayı ziyarete geldiler ve Alman harp gemilerinin bugün Çanakkale Boğazından içeriye girdiklerini ve hatta birçok Fransızları taşıyarak dün sabah İstanbul Limanından hareket eden, Çanakkale'ye varmış olan Mesajeri* vapurunu aramaya cüret ettiklerini, bu hareketi Osmanlı hükümetinin ilan ettiği tarafsızlığa aykırı bulduklarını bildirdiler ve şiddetle protesto ettiler.

Bir iki saat müzakereden sonra, gemilerin geçici olarak, görünüşte, silahtan arındırılmasını Almanya hükümetinden rica etmeye karar verdik. Talât ve Halil Beyler, Encümen-i Vükelanın bu kararını Sefir Wangenheim'a tebliğ etmek üzere Tarabya'daki sefarethaneye gittiler. Bir saat sonra dönerek, sefirin buna katiyen razı olmadığını ve gerçi Osmanlı hükümetinin tarafsızlık şekli altında şimdilik harbe girişinin geri bırakılmasını evvelce kabul etmişlerse de, Alman harp gemilerinin bu zorunlu sığınması üzerine vaziyetin tamamen değiştiği kanaatinde bulunduğunu ve şayet bu hadise İtilaf Devletleriyle Osmanlı hükümeti arasında münasebetlerin kesilmesine ve hatta harp ilanına yol açarsa, bunu olayın tabii zarar ve ziyanı olarak değerlendirip kabul etmek mecburiyetinde bulunduğumuzu ifade ettiğini bildirdiler.

Enver Paşa, Sefirin bu görüşlerine katılıyor; fakat ben, her ne olursa olsun buna bir hal çaresi bularak şimdiki halde harbe girmekten çekinmek mecburiyetinde olduğumuzu iddia ediyordum. Sadrazam Paşa ile Cavid Bey de benim fikrime katılıyorlardı. Nihayet içimizden birisi şöyle bir tedbir teklif etti:

— Almanlar bu iki gemiyi daha evvel bize satmış olamazlar mı? Çanakkale'ye gelişleri gemileri bize teslim maksadına dayatılamaz mı? dedi.

* Messagerie Maritime şirketine ait. (A.K.)

Herkes geniş bir nefes aldı. İşi dostça halledecek bir zemin bulunmuştu. Bir müddet sonra Sefir Wangenheim'ı Prensin yalısına davet ederek bu teklifi ileri sürmeye karar verdik. Enver Paşanın yaverlerinden biri sefarethaneye gönderildi. Bir çeyrek sonra Sefir yalıya gelmişti. Vakit gece yarısını geçiyordu. Sadrazam ve Talât Beyle Sefir arasında bir saat kadar hararetli müzakereden sonra, hemen o gece Berlin'le ilişki kurarak sabaha kadar onay cevabı getirtileceği vaadi alındı. Fakat biz, Berlin'den onay cevabı gelinceye kadar Sadrazam Paşanın yalısını terk etmedik. Nihayet sabahın saat dördünde, gemilerin Türkiye'ye satılmış olduğunu ilan etmeye salahiyetli olduğumuza, şu kadar ki Amiral Souchon'un Osmanlı askeri hizmetine kabul edilmesi şart olduğuna dair onay cevabı geldi.

Bu satış gerçek değil, görünürde idi. İmparator harp donanmasına ait gemileri ancak Reichstag'ın* onayıyla satabileceğinden, kesin satışın harpten sonra, Reichstag'dan alınacak karara kadar geri bırakılmasının zorunlu olduğu bildiriliyordu. Böylelikle, şu görünürdeki imkân bulunmuş olduğundan, işin ayrıntıları Bahriye Nezaretince tamamlanmak üzere, sabahın saat beşinde Encümen-i Vükela dağıldı. Eve dönerek bir müddet uyuduktan sonra Bahriye Nezaretine gittim ve hemen Goeben ve Breslau'nun Osmanlı hükümetince Almanya'dan satın alınmış ve adı geçen gemilerin dünkü gün Çanakkale'ye gelmiş olduklarına dair gazetelere resmi bir bildiri verdim. Sultan Osman'la Reşadiye'nin İngilizler tarafından müsaderesine karşılık, işte şimdi diğer iki gemi elde etmiş olduğumuza dair pek hareketli makaleler neşretmelerini basın mensuplarından rica ettim.

Fakat işin en nazik tarafı; Osmanlı donanması kumandanı sıfatıyla donanmada bulunan Amiral Limpus ile İngiliz zabitlerini donanmadan gürültüsüzce çekmekti. Ertesi gün Amiralden bir rapor aldım. Böyle iki yeni gemi elde ettiğinden dolayı Osmanlı hükümetini tebrik ediyor ve gemi-

* Almanya parlamentosu. (A.K.)

ler hemen kendi kumandasına gönderildiklerinde, donanmadan alacağı zabitler ve diğer mürettebatı, nihayet bir ay içerisinde bu son sistem gemileri idare edebilecek duruma getirebileceğini söylüyordu. Amirali davet ederek bu yolda müzakerelere başladım. Alman amirali ile gemilerin mürettebatı pek yorgun olduklarından, ne zaman gemileri boşaltacakları pek de malum bulunmadığından, şimdilik bu gemilere verilecek zabitler ve mürettebatın listelerini hazırlamakla uğraşmasını rica ettim.

İyi bir tesadüf olarak dört beş gün sonra Amiralden kısa bir mektup aldım. Bu mektupta, doğrudan doğruya Sadrazam Paşaya İngilizce olarak takdim ettiği raporun bir suretini bana göndermiş olduğunu söylüyordu. Raporu tercüme ettirdim. Donanmamızın ve ordumuzun halini ileri sürerek Osmanlı hükümetinin kesinlikle tarafsızlığı koruması gerekeceğini ve yeni gelen gemileri idare yetisi kazanmak için Osmanlı zabit ve mürettebatının, en az üç beş senelik bir talim ve terbiyeye muhtaç olduklarını bildiriyordu. Hemen Amirale bir cevap yazdım. Kendisinin, bahriye işlerinin ıslahıyla görevli olmak itibarıyla doğrudan doğruya Osmanlı Bahriye Nazırının maiyetinde bulunduğunu ve dolayısıyla raporlarını ancak Bahriye Nazırına sunabileceğini, fakat raporlarının yalnız bahriye ıslahatına ilişkin bulunmasının şart olup, bahriye kuvvetlerimizin durumundan söz ederek, siyaset tarzı hakkında Osmanlı hükümetine yol göstermeye salahiyetli olmadığını bildirdim.

Ertesi gün Amiralden pek kısa bir cevap geldi:

"Emirnamenizden hakiki vaziyeti keşfettim. Bundan böyle gösterilen hareket hattından ayrılmayacağımı arz ederim. Şu kadar var ki, bu sırada pek ziyade yorulmuş olduğumdan, rahatsızlığımdan dolayı Tarabya'da bir sayfiyede oturmakta olan kızımın yanında bir müddet istirahat etmekliğime müsaade buyurulmasını rica ederim" diyordu.

Ricasını kabul ettiğimi, ancak kendisi donanmada bulunmadığı halde, diğer İngiliz zabitleriyle çarkçılar vesairenin donanmada bulunmasının, Osmanlı mürettebatıyla ara-

larında anlaşmazlıkların doğması ile neticelenebileceğinden, bu zabitlerin, tersanede başka işlerde çalıştırılmak üzere, Bahriye Dairesine gönderilmelerinin gerekeceğini bildirdim. Ertesi gün emrim yerine getirilerek donanmada İngiliz zabit ve mürettebatından hiçbir kimse kalmadı.

Bunun ardından Amiral Souchon Paşanın, Osmanlı donanması birinci kumandanı unvanıyla, Osmanlı İmparatorluğu hizmetine girdiğine dair padişah iradesi yayımlandı. Birkaç gün sonra da "Yavuz" ve "Midilli" isimlerini almış olan Goeben ve Breslau, İstanbul limanına gelerek Osmanlı sancağını çekip Moda açıklarında demirlediler.

Birkaç gün sonra Heybeliada'da yapılan kayık yarışları vesilesiyle, Yavuz ve Midilli'nin de içinde bulunduğu Osmanlı donanması, Ertuğrul yatıyla yarış yerine teşrif buyurmuş olan Padişah Hazretlerinin huzurunda bir geçit resmi yaptı.

O günlerde İstanbul'da halkın neşe ve sevinci cidden tasavvur üstünde idi. Hükümetin harp hazırlığından herkes emin bulunuyor ve Almanya ve Avusturya'nın yengisini arzu etmeyen hiçbir Müslümana tesadüf edilmiyordu. Halkın dostça ilgisi Almanları cidden sevindiriyor; İngiliz, Fransız, Rusları ise hiddetlendirdikçe hiddetlendiriyordu.

İngiliz, Fransız ve Rus elçileriyle özel görüşmeler

Goeben ve Breslau'nun Marmara'ya girişinden sonra biz Boğazları kapamıştık. Bir yandan bu işlemin, bir taraftan da bu iki Alman harp gemisinde elan Alman mürettebat bulunmasının tarafsızlığa aykırılığını ileri sürerek, İngiliz ve Fransız sefirleri resmi ve hususi girişimler yapmaktan bir an geri kalmıyorlardı. İttifakımızdan habersiz olan İtilaf sefirleri, bu iki gemi ve mevcut birçok Alman zabiti sayesinde, Almanların bizi mutlaka bir harbe sürükleyeceklerini iddia ediyorlar ve bizim tarafsızlığımız için tek çarenin, bu gemilerin Alman mürettebattan arındırılması ve Alman

Islahat heyetiyle bu mürettebatın Almanya'ya iadesi olduğunu söylüyorlardı. Cidden tarafsız olsa idik, bizim yapacağımız iş de bu idi. Fakat biz, tarafsızlığımızı yalnızca vakit kazanmak için ilan etmiş; harbe girmek için ordunun seferberliğini tamamlamasını bekliyorduk.

Bu sırada Encümen-i Vükela, yine vakit kazanmak fikriyle, İngiliz Sefiri Sir Louis Mallet ile benim, Fransız sefiri ile Cavid Beyin pek sıkı bir ilişki içinde bulunmamıza ve ittifakımız hakkındaki şüphelerini hemen ortadan kaldırmaya çalışmamıza karar verdi.

Tarabya'daki evinde bir gün akşam üzeri kendisiyle görüşürken, Sir Louis Mallet:

— Cemal Paşa; Osmanlı hükümeti tarafsızlığını hakikaten ve sonuna kadar muhafaza için ne gibi menfaatlar sağlamaya razıdır? dedi.

Osmanlı hükümetinin hakiki tarafsızlığından şüphe etmemekle beraber, bu suali Sadrazam Paşaya arz etmek mecburiyetinde olduğumu bildirdim.

İngiliz ve Fransızların ittifak dairelerine girmek için ne gibi şartlar ileri sürmemiz icap edeceğine dair Sadrazam Paşa ile birkaç madde kararlaştırarak yazdık. Bu maddeler; bütün kapitülasyonların kaldırılması, Yunanlıların gasp ettiği adaların iadesi, Mısır meselesinin halli, Ruslar tarafından iç işlere katiyen müdahale edilmemesi ve şayet Ruslar tarafından bir tecavüze uğrarsak, İngiliz ve Fransızlar tarafından bilfiil mâni olunması vesaire gibi birtakım şartlardan ibaret idi ki; Sir Louis Mallet'in bunları Londra'ya nakletmiş olduğunu, biz harbe girdikten sonra yayımlanan İngiliz Mavi Kitabındaki telgrafnameden anladım. Üç dört gün sonra Sir Louis Mallet, birer birer cevap veriyordu: "Kapitülasyonların adli kısmının kaldırılması şimdi söz konusu olamazmış, ancak mali kısımlardan bazılarının şimdiden kaldırılmasını, diğer müttefikleri razı olmak şartıyla, İngiltere onaylayabilirmiş. Yunanlılarla aramızdaki adalar meselesini zamana bırakmak daha uygun olurmuş. Mısır meselesinin hal suretine şimdiden yanaşmak tehlikeli olacağından, bunun Umumi

Harpten sonraya bırakılması uygunmuş. Rusların Türkiye'ye şimdilik bir tecavüz niyetleri olmayıp, esasen Osmanlı hükümetinin ülke bütünlüğü diğer imza sahibi devletler gibi İngiltere ve Fransa'nın dahi kefaleti altında bulunduğundan, bu cihetten pek ziyade emin olmaklığımız lazım gelirmiş. Şu kadar var ki, eğer biz arzu edersek, bu kefaleti destekleyecek şekilde bir siyasi senet vermeye hazır bulunuyorlarmış. Ancak bütün bu menfaatlara karşılık biz de, Rus gemilerine karşı Boğazları hiçbir zaman ve hiçbir bahane ile kapamamak zorunluğunda bulunuyor ve bu mühim nokta hakkındaki Rus emellerini tatmin etmemiz gerekiyormuş. Bizim, İtilaf Devletleri grubu lehine harbe girmekliğimizi katiyen istemiyorlar ve bunu menfaatlarına aykırı görüyorlarmış. Alman mürettebatla ıslahat heyetinin Almanya'ya iadesi, Çanakkale Boğazının trafiğe hemen açılması ile bundan böyle katiyen kapatılmayacağının taahhüt edilmesi şart imiş ve buna karşılık ülke bütünlüğümüzün korunmasına ve mali kapitülasyonlarda değişiklik yapılmasına dair İngiltere, Fransa ve Rusya Babıâli'ye bir senet vereceklermiş.

Bence cevap pek açıktı. Bizim kendileriyle beraber harbe girmekliğimizi İtilaf Devletleri grubu istemiyordu. Bunun sebebi ne olabilir? Zira biz onların müttefiki olarak harbe girecek olursak, Rusya'nın göz diktiği İstanbul'u ele geçirmek imkânı ortadan kalkacaktı. Buna Rusya, katiyen razı olamaz ve dolayısıyla Fransız ve İngilizler de yanaşamazlardı. Amaçları, açıkça şu idi:

"Türkiye'yi şimdilik, bize zarar verecek tedbirler almaktan men edelim; Ruslar bu Umumi Harp esnasında bizimle ilişkiyi kaybetmesinler ve bu sayede biz harbi kazanalım. Ondan sonra Rusya'nın arzusuna uyarak İstanbul'u Ruslara vermek ve Arabistan vilayetlerinde ıslahat talebi adı altında özerk yönetimler kurmak ve onları himaye ve gözetimimiz altına almak güç bir şey değildir."

Bu açıklamalarından anlaşılıyor ki; ilk ittifak teklifim Paris'te nasıl ve ne suretle redde uğradı ise, İngiliz kanalıyla yaptığım ikinci ittifak teklifi de aynen o suretle reddedildi.

İngiliz ve Fransız siyasetini takip etmemiş olduğumuzdan dolayı bizi anlayışsızlıkla, daha doğrusu cinayetle suçlayanlara sorarım: Bizi istemeyen devletlerle ittifakımız ne suretle mümkün olabilirdi ki, biz de ittifak etmiş olalım? Deniliyor ki, tarafsızlığımızı muhafaza daha münasip olur. Boğazları giriş çıkışa serbest bulundurmak şartıyla değil mi? O halde, Rusya bu Umumi Harp'ten öyle büyük bir zaferle çıkacaktı ki, hatta harbin sonunu bile beklemeyerek İstanbul'un ve Doğu Anadolu'nun işgaline imkân bulacaktı.

"Hem Boğazları kapayalım, hem de tarafsızlığımızı muhafaza edelim" denilecek olursa, buna, ne antlaşma gereği hakkımız vardı, ne de İngiliz ve Ruslar müsaade ederlerdi. Fiili baskılar o kadar çabuk başlardı ki, neticede "harbin sonuna kadar Boğazları ve İstanbul'u işgalimiz altında bulunduralım da harpten sonra size iade ederiz" tarzında iddialar baş gösterir ve yürürlüğe konulurdu. Kısacası, bizim için iki kurtuluş çaresi vardı. Ya İngiliz ve Fransızlarla müttefik olarak, merkezi imparatorluklar aleyhine harp etmek ve bu sayede Rusların bize karşı bir daha tecavüz edememelerini sağlamak, yahut merkezi imparatorluklarla müttefik olarak Rusların şiddetli bir yenilgiye uğramalarına çalışmak. Fransız ve İngilizler ittifakımızı reddederek bizi, can düşmanımızın hayır ve menfaatına Boğazları açık bulundurmak şartıyla tarafsızlığa davet ediyorlardı.

Merkezi imparatorluklar ise hasmımızı ezebilecek azametli bir kudret göstermekle beraber, bizi hasmımızın istifade edemeyeceği tedbirler almaya mecbur edecek şekilde ittifakları dairesine alıyorlardı. Bu sayede belki hasmımızın çökmesi beklenirdi. Yalnız bir ihtimal var ki, şayet merkezi imparatorluklar yenilgiye uğrarlarsa bunun, bizim için pek ağır bir sonuç doğuracağı kesindi.

Öyle amma, şayet İtilaf Devletlerinin istedikleri tarzda Boğazları açık bulundurmak şartıyla tarafsız kalacak olursak, hasmımızın kesin yengisi, sonuçta bizim hayatımıza da nihayet verilmesi, inkâr ve reddedilemeyecek gerçeklerdendi.

Dolayısıyla kim ne derse desin, Rusya'nın yengisi neticesinde savunmasız, aşağılanıp horlanmış olarak Rus, İngiliz ve Fransız zulüm ve kahrı altına düşmektense, mert ve cesur milletlere yakışır bir kahramanlıkla kanının son damlasına kadar çarpışarak neticede ya kesin yengiyi elde ederek ebediyen kurtulmak veyahut "Bütün varım elimden gitti, bir namus dışında!" demeye hak kazanarak yiğitlik ve namuskârlıkla başlayan şan ve şeref dolu bir milli tarihe, yine yiğitlik ve namuskârlıkla nihayet vermek, bence yeğ tutulmalıdır. Bu yalnız bence değil, memleketin büyük çoğunluğunca da yeğ görüldüğü için, dört sene devam eden harbimiz esnasında Çanakkale Müdafaası, Selman-ı Pâk Müdafaası, Küt-ül Ammare Muhasarası, Gazze Müdafaaları, Medine Müdafaası gibi en büyük milletlerin bile iftiharla dolu tarihlerini süsleyebilecek nice harika hadiseler yaratmaya muvaffak olduk.

Bu görüşlerim, kuşkusuz, milletin, namus müdafaası için hayatını feda etmeyi zorunlu sayan fedakâr ve namuslu evlatlarına aittir. Hayatlarını üç beş gün daha sürdürebilmek için her türlü alçalmaya ve yoksunluğa tahammül etmekten çekinmeyen âcizler ve zavallılar, bu sözlerimin kıymetini takdir edemezler. Talihsizlik yüzünden şimdi uğradığımız üzücü durumu, mal bulmuş mağrebi gibi fırsat sayarak:

"İşte tarafsız kalsa idik, hem o kadar adam ölmezdi, hem de bu felakete uğramazdık" diyerek bir de büyük uyanıklık göstermeye kalkarlar. Onlara karşı vereceğimiz cevap:

"Müdafaa ederek ölmekle, müdafaasız ölmek arasındaki farkı takdir etmeyenlere sözümüz yok!" demekten ibarettir.

İngiliz ve Fransız sefirleriyle bu yolda süregiden ilişkilerimiz arasında bazı gülünç konuşmalarımız da olmuştu.

Bir gün Sir Louis Mallet ile konuşurken, Enver Paşanın Almanlar tarafından tamamen kazanılmış olduğuna emin bulunduğunu ve pek yakın bir zamanda Alman zabitleri ve bilhassa Goeben ve Breslau vasıtasıyla harp ilanını gerektirecek bir vaka çıkaracaklarını söylemişti.

Kabinede tarafsızlık fikrinin baskın olduğu ve dolayısıyla hiçbir tehlike bulunmadığı tarzında cevap verirken dedi ki:

— Hayır, Cemal Paşa, aldanıyorsunuz. Ben eminim ki bu Almanlar maksatlarına ulaşmak için bir hükümet darbesi yapmaktan bile çekinmezler. Mesela sizi hapsederler ve daha kim bilir neler yaparlar.

Pek safça bulduğum bu sözlere karşı yine safça cevap vermiş olmak için, gülerek dedim ki:

— Öyle bir şey hissettiğim anda, alacağım tedbiri ben çoktan düşündüm. O zaman Bahriye Nazırı sıfatıyla Çanakkale'yi İngiliz ve Fransız donanmasına açar, ihtilal halinde bulunan donanmanın tepelenmesini ona havale ederim.

Pek ilginçtir ki, o zeki diplomat bu sözlerime inandı. O kadar ki bu manasız konuşmayı Hariciye Nezaretine nakletmiş olduğunu sonradan Mavi Kitap'tan öğrendim.

Rus Turuncu Kitabı'nın 40 numaralı vesikası, 31 Ağustos tarihinden itibaren iki hafta zarfında Alman mürettebatını Goeben ve Breslau gemilerinden çıkaracağıma dair sefir Mösyö de Giers'e teminat, hatta namusum üzerine söz vermiş olduğumu söylüyorsa da, Mösyö de Giers eğer yalan söylemiyorsa, mutlaka amirine hoş görünmek için bu tabiri kullanmıştır, demek istiyorum. Çünkü ben kendisine namus sözüne dayanan herhangi bir teminat vermek zorunda olmadığım gibi, mecbur olmadıkça beyanda bulunanlardan değilim.

Umumi Harp'e girişimiz

Bütün bu dış görünüşün yanında diğer birçok hakiki çalışma vardı. Encümen-i Vükelanın her geceki toplantısında Alman-Osmanlı ittifak antlaşmasının tamamlayıcısı olmak üzere birçok şeyler kararlaştırılıyordu. Bunların onaylanmasını Almanlardan talep ediyorduk.

Bizim en çok arzu ettiğimiz şey, Bulgarların da bizimle birlikte Umumi Harp'e girmelerini sağlamaktı. Padişahın imzası ile bezenmiş Osmanlı-Alman antlaşması nüshası

umumi karargâhta Almanya İmparatoruna verildiği zaman, bu ittifaktan taraflar için pek büyük hayır ümit etmekte olduğunu söyleyen İmparatorun memnun bir ifade ile:

— Şimdi size güzel bir havadis vereyim. Bulgar kralının benimle müttefik olduğuna dair olan mektubunu bu sabah cebime koydum, demiş olduğunu Berlin sefirimiz Mahmud Muhtar Paşa Hazretleri yazmışlardı.

Bu haber bizim için cidden memnunluk vericiydi. Zira beş altı ay evvel bizimle kararlaştırdıkları ittifak görüşmelerine dair Bulgarlardan tek kelime işitilmiyor ve bu Umumi Harpte İtilaf Devletleriyle işbirliğine karar verirlerse, bizim için pek büyük bir felaket meydana getirebileceklerine şüphe edilmiyordu. Fakat Umumi Harp'in çıkışı üzerinden bir iki ay geçtiği halde, elan Bulgarlarda bir hareket eseri görülmemekte olması, Bulgarların bizim gibi Almanları da aldatmış oldukları sanısını doğurmaya başlamıştı.

Pek sık görüşmekte olduğumuz Bulgar sefiri Mösyö Tuşef, kati netice hakkında güven verici bir kanaat edinmedikçe, Bulgaristan'ın harbe girmesinin doğru olmayacağı tezini savunuyor ve bunun dışına çıkmaktan kaçınıyordu.

Gerçi Almanlar bizim seferberliğimizi tamamlayıncaya kadar tarafsızlığımızı muhafaza edecek Umumi Harp'e mümkün olduğu kadar geç katılmışlarsa da, sonradan uğradıkları Marne yenilgisi üzerine Fransa'ya tecavüz eden ordularını bir parça geri çekerek, taarruzdan müdafaaya geçmeye mecbur olmaları ve Rus ordularının bir taraftan Doğu Prusya'yı altüst ederek ilerlemeye başlamaları ve yine Rus ordularının Galiçya'yı istila etmeleri, görevlerini tamamen değiştirmiş olduğundan, bir taraftan önemli miktarda Rus kuvvetini Kafkasya içlerinde ve diğer taraftan yine önemli bir İngiliz kuvvetini Mısır'da tutabilecek olan bizim, harbe katılmamızı artık kesinlikle istemeye başlamışlardı.

Sefirin ittifak antlaşmasını ileri sürerek, her gün gerek Sadrazam Paşa nezdinde gerek bizler nezdinde yaptığı te-

şebbüsler gereği gibi sıklaşmıştı. O sırada ordumuz dahi seferberliğini tamamlamış ve bütün kolordular, bağlı bulundukları ordu kumandanlarının emredecekleri yöne hareket edebilecek, düzenli bir hale girmişlerdi. Birlikler durmadan talim ve terbiye ile meşgul oldukları gibi, hemen her gün İstanbul ve Üsküdar yönlerinde tümen ve kolordu manevraları yapılmasına başlanılmıştı.

Enver Paşanın, kumanda heyetini gençleştirmek yoluyla uyguladığı askeri ıslahatın cidden isabetli bir tedbir olduğu tamamen meydana çıkıyor ve büyük birliklerin, strateji ve taktik kurallarını bilen genç kumandanlar elinde hareket kabiliyeti kazandıkları görülüyordu.

Almanlar bu sonucu gördükçe; elde bu kadar düzenli bir askeri kuvvet varken, bunlardan hemen yararlanmayıp da Alman ve Avusturyalıların yenilgisine uzaktan seyirci kalmak, katiyen doğru değildir, diyorlardı.

Burada ufak bir hatıramı tazelemek isterim. O günlerde İstanbul'da her ağızda bir söz dolaşıyordu.

Enver Paşa, Almanlarla ittifak ederek Rusya'ya harp ilan etmemiz hususunda ısrar ediyormuş. Ben ise, tarafsızlıktan katiyen çıkmamak fikrinde imişim. Tartışmamız o kadar ilerlemiş ki, hatta Meclis-i Vükelada Enver Paşa bana karşı tabanca çekmiş, fakat ben ondan evvel davranarak kendisini ayağından yaralamışım. En garibi, bu yalanın sefir Morgenthau'un bile hatıralarına girmiş olmasıdır. Koca sefir!.. Mahalle dedikodularına dayanan kişisel görüşlerini, bir kere de bu gerçekleri okuduktan sonra gözden geçirirse acaba yüzü kızarmayacak mıdır?

Ben kendisine haber vereyim ki, gerek Abdülhamid'in keyfi idaresine son vermek için ihtilalci gibi çalıştığımız zamanlarda, gerek ihtilalden sonraki çalışmamız esnasında ve nihayet nazır sıfatıyla işbirliği yaptığımız sıralarda ne Enver Paşa, ne Talât Paşa, ne ben ve ne de diğer çalışma arkadaşlarımızdan hiçbiri, değil birbirimize karşı tabanca çekmek, hatta onurumuzu kırabilecek en ufak bir davranışta bulunmamışızdır.

Biz, sefir Morgenthau'un inandığı ve başkalarını da inandırmak istediği gibi karanlıklardan gelmiş insanlar değiliz. Kimimiz askeri yüksekokullarda öğrenimimizi tamamlamış, birçoklarımız Türkiye ve Avrupa üniversitelerinden diploma almış olduğumuz ve hatta sefirin iddia ettiği gibi, hiçbir zaman posta müvezzii olmamış olan Talât Paşa bile, düzenli bir ilk ve orta tahsil gördükten sonra Selanik Hukuk Fakültesinden diploma almış olduğundan, bizden apaşlara has olan hareketlerin çıkmasına imkân yoktur.

Gerçekten, ordumuzun seferberliğini, harbe girmemizin engeli gibi göstermek imkânı artık kalmamıştı. O zaman para meselesi ileri sürüldü. Gerçi kapitülasyonlar geçici bir kanunla kaldırılmış ise de, bundan hemen istifade etmeye imkân yoktu. Bir taraftan gümrük geliri adeta dörtte bir derecesine inmiş, aşar geliri de tamamen orduya tahsis olunmuştu.

Hükümetin Fransa'dan borç aldığı paranın ilk taksidi ancak sene nihayetine kadar devletin adi masraflarını ya kapatabilir, ya da kapatamazdı. Dolayısıyla para meselesinin halli lüzumu da Almanlara teklif edildi.*

Ekimin on birinci günü Tarabya'daki sefarethanede hususi bir öğle yemeğine davetli olduğuma dair Wangenheim'dan bir davetiye aldım. Sefarethaneye geldiğim zaman Sadrazam Paşa ile Talât ve Halil Beyleri ve Enver Paşayı da orada buldum. O sırada Almanya Sefareti müsteşarlığına tayin edilmiş olan von Kühlmann da mevcut idi. Yemekten sonra Sefirin çalışma odasına çekildik.

* Hatıraların müsveddesinde, Türkiye'deki Alman amiralinin tavırları hakkında, okunacak şekilde çizilmiş olarak şu bilgiler vardır:
"O sırada Türkiye'de bulunan Alman zabitlerinin ve bilhassa Goeben ve Midilli zabitlerinin hiddetlerine payan yoktu. Amiralin tavırlarından öyle görünüyordu ki, kendisi bir gün Karadeniz'de Ruslara karşı ani tecavüzde bulunarak savaşı kaçınılmaz bir hale koyacaktı. Böyle bir hale katiyen meydan vermeyecek tedbirlere yönelmekten geri durmamakla beraber, bu işte kati karar verilinceye kadar, Amiralin, Goeben ve Breslau'u Karadeniz'e göndermemesi emri Enver Paşa tarafından verildi."

Para hakkındaki tekliflerimizin de Almanya tarafından kabul edilmiş olduğunu Wangenheim sevinçli bir ifade ile söylüyor ve bir taraftan da "Artık bundan sonra başka bir engel icat etme!" manasına yüzüme bakıyordu.* O gün sefarethanede bir ittifak antlaşması imza etmiş olduğumuza vesaireye dair kesinleşmiş olan umumi kanaat tamamen

* Türkiye'nin Umumi Harp'e girişi hakkındaki bir sürü yanlış tahmin ve rivayetlere karşı Cemal Paşa, hatıralarının müsveddesinde, kitabında yayımlanandan çok başka bilgiler vermiş, fakat bunların o sırada (1919) açıklanmasını uygun görmeyerek, üzerlerini okunacak şekilde çizmiş ve kitabına almamıştır. Tarihi hakikatlerin ortaya çıkması için Cemal Paşanın o zamanlar neşrini uygun görmediği bu kısımları da bu sefer açıklamayı görev bildik:

"O gece Merkezi Umumide, Meclisi Umumi halinde toplandık. Meclisi Umumi, Merkezi Umumi azaları ile nazırlardan, fırkaya esasen mensup olanlarından mürekkep olduğu için Almanlarla ittifakımızdan haberi olmayan nazırlardan başka, diğer nazırlar tamamen mevcut idiler. Gayet mühim ve pek uzun süren müzakerelerden sonra iki teklif ortaya atıldı:

1. Hemen Umumi Harp'e dahil olmak,
2. Daha 6 ay tarafsızlığımızı muhafaza etmek lüzumuna Almanları ikna için Halil Beyle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İkinci Reisi Hafız Hakkı Beyi Alman Umumi Karargâhına göndermek.

Bu ikinci fikri Sadrazam Paşa ve kısmen de Cahid Bey müdafaa ediyor, birinci görüşe diğer nazırlarla bütün Merkezi Umumi azaları katılıyorlardı. Nihayet o zamana kadar tarafsızlık fikrinin en hararetli savunucusu olmak itibarıyla ben söz aldım:

— Evvela Almanların bize altı ay daha müsaade edeceklerine ihtimal vermek katiyen doğru olmaz. Eğer Almanlar, bizim kuvvetimizden hemen istifade etmezlerse, bu kış esnasında büyük felaketlere uğramaları ihtimali pek çoktur. Binaenaleyh ittifakımız icaplarından olarak harbe dahil olacaksak, seferberliğimizi tamamlamış olduğumuz şu sırada ve hemen dahil olmamız icap eder. Şimdiki halde Yavuz ve Midilli sayesinde Rusların Karadeniz donanmasına hâkim bulunuyoruz. Eğer daha altı ay bekleyecek olursak, Rusların Karadeniz donanmasına bir dretnot ilave olunacağından deniz hâkimiyetini tamamen elimizden kaçırmış olacağız. Binaenaleyh şu günlerde Rus donanmasının büyük kısmını Karadeniz'in herhangi bir noktasında sıkıştırıp harbe mecbur etmek suretiyle birçok Rus gemisini saftan hariç kılmaya muvaffak olursak, Karadeniz hâkimiyetini uzun müddet muhafaza etmiş oluruz. O halde ben, ya şimdi harbe girmek veyahut hiç harbe girmeyerek, sonuna kadar tarafsızlığımızı muhafaza etmek şıklarından başkasına taraftar olamam. İkinci şıkka ise ittifakımız mânidir, dedim. ▷

hakikate aykırıdır. Evvelce arz ettiğim gibi zaten ittifak antlaşması Umumi Harp'in ilanı sıralarında bağıtlanmış olduğundan, o gün buna dair yapılacak bir iş yoktu.

Ertesi gün toplanan Encümen-i Vükelada umumi vaziyet uzun uzadıya tartışılıp incelendi. Encümende başlıca iki teklif üzerinde konuşuluyordu:

1. Umumi Harp'e hemen girmek,
2. Daha altı ay tarafsızlığımızı muhafaza lüzumuna Almanları ikna için, Halil Bey ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye ikinci reisi Hafız Hakkı Beyi Alman Umumi Karargâhına göndermek.

Bu ikinci fikri Cavid Bey müdafaa ediyor, birinci görüşe öteki nazırlar katılıyorlardı. Sadrazam Paşa ilk defa olarak müteredditi tavır takınmıştı.

O sırada Enver Paşa, Goeben ve Breslau'nun Karadeniz'e çıkmalarını engellemeye artık devam edemeyeceğini, zira Amiralin gayet haklı birçok askeri sebepler ileri sürmekte bulunduğunu söyledi. Fakat bu iki geminin diğer Osmanlı gemileriyle birlikte Karadeniz'e çıkmaları, muhakkak bizim harbe girmemizle neticelenebilirdi. Bir kere, İtilaf Devletleri, Goeben ve Breslau gemilerinin Osmanlı gemisi olduklarını kabul etmediklerini ve binaenaleyh Osmanlı bayrağını ve Osmanlı mürettebatını taşıyarak dahi Boğazlardan çıkacak olurlarsa, hemen düşman muamelesi göreceklerini açıktan açığa ihtar etmişlerdi.

Dolayısıyla Rus donanmasının dahi Goeben ve Breslau'u fena bir vaziyette yakalayacak olursa, hemen hücumdan geri durmayacağı muhakkaktı.

◁ Daha bir müddet Osmanlı Donanması Birinci Kumandanlığına bu esas dairesinde talimat verilmesi ve onun neticesi olarak harbe dahil olmak icap ederse, Allahın yardımına güvenerek milli namus icaplarının yerine getirilmesine ekseriyetle karar verildi. Karara yalnız Cavit Bey muhalif bulunuyordu. Ertesi gün Başkumandanlık Vekâleti tarafından Amiral Souchon'a lüzumlu emirler verildiği gibi Osmanlı Donanması 1. Kumandanlığı tarafından verilecek her türlü emirleri, maiyetinde bulunan Osmanlı gemileri vasıtasıyla ve tamamen yapmaya mecbur olduğuna dair Bahriye Nezareti tarafından Donanma 2. Kumandanı Kalyon Kaptanı Arif Beye yazılı emir verildi.

Herhangi bir düşünce ile Rus donanması Goeben ve Breslau'a hücum etmese bile, bizim harbe girmemizi pek ziyade arzu eden Amiral Souchon bizzat Rus donanmasına ve Rus limanlarına hücum etmek suretiyle bizi harbe sürükleyebilirdi.*

Halil ve Hafız Hakkı Beylerin bir an evvel Berlin'e gönderilmelerine ve donanmaya ait meselenin Başkumandanlık Vekâletinin sorumluluğuna bırakılmasına; fakat harbe meydan verecek durumlardan tamamıyla kaçınılmasına karar verildi.

Amiral Souchon'un, Karadeniz'de düşman donanmasıyla kendi arasında Ekim'in 29. günü olup bitenlere dair verdiği rapor uyarınca, en evvel Ruslar tarafından teşebbüs edildiğini kabul etmek mecburiyetinde bulunduğumuz deniz çarpışmaları neticesinde Ruslar, ve sonunda İngilizlerle Fransızlar Osmanlı hükümetine harp ilan ettiler.**

* Cemal Paşanın el yazısı ile müsveddelerinde, Enver Paşanın izahatından sonra kendi verdiği izahata ait bir ek vardır ki, Cemal Paşa bunun da yayımlanmasını o zaman uygun bulmamış olacak. Paşanın, bu sefer Vekiller Encümenindeki beyanatı, biraz farklı göründüğünden, tarihi gerçeklerin ortaya çıkarılması endişesiyle bunları da eklemeyi uygun bulduk.
"Nihayet o zamana kadar tarafsızlık fikrinin en hararetli savunucusu olmak münasebetiyle ben söz aldım ve:
— Evvela Almanların bize daha altı ay müsaade edeceklerini katiyen zannetmiyorum. Enver Paşanın ifadesinden çıkarabildiğime göre, Osmanlı Ordusu Başkumandan Vekili Amiral Souchon'a Karadeniz'e çıkmaması hakkında emir vermiş olsa bile zannediyorum ki Amiral, Deniz Fırkası Kumandanı sıfatını takınarak bu emre artık itaat etmeyecek. Böyle bir vaziyet, hükümetin aciz ve zaafını gösterir ki, memleketin menfaatları namına katiyen cevaz verilemez. Alman hükümetinin bizim daha altı ay tarafsızlığınızı muhafaza etmekliğimiz noktasına rıza göstermesi için ne türlü siyasi tedbirlere müracaat ederseniz ediniz, fakat herhalde Donanmanın Karadeniz'e çıkmasına mâni olmaktan artık vazgeçilmelidir, dedim."

** Cemal Paşa, Türkiye'nin Umumi Harp'e katılması konusunda, yine o zamanlar yayımlanmasını uygun bulmadığı şu bilgileri vermektedir:
"Sefir Wangenheim'in öğle yemeğinden sonra, akşama sabaha harbe dahil olmaklığımız muhtemel olduğundan artık Fransız ve İngiliz sefirleriyle temasımı kesmeye başlamıştım. Bir gün İngiliz sefiri Filistin'de ve umumiyetle Suriye'de bazı askeri hazırlıklarda ve hatta Sinâ hududunda bazı düşmanca harekâtta bulunduğumuza ve bunların İngiliz menfaatlarına aykırı olmaları itibarıyla Osmanlı hükümetinin bunları hemen men etmek mecburiyetinde olduğuna dair bütün nazırlara bir muhtıra göndermişti. ▷

Osmanlı donanmasının Karadeniz'de, Rus donanmasının tecavüzüne uğraması üzerine donanmamız tarafından Odesa, Sivastopol, Teodosya vesaire gibi limanlara ve Rus harp ve tüccar gemilerine hücum edildiği havadisi İstanbul'a gelir gelmez, Sadrazam Said Halim Paşada pek garip bir ruhsal durum görüldü. Güya Almanlar bizi harbe sürükleyeceklerinden kendileri bu mesuliyete katiyen iştirak etmek istemezlermiş. O günlerde, bayram nedeniyle yalnız, yalıda toplanıyorduk. Said Halim Paşa, donanmanın bu tecavüzü harbe sebebiyet verecek olursa, kesinlikle istifa edeceğini söylüyordu. Almanlarla imzaladığımız ittifakı, kendileri imza etmiş ve bunun doğurduğu her nevi mecburiyetlere yönelmenin zorunlu olduğu hakkında birkaç gün evvel verilen karara kendileri de iştirak etmiş oldukları halde, bu hallerin tabii sonuçlarından olan bir hadisenin meydana gelmesi üzerine, istifa edeceklerini söylemelerinin kesinlikle uygun görülemeyeceği ciddi bir lisanla Sadrazama ifade olundu. Bu ifadelerin reddedilip yalanlanamayan mantığı

◁ Şimdiye kadar alışmadığımız tarzda bir şey. Ertesi gün Fransız sefiri Mösyö Bompard nezarete geldi. Aramızda bilhassa Mısır meselesi üzerinde hayli hararetli konuşmalar cereyan etti ve işte Mösyö Bompard ile bu son mülakatımız oldu.
Hatırladığıma göre, Kurban Bayramı arifesinin akşamı idi. Serkldoryan'da (Cercle d'Orient: Ünlü bir kulüp ve restoran) bazı ahbaplarımla birlikte bulunuyorduk. İngiliz dostlarından Mösyö Weir telaşla yanıma sokularak, bana bir şey söylemek istediğini ima etti. Ayağa kalktım ve yanına gittim:
— Karadeniz'de Osmanlı donanması, Odesa ve Sivastopol'u topa tutmuş ve birçok zayiatı mucip olmuş. Bundan haberiniz var mı? dedi.
Soğukkanlılığımı muhafaza ederek kati bir ifade ile:
— Hayır! En evvel sizden işitiyorum! dedim.
Halbuki daha beş altı saat evvel Enver Paşa bana hadiseyi haber vermiş ve bunun neticesi olarak harbe dahil olduğumuza şüphemiz kalmamıştı. Bu havadis hemen yayıldı. Herkes, benden haber soruyordu. Bu konuda henüz malumatım olmadığı cevabından başka bir şey söylemiyordum.
İşte "Alman Amirali, Odesa'ya tecavüz etmişti de; Bahriye Nazırının haberi bile yoktu" tarzında yayılan ve Sefir Morgenthau'nun kitabına da giren havadis bundan ileri gelmişti. Halbuki ben o gün kulüpte, olan biten işlerin hepsi hakkında yeterli bilgileri edinmiş bir nazır sıfatıyla sakin ve endişesiz oturuyor ve bittabii bana verilmek istenilen havadislerin ehemmiyeti karşısında hiç telaş eseri göstermiyordum."

karşısında verecek cevap bulamayan Prens, nihayet tabii neticeyi kabul etti ve istifadan vazgeçti.

Rusya, Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı hükümetine harp ilan ettikleri gün, Vükela, Babıâli'de olağanüstü bir toplantı yaptı. Said Halim Paşa, Amiral Souchon'un verdiği rapora dayanarak durumu şöyle özetledi: Rus donanması, Karadeniz'de bulunan Osmanlı harp gemilerine tecavüz etmiştir. Osmanlı donanması da Rusları takip ederek Odesa, Sivastopol vesaire gibi limanlarda yatan harp ve ticaret gemilerine karşı silah kullanmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine evvela Rusya, sonra da Fransa ve İngiltere Osmanlı hükümetine harp ilan etmişlerdir. Osmanlı hükümeti, münasebetlerin kesilmesine ve harbin başlamasına engel olmak için, Karadeniz'de ortak soruşturma açılmasını ve bu suretle hangi donanmanın evvela tecavüz ettiğinin tespitini ve o donanma kumandanının şahsen sorumlu tutulmasını teklif etmiştir. Bu teklif Rusya hükümeti tarafından şiddetle reddedilmiştir. Bu bakımdan Osmanlı hükümeti kendisini Rusya, İngiltere ve Fransa hükümetleriyle harp halinde saymaya mecbur olmuştur. Durumu bir tutanakla Padişaha arz etmek zarureti karşısında vükelanın, görüşlerini serbestçe beyan etmeleri lazımdır.

En evvel Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi söz isteyerek, kendisi esas itibarıyla muharebelerin aleyhtarı olduğundan, Osmanlı hükümetinin harbe girmesini uygun gören bir kararnameye imza koyamayacağını ve bu itibarla nezaretinden istifaya mecbur olduğunu, ve şu kadar ki, şayet Posta ve Telgraf Nezareti, umum müdürlük haline getirilecek olursa, umum müdür sıfatıyla bu işi yürütebileceğini söyledi.

Ardından Ziraat ve Ticaret Nazırı Süleyman Elbüstâni Efendi* söz alarak, "Sulh-ı Beynelmilel" (Uluslararası Barış) cemiyeti azasından olması itibarıyla genel olarak harplerin aleyhtarı olduğundan, kendisinin de maalesef istifaya mecbur olduğunu beyan etti.

* Elbistâni, Elbostâni olarak da okunup söylenmiştir. (A.K.)

Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa, kabinede hakkında itimatsızlık görmekte olduğundan bahseden birkaç sözden sonra, istifa etmiş sayılmasını rica etti.

Cavid Bey o gün Meclis-i Vükelada bulunmuyordu. Fakat kendisinin de istifa etmeye karar verdiğini Talât Bey söylemişti.* İstifa eden nazırlar Meclis-i Vükeladan çıktılar.

Geri kalan nazırlar, ki Sadrazam Said Halim Paşa, Şeyhülislam Hayri Efendi, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talât Bey, ben, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Maarif Nazırı Şükrü Beyden ibaret idik; Allah'ın inayetine, Peygamber'in yardımına ve Padişah'ın talihine güvenerek harp halinin kabulünün zaruri olduğuna dair bir tutanak düzenledik ve Padişah'a takdim ettik.

Bir müddet sonra toplanan Ayan ve Mebusan Meclisleri de harp halini büyük bir çoğunlukla uygun görüp kabineye

* Cavit Beyin istifası hakkında, Cemal Paşa, 1919'da yayımlanmasını uygun bulmadığı şu hususları yazmaktadır:
"Cavit Beyin istifası, arkadaşlar arasında cidden teessüfü mucip olmuştu. İttihat ve Terakki'nin en nüfuzlu azasından bulunan Cavit Beyin istifası için hiçbir sebep yoktu. Benim gibi o da Alman-Osmanlı ittifakını sonradan öğrenmişti. Fakat bunu öğrendikten sonra cereyan eden müzakereler ve ittihaz edilen kararların hepsine muvafakat etmiş ve yalnız, Karadeniz hadisesinden üç dört gün evvel akdedilen Meclis-i Umuminin aldığı karara muhalif olduğunu söylemişti. Bununla beraber bu hadise zuhur ettikten sonra artık istifaya kalkışmak benim kanaatimce lüzumsuzdu ve memleket için cidden pek muzır neticeler doğurabilecek mahiyette idi. Bunu kendisine partili arkadaşlardan pek çoğu şifahen söyledikleri gibi ben de kendisine hususi bir mektubumla izah ettim. Mektubumda demiştim ki:
'Şimdi dahil olduğumuz bu harbin neticelerinden Cemal ismindeki şahıs ne dereceye kadar istifade edecek veya mesul olacaksa, kabinede bulunsun, bulunmasın Cavit ismindeki zat da o derecede istifade edecek veya mesul olacaktır. Bu mesuliyet, gerek maddeten, gerekse manen aynı suretle taksim edilecektir. Binaenaleyh, şahsi hiçbir menfaat temin etmeyecek olan bu istifadan dolayı memlekette gayet muzır cereyanlar çıkması kuvvetle muhtemel olduğu ve bu cereyanlar milli zafiyeti neticelendirecekleri-nden bundan vazgeçilmesini rica ederim."
Verdiği cevapta, istifasını maddi ve manevi mesuliyetlerden çekindiğine atfetmenin doğru olamayacağını ve ancak, şahsi kanaatine aykırı olarak verilen bir kararın tatbikatına iştirak etmenin prensiplerine aykırı olduğunu söylüyordu. Nihayet istifasında ısrar etti.

güvenlerini bildirdiklerine göre, hükümetin dış siyaseti tasvip edilmiş demek oluyor.*

İtilaf Devletleriyle harp halini kabul ettiğimize dair olan tutanağı düzenlediğimiz gün, Üsküdar cihetinde İcadiye ile Çamlıca ve Erenköy arasında bir kolordu manevrası yaptırıyordum. Bir tarafta Alman Miralayı (Albayı) Nikolai Beyin kumandasındaki 3. Fırka (Tümen) ve diğer tarafta Miralay Mahmud Kâmil Bey kumandasındaki 5. Kolordu bulunuyordu. Bir gün ve bir gece devam ederek, nihayet sabaha karşı fecirle beraber 3. Fırka tarafından müdafaa edilen Çamlıca Tepesi'ne düzenlenen hücum ile son bulan bu manevranın ardından, ordu kumandanı sıfatıyla harekâtı değerlendirmek için Çamlıca Tepesi üzerine topladığım dört fırkanın bütün zabitlerine harp hali haberini verdiği zaman şahit olduğum yurtsever gösterileri ve şiddetli mücadele arzusunu hiçbir vakit gözümün önünden götüremeyeceğim. Bu dört fırkanın er ve zabitleri de Osmanlı milletine mensuptu. Bunların o zamanki neşe ve sevincini görmeyip de, "Umumi Harp'e girmeyi millet istemedi!" demeye cesaret etmek; eğer alçaklıktan ileri gelmiyorsa, hıyanet veya budalalıktan doğuyor.

Prens Abbas Halim Paşanın Nafia Nezareti, Ahmed Nesimi Beyin Ziraat Nezaretiyle girdikleri kabinede, Maliye Nezareti Vekâletini Talât Bey, Posta ve Telgraf Nezareti Vekâletini Şükrü Bey üzerlerine aldılar; başka değişiklik yapılmadı.

* Birinci Dünya Savaşı'na fiilen katılma (Rusya'ya savaş açılması) kararı, Osmanlı tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Konunun içyüzünü öğrenebilmek için, Talât Paşanın (*Talât Paşa'nın Anıları,* haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İst. 2000), Halil Menteşe'nin *(Halil Menteşe'nin Anıları,* haz. İsmail Arar, İst. 1986) ve Cemal Paşanın anılarının yanı sıra, değişik görüş ve belgeler ortaya koyan yayınlara da bakılmalıdır. Özellikle bkz: Yusuf Hikmet Bayur: *Türk İnkılabı Tarihi,* C. III, Kısım I; Ali İhsan Sabis: *Harp Hatıralarım,* C. II; Âli Fuad Türkgeldi: *Görüp İşittiklerim,* 2. bas. Ank. 1951; Amiral Lorey: *Türk Sularında Deniz Hareketleri,* çev. H. Sami, İst. 1936; Şevket Süreyya Aydemir: *Enver Paşa,* C. I-III, İst. 1971-72; Lord Kinross: *Atatürk – Bir Milletin Yeniden Doğuşu,* çev. Necdet Sander, İst. 1967. (A.K.)

Tayin sebebi – İstanbul'dan hareket – Şam'a kadar yolculuk

Harp haline girişimizden beş on gün sonra Enver Paşa bir gün beni konağına davet etmişti. Paşa, o sırada ayağında çıkan bir çıbandan dolayı yatakta yatıyordu. Davetine hemen gittim. Umumi vaziyet hakkında birkaç kelime konuşulduktan sonra dedi ki:

— Azizim Cemal Paşa, Süveyş Kanalı üzerine taarruzi bir harekât tertibi suretiyle, İngilizleri Mısır'da meşgul etmek ve bu sayede Garp cephesine sevk etmekte oldukları birçok Hint fırkasını Mısır'da alıkoymaya mecbur etmekle beraber Çanakkale'ye bir çıkarma kuvveti sevklerine mâni olmak istiyordum. Bunun için, bir iki aydan beri Suriye'de bazı hazırlıklarda bulunuyordum. Miralay Mersinli Cemal Bey kumandasındaki 8. Kolordu'yu bu vazifeye tahsis ettim. Almanlar böyle bir hareketin icrasına son derece ehemmiyet verdiklerinden, ıslah heyetine memur Erkânıharp Kaymakamı (Kurmay Yarbay) von Kress Beyi de münhasıran Kanal Seferi hazırlıklarıyla meşgul olmak üzere 8. Kolordu Erkân-ı Harbiye Riyasetine tayin ederek Şam'a gönderdim. Bir taraftan da, Bedevilerden yardımcı kuvvetler meydana getirmek vazifesiyle yaverim Süvari Binbaşısı Mümtaz Beyi, Ayandan Abdurrahman Bey ve Tetkik-i Müellefat-ı Şer'iye Meclisi (Dini Kitapları İnceleme Kurulu) Reisi Şeyh Esat Şukayyr Efendiyi ve daha sair Arap büyüklerini Suriye'ye gönderdim. 4. Ordu Kumandanı Ferik (Korgeneral) Zeki Paşa Hazretleri, yalnız Suriye ve Filistin'in müdafaası ile ve 8. Kolordu Kumandanı Miralay Cemal Bey, kendi kolordusunun seferberliğini tamamlamak ve Kanal Seferi'ni hazırlamakla meşgul olacaklardı. Fakat Zeki Paşa Hazretleri, değil bu seferi icra etmek; Suriye'nin bir muhtemel düşman saldırısına karşı müdafaasını temin için, buradan başka kuvvetler gönderilmesini istemeye başladı. Suriye'den aldığımız haberler, orada durumun pek karışık olduğunu ve Arap ihtilalcilerinin faaliyete başladıklarını gösteriyor. Binaenaleyh

düşünüyordum ki; zatıâliniz bir fedakârlık buyursanız da 4. Ordu Kumandanlığını üzerinize alsanız, hem Kanal Seferi'ni hazırlayıp icra, hem de Suriye'de dahili emniyet ve asayişi temin buyursanız? Bilmem, teklife cesaret edeyim mi?

Hemen cevap verdim:

— Benim icra kabiliyetimin nerede vatan için daha faydalı ve lüzumlu olduğuna kanaat hasıl ederseniz, oraya gidip vazife ifa etmek benim için en mukaddes bir vazifedir. Binaenaleyh teklif ettiğiniz 4. Ordu Kumandanlığını teşekkür ve istekle kabul eder ve bir iki gün zarfında memuriyet mahallime hareket ederim.

Cevabımdan son derece memnun olan Enver Paşa ile konuştuktan ve ordu kumandanlarının kanunen taşıdıkları serbestiye tamamen sahip olmak, Bahriye Nezareti eskisi gibi üzerimde bulunarak, Suriye'de bulunduğum sırada vekâleti kendisi yürütmek ve nezaret işlerinin düzlenmesiyle ilgili meselelerde benim rey ve onayım alınmadıkça hiçbir şey yapılmamak esaslarını kararlaştırdıktan sonra ayrıldım. Hemen Harbiye Mektebindeki 2. Ordu Karargâhına giderek, Başkumandanlık Vekâletinin emriyle ordu karargâhından Reis ile 1., 2. ve 3. Şube Müdürleri ve daha bazı zabitleri yanıma alıp 4. Ordu Kumandanlığını üzerime almak üzere Şam'a hareket edeceğimden, süratle hazırlıklara başlanması emrini Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay von Frankenberg'e verdim. Ben de dört beş gün zarfında hazırlıklarımı tamamlayarak kasımın yirmi birinci günü (1914) Haydarpaşa İstasyonundan Suriye'ye hareket ettim.

İstanbul'dan hareket

İstasyondan hareketimden evvel uğurlamaya gelmiş olan zatlardan biri, milletin benden büyük hizmetler beklediğine ve pek yakın bir zamanda zafer haberini beklediklerine dair tesirli bir nutuk verdi. Bu nutka karşılık vermek lazım geldi. Vazifemin yüceliğini, fakat fevkalade güçlüklerini kavramış olarak hareket ettiğime ve bana verilen vazife

icaplarından olarak ben ve maiyetime verilen kahramanlar, Kanal'a yapacağımız hücumda muvaffak olamayarak cesetlerimizi Kanal'a dökecek olursak, arkada kalan vatanperverlerin cesetlerimiz üzerinden geçerek İslamın açıkça malı olan Mısır'ı İngiliz saldırganları elinden kurtarmaları icap edeceğine dair bir karşılıkta bulundum.

Şimdi haber alıyorum ki, muhterem muhaliflerden birçokları, o zamanki sözlerimi şahit tutarak:

"Cemal Paşa Suriye'den ne yüzle döndü? Hani ya İngilizleri Mısır'dan kovacak yahut ölecekti? Neden ölmedi?" gibi aleyhimde birçok safsatalar çıkarıyorlarmış. Aşağıda anlatacağım harekâttan anlaşılabilir ki ben, Kanal Seferi'nde ölmemek için hiçbir tedbire müracaat etmedim. Fakat Allahın öldürmek istemediği kulunu, kimse öldüremez. Ben de ölmedim. Kim bilir vatanın selameti uğrunda bundan sonra başvurmaktan geri durmayacağım birçok mücadeleler esnasında daha ne gibi felaket ve paylamalara maruz kalmak için yaşayacağım. Fakat bu muhterem kişiler ne istiyorlardı? O zaman o kalabalığa karşı:

"Efendiler, ben İngilizleri Mısır'dan kovmak vazifesiyle Suriye'ye gidiyorum amma bizim vasıtalarımız bu vazifeyi yerine getirmeye yeterli değildir. Binaenaleyh ben hiçbir şeye muvaffak olamayarak melul ve mahzun İstanbul'a döneceğim. Siz de şimdi o felaket günlerini bekleyerek gözyaşları dökmekle meşgul olunuz. Ne yapalım mukadder böyle imiş!" demekliğimi mi istiyorlardı? Hayır efendiler, yine aşağıda ispat edeceğim ki, İslam âlemine en affolunmaz darbeyi indirmiş olan Şerif Hüseyin'in haincesine isyanı olmasa idi, ben İngilizleri fiilen Mısır'dan kovamasaydım bile Filistin ve Suriye içerisine bir adım atmalarına izin vermez ve yüz binlerce İngiliz askerini Mısır'da bağlamaya muvaffak olurdum.

Şerifin ihaneti, bu mutlu sonuçtan bizi mahrum etti ve Arap-Türk, iki kardeş Müslüman milleti birbirinden ayırarak birincisini İngiliz ve Fransızların esareti altına attığı gibi ikincisini de hunhar düşmanlarıyla ümitsiz bir mücadeleye girişmeye mecbur etti.

Şam'a kadar yolculuk

İstanbul'dan hareketimizden 36 saat sonra Konya'ya varmıştık. Vali Azmi Beyin himmetiyle Konya ahalisince pek hararetli karşılandım. Bu vesileden istifade ederek Mevlânâ Celâleddin-i Rumî Hazretlerinin mübarek mezarlarını ziyaret ettim. O sırada Veled Çelebi Efendi Hazretleriyle tanıştım.* Kendileri, bir gönüllü müfrezesi ile Mısır seferine iştirak edecek olurlarsa Hazreti Mevlânâ'nın ruhaniyetinden ordumun yararlanacağını, söz arasında söylemiştim. Gerçekten benim hareketimden bir müddet sonra, kendisi "Mevlevi Gönüllü Taburu" adı ile askeri bir birlik tertip ederek Suriye'ye gelmişti ki; Veled Çelebi Hazretlerinin bu fedakârlıkları cidden takdire layıktır. Bu sefer yüzünden ciğer-paresini, senelerce beraber yaşadığı haremini kaybetmiş ve sıhhatçe pek ziyade ıstırap içinde bulunduğu halde uzun müddet Suriye'de bana refakat etmekten geri durmamış ve maiyetine aldığı Türk gençlerinden, ordu muhtelif hususlarda pek çok hizmetler görmüştür.

Türk gazetecilerinin en namuslularından olduğuna bütün varlığımla inandığım Ahmed Rasim Bey de, İstanbul'dan benimle beraber hareket etmiş ve birinci Kanal Seferi'nin yapılması sırasında karargâhın ikinci kademesinde Birüssebi'ye kadar geldiği gibi, ondan sonra da bir müddet karargâh ile beraber Kudüs'te kalmış ve takip ettiğim Suriye siyaseti hakkında, o zamanlar "Ordunun Siyaseti" adı altında pek mühim makaleler yazmıştı. Refakatlerinden daima zevk ve neşe duyduğum bu zatı burada zikretmeden geçemeyeceğim. Balkan Harbi'nden sonra Selanik başkonsolosluğunu takdire şayan bir himmet ve hamiyetle ifa etmiş olan Mısırlı Fuad Selim Beyefendi ile Dahiliye Nezareti memurlarından Mısırlı Dr. Fuad Bey dahi, gönüllü olarak

* Veled Çelebi (İzbudak, 1869-1953), dil bilgini, yazar ve siyaset adamıdır. Mevlana soyundan gelmesi nedeniyle 1912'de Konya'daki Mevlânâ Dergâhı şeyhliğine getirilmişti. Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında milletvekilliği yaptı. (A.K.)

karargâha katılmışlardı. Fuad Selim Bey, karargâhın Mısır işleri şubesi vazifesini tıpkı görevli bir zabit gibi büyük bir itaat ve vazifeseverlik hissiyle ifa etmiş ve ordu kendisinden pek mühim istifadelerde bulunmuştur. Ailece ortaya çıkan mazeret, kendisini karargâhı terke mecbur ettiği zaman, cidden büyük bir hüzün ve teessür duymuştum. Sonradan Osmanlı İmparatorluğunun İsviçre sefaretini büyük bir uyanıklıkla yürütmüş olan Fuad Selim Beyefendi ile keza orduya mühim yardımlarda bulunmuş olan Dr. Fuad Beyi daima şükran hisleriyle anacağım ve hatırlayacağım.

Konya'dan sonra vardığımız Pozantı'da hiç durmayarak, otomobillerle Tarsus'a hareket ettik ve oradan şimendiferle Adana'ya ulaştık. Dört beş sene evvel valilik ettiğim bu vilayet merkezinde ahali tarafından pek büyük bir neşe ve sevinçle kabul edildim. Geceyi orada geçirdik. Bir haftadan beri yağan yağmurlar Adana Ovası'nı çamur deryası haline koymuştu. Halbuki o zaman, Adana ile Halep arasındaki şimendifer ancak Toprakkale istasyonuna kadar gelmiş ve oradan ötesi inşa edilmemişti.

Gerçi İskenderun-Toprakkale hattı inşaatı tamamlanmamışsa da yağan yağmurlar, Dörtyol hizalarında hattın birçok kısımlarını bozmuş olduğundan İskenderun ile ulaşım kesilmişti.

Dolayısıyla şimendiferle Toprakkale'ye veya Mustabey istasyonuna kadar gitmeyi ve orada otomobilleri trenden indirip mümkün olursa otomobille, olmazsa atla İskenderun'a ve oradan Halep'e gitmeyi kararlaştırdım ve sabahleyin pek erken Adana'dan çıktım.

Ordunun Anadolu ile tek ulaşım yolu olan Pozantı-Tarsus yolunda pek çok bozukluklar olduğunu gördüğümden, bunların süratle tamirini ve bazı pek dik olan yolların varyantlarla hafifletilmesini vilayetin valisi İsmail Hakkı Beyden rica etmiştim.

Adana'dan hareketten bir iki saat sonra vardığımız Mustabey istasyonunda otomobillerle hayvanları trenden indirdik. Mevcut iki otomobile binerek henüz on beş yirmi adım

yol alır almaz, otomobiller tamamen çamura saplandılar. Bu suretle yola devam imkânı olmadığını anlar anlamaz, atlarımıza binerek ve otomobillerin mandalarla çamurdan çıkarılıp İskenderun istikametinde bizi takip ettirilmelerini, yaverim Yüzbaşı Selahattin Efendiye emir ederek hareket ettik.

Üç dört saat sonra Dörtyol'a geldik. Dörtyol, İskenderun Körfezi sahilinde büyük ve mühim bir köydür. Kendisine pek yakın diğer beş altı köyün ortasında ve hemen tümüyle, Ermenilerin yaşadığı bir yer olup portakal bahçeleriyle meşhurdur. Adana vilayetine tabi Ümraniye kazasının merkezi olan bu köyle, diğer beş köyün ortasına tesadüf eden geniş bir açıklıkta düzenli bir kasaba kurulmasını, vaktiyle Adana valisi bulunduğum zaman tasarlamış ve kasabanın planını Alman mühendislerine hazırlatmıştım. Fakat bir neticeye varamadan vilayetten ayrıldığım için bu teşebbüsüm de diğer birçokları gibi daha ana karnında iken ölmüştü.

Kısacası, 1910 ve 1911 senelerinde birçok defalar gelmiş olduğum ve kendilerine pek büyük yardımlarda bulunduğum bu köy ahalisi, beni kalabalık bir kütle halinde karşıladı. Bize bir parça yemek yedirmek için pek ziyade ısrar eden eşrafı mahzun etmek istemediğimden, güneş batıncaya kadar orada kaldım. Yaptığım tahkikat üzerine, Dörtyol istasyonundan bir adi drezin* ile hareket edecek olursam, iki saatte İskenderun'a varacağımı ve halbuki atla ancak altı saatte varabileceğimi anladığımdan, Erkân-ı Harbiye Reisiyle beraber drezine binerek İskenderun'a gitmeyi tercih ettim.

Bozuk bir hat üzerinde, iki üç defa ölüm tehlikesi geçirerek, düşman gemilerinin dolaştığı bir sahilin tam kenarında, yağmur altında drezin ile yaptığım o seyahati katiyen unutamam. Şiddetli bir fırtınadan sonra arada bir sıyrılan bulutlar altında çıkan ayın garip bir biçimde aydınlattığı denizde, uzaktan bir düşman gemisi bir nokta gibi görünüyor ve bu manzara kalbimdeki sıcaklığı bir kat daha şiddetlendiriyordu.

* Demiryolu bakımında kullanılan ve o dönemde insan gücüyle işleyen küçük araba. (A.K.)

Evet, emin olunuz ki, hasımlarımızın ne kadar kuvvetli ve inatçı olduklarını bilmiyor değildim. Fakat hayatımızın korunması için başka çare bulamadığımızdan dolayı, kendileriyle ne olursa olsun çarpışmaya mecbur olduğumuz bu düşmanların kudretini kırmak için hiçbir vasıtayı ihmal etmeyeceğime yemin etmiştim. İşte bir taraftan bu içten gelen yemini hatırlar, diğer taraftan şimdiye kadar rastladığım ulaşım güçlüklerini göz önüne getirirken, üzerime aldığım yükün pek ağır olduğunu takdir ediyor ve bu sebeple içimdeki üzüntü artıyordu.

Kısacası, bazen on beş yirmi metre boyundaki kısmı hiçbir yere dayanmaksızın boşlukta duran, bazen sular içinde yüzen demirler üzerinde, drezin ile iki üç saat seyahat ederek İskenderun'a ulaştık. Diğer Erkân-ı Harbiye zabitleri ancak bizden dört beş saat sonra gelebilmişlerdi. O geceyi İskenderun'da geçirdik.

Yaptığımız araştırmaya göre, İskenderun-Halep şosesinin o günkü durumu, otomobil geçidine müsaade etmiyordu. Halep ve dolayını, daha doğrusu bütün Kuzey Suriye ile Urfa, Diyarbakır ve Musul taraflarını Akdeniz'in en mühim iskelesi olan İskenderun'a bağlayan bu tek yolun bile otomobile geçit veremeyecek bir halde bırakılması, cidden ağlanacak ihmal ve aldırışsızlıktan başka bir şey değildir.

Bağdat vilayetinden döndüğüm sıralarda araba ile geçtiğim bu yolun, taraf taraf tamirine başlandığını görmüştüm. Bu tamirler, "Turuk-ı Umumiye, (Karayolları) Şirketi" tarafından yapılıyordu. 1912 Ağustos'undan beri iki seneyi aşan bir zaman zarfında tamiratın tamamlanması herhalde mümkün olabilirdi. Meşrutiyet değil ya, ilahi idareyi getirsek, bürokrasiden kurtulmadıkça, hiçbir iş yapabilmeleri imkânı olmayan devlet dairelerinin icat ettiği bin türlü güçlükler bu tamirata engel olmuştu.

Asıl garibi, tamir edelim derken, eskiden mevcut bulunan kısımları da tamamen bozmuşlardı. Çünkü mevcut şosenin bütün taşlarını çıkarmışlar ve yeni sağlanan taşlarla beraber yolun iki tarafına şerit gibi istif etmişlerdi. Bu iki

yığının ortasındaki toprak çukur ise, yağan yağmurlardan dolayı tamamen dolarak adeta bir kanal şeklini almıştı. İşte 1914 senesi Kasım'ında, üzerinde otomobil ile geçmeyi başaramadığım İskenderun-Halep şosesi de bu haldeydi.

Zorunlu olarak bir gece Beylan'da kalmak ve ertesi gün, kısmen at ile seyahat etmek suretiyle Katıma'ya (Katma) kadar yolumuza devam ettik. Katıma istasyonu, Bağdat şimendifer hattının Halep'ten evvel ikinci istasyonudur. Halep-İskenderun şosesinin Bağdat hattına bağlandığı ilk nokta olduğundan, burada bir menzil noktası oluşturulmuştu. Fakat araba ile istasyonun elli metre mesafesine kadar gelmiş olduğumuz halde, istasyona kadar yolu takip etmek mümkün olamadığını ve bu elli metrelik mesafeyi, gecenin zifiri karanlığında neferlerin sırtında istasyona kadar geçmek mecburiyetinde kaldığımızı söyleyecek olursam, vazifelilerin faaliyet ve himmet derecesini takdir edebilirsiniz.

O anda, Balkan Seferi esnasındaki Kırkkilise (Kırklareli)-Edirne ve Kırkkilise-Pınarhisar-Vize-Saray şosesi gözümün önüne geldi. O şoselerin de iki tarafına böyle şerit gibi kırma taşlar yığılmış ve ortasına dolan yağmur sularından dolayı şose bir ark şeklini almıştı. Yarabbi! O şose üzerinde yürüyemedikleri için tarlalara sapmaya mecbur olan bataryalarımızla, cephane ve askeri erzakımızın çamurlara saplanıp kaldığı o sefil ve heyecanlı manzaralar iki seneden beri hâlâ gözümün önünden gitmezken, şimdi benim kumandasına memur olduğum ordunun kapılarında da aynı hali görmek ne kadar acı idi.

Kendi kendime:

"İşte, dedim. Benim ordumu anavatana bağlayan tek yol! Buna göre, senin yapacak çok işlerin var. Adi tedbirlerle bu işlerin görülmesine imkân yok. En şiddetli, merhametsiz ve nezaketsiz damarlarını ayağa kaldırmalısın; en yüksek mevkileri işgal edenler bile olsa, tesadüf edeceğin tembellik ve ihmalciliğe karşı en şiddetli darbelerini indirmekten çekinmemelisin."

Ordumun mıntıkasında tembellikten eser bırakmayacağıma delil olmak ve ihmalcilerin uğrayacakları işlemlere bir örnek vermek üzere, bizi karşılamaya gelmiş olan zatlar arasındaki vazifelilere hayli çıkıştım. Nihayet bir saatlik demiryolu seyahatinden sonra Halep'e vardık.

Halep, seferberliğini Musul dolayında tamamlamış olan 11. Kolordunun toplanma merkezi idi. Kolordunun erlerinin büyük kısmı Kürt, gerisi Araptı. Kolordunun bir fırkası Halep'te, diğer fırkası Hama'da bulunuyordu. Halep'te iki üç gün kalarak birlikleri teftiş ettim. Kolordu Kumandanı Miralay Fahri Beyin (Medine'yi savunan Fahri Paşa) cidden olağanüstü denilebilecek derecede çaba harcamış olmasına rağmen, hemen bütün alay ve tabur kumandanları ile küçük rütbeli zabitlerden büyük bir kısmının Osmanlı ordusunun meziyet ve bilgi bakımından ikinci, üçüncü derece zabitlerinden olmaları sebebiyle gerek fırkanın, gerek kolordunun bağımsız birlikleri pek de memnuniyete değer bir durumda değildi. Bir seferber kolorduda bulunması lazım gelen hiçbir malzeme ve eşya tamamlanmamış ve tamamlanma ümidi de kalmamıştı. Çünkü, kolordunun seferberlik mıntıkası olan Musul ve havalisinde esasen, bir kolorduyu donatabilecek malzemeyi bulmak imkânsızdı.

Halep-İskenderun şosesinin tamiri ile beraber Islahiye'den Katıma istasyonuna kadar yeni bir yol inşa edilmesini validen rica ederek, Hama'daki fırkayı teftiş etmek üzere oraya gittim. Hama'daki fırka da Halep'teki fırkadan farklı değildi. Maksadım, Şam'a varmazdan evvel bütün Suriye'nin kuzey kısımlarını bir kere çabucak görmek ve bu kısımlar hakkında genel bir fikir edinmekti. Hama'dan sonra Humus yolu ile Trablusşam'a giderek orasını da gördükten sonra, aynı günde Humus'a döndüm ve geceyi orada geçirdim. Sabahleyin, Riyak üzerinden Şam'a ulaştım.

Geçtiğim bütün şehirlerde ahali, fevkalade vatanseverlik gösterileri yapıyor ve Osmanlılığa bağlılık gösteriliyordu. Pekâlâ görüyor ve anlıyordum ki, Arapların büyük kısmı,

İslam Hilafetinin bu kurtuluş harbinde ciddi fedakârlık göstermekten geri durmayacaktı. Bu ruh halinden istifade etmek, vicdanlarını düşmana satmış olan hainlerin tezviratından, barut gibi patlayabilir durumda olan bu çevreyi korumak benim için bir görevdi.

Şam'a varışım tarihi olan 1914 senesi Aralık başlangıcından, Suriye'den tamamen ayrılışım tarihi olan 1917 Aralık başına kadar tam üç sene devam eden Suriye görevim esnasında, memleketin idaresine, Suriye ve umumiyetle Arabistan iç politikasına, ihtilallerin bastırılmasına, iaşeye, memleketin imarına ait çeşitli hususlar ile uğraşmış olduğumdan, bu üç senelik vaka ve hadiseleri bir hatıra defteri tarzında, günü gününe yazmaktan ise; her biri az çok ötekine bağlı ve birbirlerinin doğuş sebebi olmakla beraber, her biri ayrı ayrı konularmış gibi değerlendirilecek olan bu hadiseleri ayrı bölümlerde anlatmayı, hatıralarımın daha kolaylıkla takip edilebilmesi için uygun buldum. Amacım, bir harp tarihi yazmak değil; bir siyasi vesika yayımlamak olduğundan, ordunun harekât ve icraatına ait hususları lüzumsuz ayrıntılardan kaçınarak, yalnız umumi hatları ile anlatacağım. Ordu karargâhı, 4. Ordunun harp hareketine ait harp ceridelerini pek düzenli bir biçimde hazırlayıp Genelkurmaya takdim etmiş olduğundan, daha sonra bunlara müracaatla bir harp tarihi yazmasını, pek kıymetli Erkân-ı Harbiye Reisim olan Miralay Fuad Beyden* rica edeceğim.

* Fuad Bey (Orgeneral Ali Fuad Erden), *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları* adlı eserinde (İstanbul, 1954) o dönemi anlatmıştır.

Birinci Kanal Seferi

Şam'a ulaştığım gün, Riyak'da beni karşılamaya gelmiş olan 8. Kolordu Kumandanı Mersinli Cemal Paşa, kolordusunun görevli olduğu Kanal Seferi'nin uygulanması hakkındaki harp harekât layihası (planı) ile o zamana kadar yapılmış ve ilerde yapılacak olan işlere dair emirler, cetveller ve haritaların birer suretini taşıyan büyük bir dosyayı bana vermişti. Erkân-ı Harbiye Reisi von Kress de, aynı dosyanın Almanca nüshalarını, Erkân-ı Harbiye Reisim von Frankenberg'e iletmişti: Şam'da "Damaskus Palas" otelinde kurduğum karargâhıma girer girmez, ilk işim bu dosyayı büyük bir dikkatle inceleyip değerlendirmek oldu.

8. Kolordunun teklif ettiği sefer planı, kısaca şöyle idi:

Kolordunun mevcut üç fırkasından (tümeninden) yalnız 25. Fırkayla diğer iki fırkadan derlenerek alınacak er ve zabitlerden oluşan bir alayı, Kanal Seferi'ne tahsis etmek; 8. Kolordunun geri kalan kuvvetlerini, menzil hatlarıyla Lübnan ve Beyrut sahillerinin muhafaza ve gözetlenmesiyle görevlendirmek ve İstanbul'dan bilhassa Mısır Sefer'i için gönderilecek olan 8. ve 10. Fırkaları, Ordu Kumandanlığının uygun göreceği şekilde, kısmen Kanal Seferi'ne ve kısmen gerilerin muhafazası için ayırmak ve fakat, herhalde, Kanal Seferi'ne çok kuvvet tahsis etmemek. Bu umumi fikir, harp hareketlerinin cereyan edeceği Sina Çölü'nün tabii haline pek uygundu.

Ben Suriye'ye geldiğim sırada, genel görünüş şöyle bir halde idi:

Binbaşı Mümtaz Bey kumandasındaki Arap gönüllü müfrezesi, El Ariş'i işgal etmiş ve oraya yerleşmişti. Teşki-

lat-ı Mahsusa'ya (İslam memleketlerinde ihtilaller çıkarmaya mahsus, Osmanlı hükümeti tarafından kurulmuş resmi komitacılık teşekkülü) bağlı gönüllülerden oluşan bir müfreze de, İzmirli Eşref Bey kumandasında Sina Çölü'nün hemen merkezine düşen Kalat-ül Nahl'ı işgal etmiş bulunuyordu.

Akabe'de Kaymakam (Yarbay) Musa Kâzım Bey kumandasında bir nizamiye müfrezesi (düzenli orduya bağlı kol) bulunuyor ve Birüssebi'de 27. Fırkaya mensup bir alay, çöldeki kuvvetlerin dayanağını oluşturuyordu.

25. Fırka, Şam'da bulunuyor ve Fırka Kumandanı Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Ali Fuad Bey (bilahare Umumi Harp esnasında fırka ve kolordu kumandanlıklarında büyük hizmetleri geçmiş ve mirlivalığa [tümgeneralliğe] terfi etmiş olan İsmail Fazıl Paşazade Ali Fuad Paşa*) kumandası altında mütemadi talimlerle meşgul oluyordu.

8. Kolordu, Sina Çölü'nün durumunu göz önüne alarak orduya ve daha doğrusu seferi kuvvete, Kanal'a doğru hareket emri verilmeden evvel, çöl dahilinde geriden ileriye doğru menzil teşkilatı yapmak gerektiğini pek güzel takdir etmiş ve "Çöl Menzil Müfettişliği" adı altında bir müfettişlik kurarak, bunun başına 23. Fırka Kumandanı Erkânıharp Kaymakamı Behçet Beyi geçirmişti. Gerek 1. Kanal Seferi esnasında, gerek ondan sonra 2. seferin hazırlıkları üzerinde çalışıldığı sırada, bütün çölde takdire değer, güzel hizmetleri görülmüş olan Behçet Beyi her zaman için saygıyla anacağım.

Bu çöl menzil müfettişi, çöl dahilinde Birüssebi'den Kanal üzerindeki İsmailiye'ye uzatılacak bir hattın üzerinde olmak ve her biri ötekinden yaklaşık 25 ve nihayet 30 km. mesafede bulunmak üzere menzil noktaları seçmek, her menzil noktasında su sağlamak ve oralara gönderilecek erzakı Birüssebi'de hazır ederek, verilecek emrin ardından bunları menzil noktalarına göndermek, her bir menzil nok-

* General Ali Fuad Cebesoy.

tasında birer hastane kurmak ve kısacası bu asli hat üzerinde menzil tesisleri oluşturmak için hazırlıklarla meşgul olacaktı. Bundan başka, Kalat-ül Nahl ve El Ariş noktaları dahi birer esas menzil kumandanlığı noktası durumuna getirilerek, oralarda toplanıp kanala gönderilecek olan yancı kuvvetlerin her nevi erzak ve zahiresinin buralardan gönderilmesine karar verilmişti.

8. Kolordu, seferi kuvvetin büyük kısmının, Birüssebi'de toplanan El Ariş-İbni Cefcâfe genel yönüyle İsmailiye üzerine hareket etmesini, yani sahilden mümkün olduğu kadar uzak olmasını ve El Ariş ile Kalat-ül Nahl'dan hareket edecek ikinci derece kuvvetlerle, büyük kısmın yanlarının güvenceye alınmasını teklif ediyordu. Bu teklif pek uygundu. Bizim esas menzil hattımız denizden o kadar uzak olmalı idi ki; İngilizler, donanmalarının ateşleriyle bu menzil noktalarını tahrip ve apansız yapabilecekleri önemsiz çıkarmalarla bu menzilleri büsbütün mahvedememeli idiler.

Bu umumi fikre göre, von Kress, bizzat yaptığı bir keşif neticesinde Birüssebi, İhlâse, Elhafir, Vadi-i El Ariş, İbin, 1. Elhabra, Cafcafe, 2. Elhabra'yı menzil noktası olarak seçmiş ve burada artezyen kuyuları açtırmaya, önümüzdeki aralık ve ocak aylarında yağacak yağmur sularının birikmelerini sağlayacak bentler inşa ettirmeye, kısacası bir menzil için lüzumu olacak her türlü malzemenin buralarda hazırlanmasına başlamıştı.

8. Kolordu diyordu ki:

Erler ve zabitler için nizami iaşe maddelerinin, çölde nakli ve Kanal önüne kadar götürülmesi mümkün olamayacağından "Çöl Tayını" adını verdiğimiz bir iaşe maddesi listesinin kabulü lazımdır.

Bu liste uyarınca er ve zabitlere çölde verilecek iaşe maddelerinin ağırlığı bir kiloyu geçmeyecekti. Nevileri ise peksimet, hurma ve zeytinden ibaretti. Bütün erler ve zabitler günde yalnız bir matara su sarf edeceklerdi. Bu hesaba göre, 25. ve 10. Fırkalarla bazı gönüllü birliklerin Kanal'a

kadar hareketi için muhtelif birliklerin küçük ve büyük ağırlıklarından başka, yalnız erzak ve su kafileleri oluşturmak üzere 11.000 deveye ihtiyaç olduğu pek ciddi hesaplar neticesinde meydana çıkarılmıştı.

Bütün bu vasıtalara sahip olduktan sonra seferi kuvvet, Kanal önüne geldikten azami dört gün içerisinde ya kanalı geçerek karşı taraftaki İngiliz kuvvetlerini püskürterek kuvvetle Kanal'a yerleşmeli veyahut gerisin geriye dönmeli idi. Zira, Kanal'dan 50 km. mesafede bulunan 2. Elhabra noktasındaki tatlı su birikintisi, seferi kuvveti ancak on gün idareye yeterli olup oradaki suyun bitmesinden sonra seferi kuvvet, Kanal önünde susuz kalacak ve meşhur Beni İsrail felaketinden daha müthiş bir felaket içinde mahv ve perişan olacaktı.

Seferi kuvvetin tamamen Birüssebi'de toplanarak oradan itibaren hep birden kanal üzerine yürümesi imkânı da yoktu. Zira bu toplu kuvvetin erzak ve suyunu develerle oluşturulan menzil kollarıyla bir günde taşımaya imkân yoktu. O halde, taburlarla bataryalar birer günlük aralıklarla birbirlerini takip ederek çölde yürüyüş yapacak ve seferi kuvvet, Kanal'a 25-30 km. mesafede bulunan bir noktada toplantısını tamamlayarak ondan sonra kanalın seçilecek noktalarına doğrudan hücum edecekti.

8. Kolordunun teklifine göre iki kademeye ayrılacak olan seferi kuvvetin aşağıdaki birliklerden oluşması icap ederdi.

1. Kademe:

25. Nizamiye Fırkası, 23. ve 27. Fırkalardan devşirme yoluyla oluşturulmuş bir alay, 5 seri ateşli sahra bataryası, 2 seri ateşli cebel (topu), bir 15 cm'lik seri ateşli obüs bataryası, 1 süvari alayı, 4 hecinsuvar bölüğü (deve üzerinde savaşanların oluşturduğu bölük), miktarları 1.500'e varan gönüllü Arap atlıları, bir anda üç taburu nakledecek kabiliyette köprücü pantonları, 6 istihkâm bölüğü, telli telgraf müfrezeleri ve seyyar hastanelerle,

sıhhiye bölükleri vesaire, hepsi 12.642 nefer, 968 beygir, 328 manda.

2. Kademe:

Topçusu, süvari bölüğü vesair yardımcı birlikleriyle 10. Nizamiye Fırkası.

Şam'a varışımdan sonra Başkumandanlık Vekâletinden aldığım bir telgrafname, Hicaz Askeri Fırkasını da 4. Ordu Kumandanlığının emri altına koymuş ve bu kolu dahi, Kanal Seferine katılmak üzere Suriye'ye getirtmek veya yerinde bırakmak hususlarının seçiminde beni serbest bırakmış olduğundan, alabileceği nizamiye ve gönüllü birlikleriyle beraber Maan'e gelmesini Vali ve Kumandan Miralay Vehib Beye yazmıştım.

İşte Vehib Beyin getirebileceği kuvvet dahi seferi kuvvetin ikinci kademesine ilave olunacaktı. Yukarda arz etmiş olduğum 11.000 deve, yalnız 25. ve 10. fırkalarla onların harp nizamına dahil birliklere mahsus olup, Hicaz Fırkasından seferi kuvvete katılacak birlik için lüzumu olan develer, Hicaz'dan beraber getirilecekti. İngilizlerin resmi raporları, 1. Kanal Seferi esnasındaki kuvvetimizi 40.000 nefer raddesinde gösteriyorsa da, 10. Fırka da dahil olmak üzere bu kuvvet, katiyen 25.000'i aşmıyordu. Seferi kuvvetin 1. kademesi, 8. Kolordu Kumandanı Cemal Paşanın emri altında bulunacak ve 2. kademe Ordu Kumandanlığına bağlı olacaktı.

İşte, Şam'a geldiği zaman Ordunun çöl, Filistin ve Suriye içindeki durumu bundan ibaret bulunuyor ve Kanal Seferi için de 8. Kolordu Kumandanı yukardaki hususları teklif ediyordu. Ordu merkezi olan Şam'da kurulacak bir Umumi Menzil Müfettişliğinin bu uzun menzil hatlarını yönetmeye gücü yetmeyeceğinden, özellikle Filistin dahilindeki vasıtaları toplamak ve orduya sevk ile meşgul olmak üzere Kudüs'te de bağımsız bir Menzil Müfettişliği kurulması, 8. Kolordunun teklifleri arasında bulunuyordu.

Bu teklifleri, pek az değişiklikle tamamen kabul ettim.

Deve ve su sorunu

Ancak 8. Kolordu, seferin yapılabilmesi için gerek duyulan develerin sağlanmasına şimdiye kadar muvaffak olamadığını ve sağlama imkânını da görmediğini üzülerek ekliyor ve yeni ordu kumandanının dikkatini bilhassa bu noktaya çekiyordu. 2000 kadar deve tedarik edebilmiş ve bu hususta her taraftan sayısız engeller karşısında kalmıştı.

Suriye ve Hicaz gibi yüz binlerce, belki milyonlarca devenin mevcut bulunduğu bir bölgede on-on beş bin devenin nasıl olup da sağlanamadığına hayret edenler çok bulunur zannederim. O kimselere şimdiden haber vereyim ki onların zannettikleri gibi değildir. Çünkü, her gördüğümüz deve yük taşımaz ve yük taşıyabilecek develerin miktarı öyle yüz binlere ulaşmaz. 4. Ordunun harp tarihi yazıldığı zaman bütün ayrıntılarıyla belirtilecek olan bu bahisleri lüzumundan fazla açmak istemiyorum. Yalnız şu kadarını söylemek isterim ki, bir ay zarfında yedekleriyle beraber 14.000 deve sağlayıncaya kadar çektiğim sıkıntıların derecesini ben bilirim. Sonuçta başarı bende kaldı ve 8. Kolordunun sefer planında tespit ettiği develer belirli sürede tamamlanabildi. Bu sırada, ta İbn-i Suud'un Necid taraflarından da deve getirtmiş olduğumu söyleyecek olursam, güçlüklerin derecesi anlaşılmış olur zannederim.

Sina Çölü'nde yapmak istediğimiz bu oldukça güç askeri hareketin tek dayanağı su meselesi idi. Bu çölü yağmur mevsiminin dışında, değil umumi kuvveti yirmi beş bini aşacak olan bir seferi kuvvetle geçmek, hatta 1000 neferlik müfrezeyi bile sevk etmek imkânı yoktu. Çölün yağmur mevsimi ise aralık ve ocak aylarından ibaret olduğundan, ya .hareketi bu iki ay içerisinde gerçekleştirmek veyahut ertesi senenin aynı ayına kadar geciktirmek zaruri idi.

Sefer başlıyor

Seferin mutlaka o sene içerisinde gerçekleşmesini, Umumi Karargâh şiddetle talep ediyordu. Dolayısıyla, 8. Kolordu

Kumandanı ile Erkânıharp Reisinin tekliflerini aynen kabul ederek icra vasıtalarını hazırlayıp hareketi yapmaya karar verdim.

Aralık ayının son on günü içinde, seferi kuvvetin 1. kademesini Birüssebi taraflarında toplamaya başladım. Ocak başlarında, Cebelilübnan'ın Zahle kasabasında toplanmasını tamamlamış olan 10. Fırkayı yerinde teftiş ettikten ve doğrudan doğruya ordu karargâhına bağlı olan bu fırkanın kumandanına Kudüs ve Birüssebi üzerine hareket zamanı ve şekli hakkında icap eden talimatı verdikten sonra, ocak ayı başlarında ordu karargâhını Kudüs'e naklettim.

O sırada, Şerif Emir Hüseyin Paşa ile muhabere başlamış ve Emirin oğullarından birisini, yardımcı bir kuvvet ile Hicaz Fırkası Kumandanına katmasını ve hatta bizzat kendisinin kumandayı üzerine alarak orduya katılmasını rica etmiştim.

İlk telgrafa gayet nazikane cevap vermiş olan Şerif Hüseyin, oğullarından Ali Beyi Hicaz Valisi Vehib Bey eşliğinde hareket ettireceğini bildirmişti.

Gerçekten Şerif Ali, Vehib Bey kuvvetiyle Mekke'den hareket etti. Fakat Medine'ye gelir gelmez, babasından aldığı emir üzerine buradan ileriye, Vehib Beye eşlik etmeyeceğini söyleyerek Medine'de kalmış ve Muhafız Basri Paşanın işine karışmaya başlamıştı.

Tespit olunan sefer planı uyarınca seferi kuvvetin 1. kademesi, Ocak ayının 14. günü (1915) Kanal'a doğru hareket etti. Ordu karargâhı dahi, Ocak'ın 15. günü Birüssebi'den ayrılarak, 1. kademenin peşinden ilerlemeye başladı.

Öncü birliğin Birüssebi'den hareketinden sonraki yaklaşık 20. günün nihayetinde, 1. kademenin merkez kolu, kanala 11 km. mesafede bulunan bir noktada tümüyle toplanmış ve El Ariş'ten itibaren Kati istikametine ilerlemekte olan sağ kol daha evvel Kantara karşısına ve Akabe'den Kalat-ül Nahl'a gelmiş bulunuyordu. İkinci kademeyi oluşturan 10. Fırkanın ilk birlikleri 2. Elhabra noktasına yetişmiş, Mekke'den Medine'ye kadar yürüyerek ve ora-

dan Maan'a kadar şimendiferle gelmiş olan Vehib Bey kumandasındaki Hicaz seferi kuvveti de Kalat-ül Nahl'a varmıştı.

Bu 1. Kanal Seferi'ni yapmış olan Osmanlı kuvvetini teşkil eden zabitler ve erlerin gösterdiği çalışmalar ve fedakârlık cidden her türlü takdirlere layıktır. Bin türlü mahrumiyetlere katlanarak toplarını ve özellikle kanalı geçmek için tek vasıtaları olan köprücü kayıklarını bizzat çekerek, 300 km.'lik bir kum deryası içinde nakletmeye çalışarak ilerleyen bu kahramanları saygıyla anmak, benim için en kutsal bir görevdir. Arap ve Türk unsurlarından oluşan orduda en derin bir kardeşlik hissi hâkim oluyor ve herkes diğerinin yükünü hafifletmek için kendisini feda etmekten çekinmiyordu. Arapların büyük kısmının Hilafet makamına karşı en derin hislerle bağlı olduklarına, bu 1. Kanal Seferi en yüce bir örnektir. Araplardan oluşan 25. Fırka ile bütün menzil teşkilatı, vazifelerini cidden canlarını ortaya koyarak yerine getirdiler. Bu his ve emel birliğini sonradan bozmuş olan Şerif Hüseyin hakkındaki öfke ve kinim hiçbir şeyle yatıştıralamayacaktır.

Tam mehtap zamanına tesadüf eden bu sefer esnasında yürüyüşler umumiyetle gece vakti yapılmış olduğundan, ayın solgun ışığıyla yarı aydınlık, uçsuz bucaksız çölün ortasında ileriye, daima ileriye atılmaya çalışan taburların arasında yükselen "Al Bayrak Kahire üzerinde yükselsin!" teranesi, kalbi hüzün ile karışık bir zafer ümidiyle dolduruyordu.

Başkumandanından en son neferine kadar, yalnız 650 gram peksimet ve bir miktar hurma ile zeytinden başka bir şey yemeyen, mümkün olduğu kadar az su içmek için kendini zorlayan bir ordu, emin olunuz ki pek büyük ümitlerle ilerliyordu. Herkeste, Kanal'ın mutlaka geçileceği ve karşı sahilde yerleşileceği ve bu sırada Mısır vatanseverlerinin de ihtilal ederek, İngilizleri arkadan vuracakları kesin kanısı vardı. İngilizlerin kanaldaki savunma vasıtalarının mükemmelliği nedeniyle bu seferin zaferle son bulacağına ben ihti-

mal vermemekle beraber, bütün seferi kuvvete bir başarı imanı verebilmek için, her gece, yol boyunca rastladığım birliklere, pek yakın olan zaferden, bu zaferin yüceliğinden bahsediyordum.

Kanal'a hücum!

Nihayet seferi kuvvetin asli birlikleriyle sağ ve sol kuvvetleri yukarda arz ettiğim mıntıkada toplanmalarını tamamladıktan sonra 2-3 Şubat 1915 gecesi, merkez kolu ile İsmailiye'ye bir baskın hücumu yapılmasına karar verdim. Sağ kol kuvveti Kantara'ya, sol kol kuvveti de Süveyş'e aynı zamanda birer gösteriş baskını düzenleyeceklerdi.

Gece karanlığı basar basmaz, bütün hücum kolları kanal üzerinde kendilerine ayrılan geçit noktalarına doğru yaklaşmaya başladılar ve nihayet fecirden pek az zaman evvel geçiş hareketine başlandı. Bütün ümitlerim İngilizleri gafil avlayarak, hiç olmazsa ilk hamlede beş altı bin neferlik bir kuvvetle İsmailiye'nin güneyindeki kanal kısımlarını elde etmeye yönelikti. Sonradan 10. Fırkayı da çağırmayı, 12.000 neferden ibaret bir kuvvetle Kanal'"ın karşı sahilinde yerleşmeyi ve mümkün olursa İsmailiye'yi elde ederek, batıya, kuzeye ve güneye karşı alınacak müdafaa mevzileri için şehri dört beş gün için elde bulundurmayı öngörüyordum. Bu süre içerisinde 8. Fırkanın yürüyüşünü süratlendirerek, İsmailiye'deki kuvvetin mevcudunu on gün zarfında 20 bin ve ilerisine vardırmayı planlıyordum.

O sırada Mısır vatanseverleri de bu Osmanlı ordusunun İsmailiye'yi zaptetmiş olmasından cesaret alarak ihtilale teşebbüs edecek olurlarsa, işte hiç ümit edilmeyen bir zamanda, en ilkel vasıtalar ve pek az bir kuvvetle Mısır'ın kurtarılması sağlanmış olurdu.

Ordu karargâhının düşman hakkında alabildiği bilgi, düşmanın yalnız Kanal boyunda, 35.000 neferlik bir kuvveti olduğuna ve Mısır'da en az 150.000 neferlik İngiliz kuvvetleri bulunduğuna dair idiyse de, 200 km.'den fazla

bir boya sahip olan Kanal'ın savunması için her noktada bu kuvveti bulundurmak mümkün olamayacağından, eğer İngilizlerin hiç ümit etmedikleri bir noktadan bir baskınla Kanal geçilebilirse, belki de sonuca ulaşılabilirdi.

Ben bu hareketi yalnızca, bir gösteriş fikri ile yapıyor ve Kanal'da kendilerini rahat bırakmayacağımızı İngilizlere anlatmak ve dolayısıyla Mısır'da büyük bir İngiliz kuvvetini bağlamak amacı güdüyordum.

Yoksa en büyük harp gemilerinden tutunuz da zırhlı trenlere, her çeşit savunma vasıtalarına sahip olan İngiliz ordusu gibi faal ve cesur bir ordu tarafından savunulan en az 100 metre genişliğindeki bir kanalın, bizimki gibi, eldeki vasıtaları Kanal önünde ancak dört gün kadar kalabilmesine müsait olan bu 14.000 tüfekli, birkaç cebel bataryası ve yalnız bir tek obüs bataryasından oluşan ve Kanal'ı geçmek için de beş on köprücü pantonundan başka bir şeyi olmayan bir ordu tarafından cebren geçilip zaptedileceğini, ciddi bir biçimde hiçbir vakit hatır ve hayalime getirmedim. Hakikat bu merkezde olmakla beraber gerek karargâha ve gerekse birliklerime öyle kanaatler verdim ki, hiçbir fert bu 1. Kanal Seferi'nin yalnızca bir gösterişten ibaret olduğuna dair hiçbir şey hissetmedi ve herkes azami fedakârlık göstermekten bir dakika geri kalmadı.

Eğer bence, yalnızca şiddetli ve ciddi bir gösterişten ibaret olan bu hareket, olağanüstü bir talih sayesinde başarıyla sonuçlanırsa, bunu da İslamın ve Osmanlı İmparatorluğunun kesin kurtuluşu için hayırlı bir belirti sayarak müteşekkir kalacağımız pek tabii idi.

Hücum kolunun Kanal'a yaklaşma hareketi ne yazık ki biraz gecikmiş olduğundan, pantonların kanala indirilmesiyle geçişe teşebbüs edildiği zaman adeta fecir başlamış ve yaptığımız her şey, İngilizlerin gözleri önünde cereyan etmişti. Hemen geçiş noktasına doğru sevk edilen İngiliz savunma vasıtaları, üç tanesi dışında, pantonlarımızı tamamen tahrip etti ve ilk hamlede karşı sahile geçirebildiğimiz 600 kahraman, takviyeye imkân bulamadığımızdan İngi-

lizler eline esir düştüler. Bu sırada İngiliz zırhlıları, yardımcı kruvazörleri ve zırhlı trenleri ile seferi kuvvetin zayıf topçusu arasında şiddetli bir düello başladı. Öğleye doğru obüs bataryamızın ateşiyle, bir İngiliz yardımcı kruvazörünü tahrip etmiştik. O sırada 10. Fırka da iki alayı ile muharebe mıntıkasına girdiğinden, bu kuvvetten istifade etmek üzere onu da 8. Kolordu Kumandanının emrine vermiştim.

Artık bence durum tamamıyla belli olmuş ve seferi kuvvetin gösteriş amacında tamamen başarı kazandığına ve fakat Kanal'ı geçmek ve İsmailiye'yi zaptetmek imkânının katiyen mevcut olmadığına kanaat getirmiştim.

Ordu karargâhı, Kanal'ın 3.5 km. doğusunda, bir kum tepesi üzerinde bulunuyor ve bütün muharebe, karargâhın gözü önünde cereyan ediyordu. Tayyareler vasıtasıyla karargâhın mevkiini tahmin etmiş olan düşman, harp gemilerinin 24 cm.'lik mermilerinden birçoklarını karargâha hediye etmekten geri kalmamıştı.

Çekilme kararı

Nihayet öğleden sonra saat üçe doğru avcı hattından, yani Kanal'ın doğu sahilinde ancak yedi sekiz yüz metre mesafede bulunan 8. Kolordu Kumandanı Cemal Paşa ile Erkân-ı Harbiye Reisi von Kress Beyi yanıma çağırdım. Benim Erkân-ı Harbiye Reisim ve Harekât Şubesi Reisi Binbaşı Ali Fuad Bey de beraberimde idiler. Daha evvel 8. Kolordu Kumandanından aldığım bir raporda, bugün akşama doğru topçumuzla ateş üstünlüğünü kazanmak mümkün olursa, yarın sabahın erken saatinde zorlu bir hücum ile Kanal'ı geçmeye teşebbüs etmek niyetinin mevcut olduğu bildiriliyordu.

Bu raporu esas alarak, Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi sıfatıyla durumu nasıl değerlendirdiğini von Kress Beyden sordum. Kolordu Kumandanından aldığım raporda teklif olunan fikri tekrar etti. Cemal Paşa da aynı görüşteydi.

— Kanal'ı geçmek için bir daha teşebbüste bulunmak, geçiş vasıtalarının mevcudiyetine bağlıdır. Halbuki şimdiye kadar bana gönderdiğiniz muhtelif raporlara göre pantonlarımızdan ancak üç tanesi kalmış. Yüzerek Kanal'ı geçmek teşebbüsü mümkün olmadığına göre, bu fikrinizi nasıl uygulayabileceksiniz? dedim.

Gerek Cemal Paşa, gerek von Kress, ifademin doğruluğunu tasdik ile beraber, seferi kuvvetin dönmesi lüzumunu teklife cesaret edemiyorlardı. Kanal Seferi'ni iki buçuk aydan beri hummalı bir çalışma ile hazırlamış, bu süre içerisinde hiçbir gün bile en ufak bir istirahat etmeyi düşünmemiş ve bu seferi kendisi için adeta bir ideal edinmiş olan von Kress'in, bugünkü başarısızlık karşısında adeta büyük bir keder ve kaygıya düştüğü ve ölümü tek kurtuluş yolu saydığı görülüyordu. Dedi ki:

— Fakat Paşa Hazretleri, ben zannediyorum ki seferi kuvvetin bugünkü vazifesi, bütünüyle Kanal önünde ölmekten ibarettir.

Onun üzerine gayet sakin bir tavır alarak cevap verdim:

— Evvela şurası güzelce anlaşılsın ki, ben sizleri bir harp meclisi oluşturmak ve alacağım kararın sorumluluklarına katılmanızı sağlamak düşüncesiyle çağırmadım. Ordu kumandanı sıfatıyla emredeceğim harekâtın bütün sorumluluklarını kendimden başka kimsenin yüklenmesine müsaade edemem. Sizi davet etmekten maksadım, birinci hatta bulunan birliklerin genel durumunu ve eldeki araçların yeterlilik derecesini anlamaktı. Verdiğiniz izahat ile anladım ki, artık bir şey yapmak imkânı kalmamıştır. Daha bir gün Kanal önünde kalmak hakikaten seferi kuvvetin bütünüyle mahvolması neticesini verecektir. Bu seferi kuvvet, Osmanlı hükümetinin Suriye ve Filistin'i icap ederse müdafaa için tahsis edebileceği kuvvetlerin azami miktarını teşkil eder. Bu kuvveti her türlü tehlikeden korumak ve onun kudretinden harbin sonuna kadar azami yararlar sağlamaya çalışmak benim için daha büyük bir görevdir. Dolayısıyla bugün akşama kadar mevkilerimizi

muhafaza ederek düşmanla topçu düellosuna devam etmek ve karanlık basar basmaz birlikleri dün akşam terk ettikleri ordugâh mevkilerine kadar geri çekmek ve oradan yavaş yavaş Birüssebi'ye kadar dönmek bence uygundur. Von Frankenberg Bey! Şimdi bu esas dairesinde Ordu emrini yazınız!..

Aldığım kararın mantığa ve durumun gereklerine uygunluk derecesini takdir eden Cemal Paşa ile von Kress ve von Frankenberg, tamamıyla tatmin edilmişlerdi.

Tam o sırada güya ordu büyüklerinin önemli bir şeyi müzakere etmekte olduklarını anlamış gibi, düşman, küçücük grubumuzun önüne, arkasına, sağına, soluna mermilerini düşürmeye başladı ve bizi yer değiştirmeye mecbur etti. Nihayet Ali Fuad Beyin alelacele yazdığı emri imza ettim ve Cemal Paşa ile von Kress Bey yine birinci hatta gittiler. Biz de akşama kadar ordu karargâhında bekledik.

Başarısızlığın, birlikler üzerinde pek fena bir kötü tesir bırakmamasını sağlamak için bazı tedbirlere yönelmek lazımdı. Onun üzerine bir ordu emri neşrederek, bütün birliklerin vazifelerini pek namuslu ve yurtseverce yerine getirmiş olduklarını ve bu defaki hareketimizin amacının, Kanal'a keşif taarruzunda bulunmak ve düşmanın mevcut vasıtalarının durumunu ve bu vasıtalara karşı Kanal'ı cidden zaptedebilmek için bizim ne gibi vasıtalara sahip olmamız gerektiğini anlamaktan ibaret olduğunu ve bu amaca tamamen ulaştığımızı; dolayısıyla artık boş yere can kaybına uğramaktan ise, mükemmel vasıtalar sağlamak üzere çöl dışına dönmenin daha doğru olduğunu ve bu hale göre, geliş sırasında gösterilen fedakârlığın, dönüş sırasında da aynen gösterilerek malzememizden en önemsizinin bile elden çıkmasına meydan vermemenin namus görevi olduğunu bildirdim.

15 Ocak 1915'te Kanal'a yönelerek Birüssebi'yi terk etmiş olan ordugâh, tam bir ay sonra, 15 Şubat 1915'te tekrar Birüssebi'ye dönmüştü.

Sonuç

Kanal ile Birüssebi'ye aşağı yukarı aynı mesafede bulunan İbin noktasından Kanal'a kadar, hiçbir menzile henüz telgraf hattı uzatılmamış olduğundan, Umumi Karargâh bir hafta müddetle benden hiçbir haber alamamış ve pek çok merak içinde kalmıştı. Ne yazık ki bir münasebetsizin verdiği bir yalan havadisi doğru zanneden ve çölde telgraf hatları kurmakla uğraşan ordu telgraf müdürünün lüzumsuz telaş ve acelesi neticesi olarak İsmailiye'nin zaptedildiği havadisi, ta İstanbul'a kadar iletilmiş olduğundan peşinden gelen aksi havadisin pek fena tesir uyandırdığını anlamıştım. Bununla beraber, asıl amacın keşif taarruzundan ibaret olduğuna vesaireye dair Ordu Karargâhının her tarafa gönderdiği genelge, üzüntülerin son bulmasına bir hayli yardım etmişti.

Gerçeği söylemek lazım gelirse, bu Birinci Kanal Seferi'ni gerçekleştirdiğimiz zaman, kimse Kanal'ın nasıl geçilebileceğini bilmiyordu. Böyle bir taarruzi keşif yapmaya cidden muhtaçtık. Kesinlikle hücum ile geçilmesi zorunlu olan Kanal'ı geçmek için ne gibi vasıtalar ister? Düşman harp gemilerinin gözü önünde bu geçiş hareketi yapılabilir miydi? Hiç olmazsa doğu sahilinde kuvvetle yerleşip uzun menzilli toplarla Kanal'dan nakliye ve tüccar gemilerinin geçişini engellemek mümkün olmaz mıydı? Bizim için en yararlı biçimde uygulanacak plan bu değil midir?

İşte bu suallere cevap verebilmek için bu keşif taarruzu cidden zorunlu idi ve bu sayede hem durum gereğince anlaşıldı, hem de İngilizler Çanakkale taarruzunu, bizim bu teşebbüsümüzün neticelerini beklemek üzere geri bıraktılar. Bundan başka da Mısır'da hiçbir zaman 250.000 neferden az kuvvet bulundurmamak mecburiyetinde kaldılar.

Bu değerlendirme açıkça gösterir ki, Birinci Kanal Seferi kendisinden beklenen maksatları tamamen sağlamış; dolayısıyla sarf olunan emekler boşa gitmemiştir. Kanal önünden geri çekilirken, Ordu Karargâhında Harekât Şube-

si Müdürü Binbaşı Ali Fuad Beye, asıl kanal seferinin yapılması için ne gibi kuvvetlere, ne cins topçu malzemesiyle sair fenni malzemeye muhtaç olduğumuza dair* bir direktif verdim ve bu esas dahilinde ayrıntılı bir rapor hazırlanmasını emrettim. Birliklerin arkasını almak fikriyle İbin noktasında kaldığım dört beş gün zarfında Ali Fuad Bey layihasını tamamladı. Erkân-ı Harbiye Reisiyle birlikte bir daha inceleyerek üzerinde uzlaştıktan sonra bana verdiler. Ufak tefek değişiklikler ile tasdik ettiğim bu layihayı şimdi yanımda olmadığı için buraya koyamadığımdan ne kadar üzüntü duyuyorum.** Eğer onu yayımlayabilmiş olsa idim, bu taarruzi keşiften ne kadar yararlar sağlamış olduğumuzu, İngiliz Erkân-ı Harbiyesi pek güzel anlar ve kahraman esirlerimizi Kahire sokaklarında teşhir etmek ve yayımladığı raporda, resmi bir lisana yakışmayacak adice sözlerle orduyu küçük düşürmeye kalkışmak gibi bayağılıklarda bulunduğu için belki haya ederdi. Fakat inşallah İstanbul'a dönersem, eserimin bütün bu noksanlarını tamamlamaya çalışacağım.

Birinci Kanal Seferi esnasındaki kayıplarımız aşağıda gösterilmiştir.

	Şehit	*Yaralı*	*Kayıp*
Zabit	14	15	15
Er	174	366	712

İngilizler resmi raporlarında bizim kayıplarımızı aşağıdaki gibi gösteriyorlar:

1000 şehit, 2000 yaralı, 650*** esir.

Gerçek kayıplarımızla İngilizlerin iddiaları karşılaştırılınca İngiliz raporunun yanlışlığı ortaya çıkar.

* Cümlenin akışına göre, "muhtaç olduğumuzu belirlemesi yolunda." (A.K.)

** Cemal Paşanın bahsettiği bu layiha, Orgeneral Ali Fuad Erden'in "Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları" adındaki eserinin 1. cildinin 53-58. sayfalarında aynen yayımlanmıştır.

*** Kitabın 1919 tarihli baskısında bu rakam 150'dir. (A.K.)

Gazze Savunmalarına Kadar Gelişmeler

Kanal'dan dönerken bundan sonra çölde neler yapılmak lazım geleceğini tamamıyla tespit etmiş olduğum gibi, çölün nasıl işgal edileceğini de düşünmüştüm. Kesin sonuç alınacak kanal seferi için çölde yapılacak işler, yalnızca menzil teşkilatından ibaretti. Menzil noktalarındaki teşkilat ne kadar mükemmel olursa olsun, aralarında güvenli bağlantı yolları olmadıkça, bu teşkilatın devam ettirilmesine ve Kanal önünde mühim bir ordunun uzun müddet barınabilmesine imkân bulunamayacağından, Birüssebi'den itibaren İsmailiye'ye doğru çölde her türlü araba ve otomobillerin geçişine uygun ve menzil noktalarını birbirine bağlayan bir şose yapımı ve bu şoseye paralel ve yine aynı yönde bir de demiryolu oluşturulması öncelikle göz önüne aldığım bir mesele idi.

Bu şose ile şimendifer işinden başka, her menzil noktasında su kuyuları kazmak, hastane, ambar vesaire gibi menzil binaları inşa etmek icap ederdi. İşte bütün bu inşaat için 40-50.000 amelenin çölde çalıştırılmaları zorunluydu. Fakat, eğer bu amele postaları savunmasız bırakılacak olursa, seyyar ve cesur İngiliz süvari ve hecinli müfrezeleri tarafından her zaman rahatsız edilecekleri şüphesiz olduğundan, çölü pek güvenilir bir biçimde kuvvetle işgal etmek gerekiyordu. O halde çölün muhtelif noktalarına konulacak olan bu müfrezelere kumanda etmek ve doğrudan doğruya Ordu Karargâhına bağlı olmak üzere bir "Çöl Kumandanlığı" kurulması lüzumuna karar verdim ve bu kumandanlığı von Kress Beye teklif ettim.

Kanal Seferi'ni kendisi için bir ideal edinmiş ve çölün güçlükleriyle mücadele etmeyi en büyük teselli kaynağı saymış olan von Kress, teklifimi tereddüt etmeden kabul etti. Bu suretle çölde, birbirlerine bağlı olmayan iki teşkilat vücuda getirildi ki; birisi yalnızca menzil müesseselerinin ve yollarının inşasına memur olan Çöl Menzil Müfettişliği ve diğeri bu inşaatı düşman tecavüzlerinden korumaya ve ara sıra Kanal'a kadar keşif kolları göndererek düşmanın teşebbüslerinden sürekli haberler toplamaya memur Çöl Kumandanlığı idi.

Çöl Kumandanlığının merkezi şimdilik İbin'de bulunacak ve başlıca müfrezeler İbin, El Ariş ve Kalat-ül Nahl noktalarına konulacaktı. Çöl Menzil Müfettişliği karargâhı da Birüssebi'de bulunacaktı.

Bu örgütlenmeyle ilgili emir ve talimatı verdikten sonra Birüssebi'ye ve oradan Kudüs'e döndüm. Üç dört gün sonra 25. Fırka ile 10. Fırka Birüssebi'de toplanmış olduğundan, birliklerimin hiçbir felakete uğramaksızın çölü geçip, Kanal'a kadar gittiklerini ve burada bir muharebe vererek yine selametle Birüssebi'ye dönmüş olduklarını ispat için Kudüs'te bulunan müttefik ve tarafsız devletler konsoloslarını da davet ederek, onların önünde birliklere bir geçit resmi yaptırdım. O zaman henüz harbe dahil olmamış olan İtalya'nın konsolosu da hazır bulunuyordu.

İftihar ederek söyleyebilirim ki, iki ay devam eden bu Birinci Kanal Seferi'nden dönmüş olan birlikler, çölde hiçbir döküntü vermemişlerdi. Kanal önündeki muharebede şehit olanlarla Kanal'ı geçerek düşman eline esir düşenlerden başka hiçbir nefer geride kalmamış ve susuzluktan, açlıktan dolayı kötü durumlara düşen hiçbir kimse görülmemiştir. Menzil kolları vazifelerini o kadar ciddiyetle yerine getirmişlerdir ki hiçbir menzil kolunun, öngörülen noktaya, belirlenmiş hareket cetvelinde gösterilen saatten sonra girdiği görülmemiştir. En mühimi şudur ki, hepsi Suriyeli ve Filistinli Arap erlerinden oluşan bu menzil kollarındakilerden hemen hiçbirinin firar ettiği veyahut bir ihanete teşebbüs ettiği olmamıştır.

Diğer kumandanlıklar

Çöl kumanda ve menzil işlerini yukarda arz ettiğim yolda düzenlediğim gibi, uzunluğu çok fazla olan ordu mıntıkasında da emir ve kumanda işlerini aşağıdaki gibi tespit etmiştim:

Kudüs ve Akkâ sancaklarını kapsayan Filistin mıntıkasına "Kudüs Mıntıkası Kumandanlığı" adını vererek bu kumandanlığa 8. Kolordu Kumandanı Cemal Paşayı tayin ettim.

Gazze ve Birüssebi kazaları bu mıntıkadan hariç bulunacak ve Çöl Menzil Müfettişliğine tabi olacaklardı.

Beyrut vilayetinin orta ve kuzey kısımları ile Suriye, Halep ve Adana vilayetlerinin oluşturdukları mıntıkadaki askeri birlikte kumandanlığını, "Dördüncü Ordu Kumandan Vekili" unvanıyla 13. Kolordu Kumandanı Fahri Paşaya verdim. Ordu karargâhını ise Kudüs'te kurarak, yalnızca İkinci Kanal Seferi hazırlıklarıyla meşgul olmaya karar verdim.

8. ve 10. Fırkalar doğrudan doğruya orduya bağlı bulunuyorlardı.

İşte 1915 senesi şubat sonlarında 4. Ordunun genel durumu böyle idi. Düzenlediğim, İkinci Kanal Seferi için muhtaç olduğumuz asli ve yardımcı birliklerle her nevi malzeme ve cephanenin cins ve miktarına ilişkin ayrıntılı raporu, Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi von Frankenberg Beye vererek İstanbul'a gönderdim. Osmanlı Umumi Karargâhı, raporumu aynen kabul etmiş; ve fakat bu mühim teşebbüs için birçok Alman topçu birlikleriyle fen birlikleri istemekte olduğumdan, Alman Umumi Karargâhı bu işe gereken önemi vermedi ve boş yere, pek çok zaman kaybına yol açtı.

Arap liderleriyle temaslar

Ordu karargâhını Kudüs'te kurduktan sonra en önemli uğraşım, Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa ile İbn-i Reşid ve İbn-i Suud gibi Arap ileri gelenlerini bu harp boyunca,

halife ordularına azami yardım yapmaya teşvik etmek noktasına çevrilmişti.

Her biri ile haberleştim. Bu haberleşme sırasında bilhassa Şerif Hüseyin Paşadan* aldığım mektupları yayımladığım zaman, bu zatın ne kadar iki yüzlü olduğunu bütün İslam âlemi anlayacaktır. Emir İbn-i Suud** gerçi doğrudan doğruya yardımda bulunmadı. Çünkü İngilizlere pek yakın olduğundan ona büyük fenalıkları dokunabilirdi. Fakat orduya deve göndermek ve özellikle oralara gelen İngiliz kumaşlarının Suriye'ye ihracına müsaade etmek gibi pek kıymetli yardımlarda bulundu. Emir İbn-i Reşid ise, seferin ta sonuna kadar Hilafet Makamına kuvvetle bağlı ve namuslu bir Müslüman olduğunu ispat etti. Şerif Hüseyin'in yaptıklarını daha sonra hikâye edeceğim.

O sırada Bingazi'ye geçmek üzere İstanbul'a gelmiş olan Enver Paşanın kardeşi Nuri Beyi,*** Beyrut'tan bir kaçakçı kayığı ile yerine gönderdim.

* Osmanlı Devletinin "Paşa" unvanını verdiği ve 1908'de Mekke Şerifliğine atadığı Hüseyin, Peygamberin Hz. Ali ile evlendirilen kızı Fatma soyundan geldiği varsayılan Haşimi ailesindendi. Kasım 1916'da kendisini "Arabistan Kralı" ilan etti. Fransa ve İngiltere, bölge üzerindeki planları dolayısıyla bunu onaylamadılar. Uzun pazarlıklar sonucu, Ocak 1917'de "Hicaz Kralı" ilan edilecekti. Daha sonra oğlu Ali ile birlikte Kıbrıs'a sığınacak, Irak Kralı olan oğlu Faysal İngilizler tarafından zehirlenecek, II. Faysal Irak ihtilalinde yakınlarıyla birlikte öldürülecek, yerine geçen Tallal akıl hastalığı nedeniyle uzun yıllar İstanbul'da tedavi görecek, Haşimi ailesinin egemenliği Ürdün Kralı Hüseyin'le devam edecekti. (A.K.)

** Vehhabi Şeyhi İbn-i Suud, İngilizlerden aldığı yardımla Mekke üzerine yürümüş ve kutsal toprakları ele geçirmişti. Bugünkü Suudi Arabistan, bu topraklar üzerinde kuruldu. Olaylar sırasında İslam büyüklerinin mezarları tahrip edilmişti. (A.K.)

*** Nuri Bey, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti için bir yan cephe niteliği taşıyan Trablus ve Kuzey Afrika kıyılarına gönderilen subaylardandı. Libya kıyısındaki Mısrata cephesinin komutanıydı, rütbesi kaymakamdı (yarbay). Daha sonra "bir şekil düzenlemesi"yle Nuri Paşa olacak; Kafkasya'da birtakım savaşlara girişecek; Türkiye'ye döndükten sonra Killigil soyadını alacak ve işadamı olarak tanınacak; İkinci Dünya Savaşı sırasında "Panturanizm" için Almanlarla işbirliği yapacak; 2 Mart 1949'da Haliç'in Sütlüce kıyısındaki askeri araç gereç yapan fabrikasının infilak etmesi sonucu ölecektir. Bkz. A. Kabacalı: *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, İst. 1993, s. 348-353. (A.K.)

Buraya şunu da eklemek isterim ki, Vehib Bey kumandası ile Mekke'den getirtmiş olduğum kuvvet ta Süveyş yakınına ilerlemişti. Dönmeye karar verdiğim zaman bu müfrezeyi de tekrar Maan'a kadar geri çektim. Vehib Bey o sırada 2. Ordu Kumandanlığı ile İstanbul'a gitmiş olduğundan müfrezesini, Kaymakam (Yarbay) Necib Bey kumandasıyla yine Mekke'ye geri göndermiştim. Bunu söylemekten maksadım, Şerif Hüseyin'in ihtilalini, oradaki kuvveti lüzumsuz yere almış olduğuma yorduklarını işittiğim bazı boş kafalılara cevap vermekten ibarettir.

Çanakkale cephesine yardım

O sırada, müttefiklerin donanması Çanakkale'yi zorla geçmeye teşebbüs etmiş ve birçok kayıplar verdirtilerek püskürtülmüştü. O zaman Enver Paşaya yazdığım bir telgrafnamede düşman donanmasının Çanakkale'yi geçmesine katiyen imkân olmadığı hakkındaki kanaatimi açıklamıştım. Bu kanaatimi zannedersem Talât Beye de yazmıştım. Bunları açıklamaktan maksadım, arkadaşlarımın kanaatlerini kuvvetlendirerek onların manevi kuvvetlerini güçlendirme fikrine dayanmakta idi. O sırada emindim ki İstanbul'da herkes düşman donanmasının akşama sabaha Sarayburnu'na vasıl olacağı kanaatinde bulunuyordu. Belki bu kanaat arkadaşlarımın da iman ve kanaatlerini sarsabilirdi. Bunun yol açacağı fenalık her türlü tahminin üstünde olduğundan, verilen kayıpları dışardan görüp değerlendiren bir arkadaş sıfatıyla kendilerine bu kanaatlerimi yazmıştım. Enver Paşa sonradan bana demişti ki, bu açıklamalarımın kanaatlerine uyması yönünden, üzerlerinde olumlu etkileri olmuştu.

Düşmanın bu deniz taarruzundan sonra, bir de karaya asker çıkarmak suretiyle Çanakkale'ye şiddetli bir tecavüzde bulunması ihtimali bulunduğundan, İstanbul civarında yeterince piyade kuvveti toplamaya lüzum gördüğünü belirten Enver Paşa, 8. ve 10. Fırkaların İstanbul'a gönderilmesini rica etmişti. Onu haklı bularak bu iki fırkayı hemen geri gönderdim.

Sonradan düşman Gelibolu Yarımadasına asker çıkarır çıkarmaz, Enver Paşa 25. Fırkanın da İstanbul'a gönderilmesini istedi. Onu da gönderdim. 13. Kolordunun fırkalarından birini Bağdat'a ve diğerlerini de Bitlis taraflarına göndermekliğimi talep etti. Bu talebi de yerine getirdim. Ordu mıntıkası içinde ne kadar seri ateşli top bataryası ve makineli tüfek varsa, hepsinin Çanakkale'ye gönderilmesi emrini de uyguladım. Sonunda öyle bir hale geldim ki; bütün orduda, Adana, Halep, Suriye, Lübnan, Filistin mıntıkalarında ve bilhassa Çölde mevcut birlikler 12 tabura indi ve bütün ordu mıntıkasında, ne bir tek seri ateşli batarya ve ne de bir tek makineli tüfek bölüğü kaldı. Buradaki iki taburun erlerinin hepsi, Suriyeli ve Filistinli Araplardan ibaret bulunuyor ve Türk birliği olarak Şam'da bulunan gönüllü Mevlevi taburu ile ordu karargâhı için Dobruca gönüllülerinden oluşturduğum bir piyade bölüğünden başka hiçbir şey bulunmuyordu.

Arapların ihtilal etmeyecekleri ve kamuoyunun çoğunluğunun hainlere yüz vermeyecekleri hakkındaki kanaatimin kesinlik derecesine, bundan daha büyük bir delil istemez zannederim.

Bundan sonra 1915 senesi bitimine kadar baş gösteren en önemli askeri hadiseler, Ermenilerin kalkıştıkları Zeytun ve Urfa ihtilallerinin düzenli askeri kuvvetler sevkiyle gerektiği şekilde bastırılmasından ibaretti.

1915 senesine, umumi olarak imar ve tahkimat senesi adı verilse uygun olur. Aşağıda açıklayacağım gibi, gerek çölde ve gerek memleket içinde pek çok yollar ve şimendifer hatları inşa olunmuş ve çöl menzil noktaları, her nevi donanıma sahip olarak meydana çıkmışlardı. Bundan başka her türlü ihtimallere karşı Mersin, Toprakkale, Dörtyol, İskenderun sahillerinde tahkimat yapıldığı gibi; Trablusşam, Beyrut, Hayfa ve Yafa'ya karşı yapılabilecek bir düşman çıkarma hareketine karşı Lübnan içinde ve Karmel dağlarıyla gerilerinde ve bütün Filistin'de dört beş hattan ibaret tahkimat vücuda getirilmişti.

Kuşkusuz, İstanbul'a gönderilmiş olan fırkaların yerine, Suriye, Filistin, Halep ve Adana'da birtakım yeni fırkalar oluşturulmuş ve onların eğitimleri de ordunun başlıca işleri sırasına geçmiştir.

İkinci Kanal Seferi hazırlıkları

1915 senesi Ağustos'unda Irak askeri hareketlerinin aleyhimize gelişmekte olduğunu göz önüne alan Enver Paşa, oranın askeri ve mülki idaresini üzerime almaklığımı benden rica etmişti. O sırada Suriye ve Filistin'de Arap ihtilalcilerinin gizli teşebbüsleri meydana çıkmış; Suriye ve Filistin işleri pek ziyade nezaket göstermiş olduğundan, burasını terk edersem, burada daha büyük fenalıklar çıkması ihtimali olduğunu ve eğer bu görüşümü kabul etmezse Bağdat'a harekete hazır olduğumu cevaben bildirdim. Bu görüşleri onaylayan Enver Paşa, Irak mıntıkası umum kumandanlığını Müşir (Mareşal) von Der Goltz Paşaya teklif etti ve teklifin kabul edilmesi üzerine kendisini oraya gönderdi.

Yukarda arz ettiğim gibi 1915 senesi, umumiyetle İkinci Kanal Seferi hazırlıkları ile geçmişti. Bununla beraber, ordunun sarf ettiği gayretler nispetinde Alman Umumi Karargâhının bu sefere ait hazırlıklara pek de önem vermediğini hissettiğimden, bu hususta Enver Paşanın yeterince dikkatini çekmek için kasım ayında İstanbul'a kadar bir seyahate çıktım ve iki hafta kadar İstanbul'da kaldıktan sonra tekrar Şam'a döndüm. Bu seyahatimden pek de büyük bir netice alamamıştım.

İngilizlerle Fransızlar Çanakkale'yi boşaltarak geri çekildikten sonra artık İstanbul'da serbest kalmış olan Enver Paşayı, çölde yaptığım hazırlıkları gözü ile görmek üzere Suriye'ye davet ettim. Paşa, 1916 şubatında Suriye ve Filistin ile Sina Çölünde uzun bir keşif seyahati yaptı ve sonra da kendisiyle beraber Medine-i Münevvere'yi ziyaret ettik. Bu seyahatimiz sırasında, o zamanlar ordu karargâhında bulunan Şerif Faysal da bize eşlik etmişti.

Enver Paşa çöl menzil tesisatından pek memnun olmuştu. Her ne kadar Kanal'ı geçerek İngilizleri Mısır'dan kovmak mümkün olmasa bile, Kanal'ın doğu sahilinde kuvvetle yerleşilebileceğine ve uzun menzilli toplar yerleştirerek kanaldan tüccar gemilerinin geçişinin engellenebileceğine birlikte karar verdik.

O tarihlerde benim en büyük emelim, Şerif Hüseyin'in pek açık biçimde görünen ihtilal eğilimlerinin kesinleşmemesine çalışmaktan ve Şerifi, oğullarından birinin kumandası ile Filistin'e bir yardımcı kuvvet göndermeye ikna etmekten ibaretti. Bu esaslar üzerinde, Şerif Faysal ile sürekli müzakerelerde bulunuyor ve bir taraftan da Şerif Hüseyin ile nazikçe haberleşiyordum. Aşağıda Arap ihtilaliyle ilgili bölümde anlatacağım gibi, bu üzücü çalışmadan hiçbir sonuç elde edemedim ve nihayet 1916 Haziran'ının 2. günü Şerif Hüseyin'in ihtilali karşısında kaldım. Bu ihtilal, Kanal Seferi'ne esaslı bir darbe indirmişti.

Daha Birinci Kanal Seferi'nin hemen ardından, 1915 Mayıs'ında "Manchester Guardian" gazetesinde bir makale okumuştum. Bu makalede deniliyordu ki:

"Doğu Akdeniz Orduları Başkumandanı, Mısır'da pek büyük bir sevkülceyş (strateji) hatası yapıyor. Bu hata, Mısır'ı savunmak için Süveyş Kanalı'nı sulu bir hendek gibi görmek ve İngiliz savunma kuvvetlerini bu hendeğin gerisinde bulundurmaktır.

Oysa bizim için müdafaa olunacak şey, Mısır değil; Süveyş Kanalı'dır. Mısır'ın bizce önemi, Süveyş Kanalı'na batıdan gelecek bir tecavüzü önleyecek geniş bir bölge olmasıdır. Mısır'ın vaziyeti kanala nazaran böylece belirlendikten sonra, kanalı doğudan gelecek bir taarruza karşı savunmak için de Sina Yarımadası'na ve hatta Filistin'e olan ihtiyacımız meydana çıkar. Bizim kumandanlarımız ve idari liderlerimiz, şimdiye kadar Türkleri gayet âciz ve Mısır üzerine saldırmaya gücü yetmez sayıyorlardı. Fakat bu kanaatlerinin ne kadar yanlış olduğu, geçen ocak ayında 15-20.000 neferlik bir Türk kuvvetinin 350 km. boyundaki

Sina Çölü'nü büyük bir düzenlilikle geçerek Kanal önüne gelmiş ve hatta pek ilkel vasıtalarla 600 neferi Kanal'ın beri tarafına geçirmiş olması ile sabit olmuştur.

Türklerin şimdi bize haber verilen hummalı hazırlığı bir iki seneye kadar pek önemli sonuçlar verebileceğinden, o zaman Türkler şimdiki 600 nefer yerine belki 10.000, hatta 20.000 neferlik bir kuvveti cebri bir hücumla Kanal sahiline geçirerek orada kuvvetle yerleşmeyi başarırlarsa bizim Kanal ulaşımımız ne hale gelmiş olur?

Hatta Türkler Kanal'ın batı sahiline geçmeyi başaramasalar bile, doğu sahilinde kuvvetle yerleşerek, uzun menzilli toplar vasıtasıyla Kanal gidiş gelişini engelleyebilirler ki bunun doğurabileceği büyük mahzurları acaba bizim kumandanlarımız neden görmek istemiyorlar? Dolayısıyla biz, kanalın doğuya karşı savunması için Mısır dahilinde kalmayı pek sakıncalı buluyor ve savunma vasıtalarımızın Sina Yarımadasına nakledilmesini zorunlu görüyoruz."

Bu makale beni son derecelerde uyarmış ve bütün 1915 senesi boyunca Filistin'in denizden bir tecavüze maruz kalması ihtimaline karşı, karaya çıkmaya en uygun mevzilerin tahkimi ile meşgul olmama sebep olmuştur.

Ben pekâlâ hesap ediyordum ki; İngilizler Filistin aleyhine karadan bir tecavüz hareketine girişebilmek için, biz nasıl Filistin ile Kanal arasında menzil tesisatı yapmaya mecbur isek, onlar da kanal ile Filistin arasında aynı tesisleri kurmaya ve Kanal'ı şimendiferle Filistin'e bağlamaya mecbur idiler. Bütün 1915 senesi boyunca Kanal'ın doğu sahiline hiçbir İngiliz birliği geçmemişti. Ara sıra seyyar hecinsuvar müfrezeleri, kanala 50-60 km. mesafedeki noktalara kadar geliyor ve fakat birkaç gün sonra tekrar Kanal'ın karşı sahiline geçiyordu.

Şerif Hüseyin'in isyanı

Kantara ve İsmailiye'nin karşısında ve Kanal'ın doğu sahilinde en evvel görülen İngiliz köprübaşı tahkimatı, Ocak 1916 sonlarında görülmüştü ki; Şerif Hüseyin'in ihtilal ya-

pacağına dair İngilizlere yazdığı son mektubun tarihiyle uygun düşmektedir. Bundan pekâlâ çıkarsanabilir ki; İngilizler, Şerif Hüseyin'in ihtilalinden tamamen emin olmadıkça Kanal'ın doğu sahiline geçmeye ve daha doğrusu Filistin aleyhine bir istila hareketi yapmaya karar vermemişlerdi. Onlar pekâlâ emindiler ki; Şerifin ihtilali bizi Hicaz bölgesinde bazı korunma tedbirleri almaya mecbur edecek ve Suriye ve Filistin'e tahsis olunan kuvvetlerimizin dağıtılmasına yol açacaktı.

Bundan başka Şerif Hüseyin eliyle Araplara yapacakları nakdi yardımlar, Arapların bizim aleyhimize ayaklanmasını sağlayacak ve bu da bizim tamamen zayıflamamızla sonuçlanacaktı.

1 Nisan 1916'da ilk fiili yardım olarak, 300 sayılı Alman tayyare bölüğü ve bunu takiben 12 ve 15 Nisan tarihlerinde 10,5 cm.'lik iki Avusturya sahra obüs bataryası Birüssebi'ye geldiler. İngilizler tarafından Kanal'ın doğu sahilinde icra edilmekte olan köprübaşı tahkimatıyla şimendifer vesaire inşaatını bütün ayrıntılarıyla keşfedebilmekliğimize, bu tayyare müfrezesinin pek ziyade yardımı olmuştur.

Şerif Hüseyin'in ihtilali üzerine, Fahri Paşayı Medine Kumandanlığına tayin etmiş ve orada 15-16 tabur piyade ve bir hayli dağ bataryasından oluşan bir kuvvet toplamaya mecbur olmuştum.*

Bütün ruhumla hakkında ebedi bir hürmet ve hayranlık hissi beslemek zorunda bulunduğum Fahri Paşa, her taraftan kendisine düşman unsurlar ve tesirlerle kuşatılmış halde, bu kuvvetle 1916 senesi Haziran ayı başından 1918 senesi Aralık ayı sonuna kadar, tam iki buçuk sene boyunca cidden harikalar yaratarak, o mübarek Peygamber mezarını İngiliz ve Fransız topçuları ve her nevi yardımcı sı-

* Medine Muhafızı ve Kumandanı Basri Paşa ayaklanma başlayacağını bildirince, Dördüncü Ordu Kumandan Vekili Fahri Paşa Medine'ye gönderilmişti. Dindar bir zat olan Fahri Paşa Medine'yi sonuna kadar savunacak; ancak ateşkesten sonra teslim olacaktı. Bkz. Naci Kâşif Kıcıman: *Medine Müdafaası*, İst. 1971. (A.K.)

nıflarla takviye edilmiş olan kuvvetli Şerif Hüseyin birliklerine ve asi Araplara karşı savunmayı başarmıştı. Hatta bu kuvvet 1917 senesi Ekim ve Kasım'ında, yalnız beş altı tabura inmiş ve 1918 Ocak'ında Maan'ın Şerif Faysal tarafından zaptından sonra anavatanla hiçbir bağlantısı kalmamış olduğu halde dahi yine direnerek, mütarekeden üç ay sonraya kadar Medine'yi kudretli elinde muhafaza edebilmiştir.

Medine ve Maan arasındaki şimendifer hattının korunması ve Medine'nin ordu ile bağlantısını sağlamakla görevli 3-5 tabur Türk askerinin gösterdiği kahramanlık ve direnç, her türlü takdirlerin üstündedir. Medine'den Maan'a kadar devam eden 1000 km.'den fazla bu hat üzerindeki müdafaanın ruhu saydığım kimseler: Fahri Paşadan sonra, Medine Muhafızı Basri Paşa, vaktiyle İşkodra Kalesinin savunmasıyla tanınmış askeri şeflerimizden Mirliva (Tuğgeneral) Cemal Paşa (Araplar bu zata –ötekilerden ayırabilmek için– "Cemal Paşa-i Salis" yani "Üçüncü Cemal Paşa" adını vermişlerdi), Miralay Necip Bey ve sonradan Erkân-ı Harbiye Kaymakamı (Yarbayı) Kemal Bey vesaire gibilerdir. Bu bir avuç, asker Şerif Hüseyin evlatlarına kan kusturmuş ve her taraftaki teşebbüslerini kanlı kayıplar verdirerek sonuçsuz bırakmayı başarmıştır. O derecede ki, Mekke'den ta Maan'a kadar bütün Araplar ihtilal halinde oldukları ve sahiller İngiliz ve Fransız müfrezeleriyle takviye olunmuş, Şerifin birlikleriyle tutulmuş bulundukları halde 1916 senesi Haziran'ından 1917 Aralık sonuna kadar Medine'nin Suriye ile bağlantısı kesilmemiş ve trenler az çok düzenli gidip gelebilmişlerdir.

Fakat bir yandan Medine'nin ve bir taraftan Medine'den Maan'a kadar olan birliklerin iaşesi, cephanesi vesairenin yetiştirilmesi için Hicaz tarafına yönelttiğimiz fedakârlıklar, Sina ve Filistin'e tahsis etmekliğimiz icap eden fedakârlığı yarı yarıya indirmiş ve dolayısıyla Sina cephemizin istediğimiz kadar kuvvetli olmasına mâni olmuştur.

İkinci Kanal Seferi

23 Nisan 1916'da von Kress Beyin 2 tabur piyade, 1 cebel bataryası, bir gönüllü hecinsuvar alayı ile Katıba yönünde yaptığı bir baskın hareketi başarıyla sonuçlanmış ve bir İngiliz süvari alayı, kumandanları ve bütün subaylarıyla beraber esir edilmiştir ki; bu vaka birliklerimizin manevi kuvvetini pek ziyade artırmıştır.

O sıralarda İstanbul'dan 3. Piyade Fırkası ile bir miktar Alman makineli tüfek birlikleri ve 2 Avusturya cebel obüs bataryası daha Sina cephesine gelmişti. İngilizler bu sırada, Kantara ve ilerisindeki bir köprü mevziini daha ziyade tahkim etmiş ve sol yanları daima denize dayanmış olmak üzere Romani kuyularına ve Katıba'ya kadar üç sınıftan (piyade, süvari, topçu) oluşan müfrezelerini ilerletmişlerdi. Burada da İngilizler esaslı tahkimat yapıyorlardı.

Seferi kuvvet kumandanlığını yeniden üzerine almış olan von Kress, birliklerin bu sürekli bekleme yüzünden artık usanmaya başlamış olduklarını ileri sürerek Romani'ye bir taarruz hareketi yapmayı teklif etmişti.

Filistin'i savunmak için kullanabileceğimiz biricik kuvvet olan seferi kuvveti tehlikeye koymamak şartıyla böyle bir harekete onay vereceğimi cevap olarak bildirdim.

Bu İkinci Kanal Seferi'yle görevli kuvvet aşağıdaki gibi idi:

3. Piyade Fırkası (her biri 3 taburlu 3 piyade alayı, bir süvari bölüğü, 2 cebel bataryası, bir istihkâm taburu.)

1 Makineli tüfek taburu (8 bölük),

2 Avusturya obüs bataryası,

10 cm.'lik bir Alman sahra bataryası,

15 cm.'lik bir sahra obüs bataryası,

2 Tayyare topu takımı,

Toplam 10.000 muharip.

1916 senesi Temmuz'u sonunda başlayan bu harekât, Katıba ve Romani önünde seferi kuvvetin uğradığı başarısızlıkla sonuçlandı. Ondan sonra İngilizler, gayet büyük at-

lı ve hecinsuvar birlikleriyle seferi kuvveti adım adım takip ederek El Ariş'e kadar geri çekilmeye zorladılar. Nihayet 16 Aralık'ta El Ariş'i bile boşaltarak eski Filistin-Sina hududu üzerinde bulunan Hanyunus'tan Elhafir hattına kadar çekilmeye mecbur olduk.

İngilizler, şimendifer hatlarını büyük bir hızla inşa ediyorlar ve adeta günde 2 km.'lik demiryolu yapıyorlardı. Nihayet şubat ortalarında Filistin cephesini teftişe gelmiş olan Enver Paşa ve von Kress Beyle görüşerek Gazze-Telüşşeria-Birüssebi hattının kesin savunma cephesini oluşturmasına karar verdik ve mevcut birliklerle bu hattın savunulmasını von Kress Beye verdik.

Bir taraftan Hicaz ihtilali ve bir taraftan Dürzilerle diğer Arapların daima göz önünde tutulması gereken şüpheli halleri, ordu karargâhını Şam'dan ayrılmamak zorunda bırakıyordu.

15 Mart 1917'den itibaren Gazze-Tellüşşeria-Birüssebi hattına çekilmiş olan Osmanlı birlikleri aşağıdaki kuvvetlerle donatılmıştı:

Gazze'de:

27. Fırkaya mensup 79. ve 16. Fırkaya mensup 125. Piyade Alayları ile 2 Avusturya cebel obüs ve 2 Osmanlı seri ateşli sahra bataryası ve 10 cm.'lik Alman uzun menzilli sahra top bataryası, 15 cm.'lik Osmanlı obüs bataryası ve 2 Alman ve 5-6 Türk makineli tüfek bölüğü, hepsi 3.500 tüfek.

Cemame'de:

3. Piyade Fırkası (9 Tabur Piyade, 6 Seri ateşli sahra bataryası, 4 Makineli tüfek bölüğü, 15 cm.'lik seri ateşli bir sahra obüs bataryası) hepsi 5.000 tüfek.

Tellüşşeria'da:

22. Kolordu Karargâhı ile 16. Fırkanın 2 Piyade Alayı ve Fırkaya mensup topçular, hepsi 5.000 tüfek.

Birüssebi'de:

3. Süvari Fırkası (3 alay) hepsi 500 kılıç.

Bunlardan başka, 53. Fırkanın 2 alayı Ramle'ye gelmiş ve bunun yalnız biri Gazze'ye doğru yürüyüş halinde bulunuyordu.

General Murray 1917 Kasım'ında yayımladığı raporda, 1. Gazze Muharebesi esnasındaki Osmanlı kuvvetlerinin aşağıdaki miktara vardıklarını yazıyor:

Gazze'de:

3. Piyade Fırkası ile 2. Piyade Alayı, 24 makineli tüfek, 150 mm.'lik 2 Alman ağır sahra bataryasıyla 105 mm.'lik 3

Avusturya sahra obüs bataryası, 5 seri ateşli sahra bataryası, hepsi 10.000 tüfek.

Tellüşşeria'da:

16. Piyade Fırkası (hepsi 6.000 tüfek, 16 makineli tüfek, 4 sahra bataryası) ve 3. Süvari Fırkası (dört sahra topu, 4 obüs ve 4 makineli tüfek.)

Ramle'de:

53. Piyade Fırkası.

Kudüs'te:

54. ve 67. Piyade Fırkaları.

Hayfa'da:

27. Piyade Fırkası.

Şurasını gayet kesinlikle belirtelim ki, İngilizler bu kuvvetleri ancak kendi hayal evlerinde tasavvur etmişlerdir. Eğer İngiliz generalinin Osmanlı kuvvetleri hakkında elde ettiği bilgiler hep böyle ise, istihbarat vasıtalarının kendisini pek ziyade aldatmış olduğuna hiç şüphe etmesin. İngilizlerin birinci Gazze hücumunu başarıyla püskürtmüş Osmanlı kuvvetleri yukarıda arz ettiğimiz gibi, toplam 18.000 nefere ancak varabiliyordu.

İngiliz kuvvetlerinin konuşu

İngiliz ordusu ise, yine General Murray'ın raporuna göre, aşağıdaki birliklerden oluşuyordu:

1. Hat Kuvvetleri:

General Sir Philipp Chetwood kumandasında Atlı Anzac Fırkası (Mounted Anzac Division) ile Jeomanry Süvari Fırkası ve diğer bir süvari fırkası ile 53. Piyade Fırkasından ve birçok makineli tüfek bölüğünden,

2. Hat Kuvvetleri:

Hecinsuvar Fırkası ile 52. ve 4. Piyade Fırkaları ve birçok ağır topçu bataryaları ile makineli tüfek bölüklerinden oluşuyordu.

Bu rakamlara göre İngilizler birinci Gazze muharebesinde 3 piyade ve 3 süvari fırkasıyla bir hecinsuvar fırkası-

na sahip oldukları gibi, denizden donanmaları da muharebeye katılıyordu.

İngiliz Doğu Akdeniz Askeri Birlikleri Başkumandanı General Murray, hepsi General Sir Charles Dobell kumandasına verilmiş olan bu kuvvetlerle Gazze-Birüssebi hattına taarruz etmeye karar verdi.

12.000 tüfekten ibaret olan 53. Piyade Fırkası, cepheden Gazze'ye taarruz etmekle ve Anzak ve Jeomanry Süvari Fırkaları ile diğer bir süvari fırkası da; Gazze'yi doğudan çevirerek Gazze ve Cemame grupları arasına girmek ve nihayet Gazze'yi kuzeyden de kuşatarak tamamen savunmasız bırakmakla görevlendirilmişlerdi.

Birinci Gazze Savunması

Taarruzla görevli 1. Hat Kuvveti, 25/26 Mart gecesi ileri harekete başladı. 26 Mart sabah 8'den itibaren de süvari kuvvetleri Gazze'yi her taraftan kuşatarak şehrin her taraftan bağlantısını kesti.

53. Piyade Fırkasının ardından 54. Piyade Fırkasının bir livası (tugayı) ile diğer birkaç alay, daha sabah saat 10'da Gazze üzerine sevk olundular ki; bu suretle Gazze'de bulunan 35.000 tüfeklik Osmanlı kuvvetine karşı, 1,5 piyade ve 2 süvari fırkasından ziyade bir kuvvet gönderilmiş oldu.

Gazze bu hücumlara Türk ve Araplardan oluşan savunma gücünün kahramanlığı sayesinde 24 saat süreyle karşı koydu.

Bu kahramanlar, İngiliz fırkalarına karşı Gazze'nin her karış toprağını adım adım savunarak ve her tepeyi iki üç defa kaybedip ve tekrar alarak direndiler. O gün öğleden sonra Cemame'den hareket ederek İngilizlerin gerilerine doğru ilerleyen 3. Piyade Fırkamız ertesi gün İngilizler üzerinde tesirini gösterir göstermez, İngilizlerin büyük bir düzensizlik içinde çekildiklerini görebildi. Tellüşşeria'dan hareket eden 16. Fırka ile Birüssebi'den hareket etmiş olan süvari fırkası ise bu tesiri şiddetlendirmişti.

Fazla söz sarf etmemek için ayrıntılara girmekten kaçınıyoruz. Yalnız şurasını belirtmeden geçemeyeceğiz ki; 26/27 Mart gecesi Gazze'ye birçok imdat birliklerinin gelmiş olduğunu, İngiliz generali, resmi raporunda ima ediyorsa da, 27 Mart sabahı İngilizler çekilmeye başlayıncaya kadar, Gazze'ye bir tek nefer bile girmemiştir.

Birinci Gazze savunması, Osmanlı kahramanlık tarihinde pek özel bir yer alacak cengâver bir hadisedir ve işte bu bir avuç kahramanın o günkü direnişidir ki, İngilizleri bu hat üzerinde 27 Mart 1917'den 1917 Kasım'ına kadar sekiz ay durmaya ve bu cepheye 9 piyade ve birçok süvari fırkası ile 2 hecinsuvar fırkası göndermeye mecbur etmiştir.

Gazze grubu savunmasının en büyük kahramanı, 125. Piyade Alayı Kumandanı Binbaşı Hayri Efendidir. Son derece özgeci olan ve dış görünüşü hiçbir şey belli etmeyen bu seçkin insan, en güç durumlar sırasında direnç ve soğukkanlılığını koruyarak sırası ile başına geçtiği alayın taburları ile "Mantartepe" diye tanınan bir tepeyi iki defa İngilizlerin elinden almış; üçüncü alışından sonra ise bir daha bırakmamıştır. Bu hücumlar sırasında Alman makineli tüfek bölüğü kumandanlarından Teğmen Cordier dahi son derece kahramanlık göstererek can vermiş ve özellikle Avusturya bataryaları kumandanı olan Yüzbaşı Şövalye von Truschkowski, en seçkin kahramanlara layık bir biçimde top başında vefat etmiştir.

İngiliz Generali Murray resmi raporunda, bizim kayıplarımızı 8.000 yaralı ve şehit olarak gösteriyor ki; Gazze'de bulunan bütün kuvvetimiz, hatta aşçı, hastabakıcılar ve seyis gibi muharip olmayan kimseler bile hesaba katılsa, yine bu miktara çıkamayacağından, General Murray'ın bu rakamı nereden çıkarmış olduğunu bir türlü anlayamıyordum. Gerçekte ise, bizim kayıplarımız aşağıdaki gibi idi:

	Şehit	*Yaralı*	*Kayıp*
Subay	10	12	14
Er	276	744	571

İngilizlerin kayıpları ise, kendi itiraflarına göre, 4.000'dir.

Buna göre Gazze kahramanlarından her biri, bir İngiliz neferi öldürmüştür demek olur.

27 Mart akşamüzeri Şam'dan hareket ederek 28 Mart sabahı Tellüşşeria'ya ve oradan Gazze'ye geldim. Muharebede kahramanlıkları görülen subay ve erleri ödüllendirerek Kudüs'e döndüm.

Von Kress'in karşı taarruz teklifi

İki gün sonra bizim cepheye 16. Fırkanın bazı kısımları katılmıştı. İngilizlerin 27 Mart akşamı pek perişan bir halde kendi siperlerinden çekilmiş olmalarını, İngilizlerin manevi kuvvetlerinin bozukluğuna alamet sayan von Kress, 3. ve 16. Fırkaların bazı kısımları ile İngilizlerin yanlarına bir taarruz yapılmasını teklif etti.

Başarıdan elde edilecek menfaatlar pek büyük olmakla beraber, başarısızlık halinde artık Filistin ve Suriye'yi savunacak bir kuvvet elde kalmayacak ve her iş halledilmiş olacaktı. Biz, bu gibi tehlikeli talih ve tecrübe oyunlarından diğer cephelerimizde şimdiye kadar pek çok zararlar görmüş olduğumuzdan, şimdi aynı tecrübeyi, kendi cephemde tekrar etmeyi hiç istemiyordum. Benim için o zamana kadar amaç, Sina Çölü içinde seferi kuvveti bir tehlikeye koymamaktı. Çöl ile imar edilmiş bölgenin hududu olan Gazze-Birüssebi cephesine çekildikten sonra aldığım karar ise, bu cepheyi katiyen bırakmamak ve Osmanlı kuvvetlerinin hepsini bir hat üzerine yığarak, İngilizlerin buna tecavüz edebilmelerine kesinlikle engel olmaktı. Bu hattın en büyük faydası, sağının denize, solunun çöle dayanması ve herhalde çevrilmesi imkânının bulunmaması idi. Bundan başka, bu hat elimizde kaldıkça İngilizler daima çöl içerisinde kalacak; biz ise az çok imar edilmiş sayılabilen yerlerde bulunacaktık.

Kısacası, Gazze-Birüssebi hattı elimizde bulundukça, İngiliz ve Arap cepheleri arasında birlik sağlamak mümkün olamayacaktı. Dolayısıyla, bu cepheyi tehlikeye koyabilecek

hareketlerden kaçınmak, en akıllıca bir strateji idi. Bu görüşlere dayanarak von Kress'in taarruz teklifini reddettim.

İngilizlerin harp hilesi

İngilizlerin on beş yirmi güne kadar ikinci bir Gazze taarruzu daha başlatacaklarına hiç şüphe yoktu. Dolayısıyla, geriden gelen kuvvetlerle cephemizi takviye ederek bu ikinci taarruzu da başarıyla püskürtmeye çalışmak bizim için zorunluydu. Son zamanda elimize geçen kuvvetlerle Gazze-Tellüşşeria arasını, ufak tefek kesintiler dışında, kesintisiz bir hat halinde tahkim etmiştik.

İngilizler ikinci taarruzlarına bir hile ile başlamak istediler. 14 Nisan günü Tellüşşeria'daki telsiz telgraf merkezimiz, bir İngiliz telsiz telgrafını çalmıştı. Bu şifreli telgrafname bizim telgraf zabitimiz Teğmen Stiller tarafından hallolundu. İngiliz Doğu Ordusu Kumandanlığı tarafından Filistin İngiliz Doğu Ordusu Kumandanlığına hitaben yazılmış olan bu emirde, 17 Nisan günü Gazze'ye bir taarruzda bulunulacağı ve fakat asıl taarruzun karadan yapılmayarak 17/18 Nisan gecesi sabaha karşı, Gazze'nin gerisindeki Askalon mevkiine çıkarılacak bir piyade fırkası tarafından, Gazze'nin gerilerine yöneltileceği ve işte o zaman cepheden dahi taarruza başlamak gerekeceği bildiriliyordu.

Önce doğru olduğundan şüphe etmek istemediğimiz bu haberin, bizi, ihtiyatlarımızın yerini değiştirmeye mecbur etmek maksadıyla girişilmiş bir hileden ibaret olacağı kanısına vardık ve cephedeki kuvvetin genel düzenine katiyen dokunmayarak yalnız bir ihtiyat tedbiri olmak üzere, Yafa gerilerinde bıraktığım ufak bir müfrezeyi, Askalon yönüne göndermekle yetindim.

Birinci Gazze Muharebesi'nden İkinci Gazze Muharebesi'ne kadar geçen 24 gün içerisinde bize katılan kuvvet, 3. Fırkanın ancak 2.000 tüfeğe sahip iki alayı idi. İngilizler ise Birinci Gazze Muharebesi'ne katılmış olan piyade ve süvari fırkalarının kadro noksanlarını tamamlamakla bera-

ber, 74. Piyade Fırkasını da cepheye sevk etmişler ve dolayısıyla 4 piyade ve 4 süvari fırkasından oluşan önemli bir kuvvet toplamışlardı.

İkinci Gazze Savunması

17 Nisan sabahı başlayan şiddetli İngiliz taarruzu, yine Gazze ile onun solundaki 53. Fırka cephesine çevrilmişti. O cepheye düşen kuvvetin altı yedi misli bir kuvvetle yaptıkları bu hücum sırasında, İngilizler 8 tank kullanmışlar ve İngiliz donanması da muharebeye katılarak Gazze'yi bir ateş ve demir yağmuru içinde boğmaya çalışmıştı.

Muharebe 17, 18 ve 19 Nisan günlerinde son derece şiddetle devam etmiş ve İngilizler cephemizi yarmak için bütün güçlerini harcamaktan geri kalmamışlardı. Fakat Türk neferinin gözüpekliğinin İngilizlerinkine üstün olduğu bu defa da sabit olmuş ve İngilizler, hücum ettikleri cephedeki Türk kuvvetlerinin umumi mevcuduna hemen hemen eşit miktarda ve 7.000'den fazla ölü ve yaralı verdikten sonra, 19 Nisan akşamüzeri eski siperlerinin gerisine çekilmeye mecbur olmuşlardı. Hücuma katılan 8 İngiliz tankından üçü cephemiz önünde ve hatta siperlerimiz içinde kalmıştı. Osmanlı kahramanlık tarihini süsleyecek derecede yüce olan bu üç günlük savunmanın tarihi, böyle iki satırla hikâye edilecek şeylerden değildir. Bu hususta tafsilatı başka fırsatlara bırakarak bu ikinci Gazze savunmasının sonuçlarından bahsetmek isterim.

İngilizler, hiç ümit etmedikleri halde yedikleri bu şiddetli darbenin tesiri altında adeta alıklaşmışlardı. Her zaman, doğru harp raporları yayımladıklarını iddia eden İngilizler bu defa gerçeğe hiç uymayan, pek belirsiz ifadeli kısa raporlarla yetinmeye mecbur olmuşlardı. Fakat Çanakkale başarısızlığına bir de Filistin başarısızlığı eklemenin, İngiliz nüfuzunun Doğu'da ebediyen düşmesini kabul etmek demek olacağını pek güzel takdir eden İngilizler, 1917 sonbahar ve kış mevsimlerinde kesinlikle başarıya ulaşacak bir

hücum daha yapmak için, bu ilkbahar ve yaz mevsimlerini eksiklerini tamamlamakla geçirmeye karar verdiler. Gazze önünde ilk defa mağlup edilmiş olan General Murray'ı değiştirerek yerine son derece çalışkan ve Batı cephesinde pek ihtiyatlı olarak tanınmış bulunan İngiliz Generali Allenby'i tayin ederek göndermişlerdi. General Allenby, bu cepheye tayin edildiği zaman, her Türk neferine karşılık en az dört İngiliz neferi toplamadıkça hücumu tekrar etmeyeceğini söylemişti.

İngiliz kibir ve inadının bu kararı vereceğine hiç şüphe etmiyor, Filistin cephesinin son derece kuvvetlenmesi ve tahkimi için her türlü vasıtaya başvurmaktan geri durmuyordum. Filistin cephesine ne kadar kuvvet tahsisi gerekeceğine, cephedeki fırkaları zaman zaman değiştirmek için gerilere doğru nerelere kaç fırka yerleştirmenin uygun olacağına ve her türlü ihtimale karşı Suriye'de veya Halep'te ne kadar kuvvet bulundurmanın zorunlu olacağına dair umumi karargâha uzun uzadıya açıklamalarda bulunmuştum.

Mayıs 1917 sonlarına doğru Başkumandanlık Vekâletinden bir telgraf aldım. Bu telgrafta deniliyordu ki:

"General Falkenhayn, Halep üzerinden Musul ve Fırat vadisine doğru bir inceleme gezisi yapmakla tarafımdan görevlendirilmiştir. Bu seyahatteki maksadı gizlemek için Kudüs'e kadar gelip sizi ziyaret etmesini de kendisine tavsiye ettim. Kolaylık gösterilmesini ve iyi şekilde kabulünü rica ederim."

Filistin ve Suriye sahnelerinde ortaya çıkmasıyla pek uğursuz olaylara sebep olan General Falkenhayn'ın, Osmanlı İmparatorluğuna ne büyük fenalıklar yapmış olduğu hakkında aşağıdaki açıklamalarının ve ileri süreceğim görüşlerin daha kolaylıkla anlaşılabilmeleri için, evvela 1917 yılı Mayıs ayında Osmanlı harp cephelerindeki genel durumu anlatmayı uygun gördüm:

Cephelerin genel durumu

Kafkas cephesi: 1917 başlarında Rusya'da baş gösteren ihtilal, bir taraftan Erzincan ve Trabzon'a ve diğer taraftan Bitlis'in beri taraflarına kadar Doğu Anadolu vilayetlerimizi istila etmiş olan Rus ordusunun düzenini tamamen bozmuş ve hatta nisan içinde Mustafa Kemal Paşa kumandasındaki 2. Ordu, Bitlis, Muş ve havalisini Ruslardan geri almayı başarmıştı. Dolayısıyla sözü geçen cephede bulunan

2. ve 3. Ordulardan, daha önemli cepheler için bazı fırkaların ayrılması imkânı vardı.

Irak cephesi: Küt-ül Ammare cephesinde mağlup olan ordumuz, nihayet Bağdat'ı da kaybetmiş ve bir taraftan Kerkük'e, diğer taraftan Hit'e kadar çekilmeye mecbur olmuştu. Bu ordu için, canlanmak ve İngilizleri Irak'tan püskürtmek ümidi katiyen mevcut olmamakla beraber İngilizlerin, Bağdat'tan daha kuzeye ve kuzeybatıya doğru ciddi hareketler yapmaları ihtimali de pek yoktu.

İstanbul ve İzmir civarı: Batı cephesinde hareketlerin cidden önem kazandığı; Romanyalıların tam bir felakete uğradıkları, Gazze önünde İngiliz ordusunun iki defa önemli başarısızlıklara uğradığı, Rus ordusunda büyük bir ihtilalin patlak verdiği bir sırada, İtilaf Devletlerinin Çanakkale veya İzmir'e çıkarma yaparak yeni bir cephe daha açmaya kalkışacakları pek de kabul edilebilir ihtimallerden değildi. Dolayısıyla İstanbul ve İzmir civarındaki kuvvetlerden de, önemli cephelerde yararlanma imkânı vardı.

Galiçya, Romanya ve Bulgar cephelerinde bulunan fırkalarımızın geri alınması zamanı da artık tamamıyla gelmiş sayılabilirdi.

İşte ben, bu durumu göz önüne alarak Osmanlı hükümetinin en nazik ve önemli cephesi olan Filistin cephesinin zaptedilmesi imkânsız bir biçimde takviyesi için yararlanılabilir bütün kuvvetlerin Filistin, Orta ve Kuzey Suriye'ye sevk edilmesini ve bu büyük kuvveti beslemek için yerel vasıtalar kâfi olmadığından Kuzey vilayetlerinden yardım olunmasını şiddetle istemekte idim.*

* Cemal Paşanın hatıratının bu kısmında da, sonradan iptal edilen bir kısım vardır. İlerde de görüleceği üzere, Cemal Paşa, özellikle Falkenhayn'ın Türkiye'de görev alması üzerine meydana gelen olayları kendi şahsi meselesi saymış ve bunları yazmak istememiş; bunların yayımlanmasını daha sonra uygun bulmuştur. Aşağıda aynen vereceğimiz kısım bu hadiselerle ilgili olduğundan, Paşanın bunların yayımlanmasını istemiş olmasını ▷

Halep toplantısı

Haziran 1917'de Enver Paşa Filistin cephesini ziyaret etti. Savunma önlemlerinden dolayı pek ziyade memnuniyet göstermekle beraber, İngilizlerin sağ kol gerilerine bir taarruzda bulunulması hakkındaki fikrinden vazgeçmemişti. Nihayet dedi ki:

— Ben bu sırada başka bir şeyle meşguldüm. Ordu kumandanlarından bazılarını Halep'e davet ettim. Onlarla bu

◁ unutkanlığına verdiğimizden müsveddede silinmiş olan bu kısmı, not halinde eklemeyi yararlı gördük:
"Tam bu sırada, Bağdat'ı geri almak imkânını tetkik için Falkenhayn'ın gönderilmekte olduğu haberini alınca pek büyük bir hayretin tesiri altında kaldım.
Şurasını da ilave etmek isterim ki, İkinci Gazze Muharebesi'nden sonra Umumi Karargâh ile aramızda İngiliz cephesi aleyhine ve mezkûr cepheyi çölden ve sağ cenahtan çevirmek suretiyle bir taarruz icrası hakkında şiddetli bir muhabere cereyan etmiştir. Umumi Karargâh, bu taarruzun vaat ettiği büyük neticeleri nazarı dikkate alarak bu hareketin yapılması hususunda ısrar ediyor; ben ise, böyle tehlikeli bir hareketin muvaffakiyetsizlikle neticelenmesi halinde –ki bu ihtimal bence %90 raddesinde idi– duçar olacağımız felaketi hesap ederek buna itiraz ediyordum. Nihayet, şimdilik Çölde harekât mevsiminin geçmiş olduğundan bahisle önümüzdeki baharda bir daha tetkik edilmek ve o zamana kadar lüzumlu vasıtaları ikmal edilmek üzere bundan, şimdilik vazgeçilmesi noktasında Umumi Karargâhı ikna etmiştim.
Falkenhayn mayıs nihayetinde Kudüs'e geldi. Kendisine Bağdat harekâtından zerre kadar bahsetmedim. Yalnız bizim cephemizde yapılmasını, Umumi Karargâhın muvafık gördüğü ve benim şiddetle aleyhinde bulunduğum taarruz hareketini bahis mevzuu ederek anlattım ve kendisinin de benim fikrime iştirak ettiği cevabını aldım. Ben ümit ediyorum ki, Falkenhayn gibi üç sene müddetle Alman ordularının başkumandanlığını yapmış bir zat, Bağdat'ı geri alma hareketinin öyle zannolunduğu kadar kolay olamayacağını takdir edecek ve bundan vazgeçilmesi rey ve kararında bulunacaktı.
Falkenhayn'ı Sina cephesi ziyaretine gönderdiğim zaman, von Kress'e şifreli bir telgrafname yazarak Bağdat hareketinin büyük müşküllerini Generale gayet açık ve delilli bir surette izah etmesini kendisinden rica ettim. Von Kress, sözle verdiği izahları da kâfi görmeyerek, yazılı bir raporla görüşünü açıklamıştı. Geçende (1919'da) kendisi ile görüşürken, Falkenhayn'ın bu hususi ve mahrem raporu Alman Harbiye Nezaretine göndermiş olduğunu ve bundan dolayı mezkûr nezaret tarafından pek şiddetli takdir edildiğini bana söyledi."

esası konuşmak istiyorum. Fikrim, Bağdat üzerine bir taarruz hareketi yapmak ve Bağdat'ı geri almaktır. 2. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşanın kumandasında bir 7. Ordu teşkil etmek ve bu ordu ile Halil Paşa kumandasındaki 6. Orduyu "Yıldırım Grubu" unvanı altında, bu ordu grubu kumandanlığının emrine verip Bağdat üzerine göndermek emelindeyim. Hangi cephelerden hangi fırkaların alınması gerekeceğini filan, bütünüyle tespit ettim. Yıldırım Grubu Kumandanlığı için de Almanya bize General Falkenhayn'ı verdi. Zannediyorum ki bu görevde başarı gösterebilecektir."

Önce buna karşı hiç sesimi çıkarmadım ve pek çok düşünmeye başladım. Birkaç gün sonra birlikte Halep'e vardığımızda, Kafkas Orduları Grubu Kumandanı İzzet Paşa ile 6. Ordu Kumandanı Halil Paşayı da orada bulduk. 2. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, daha önce Şam'a gelmiş ve Filistin cephesini bizimle beraber ziyaret ederek birlikte Halep'e dönmüştü. Bu dört ordu kumandanının başkumandan vekili başkanlığında toplanması, şimdiye kadar bizde görülmüş şeylerden değildi.

Ben tabii, Filistin cephesinin öneminden ve başkumandanlık vekâletinin her şeyden fazla bu cepheyi takviye edecek çarelere başvurması gereğinden bahsettim ve Bağdat seferini yapmaktansa, Halep'te önemli bir kuvvet toplattırılarak bu kuvvetin ihtiyaç duyulduğu zaman istenilen tarafa sevk edileceğini söyledim ve dedim ki:

— Eğer Halep'te böyle bir ordu toplanacak olursa, şayet Ruslar 2. Ordu cephesini tazyik ederlerse oraya yardım edilebileceği gibi, İngilizler Bağdat'tan Fırat veya Dicle boyunca ilerlemeye yeltenirlerse onlara karşı koymak mümkün olur. Hele en ziyade korktuğumuz bir Adana çıkarması fikrini, İtilaf Devletlerine tamamen terk ettirmiş oluruz. Bu sonbahar için Gazze cephesine bir hücum hazırlığı yaptıklarına hiç şüphe etmediğim İngilizler, Halep'te böyle bir ordunun her ihtimale hazır olarak mevcut olduğunu görürlerse, bu taarruzdan belki de vazgeçmeye mecbur olurlar. Kısacası Bağdat hareketini tehlikeli görüyorum.

Başkumandan Vekili ciddiyetle cevap verdi:

— Umumi Karargâh bu Bağdat hareketine karar verdi. Almanya'dan en gücü yeten bir general aldı. Bundan başka sebükbar (hafif teçhizatlı) ve seçkin 6 Alman taburundan ve birçok makineli tüfek vesaire birliklerinden bir Alman fırkası ile bazı Alman topçu bataryalarının yardımını da sağladı. Dolayısıyla bu hareketten vazgeçmek imkânı yoktur.

Bundan sonra İzzet Paşa söz alarak, hiç olmazsa bir fırkanın olsun Halep'te her türlü ihtimale karşı bıraktırılmasını teklif etti ise de o da ret cevabı aldı.

Yalnız, Bağdat hareketi için o zamana kadar düşünülen fikir, taburları Halep'ten sonra teker teker Fırat boyundan aşağıya doğru indirerek Ramadiye hizalarında toplamaktan ibaret olduğu halde, İzzet Paşanın ve benim ileri sürdüğümüz sakıncalar kabul görerek, Halep'le Cerablus arasında yığınak yapıldıktan sonra, topluca sevk edilmeleri fikri esas itibarıyla benimsendi.*

Stratejik değerlendirmeler

Umumi Harp'e girdiğimizden beri strateji bakımından yapılan hataları gözümün önünden geçiriyordum. Önce Kars'ı zaptetmek fikriyle 1914 yılı Aralık ayında yapılan Sarıkamış taarruzu, Kafkas ordumuzun bütünüyle mahvına sebep olmuş ve bir daha aynı güç ve kuvvetle teşkil edi-

* Cemal Paşanın hatıralarının kendi el yazısı ile hazırlanmış müsveddelerinin bu kısmında şöyle bir not bulunmaktadır:
"Hatıratımın bundan sonrası, General Falkenhayn'ın Osmanlı askeri hizmetine girişi ve bundan sonra meydana gelen elim vakalara ait bahislerdir. Bunlar, benim için büyük ehemmiyeti haiz şahsi meseleler olmakla beraber bazı mütalaalar bu hususları şimdilik meskût bırakmaya beni mecbur ediyor. Tafsilatıyla müsveddesini yaptığım bu bahislerin neşrinden vazgeçtim."
Bu notun üzeri kendi eliyle çizilmiş ve "Yazılmayacak" açıklaması konulmuştur. Ayrıca, nottan sonra el yazısı ile yazıldıktan sonra tamamen iptal edilmiş olan sayfalar üzerine, "Yazılacak" yazılmıştır.

lememiş olan bu ordu, Erzurum'u savunamayarak o önemli mevkiin Ruslar eline geçmesine sebep olmuştu. Sonradan, düşmanın Çanakkale'den çekilmesi üzerine girişilen Erzurum'un geri alınması hareketi –ki Diyarbakır ve Bitlis taraflarında toplanan 2. Ordu ile Erzincan ilerisinde bulunan 3. Ordu tarafından gerçekleştirilmişti– hiçbir faydası olmamakla beraber, Erzincan'ın dahi düşmesine ve düşmanın Sivas ile Erzincan arasına kadar ilerlemesine sebep olmuştu.

Küt-ül Ammare'deki İngiliz ordusunun esir düşmesinden sonra, Irak ordusunun bir kısmının alınarak İran'da fetihlerle görevlendirilmesi, sonunda Bağdat'ın düşmesine sebep olmuştu. İşte şimdi de, Kudüs ve umumiyetle Filistin tehlikede iken, son kuvvetlerimizin Bağdat'ın geri alınmasına tahsis olunması, Kudüs ve Filistin ve belki bütün Suriye'nin düşman istilasına uğramasına yol açacaktı.

Bu ihtimaller fenni bir gerçek kesinliğiyle göz önünde dururken, bu Bağdat tecavüzü fikrinin nasıl olup da Umumi Karargâhta doğmuş olduğuna bir türlü akıl erdiremiyordum.

Bu Halep toplantısını hiç unutmayacağım ve o gün, daha büyük ve kesinlikle ısrar etmediğimden dolayı kendimi affedemeyeceğim. Memuriyet hayatını sırasında istifamı icap ettirecek bir iki hadise meydana gelmiş ise de, bu Halep toplantısı şüphesiz bunların en önemlisiydi. O zaman istifamı düşünmedim değil. Bunu düşünmüş olduğuma İzzet Paşa şahittir. Başkumandan vekilinin Halep'ten ayrılmasından sonra, Filistin cephesini ziyaret etmesi için davet ettiğim İzzet Paşa ile bu konuda uzun uzadıya fikir alışverişinde bulunmuştuk.

4. Ordu mıntıkasının taşıdığı askeri ve siyasi fevkalade önem sebebiyle, bu en nazik zamanda buranın idaresini terke kalkışmamın, memleket için daha büyük felakete yol açacağını İzzet Paşa ısrarla söylemiş ve o vakit, hakkımda pek büyük iltifatlar ileriye sürerek Suriye'yi kesinlikle bırakmamaklığımı tavsiye buyurmuştu.

Fakat bilmiyorum, istifa noktasında ısrar etmiş olsa idim Umumi Karargâhın kararını değiştirebilir miydim? Yoksa bu ısrarımı naza veya muhtemel olaylara karşı sorumluluk korkusuna atfederek fikirlerini takipte ısrar ederler miydi? İkinci ihtimal daha geçerliydi zannediyorum.

Bağdat Seferi hazırlıkları

O andan itibaren Fırat Nehri üzerinde ve bilhassa Carablus'ta bazı hazırlıklarda bulunmaya ve birçok sallar tedarikine girişildi ve Carablus'tan itibaren, Fırat boyunca menzil tesisatı yapılmaya gayret olundu. Kuşkusuz bütün bu hazırlıklar, Filistin cephesinin zararına ve ona ayrılması gerekli olan vasıtaların azaltılması yoluyla yapılıyordu.

İngilizlerin günü gününe takip ettiğim hazırlıklarına göre, ciddi ve yakın bir tehlike içinde bulunduğuna gerçekten inandığım Filistin cephesine, daha geniş fedakârlıkta bulunmak lazım geleceğine dair Umumi Karargâha yaptığım bildirimlerin yeteri derecede tesir etmediğini görünce, belki bir fayda sağlanır düşüncesiyle delilli ve tafsilatlı bir iki telgrafname ile Sadrazam (Talât) Paşaya başvurmuştum.

Telgraflarımın birinde:

"Şimdi Bağdat'ı kurtaralım diye uğraşırken, pek yakın bir gelecekte, Kudüs veya Şam'ı kurtarmakla meşgul olacağımızdan çok korkuyorum!" demiştim.

Sadrazam (Talât) Paşadan cevap olarak aldığım telgrafta:

"Bağdat'ın geri alınması için ciddi teşebbüslerde bulunmaya Meclisi Vükelaca karar verilmiş ve son Almanya seyahatim esnasında bu seferi icra etmek üzere General Falkenhayn'ın Osmanlı hükümeti hizmetine verilmesi tarafımdan rica edilmiş olduğuna göre, şimdi bu teşebbüsün geri bırakılması için benim müdahalede bulunmaklığıma imkân yoktur. Filistin cephesine tahsisini istediğiniz kuvvetler meselesine gelince, bu da ordu kumandanlarının biriyle başkumandan vekili arasında sırf fenni ve mesleki bir ihtilaf olması itibarıyla, bu işe benim karışmaklığımdan bir fayda hasıl olacağını zannetmiyorum (!)" denilmişti.

Sonunda durumu daha geniş açıklamak ve Filistin cephesinin karşı karşıya bulunduğu büyük tehlikeyi bir kere daha sözlü olarak belirtmek üzere Ağustos 1917 ortalarında İstanbul'a gittim. Maksadım, Yıldırım Grubuna tahsis edilen kuvvetlerin Şam ile Halep arasında toplattırılmasını ve hatta bir kısmının Filistin'e gönderilerek her türlü ihtimale karşı Sina cephesindeki kuvvetin yedeğini oluşturmasını ve bu sayede kasım veya aralığa kadar İngilizlerin kati bir hücumu olursa, Filistin cephesinin yarılmasının izale olunabileceğini ve aksi halde istenilirse, ocaktan ve şubattan sonra dahi Bağdat seferi yapılabileceğini, mümkün olursa anlatabilmek ve bu zaman zarfında Fırat menzil hattının pek mükemmel bir biçimde kurulmuş olacağını ispat etmekti.

İstanbul Toplantısı

O zaman "Yıldırım Grubu Kumandanı Müşir (Mareşal) von Falkenhayn Paşa" unvanını almış olan General Falkenhayn ile onun Erkân-ı Harbiye Reisi ve benim Erkân-ı Harbiye Reisimle* Umumi Karargâh Erkân-ı Harbiye Reisi Bronsart Paşanın katıldıkları harp meclisi, Enver Paşanın başkanlığı altında toplandı. Önce, İngilizlerin hazırlıklarına ve ona karşı bizim kuvvetlerimizin haline dair Erkânıharp Reisim Miralay (Albay) Ali Fuad Bey geniş açıklama yaptı. Bu vaziyete göre, ne kadar kuvvete ve ne gibi malzemeye muhtaç olduğumu da ben açıkladım ve dolayısıyla Bağdat seferinden vazgeçilmesinin Osmanlı çıkarları gereğinden olduğunu ileri sürdüm.

Bundan sonra Enver Paşa ile von Falkenhayn arasında Almanca konuşmalar başladı. Tabii bir şey anlamıyordum. Yalnız, konuşmaların bizim Filistin cephesine ait haritalar üzerinde ve ara sıra İngiliz cephesinin gerilerine işaret edilmekte olmasına, bazı askeri tabirlerin Fransızca olarak kul-

* Ali Fuad Erden (sonra Orgeneral).

lanılmasına göre, yine mahut Filistin cephesinde gerçekleştirilmesi bir zamanlar düşünülmüş, benim ısrarım ve muhalefetim üzerine tamamen vazgeçilmiş olduğunu zannettiğim taarruz hareketinden bahsedilmekte olduğunu anlıyordum. Bu fikrin en şiddetli aleyhtarı şimdi Enver Paşa görünüyor ve Falkenhayn böyle bir hareketin pek yararlı olacağını ileri sürüyordu.

Sonradan Enver Paşa tarafından tercüme olunması sayesinde anlamıştım ki, von Falkenhayn, İngilizler Filistin cephesinde bulundukça, Bağdat seferinin yapılması imkânı olamayacağı hakikatini kabul etmiş ve bu bakımdan Yıldırım Ordusuna, önce İngilizler aleyhine şiddetli bir darbe indirerek onları kanala kadar püskürtmek görevinin verilmesinin ve ondan sonra bu ordunun Bağdat üzerine gönderilmesinin icap edeceğini iddia ediyormuş. Filistin cephesinde yapılacak işe gelince, Hafir ile deniz arasında dolaşılarak İngilizlerin gerilerine taarruz etmekten ibaretmiş.

Enver Paşa, buna itiraz ediyor ve Filistin'deki hazır kuvvetin savunma için kâfi olduğundan söz ediyor; oraya başka kuvvetler tahsisine ihtiyaç görmediğini ve dolayısıyla Bağdat seferinden vazgeçilemeyeceğini ileri sürüyordu.

Ben, ne birinin ne de diğerinin fikrine katılıyordum. Önce, Bağdat seferine tamamen itiraz ediyordum ve bu sefere tahsis edildiklerinden dolayı temmuzdan beri Halep'te toplanmakta olan fırkaların bir an evvel Filistin'e indirilmeyerek aylarca zaman geçirilmesini, pek muzır ve son derece tehlikeli sayıyordum.

Sonra, tekmil Yıldırım kuvvetleri tahsis olunduğu halde İngiliz hazırlıklarına ancak karşı koyabileceğimize inandığım Filistin cephesinde, çölden İngilizler üzerine bir taarruz yapılmasını cinayet sayıyordum. İngilizler mevzilerini ve yanlarını o kadar mükemmel tahkim etmişlerdi ki, bu mevziler üzerine taarruz edebilmek için, bizim orduda bir tek örneği bile bulunmayan bin türlü taarruz aracına ihtiyaç vardı. Tanklar, uzun menzilli ağır toplar, tel örgülerini tahribe yarayan araç gereçler, zehirli gazlar, alev makineleri vs. vs.

Bu taarruzumuzun adeta %95 ihtimal ile başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra karşı taarruza geçecek olan İngilizler, taarruz kuvvetlerimizin büyük kısmını esir edebilirler ve bundan dolayı manevi kuvvetleri son derecelerde bozulacak olan savunma mevzilerimize yapacakları taarruzda da başarılı olarak Filistin cephesini tamamen darmadağın edebilirlerdi.

Oysa, kesinlikle şüphe edilmeyecek hakikatlerdendir ki, Filistin cephesine 9 piyade ve 3 süvari fırkası ile birçok fen kıtaları yığmış olan İngilizler, 1917 sonbaharı ortalarında ve nihayet kış mevsiminde cephemize son ve kesin taarruzlarını gerçekleştirecekler; hatta bu taarruzlarını yalnız bir defada bırakmayarak, tıpkı Batı cephelerinde örneklerini gördüğümüz tarzda, aylarca devam edecek bir taarruz hareketine başlayacaklardı. Dolayısıyla bizim için en akıllı tedbir, İngilizlere pek büyük kayıplara mal olacak olan bu büyük taarruzların neticesini beklemek ve Allahın inayetiyle onları tamamen püskürtmeyi başarırsak, o zaman geride bulunduracağımız taze kuvvetlerle, yenilmiş İngiliz fırkaları üzerine kısa mesafeli bir karşı taarruz gerçekleştirmekten ibaret idi. Bu hareket tarzı bize pek büyük fayda sağlamazdı. Fakat herhalde Filistin ve Suriye'yi büyük bir tehlikeden koruyacak en tedbirli ve ileri görüşlü bir plan olurdu.

4. Ordunun planı

Benim teklifime göre uygulanacak biricik plan şu idi:

1. Bağdat seferinden bu sonbahar ve kış mevsimlerinde vazgeçmek;
2. Bütün Yıldırım kuvvetlerini Filistin, Şam, Hama ve Halep'te toplamak;
3. İngiliz kuvvetleri takviye olundukça bu Yıldırım birliklerini arka arkaya Filistin'e indirmek;
4. Filistin cephesinde ikinci hatta bulunacak fırkaların sayısını, birinci hattaki fırkalar her on beş günde bir değiştirilecek şekilde tespit etmek;

5. Üçüncü hat olarak da, büyük ölçüde umumi ihtiyat bulundurmak;

6. İngiliz taarruzlarını bu durumda bekleyerek, Osmanlı hükümetinin yararlanılabilecek durumda kalmış bu tek ordusunu katiyen tehlikeye sokmamak;

Böyle bir hareket için Yıldırım Grubu Kumandanının karargâhıyla birlikte Filistin'e gitmesine kesinlikle gerek ve ihtiyaç yoktu. Üç seneden fazla bir zamandan beri bu cephede bulunmuş, iki Gazze savunmasını bizzat muharebe hattında idare etmiş olan Filistin Cephesi Kumandanı von Kress Paşa, birinci ve ikinci hat fırkalarına kumanda eder ve umumi ihtiyat fırkaları doğrudan doğruya benim emrime tabi olarak idare olunurdu.

Halbuki Yıldırım Grubu Filistin'e inecek olursa, adı geçen gruba mensup olan 7. Ordu Karargâhı da bu cepheye inecek ve katiyen ayrılamayan Filistin cephesini, iki müstakil ordu cephesine ayırmak gerekecekti. Hele hepsi toplandıktan sonra miktarı 50-60.000 süngüye ancak varacak olan bir kuvveti, iki ordu, 8-9 hatta belki 10 kolordu ve bilmem kaç fırkaya ayırmak kadar gülünç bir şey olamazdı. Bütün bu ordu ve kolordu karargâhlarını oluşturan genç ve değerli subaylar, fırkalardaki subay eksiğini tamamlamak üzere cepheye gönderilmiş olursa, elbet daha yararlı iş görülürdü.

Falkenhayn'ın amacı

Fakat Müşir (Mareşal) Falkenhayn Paşanın amacı başka idi. Falkenhayn önceleri pek hafifmeşrebane* bir biçimde gerçekleştirilebilir saydığı Bağdat taarruzunun mümkün olmadığını şimdi anlayınca, kendisini pek gülünç bir mevkie düşürmüş olduğunu gördü ve bu güç durumdan kurtulmak için çare düşünüyordu. Enver Paşanın Filistin cephesindeki İngilizlere bir taarruz yapmak hakkında üç dört ay önce

* Hoppaca. (A.K.)

ortaya attığı fikri, kendisi için bir kurtuluş çaresi saydı ve Enver Paşanın, sonradan benim ısrarım üzerine vazgeçtiği bu fikri ileri sürerek "Cemal Paşa bu hareketin gerçekleşebileceğine inanmıyor amma, ben hem mümkün, hem de faydalı görüyorum" iddiasına kalkıştı.

Eğer Enver Paşayı ikna edebilirse, kendini vatanındaki düşmanları nezdinde küçük düşmekten ve belki de emekliye ayrılmaktan kurtarabilecekti.

Fakat Enver Paşa, ne Filistin cephesine kuvvet sevk etmeyi ve ne de Bağdat seferinden vazgeçmeyi kabul etti ve kararında diretmekte olduğunu söyleyerek Harp Meclisine son verdi. Esasen bir aydan fazla bir zamandan beri Halep'te, 7. Orduya mensup bazı birlikler toplanmaya başlamış ve 7. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa* karargâhını Halep'te kurmuştu. Bu kuvvetlerin Filistin cephesi için hayati önemi olduğuna imanım kadar kani iken, bunların lüzumsuz yere Halep'te oturmakta olduğunu görmek, benim için tahammül edilmez bir olaydı. Dolayısıyla, Harp Meclisinde Enver Paşa tarafından ısrarla ileri sürülmüş olan görüş ve karara rağmen, bu kuvvetlerin vakit kaybedilmeksizin güneye indirilmesini yazılı olarak istemekte ısrar ediyordum.

İmparatorların daveti

O günlerde, bilmem neden dolayı, Almanya İmparatoru tarafından Batı cephesini ziyaret etmek üzere özel bir davet aldım. Almanya Sefareti Müsteşarı Kont Waldburg –ki o sırada maslahatgüzarlık görevini yürütüyordu– İmparatorun bu özel davetini resmen Hariciye Nezaretine bildirdiği gibi, bana da İmparator Hazretlerinin selamları ile beraber tebliğ etmişti. Aynı günde Avusturya İmparatoru Hazretleri tarafından Avusturya cephesini ziyaret etmek için davetli bulunduğuma dair Avusturya Sefaretinin tebligatını aldım.

* Atatürk.

Padişahın iznini aldıktan sonra önce Almanya'ya gittim. Wilhelmshaven'da donanmayı ziyaret ettikten ve oradan Bayern zırhlısı ile Kuxhaven'e uğradıktan sonra Kiel'e gittim. Prens Heinrich von Preussen Hazretleri (İmparator 2. Wilhelm'in kardeşi ve Alman Baltık Denizi Kuvvetleri Başkumandanı) tarafından pek iyi karşılanarak tersaneleri ve Flensburg'daki denizcilik okulunu gezdim. Prens Hazretleriyle beraber birçok denizaltı tecrübelerinde bulundum ve oradan Hamburg'a ve Essen'deki Krupp fabrikasına da uğradıktan sonra Kreuznach'daki Alman Genel Karargâhına geldim.

Genel Karargâha vardığımız sabah, Alman birliklerinin Riga'ya girdikleri haberinin geldiği gündü. Karargâhta herkes son derece neşeli idi. O gün bana kendi eliyle "Pour le Merite" nişanını hediye etmiş olan İmparator Hazretleri, cidden neşeli ve mutlu görünüyorlardı. Fakat yalnız ben, dıştan neşeli ve güleryüzlü görünmeye çalışmakla beraber içimden kan ağlayacak kadar mahzun ve kederli idim.

Bu hüzün ve kederimizin sebebi, Kreuznach'a varışımla beraber Enver Paşa'dan aldığım şifreli bir telgrafname idi. Bu telgrafnamede Enver Paşa diyordu ki:

"Von Falkenhayn ile birkaç defa daha müzakere ettikten sonra, Filistin cephesindeki İngilizler aleyhine Yıldırım Grubunu oluşturan kuvvetlerle bir taarruz hareketi yapılmasına karar verdim. Bu hareketin gerçekleşmesini sağlamak için von Falkenhayn'ı Filistin'e gönderdim. Bu hale göre, Filistin cephesinin dahi von Falkenhayn'ın kumandasına verilmesi zorunludur. Dolayısıyla, kendisi tarafından verilecek emirlerin yerine getirilmesi gerektiğini von Kress Paşaya tebliğ etmenizi rica ederim."

Bu telgrafname benim için en üzücü bir darbe idi. Alman generali kendi amacına ulaşmış ve benim vatanımın sonsuz zarar göreceği uğursuz planı kabul ettirmişti.

Enver Paşaya aynen şu telgrafı yazdım:

"Almanların başına bir Verdun felaketi getirmiş olan General Falkenhayn bizim başımıza da bir Filistin taarruzu belası getirecektir."

Başımıza gelecek felaketleri ne kadar güzel keşfetmiş olduğumu sonradan ne kadar acı bir biçimde anladım. Düşmemek istedikçe daha anlaşılmaz tedbirlere yönelerek, kendisiyle beraber kendi vatandaşlarını ve onların müttefiklerini de uçurumlara sürükleyen bu zat, bence Kudüs'ün, bütün Filistin'in ve tekmil Suriye'nin kaybının tek sebebidir.

Falkenhayn'ın yapmak istediği bu hareketin bütün kötülüklerini, o gün Mareşal von Hindenburg'a ve General Ludendorff'a anlatmaya çalıştım. Mareşal von Hindenburg, bu kadar uzak mesafeden bu hareketin fayda ve zararlarını takdir etmek güç olmakla beraber hakkım olacağını sandığını söyledi. General Ludendorff da aynı görüşü ileri sürmekle beraber, bazen düşmanı kendi istediği tarafa değil, bizim arzu ettiğimiz noktaya yöneltip hücuma mecbur etmek için, onun üzerine taarruz edilmesinin faydalı olacağını söyleyerek, belki General Falkenhayn'ın bu görüşe dayanarak bir taarruz hareketi gerçekleştirilmesine karar vermiş olacağı fikrinde bulunduğunu beyan etti. Bununla beraber, kendi tarafından bir müdahalenin zararlı olacağını ve İstanbul'a dönüşümde Enver Paşa ile görüşerek meseleyi halletmekten başka çare olmadığını ilave etti.

Kreuznach'dan sonra Brugge, Zeebrügge, Ostende taraflarını ve karargâhı Courtrai'de bulunan 4. Alman Ordusu cephesini dolaştıktan sonra Berlin'e ve oradan Viyana yolu ile İstanbul'a döndüm.

İstifa düşüncesi ve yeni kuruluş

İstanbul'da yeniden müzakereye başladığım Enver Paşayı kararından vazgeçiremeyince istifayı düşündüm. Ta Maan hizalarına kadar yayılmış olan Arap ihtilalini ileri sürerek, eğer şimdi Suriye'den ayrılacak olursam bu ihtilalin pek yakın zamanda Şam'a da sıçrayacağını ve böylece vatanın muhakkak bir felakete uğrayacağını söyleyerek bu zararlı niyetten vazgeçmekliğimi Enver Paşa ısrar ile rica etti.

Paşanın ileri sürdüğü sakınca gerçekten de ortaya çıkabilirdi. Ancak benim şiddetli siyasetim sayesinde ihtilale cesaret edemeyen Dürzilerle, Maan'ın beri tarafındaki Bedeviler, özellikle Şam'da tesirlerini gereği gibi hissettirmeye başlamış olan Arap ihtilalcileri, hemen ayaklanabilirler ve Filistin ordusunun geri ile bağlantılarını kesip, her nevi iaşe vasıtalarını yağma ederek tamamen esir düşmesine yol açabilirlerdi.

Benim için yeni bir fedakârlığa katlanmaktan başka çare kalmamıştı. Suriye ve Filistin'de benim durumumla General Falkenhayn'ın durumunu tamamıyla tespit edecek bir çözüm yolu kararlaştırmaya mecbur oldum. Bu çözüm yoluna göre General Falkenhayn, Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı unvanıyla ve bu ordu grubuna mensup 7. Orduyla Filistin cephesinde İngilizlere karşı bir taarruz gerçekleştirmekle görevli olacaktı. O zamana kadar benim kumandama tabi olan von Kress Paşa emrindeki Filistin cephesi birlikleri de, bu taarruzun hazırlanması ve yapılması süresiyle sınırlı ve geçici olarak Yıldırım Grubu Kumandanının emrine verilecekti. Gerek Yıldırım Grubuna tabi orduların, gerek Filistin cephesi birliklerinin iaşesi, teçhizatı ve araç gereçleri benim tarafımdan sağlanacaktı. General Falkenhayn, Suriye ve Filistin mülkiye makamları ile hiçbir münasebette bulunmayacak ve mülki idare ile yalnız ben temasta bulunacaktım. Şeria Nehrinin doğu sahilindeki Arap birliklerine karşı harekât yapan birlikler, benim emrime tabi olacak ve Yafa'dan itibaren kuzeye doğru bütün kıyı savunması ve memleketin iç güvenliği bana tabi olacaktı. Bu itibarla benim unvanım da, "Suriye ve Batı Arabistan Orduları Umum Kumandanı" olacak ve Ordular Grubu Kumandanlığı yetkilerini taşıyacaktım.

Eğer General Falkenhayn'da iyi niyet olsa idi, bu çözüm yolu Suriye ve Filistin'in kumanda ve idare işlerinde hiçbir karışıklığa sebep olmaz ve her şey eskisi gibi cereyan ederdi.

Bağdat seferi fikriyle Halep'te boşu boşuna bir buçuk, iki ay kadar vakit geçirmiş olan fırkaların Filistin cephesine pek geç katılmış bulunmaları gibi büyük bir sakınca hiçbir

şeyle telafi edilememekle beraber, hiç olmazsa Suriye'nin üç senelik dahili idaresinde hiçbir değişiklik olmazdı.

Fakat von Falkenhayn'ın amacı tamamen başka idi. Her ne suretle olursa olsun bir kere Filistin'e girdikten sonra, bin türlü vasıtaya müracaat ederek beni çekilmeye mecbur etmek ve Suriye'de benim makamıma geçmek!

Mustafa Kemal ve Falkenhayn

Alman cephesinden İstanbul'a döndüğüm zaman, 7. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa ile General Falkenhayn'ın arasının açılmış olduğunu haber almıştım. Sebeplerini araştırınca, Mustafa Kemal Paşanın tamamıyla haklı olduğunu anladım.

Mustafa Kemal Paşa, Ordu Kumandanlığına ait yetkilerini tamamıyla muhafaza etmek istiyor; halbuki von Falkenhayn, hatta kolordu kumandanlarına karşı bile yapılamayacak biçimde 7. Ordu işlerine müdahale etmeye kalkışıyordu. Mesela Mustafa Kemal Paşa, kendisine tahsis edilmiş olan bölge içindeki Arap işlerine doğrudan doğruya müdahale etmek isteyen Falkenhayn'a, buna yetkili olmadığını ve bu işlerin ancak ordunun görev ve yetkisi içinde bulunduğunu bildiriyordu. Özellikle Falkenhayn'ın Arapların ruhi halleriyle katiyen bağdaşamayan bazı görüşmelerinin ve icraatının, vatanın çıkarlarına karşı olan kötülük derecesini takdir eden Mustafa Kemal Paşa, Alman generalinin kudreti dışındaki işlerle uğraşmasına kesinlikle engel olmak istiyor ve bu yolda, Ordu Kumandanlığının kendisine verdiği yetkiye dayanıyordu.

İşte Ekim 1917 ortalarında İstanbul'dan Halep'e geldiğim zaman, Suriye'deki genel durum bu merkezde idi. Mustafa Kemal Paşa ile o sırada uzun uzadıya görüşmelerde bulunduk. General Falkenhayn'ın, memleketin başına Allah tarafından en son bir bela olmak üzere yaratıldığına karar verdik. Mustafa Kemal Paşa, bu adamın maiyetinde katiyen hizmet edemeyeceğini anlıyor; ben de Ge-

neral Falkenhayn Suriye'de bulundukça, üç sene içerisinde orada kurduğum nüfuzun kaybolacağına ve bundan memleket için giderilemeyecek kötülükler meydana geleceğine inanmış bulunuyordum. Bari Filistin cephesindeki harekâtın idaresinde kudret göstereceğine emin olsa idik, diğer kusurlarını affederdik. Fakat, gerek benimle ve gerek Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı fenni görüşmeler sırasında akıllara hayret verecek öyle fikir ve görüşler ileri sürüyordu ki; bu gidişle en son ümidin de kaybolmaya başladığını görüyorduk.

Nihayet Mustafa Kemal Paşa ile bir iki acı haberleşmeden sonra Mustafa Kemal Paşa, Ordu Kumandanlığından istifa etti ve İstanbul'a döndü. Kendisinden sonra benim de kesinlikle istifa edeceğimi ve ancak, o sırada Suriye'ye geleceğini bildirmiş olan Enver Paşanın oraya varmasını beklediğimi Mustafa Kemal Paşaya söyledim. Kararım pek kesindi. Fakat sonradan Şam'a gelmiş olan Enver Paşa o kadar rica etti, Beyrut, Suriye ve Halep valileri Azmi, Tahsin ve Bedri Beyler o derece üstüme düştüler ki, daha bir müddet için Suriye'yi terk etmemeye mecbur oldum. Mustafa Kemal Paşa bu hareketimden dolayı bana gücenmişti. Fakat sonradan kendisini ikna ettim ki, o zamanki durum beni son bir fedakârlığa daha mecbur etmişti. Bununla beraber bir ay sonra Kudüs'ün, yalnızca Falkenhayn'ın hatası yüzünden boş yere düşmesi, bende karşı koyma imkânı bırakmadı ve İstanbul'a dönmeme sebep oldu.

İngiliz taarruzu

1917 Ekim'inin sonlarına doğru idi. Düşman Gazze cephesini sürekli olarak bombardıman etmeye başlamıştı. Güya düşmandan evvel davranıp da çöl içerisinden dolaşarak İngilizlerin gerilerine bir hücum yöneltecek olan Falkenhayn cenapları henüz, 150-200 subaydan oluşan azametli karargâhı ile Halep'te bulunuyordu.

Daha önce Filistin cephesine sevk edilmiş olsalardı, şimdiye kadar rahat rahat yerlerine ulaşmış ve cepheyi tanıyarak düşmana şiddetle karşı koymaya hazırlanmış bulunacak olan fırkalar, Halep'ten itibaren Yafa'ya ve oradan Nasıra üzerinden Gazze'ye doğru karadan yürüyüş yapmakla meşgul idiler. Pek ufak bir kısmı şimendiferle henüz yerlerine varmış bulunuyordu. Nihayet Müşir Paşa Hazretleri cepheye gitmeye karar verebildiler ve hemen yola çıktılar. Von Kress'in bin türlü itirazlarına rağmen, cephedeki ihtiyatların yerlerini altüst ederek savunma düzenini berbat ettiler ve Halilürrahman sırtlarından Tellüşşeria istikametinde ve Gazze cephesini yarmış olan İngilizlerin gerilerine taarruz edeceğim diyerek, askerin manevi kuvvetini tamamen bozdular. Bereket versin ki iki üç seneden beri o cephede bulunarak her tarafı karış karış tanımış olan kumandanların soğukkanlılıkları ve benim daha önceden çekilme hatları üzerinde hazırlattığım savunma mevzileri sayesinde orada, Tulükerem ile Yafa arasında ve dağlık kısımlarda da Halilürrahman ile Kudüs arasında düşmanı durdurabildiler. Bizim için ölüm kalım derecesinde önem taşıyan Gazze-Birüssebi cephesinin böyle feci bir biçimde kaybedilmesinin tek sorumlusu kendisi olduğu halde Müşir von Falkenhayn, dört seneden beri Osmanlı ordusuna pek büyük hizmetler yapmış, özellikle Filistin cephesinde harikalar yaratmış olan Kress Paşayı hatalı görmekten ve ordumuzun en seçkin liderlerinden olduğunu, beni hayretlere düşüren kahramanlık ve doğru tedbirleriyle ispat etmiş Erkânıharp Miralayı (Albayı) Refet Beyi (Refet Bele) korkaklıkla ithamdan çekinmedi.

Refet Bey bizim zabitimiz olduğundan, kendisini korudum. Fakat zavallı Kress Paşa, bunca fedakârlıklarının son mükâfatı olarak Falkenhayn'ın ithamları altında cephe kumandanlığından azlolundu ve Falkenhayn'ın karargâhında, kendisine iaşe işlerinde yardıma memur edildi. Bununla beraber gerek benim bildirimlerim gerekse von Kress'in gayet kuvvetli delillere dayanan ayrıntılı raporu, Falkenhayn'ın hatalarını meydana çıkarmak için yeterliydi.

Başkumandan Vekili cephede

O sırada Enver Paşa acele İstanbul'dan Suriye'ye gelmiş ve Filistin cephesine kadar bir seyahat yapmıştı. Şam'dan geçerken, Falkenhayn'ın affedilmez taktik hatalarını kendisine birer birer sayarak, bu zatın, bizi ciddi bir felakete sürükleyebileceğini ve bugünkü durum karşısında von Kress bu cepheden çekilmektense Falkenhayn'ın çekilmesini ve Kress Paşanın yerinde bırakılmasını; veyahut hiç olmazsa Falkenhayn'ın yerine Yıldırım Grubu kumandanlığına Mustafa Kemal Paşanın gönderilmesini rica ettim. Şu aralık bunun kabulüne imkân olmadığını ve Almanlardan maddi yardım alabilmek için bir Alman generalinin Filistin cephesi kumandanlığında bulunması gerekeceğini söyledi.

Falkenhayn, cephede uğradığı yenilgiyi hiç kendi üzerine almayarak, yine üst perdeden atıyor ve benim işlerime müdahaleye bile cüret edebiliyordu. O kadar ki Nablus mutasarrıfımızı (kaymakam ile vali arasında bir mülkiye memuru) aşağılamaktan, valilere amiralleriymişçesine bildirimlerde bulunmaktan bir dakika geri kalmıyordu. Doğrudan doğruya kendi karargâhına bağlı olmak üzere, ötede beride teşkil ettiği Alman menzil noktaları kumandanları, von Falkenhayn'dan yüz bularak mülkiye memurlarımıza ve hatta subaylarımıza kötü muamelede bulunmaya yelteniyorlardı. Kısacası Falkenhayn'ın varlığı, Suriye'nin o zamana kadar alıştığı idari durumu tamamen altüst edecek bir şekil almıştı. Bunları aynen Enver Paşaya anlatarak bu şartlar altında benim Suriye'de kalmamın mümkün olamayacağını, görevimin devamından fayda yerine fenalık doğacağını anlattım.

Özetle diyordum ki:

— Eğer Suriye'de iyi bir yönetim isterseniz ya ben, ya Falkenhayn! İkimizden birinin buradan geri alınması ve bütün işlerin yalnız bir kumanda altında birleştirilmesi gerekir. Gazze-Birüssebi cephesinin düşmesi üzerine Filistin

cephesi ile Maan civarındaki Arap cephesi müşterek bir hat haline gelmiştir. Hele yakında Kudüs de İngilizlerin eline geçecek olursa, bu iki cepheyi birbirinden ayırmanın imkânı olamaz. O halde Filistin cephesinin bir kumandana ve Arap cephesinin ondan tamamen bağımsız diğer bir kumandana tabi tutulması ne akla, ne de fenne uyar.

Maan cephesinin dahi Falkenhayn'a verilmesi halinde, benim Suriye'deki görevim bir menzil müfettişliği derecesine iner ki, herhalde üç senelik hizmetten sonra bu hareketi bana layık görmezsiniz. Şayet Falkenhayn'ı buradan çekecek olursanız, Filistin cephesi kumandanlığını Mustafa Kemal Paşaya ve Arap cephesi kumandanlığını da Mersinli Cemal Paşaya –Araplar ayırabilmek için kendisine bu unvanı vermişlerdi– bırakırım. Ben de hepsinin kumandasını üzerime alırım. Şayet bunun gerçekleşmesine imkân yoksa, o zaman ben gayet ustalıklı bir şekilde, evvela kimseye sezdirmeyerek buradan sözde görevli olarak İstanbul'a gelirim ve sonradan istifa ederek tamamen çekilirim.

Falkenhayn'ın kumandadan alınmasının, Alman Umumi Karargâhı ile uzun uzadıya yazışmalar gerektirdiğini; Mustafa Kemal Paşa ise İstanbul'a gelişinde çok hastalanmış olduğundan kendisinin bir müddet için ciddi istirahate muhtaç olduğunu ve son zamanlarda bilmem hangi resmi memuriyetle Almanya'ya gitmiş olan Veliahdın yanında Avrupa'ya gönderildiğini; dolayısıyla, Filistin cephesi kumandanlığının kendisine verilmesine imkân olamayacağını ve kendi fikrince benim Suriye'de kalmamın büyük yarar sağlayacağını söylüyordu. Ancak ben madem ki aksi fikirde bulunuyordum, bazı özel tedbirler almak şartıyla istediğim zaman İstanbul'a dönebileceğimi ve şu kadar ki, emir ve kumandayı tamamen Falkenhayn üzerine alsa bile, mülkiye işlerine müdahale etmesine müsaade etmek ve özellikle Araplarla ve genellikle Arap siyasetiyle uğraşmasına yetki vermek istemediğinden bu hususların, şimdiye kadar siyaset tarzımı tamamen anlamış olan bir zata verilmesi gerekeceğini söyledi ve İstanbul'a döndü.

Falkenhayn ve Kudüs

O sırada Kudüs henüz düşmemişti. Kudüs'ü savunmakla görevli kolordunun kumandanı Mirliva (Tümgeneral) Ali Fuad (Cebesoy) Paşadan aldığım hususi malumata göre, General Falkenhayn Kudüs'ün savunulması taraftarı değildi. Fikrimce bundan büyük hata ve Osmanlı saltanat hukukuna bundan açık ihanet düşünülemezdi.

Falkenhayn, kutsal beldenin savunulması, mübarek makamların top mermileriyle harap olması ile sonuçlanacağından, buna katiyen razı olamayacağını bir konuşma sırasında Ali Fuad Paşaya söylemişti.* Bundan daha gülünç bir fikir olamaz. Kudüs şehri, Haçlı Seferleri sırasında önce İslamlar tarafından Haçlılara karşı ve sonra da Haçlılar tarafından Selâhaddin-i Eyyubi'ye karşı savunulmamış mıydı? 11. ve 12. yüzyılda hoş görülebilen bir şey nasıl oluyor da, 20. yüzyılda uygun görülemiyordu? Şayet Kudüs'teki mübarek makamların harap olmaması gerekiyorsa, Hıristiyan olan İngiliz ordusunun bu şehre hücum etmekten ve şehir üzerine ateş açmaktan kaçınması icap ederdi. Herhalde biz şehrin ilerisinde savunmayı kabul edeceğimiz için, şehre isabet edecek olan mermiler bize değil, İngilizlere ait olacaktı. Dolayısıyla bu değerlendirmelerden söz etmeyerek, Kudüs'ün strateji bakımından taşıdığı büyük önemi açıklayıp bu mevkiin düşman eline düşmemesi için azami dikkat edilmesini ve aldığım malumata göre Kudüs'teki kuvvet pek az olduğundan oranın hemen bir fırka ile takviyesini ve tarafımdan dahi birçok mahzurlarına rağmen Arap cephesinden tasarruf edilen bir süvari alayının Kudüs'ü takviye etmek üzere hemen yola çıkarıldığını şifreli telgrafla Falkenhayn Paşaya yazdım.

* Kudüs'ün savunulmadan boşaltılması hususunda, o sıralarda Falkenhayn'ın karargâhında 1. Şube Müdürü bulunan Alman Erkânıharp Yarbayı Franz von Papen'in hatıralarında, Falkenhayn'ın evvela Kudüs'ü müdafaa etmekte ısrar ettiği ve fakat Papen'in, Alman Umumi Karargâhını da kışkırtarak, elde ettiği emirle, bu savunmadan istemeyerek vazgeçtiğine dair bilgi vardır. Cemal Paşa ile Ali Fuad Paşa'nın o sıralarda işin içyüzünü bilememeleri ihtimaline karşı bu noktaya işaret etmeyi gerekli bulduk.

Verdiği cevapta, süvari alayının gönderilmesinden dolayı teşekkür ediyor ve halen Kudüs'teki kuvveti şehrin savunması için yeterli gördüğünü söylüyordu.

Kudüs elden çıkarsa, Kudüs-Amman yolu düşmana açılacağından pek girişken olduğu tecrübe ile sabit olan düşman süvarilerinin cesur ve süratli bir hareketle Amman'a kadar ilerleyeceklerini ve böylece Araplara karşı Maan'da muharebe eden kuvvetlerimizin tamamen mahvolacaklarını ve onun peşinden de Arap ihtilalinin Dürzilere ve Havran'a ve belki de Şam'a intikal ederek bütün Filistin ordusunun menzil hatlarının tehlikeye gireceğini söyleyerek, Kudüs'e hiç olmazsa şimdilik bir veya iki piyade alayının ve bir iki batarya ağır topçunun gönderilmesini bir daha rica ettim.

Bu ricama cevap bile vermeye tenezzül etmedi ve nihayet 9 Aralık 1917'de İngilizler, pek yorgun olan askerimizin gafletinden yararlanarak yaptıkları bir baskın hareketiyle siyaset, strateji ve hatta taktik bakımından çok önem taşıyan o mevkii, adeta güçlükle karşılaşmadan zaptettiler.

Kudüs'ü terk ederek Kudüs'le Eriha arasındaki sırtlarda tutunabilmiş olan Ali Fuad Paşadan o sabah aldığım bir telgrafnamede, bahtsız Osmanlı kumandanı bana şöyle yazıyordu:

"Kudüs'ün savunmasıyla görevlendirildiğim günden beri bunca ısrar ve eleştirilerime, sizin tarafınızdan, istenmeden gönderilmiş olan süvari alayından başka, Yıldırım Grubu Kumandanlığından hatta bir tabur bile imdat kuvveti alamadığından, katiyen değiştirilemeyerek haftalarca birinci hat siperlerde kalmaya mecbur olan zavallı askerlerimizin aşırı yorgunluğundan yararlanan İngilizler, bu sabah bir baskınla o güzel Kudüs'ü işgal ettiler. Herhalde, bu düşüşün sorumluluğu, tamamıyla Falkenhayn Paşaya aittir!"

İstanbul'a dönüş ve Filistin cephesinin akıbeti

Ali Fuad Paşa cidden doğru söylüyordu. Fakat artık bende de takat kalmamıştı. O zamana kadar İstanbul seyahatim-

deki gerçek amacımı gizleyerek, tedbirleri tamamlamış olduğumdan, Falkenhayn'lar ve benzerleri elinde ebediyen kaybolacağına o dakikadan itibaren kesinlikle inandığım Filistin ve Suriye'yi böyle acı bir keşmekeş halinde bırakmaktan doğan hüzün ve elem tesiriyle trende iki saatten fazla hüngür hüngür ağlayarak 12 Aralık 1917'de Şam'dan İstanbul'a hareket ettim.*

Yine tekrar ediyorum ki, Kudüs'ün düşmesinden doğan sorumluluk tamamen Falkenhayn Paşaya aittir. Kudüs'ü takviye için elinde yeterli kuvvet olmadığını kesinlikle iddia edemez. Zira Kudüs bir öksüz çocuk garipliği ile kendi zayıf kuvvetine terk edildiği sırada, Falkenhayn cenapları Tulukerem'le dağlar arasında karşı taarruzlar gerçekleştirerek çocuk oyuncağı tarzında bazı hareketler yapıyor ve yorgunluktan canı çıkmış olan zavallı Türk askerini boş yere öldürüyordu. Bizim o zamanki vaziyetimiz ise Kudüs'ü sol yanımız ilerisinde bir dayanak noktası gibi kuvvetle tutarak dağlarla deniz arasında kati ve pek müstahkem bir savunma hattı işgal etmeyi ve kesinlikle savunma halinde kalmayı icap ettiriyordu.

Kudüs'ü üç seneden beri pek güzel tahkim etmiş ve o pek taşlık olan arazi içerisinde, lağımlarla kayaları tahrip ederek, bir hattan ibaret siperler ve topçu mevzileri ile korunaklar yaptırmıştım. Böyle bir müstahkem mevzi sol yanımız sonunda bulundukça, düşman buraya arkasını vererek asıl ordunun, dağlık kısımlarda yanlarını çevirmeye cesaret edemezdi. O halde daima ve kuvvetle denize dayanması gereken sağ yanımıza yönelteceği taarruzlar, Gazze-

* Cemal Paşanın bindiği tren, Anadolu bozkırında ilerlemektedir. Bomboş, bakımsız topraklar... İstasyonlarda güçsüz, sağlıksız, yoksul insanlar... Cemal Paşa Suriye'de yalnız, savaşla uğraşmamış; binlerce altın harcayarak nice bayındırlık eserleri, okullar, yollar, arkeolojik araştırmalar yaptırmıştır. Geride kalan bunca şeyi düşünerek yanındaki emir subayı Falih Rıfkı'ya (gazeteci ve yazar Falih Rıfkı Atay) döner: "Keşke görevim buralarda olsaydı... Eğer kalırsam, bütün emelim Anadolu'da çalışmaktır." (A. Kabacalı: *Arap Çöllerinde Türkler*, İst. 1990, s. 40-41, (A.K.)

Birüssebi cephesinde olduğu gibi, uzun müddet durdurulabilirdi. Kudüs'ü işgal etmedikçe de düşman, Maan tarafından Arap cephesiyle taktik bakımından hareket birliğine yönelemezdi. Bütün bu faydalar Kudüs'ün düşmesiyle altüst oldu.

Gerçi Kudüs'ün düşüş tarzı, taktik usulünün yanlışlığı, Falkenhayn'ın Yıldırım Grubu kumandanlığından alınması sonucunu vermiş ve benim İstanbul'a varışımdan on gün sonra bu uğursuz adam da İstanbul'a gelmişse de, bu tedbir herhalde pek geç kalmıştı.

Hiç layık olmadığı feci bir akıbete uğrayan zavallı Filistin cephesi ondan sonra, Cevad (Çobanlı) Paşa, Mustafa Kemal Paşa, Fevzi (Çakmak) Paşa, Ali Fuad (Cebesoy) Paşa, Refet (Bele) Bey, İsmet (İnönü) Bey, eski Erkân-ı Harbiye Reisim Ali Fuad (Erden) Bey, Süvari Miralayı (Albayı) Esat Bey vesaire gibi Türklüğün iftihar vesilesi olan ve her biri Umumi Harp esnasında Osmanlı İmparatorluğunun şeref ve ikbalinin iadesi uğrunda harikalar icat etmiş bulunun Türkoğlu Türk kumandanların himmet ve cenkçilikleriyle daha sekiz ay, aynı hattı muhafaza etmişti. Bir aralık Amman'a kadar ilerlemiş olan İngiliz süvarisini darmadağın etmeyi başarmışlarsa da, herhalde Grup Kumandanlığı tarafından iyi yönetilmemişti. Falkenhayn'ın yerine geçen Müşir (Mareşal) Liman von Sanders Paşa gerçi iyi niyet sahibi bir zat idiyse de, Suriye gibi gayet karışık siyasi meselelere sahne olan bir harekât sahasında başkumandanlık yapabilecek mahalli tecrübeye sahip olmadığından özellikle iaşe meselelerinde hiç başarılı olamıyordu.

1918 senesi Eylül'ü başlarında, Suriye işlerinin çok bozuk gitmekte olduğundan söz ederek Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı ile oraya dönmemi Enver Paşa benden rica etmişti. Gerçi durumun büyük ölçüde bozulmuş olmasından dolayı benim de iş yapabilmekliğim imkânı kalmamış ise de Paşanın bu ricasını da kabul ettim. Fakat bu karar henüz kesinleşmeden, İngilizler 18 Eylül 1918'de büyük bir süvari kuvvetiyle Osmanlı cephesinin ova kısmını

yarmış ve Grup Umumi Karargâhının haberi olmadan ta Nâsıra'ya kadar ilerlemiş olduklarından, alelacele karargâhtan kaçan Grup Kumandanlığı ile Ordu Kumandanları arasında günlerce irtibat kalmamış ve nihayet orduların perişan bir halde Akkâ-Der'a hattına çekilmesiyle sonuçlanmıştı. Sonra haber aldım ki, Liman Paşa ova cephesini pek zayıf bir fırkaya havale etmek ve bunun gerisinde hiçbir ihtiyat bırakmamak ve bütün kuvvetleri dağlık kısımlara çekmek gibi büyük bir taktik hatası yaptığından, İngilizler bu cüretli süvari manevrasına karar vermiş ve Grup Kumandanlığı Umumi Karargâhını, sabaha karşı konaklarında gecelik entarileriyle bastırmışlardır.

18 Eylül 1918'de Nablus önünde uğradığımız bu yenilgi sonunda, bütün Suriye Arapları isyan etmişler ve Mustafa Kemal Paşanın son çaba ve çalışmalarıyla çekilmeye çalışan zavallı ordu, nihayet 27 Ekim 1918'de Halep'i dahi boşaltmaya mecbur olmuştur. 30 Ekim 1918'de Osmanlı hükümeti İtilaf Devletleriyle mütareke imzaladı.

Ben iddia ediyorum ki:

1. Bağdat'ın geri alınması fikri doğmasa idi de, yararlanılabilir bütün kuvvetler Filistin cephesine tahsis olunsa idi,
2. Falkenhayn Filistin ordusunun başına geçmese idi,
3. Falkenhayn bunca taktik hataları yapmasa idi, Gazze-Birüssebi cephesi senelerce elimizde kalır; dolayısıyla mütareke sırasında Suriye ve Filistin Osmanlı İmparatorluğunun işgali altında bulunurdu. Aksi iddiada olanlarla fenni tartışmaya her zaman hazırım.

Şam'a vardığımda Suriye Valisi Hulusi Bey benimle pek önemli meseleler üzerinde konuşmak istediğini söylemişti. Hemen o gece hükümet dairesinde birleştik. Fransız konsolosluğundan müsadere edilmiş olan pek önemli resmi belgeleri bana verdi. Bu vesikaların büyük kısmı, Şam'ın ve Beyrut'un ve daha sair şehirlerin İslam büyüklerini itham etmekte olduğundan, bunlar hakkında hemen takibat yapılması gerekip gerekmeyeceğini kestirememiş olduğunu ve karar vermek için benim oraya varışımı beklediğini söyledi. Bu vesikalar, Arap ihtilalcilerinin Fransız himayesi altında ve adeta Fransız hükümetinin tertip ve teşvikiyle çalışmakta olduklarını, hiçbir şüphe ve tereddüde yer bırakmaksızın ispat ediyordu.

Fakat bu hainler aleyhine hemen kanuni soruşturmaya başlamak, İslamcılık hareketinin birleştirilmesi çabamızı tehlikeye atabilirdi. Düşmanlarımız, bu soruşturma etrafında o kadar şiddetli bir propaganda yapmaya başlarlardı ki; bizimle temaslarını kaybetmiş olan Mısır gibi, Hindistan gibi, Cezayir ve Fas gibi İslam memleketleri, Türklerin bir intikam hissiyle veyahut Turan unsurlarının baskı yapmalarını sağlamak amacıyla Arap büyüklerini imhaya kalkıştıkları varsayımına inanabilirlerdi.

Oysa yalnızca, İslam âleminin yabancı boyunduruğundan kurtulması amacıyla giriştiğimiz bu muazzam mücadele sırasında bütün İslam memleketlerinin işbirliği gerekliydi.

Dolayısıyla bu vesikaları şimdilik pek gizli tutmak gerekeceğine karar verdik. Yalnız benim Şam'a varışımdan evvel Baalbekli Nahle Mıtran Paşaya ait önemli vesikayı Örfi Harp Divanına (Askeri Sıkıyönetim Mahkemesi) vermiş ve

Harp Divanı, bu zat aleyhinde soruşturmaya başlamış olduğundan bu yargılamaya devam edilmesi zorunluydu.

Harp Divanı, Nahle Mıtran Paşa hakkında ebedi kürek cezasına hükmetmişti. Ben Kudüs'e gittikten sonra Suriye Valisi Hulusi Bey, Nahle Paşanın Şam'da kalmasını mahzurlu bularak Diyarbakır'a nakli emrini İstanbul'dan almış ve Nahle Paşa, Valinin emriyle muhafaza altında Diyarbakır'a sevk edilirken, Cerablus taraflarında gece kaçmaya teşebbüs ettiğinden, muhafazasına memur jandarmalar tarafından ölü olarak ele geçirildiğini Hulusi Bey yazmıştı.

Şam Fransız Konsolosluğunda bulunan vesikalar, Mebuslar Meclisi İkinci Reisi Emir Abdülkadirzade Emir Ali Paşayı, biraderi Emir Ömer'i, eski Şam Mebusu Şefik El Müeyyed Beyi, Ayandan (Senatodan) Abdülhamid Zohravi Efendiyi, Dürzi Şeyhül-meşayihi Yahya El Atraş'ı, Mülkiye müfettişlerinden Abdülvahab El İngiliz'i ve Şükrü El Asl'ı, Şam Mebusu Rüştü Bey El Şem'a'yı, kısacası pek önemli Arap eşraf ve büyüklerini tereddüt edilmeksizin suçlamaya yeterli delil ve emareleri kapsadıkları halde, belki bu Umumi Harp'in, İslam âlemi için ölüm kalım mücadelesi olduğuna artık inanmışlardır da, geçmişteki canice niyet ve fiillerinden pişmanlık getirmişlerdir, değerlendirmesinde bulunarak, haklarında katiyen bir şey yapılmamasına büyük bir iyi niyetle karar vermiştim.

Arapların dillerine ve bazı iç müsaadelere sahip olmalarına zaten öteden beri karşı olmadığımdan, Arap ihtilalcilerin reislerinden olduğunu hatıralarımın baş tarafında arz ettiğim Abdülkerim-ül-Halil'i yanıma çağırdım ve kendisine büyük iltifatlarda bulunmaya başladım. Onun vasıtasıyla Arap ihtilalcilerinin en ateşlilerinden Dr. Abdurrahman Şehbender'i ve Paris Arap Kongresinin başlıca tertipçilerinden "El Müfid" gazetesi sahibi Abdülgani El Arisi'yi ve meşhur "El Muktebes" gazetesi sahibi Mehmed Kürt Ali'yi vesair ihtilalci büyükleri etrafıma toplamaya başladım. Bunlara hükümetin görüşlerini ve bu Umumi Harpten zaferle çıkacak olursak İslam âleminin yabancı boyunduruğundan tamamen kurtulması imkânının elde edilebileceğini anlattım.

Hepsi, itiraz etmeden ifadelerimi onayladılar ve görüşlerimi tasvip ettiler ve bu Umumi Harp esnasında, Suriye ve Filistin Araplarının bütün mevcudiyetleriyle hükümete bağlı kalacaklarına ve hiçbir güçlük çıkarmayacaklarına, dinleri ve namusları üzerine yemin ederek güvence vermeye başladılar.

Aynı zamanda Abdülkerim-ül-Halil'den başlayarak, bütün bu sözüm yabana, Arap ihtilalcileri mali vaziyetlerinin pek bozuk olduğundan, paraya şiddetle ihtiyaçları bulunduğundan bahsetmeye başladılar. Gerek Abdülkerim-ül-Halil'e ve gerek Mehmed Kürt Ali ve Dr. Abdurrahman Şehbender ve özellikle Abdülgani El Arisi'ye oldukça önemli paralar verdim. Bundan sonra bu kimseler, benim en hakir bendelerim olduklarını ve benim başarı kazanabilmem için ellerinden ne gelirse, vakit kaybetmeksizin yapacaklarını söylemeye başladılar.

Birinci Kanal Seferinden döndükten sonra da, "İslahiyun" denilen bu ihtilalciler hakkındaki güvenimi gölgeleyecek bir olay meydana gelmedi. Hatta bunlara karşı o derecelerde açık bir siyaset kullanıyordum ki, Kanal Seferinden dönen Arap ve Türk birliklerini özel olarak ziyaret edip, askerin manevi kuvvetlerini tetkik etmelerini Abdülkerim-ül-Halil ve Dr. Abdurrahman El Şehbender'den rica etmiştim.

Bunları Kudüs'e davet ettim ve önemlice yolluklar vererek birliklere gönderdim. Yirmi günden fazla bir süre boyunca bunlar hiçbir kontrole tabi olmadan Arap birlikleriyle beraber kaldılar. O sırada ben Şam'a gitmiş bulunuyordum. Döndüğümde her ikisi de, askerin manevi kuvvetinin mükemmelliğinden ve pek güzel iaşe edilmekte olduklarından bahsetmişlerdi.

Dr. İzzet El Cündi

Suriye'ye yeni geldiğim sıralarda, memleketi olan Humus'a gelmiş olan meşhur ahlaksızlardan Dr. İzzet El Cündi'yi Şam'a çağırdım. Bu zatın Suriye'de bulunmasını cidden tehlikeli sayıyordum. Zira daha evvelden ne kadar kötü

ahlak sahibi olduğunu bildiğim bu adam hakkında elde ettiğim vesikalardan, kendisinin İngiliz parasından başka, İtalyan parası ile de muhtelif Arap bölgelerinde ihtilal çıkarmak için uğraştığını öğrenmiştim.

Bu hususta, 4. Ordu Kumandanlığım sırasında "Suriye Meselesi" adı altında neşrettiğim kırmızı kitapta* mevcut bazı vesikaları, aşağıya aynen koyuyorum.**

Belge 7***

Hudeyde İtalyan Konsolosluğu tercümanı,
Katolik Suriyelilerden Halil Yusuf'tan Dr. İzzet El Cündi'ye:

Hudeyde, 23.6.1913

Sevgili Kardeşim Dr. İzzet,

Gurbet diyarından samimi selamlar! Ailemle birlikte selametle Hudeyde'ye vasıl oldum. Konsolos beni sabırsızlıkla beklemekte idi. Bu mektubu, kendisiyle uzun boylu görüştüğüm Kahveci Yani Susamya ile gönderiyorum. Elimde bir İtalyan posta pulu vardı am-

* Cemal Paşanın "Suriye Meselesi" (biraz ilerde "Suriye Meselesinin Hakikati") adıyla andığı kitap, giriş yazısında künyesini verdiğimiz, kırmızı kapaklı *Âliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Tedkik Olunan Mes'ele-i Siyasiye Hakkında İZAHAT*'tır. (A.K.)

** Cemal Paşanın el yazısı ile hazırladığı müsveddenin 194. sayfasında "Kırmızı Kitap, 101-111. sayfa, Vesikalar" denilmektedir ve kitaba, sözü geçen vesikalar konulmuştur. Ancak bunların İzzet El Cündi ile hiçbir ilişkisi bulunmaması ve yayımlanmış olan Almanca tercüme ile müsvedde halinde bulunan Fransızca tercümede başka vesikaların bulunması, Paşanın belleğinin yanıldığı izlenimini uyandırdığından, Almanca ve Fransızca metinlerde yer alan ve İzzet El Cündi'ye ait olan vesikaların tercümelerini koymayı uygun bulduk. (Behçet Cemal).

*** Yemen, Osmanlı İmparatorluğunun bir vilayetiydi; liman kenti olan Hudeyde, San'a vb. yerleşmeler bu il sınırları içinde kalıyordu. Bunları, merkezden gönderilen vali yönetiyordu. Yemen'le Hicaz arasında uzanan çöl ise Asir adını taşıyordu; burası sancaktı (ilçe ile vilayet arasındaki yönetim birimi). Savaş yıllarında vali, Mahmud Nedim (Akdilek) Beydi. Ali Said Paşa (Akbaytugar) komutasındaki Osmanlı birlikleri ile İngilizlere bağlı kabile reisleri arasında çarpışmalar oldu. Dünya ile ilişkisi kesilmiş Osmanlı birliklerine savaşın sona erdiğini ve ateşkes koşulları gereği teslim olmalarını bildiren, Sadrazam İzzet Paşanın imzasını taşıyan telgraf, İngilizler eliyle ulaştırıldı. Belgelerin bu kısa bilgiler ışığında, özellikle İngilizlerin bölgedeki rolleri göz önünde bulundurularak değerlendirilmesinde yarar var. (A.K.)

ma, hükümetin eline geçen bazı mektuplardan, Yemen isyanının Suriyeliler tarafından para ile desteklendiği hususunun malum bulunmuş olduğunu buraya ulaşınca öğrendiğim için, mektubumu Susamya ile göndermeyi tercih ettim. Fakat buradaki posta müdürü dostum olduğundan, bundan böyle mektuplarımı doğrudan doğruya size ve taahhütlü olarak göndereceğim.

Konsolosumuz beni valiye, mutasarrıfa, askeri kumandana ve en yüksek memurlara takdim etti. Aptalların hepsi benden çok memnun! Amma, hangi gayelerin peşinden koştuğumu nereden bilsinler ki? Allah hemen hepimize muvaffakiyet ihsan etsin!

Hudeyde'ye vardığımda Valiyi doktoru ile beraber gördüm. Fakat dün akşam alelacele San'a'ya döndüler. Haber alabildiğime göre Vali oraya, İmam Yahya ile İmam İdrisi'nin aralarını açmak için gitmiş. Ancak bu rivayetin doğruluk derecesini bilemem.

Ubeydullah Efendi, on dört gün evvel gizli bir vazife ile San'a'ya gitti. Vazifesinin mahiyetini pek bilemiyorum. Bir habere göre, hükümet Yemen'e 100.000 asker göndermek niyetinde imiş. Başka bir rivayete göre ise ancak 10.000 asker gelecekmiş. Herhalde bunlar "Balkan Harbi'nin kaçak kahramanları" olacak.

Mahalli hükümet Arap şeyhlerini çağırtarak kendileriyle aşağıdaki esaslar dairesinde müzakerelerde bulunmuştur. Haiz oldukları unvan ve haklar mahfuz tutulacak ve kendilerine muayyen bir tekaüdiye bağlanacak; buna mukabil şeyhler, kendi nüfuz mıntıkalarında mümkün mertebe fazla Arap askeri toplamaya gayret edeceklerdir. Bu askerlerin talim ve terbiyesi Türk zabitlerine verilecektir. Askerlere muayyen bir de ücret verilecektir. Diğer bir rivayete göre, hükümet, burada ve San'a'da bulunan askeri birliklere, İdrisi'yi şantaj ve yağmacılığına nihayet vermek gayesiyle el altından sıkıştırmak hususunda gizli talimat vermiş.

Harbiye Nazırı, suni buz imaline mahsus bir makine gönderdi. Türklerin ne derece kabiliyetsiz hayvanlar olduğunu bilenler, bu makineyi katiyen kullanamayacaklarını temin ediyorlar.

İç Yemen'deki kabileler ve hususiyle Zerâniler tam bir kaynaşma halindedir. Gideceğiniz yerlerde yeni bir şeyler olursa, bana haber vermeyi ihmal etmeyiniz. Ben de civarımdaki hadiseleri size muntazaman bildirmeye çalışacağım.

İdrisi'nin Osmanlı hükümetine karşı ileri sürdüğü şartları, Fransız konsolosunun bana verdiği bir Fransız gazetesinde okudum. Gazete bu münasebetle dikkate şayan ve müessir bir makale neşretmiştir. Bir kopyasını Roma'ya göndermekle beraber, birini yanımda alıkoydum. İsterseniz size gönderebilirim. Acaba Fransız gazetesi bu haberleri nereden temin etmiştir? Yoksa bunları siz mi neşrettiniz? Makale şöyle başlamaktadır:

"Suriye'deki Arap ihtilalinin ehemmiyetli şekilde genişlediği şu sıralarda, Yemen'den aldığımız mühim haberlere göre, İdrisi'nin Osmanlı hükümetine aşağıdaki şartları koştuğu hakikatini teyit etmektedirler:"

Gerisi sizce herhalde malumdur. Bugünkü bildiğim haberler bundan ibaret. Roma'ya gönderdiğimiz bir raporda, bütün bu tafsilat mevcuttur. Vazifemizin mevzuları hakkında da tafsilatlı izahat verdik. Sizi alakadar eden her husus hakkında, ferahlatıcı haberlerinizi bekliyoruz. İdrisi'nin yeğeni ve askerlerinin başkumandanı Seyit Mustafa'ya beni tavsiye etmenizi ve biraz dinlenip işlerimi yoluna koyduktan sonra kendisine mektup yazmayı ihmal etmeyeceğimi yazınız. San'a'ya gitmem ihtimali de mevcuttur. Ancak bu hususta şimdilik bir şey söylemeyeceğim. Selamlar.

İmza: Habib Yusuf

Belge 8

Hudeyde, 9.10.1913

Sevgili Kardeşim,

Emniyetli kaynaklardan aldığım son haberlere göre, Mutasarrıf, Farsan adasını 200 kişi ile hiç mukavemet görmeden işgal etmiş. Halen mahalli memurların tayini ile meşgul oluyorlarmış. Seyit İdrisi'nin hiç haber vermemesi acaba neden? Bunun hakkında bana tafsilat vermenizi rica ederim. Hareket etmek üzere iseniz, kardeşiniz Cevdet'e, beni habersiz bırakmamasını rica ediniz. İdrisi'ye ait olan bu adanın işgali kanıma dokundu. İdrisi'nin bu hareketsizliği, bütün hesaplarımızı altüst ediyor. Sükûtu da siyasi bir manevradan başka bir şey değil. Birdenbire ayaklanarak, bu Türk köpeklerinden intikamımızı alacağına ve yüreklerimizi ferahlatacağına eminim. Biraderinize hürmetler ederim.

İmza: Habib Yusuf

Hamiş: Sevgili kardeşim, refikam hürmetlerini arz eder. Bana göndereceğinizi vaat ettiğiniz ilaç kutusu henüz gelmedi. Postaya verildiği tarihi bana bildirmenizi rica ederim. Başka yere gitmiş olması ihtimali vardır. Bu ilaca çok ihtiyacımız var.

Belge 9

Beytül Fakin'de çarpışmalar oldu. Üç gün evvel üç yerli ve beş asker öldürüldü. Kaynaşma azami haddini buldu. Emniyetsizlik o raddeye geldi ki, şehirden içeriye doğru iki kilometre bile ayrılmaya gelmiyor. Geçen hafta, Hudeyde'den iki saat uzaktan geçen bir kervana eşkıya hücum etmiş, iki deve çalınmış ve iki kişi öldürülmüştür.

İsfahan vapuru ile çiçeği burnunda otuz zabit, Hudeyde'nin latif havasından istifade etmek üzere buraya geldi. Geçende vuku bulan bir yangında 300 hane, evvelsi günkü yangında ise 2.500 baraka mahvoldu. Felaketzede sahipleri, tarlalarda barınıyor. Değil itfaiye hortumu, tek matrası bile olmayan hükümet, yangının söndürülmesi için tabii hiçbir şey yapamadı. Zavallı halka Allah acısın! Yollar eşkıya elinde, ihtilal gittikçe genişliyor, memleket içlerindeki durum çok kritik ve hükümet otoritesi sıfırdır. Hudeyde mutasarrıfı Recep Bey, sıhhi sebeplerden dolayı kendisine telgrafla verilen üç aylık mezuniyetini kullanmak üzere bir Rus vapuru ile İstanbul'a gitti. Vali Mahmud Nedim Beyle muavini, San'a'ya geldiler. Mutasarrıflığa, vekâleten vali muavini bakacak. Zabitler şu günlerde büyük gayret gösteriyorlar ve birliklerine durmadan talim yaptırıyorlar. Fakat askerler acınacak halde. Susuz, gıdasız, üstsüz başsız, yalınayak asker, yorgunluk ve sefaletten perişan haldedir ve ölümü kurtuluş çaresi olarak görmektedir.

Birkaç gün evvel, takriben on asker birlikte kaçtılar. Nereye gittikleri malum değil.

Suriye meselesinden çok memnunum. Ferahlatıcı haberlerinize lütfen devam ediniz. Tevfik Paşadan duyduklarınızı noksansız olarak bana bildirin ve burada bulunduğumu kendisine söyleyiniz. Bütün servetimi, varımı yoğumu, komitenin her azasına feda etmeye hazırım. Benden daha müessir hizmetler beklediğiniz takdirde, bütün gayretimle emrinizdeyim.

Duyduklarıma göre hükümet, Arapları memnun etmek için ciddi niyetler besliyormuş. Ne boş hülyalar! O devirler çoktan geçti. Bizim vazifemiz Arapları hazırlıklı bulundurmak ve haklarına nasıl sahip olabileceklerini kendilerine öğretmektir. Göreceksiniz ki Arapların çoğunluğu Türklerin zulmünden ve kötülüklerinden bıkmıştır.

İdrisi'nin şu sıralarda ciddi teşebbüslerde bulunmayışı sebeplerini, ben de sizin kadar merak ediyorum. Herhalde makul bir sebebi olsa gerek, İmam Yahya, Seyid İdrisi ve hükümet arasındaki bir anlaşma imkânı benim kanaatimce ancak aşağıdaki gibi olabilir:

Haber aldığıma ve gördüklerime göre hükümet, herhangi bir şeye teşebbüs edemeyecek kadar zayıf, dejenere ve kabiliyetsizdir. Seyid İdrisi'nin adamları ise hakikaten cesur, kuvvetli ve muhariptirler. İstiklallerini sonuna kadar koruyacaklarına eminim. Ancak zafer Allah'ın inayetine bağlı bulunduğundan, İdrisi, hükümetin İmam Yahya ile anlaşması halinde güç duruma düşecektir.

İdrisi'nin nihayet insan olduğunu da hatırdan uzak tutmamak lazımdır. Hükümete ve İmam Yahya'ya aynı zamanda karşı koymak kolay değil. İdrisi, fırsattan istifade ederek evvela Yahya'nın üzerine atılır ve onu yok edebilirse, hükümeti bundan sonra mağlup etmesi bence kolay olacaktır.

Fakat, her ikisine karşı muharebeye başlarsa, denizden ve karadan mahsur olduğuna göre, mağlup olmasından korkarım. Şu var ki para ve gıda maddelerinin durmadan gelmesi, ablukanın pek de müessir olmadığını göstermektedir. Hükümet, İdrisi'yi tamamen tecrit etmeye hiçbir zaman muvaffak olamayacaktır.

İdrisi'nin vaziyeti, muhtelif kabilelerin kendisine iltihakı sayesinde, her zamankinden fazla kuvvetlidir. "Ahram" gazetesinin bazen gönderdiğiniz bazı nüshalarında askeri faaliyetten bahsedilirken, İmamın, İdrisi taraftarlarını mağlup ettiği iddia edilmektedir. Bu haber tamamen yanlıştır. Bilakis, İmam değil, İdrisi muzaffer olmaktadır. Hükümet, İmamı uzun zamandır desteklemese idi; İdrisi, Yahya'yı çoktan esir eder ve taraftarlarını yok ederdi.

Diğer taraftan hükümetin bugünlerde, Yahya ile yaptığı gibi, İdrisi ile de bir anlaşma yapabileceğinden endişe ederim. Bizim için en büyük tehlike budur. Türklerin içinde bulundukları müşküllerin, şartlarımızın kabulünden evvel ortadan kaldırılmasını istemiyoruz.

Umumi olarak denilebilir ki, İdrisi'nin kuvvetleri, İmamla hükümetin kuvvetlerine –ayrı ayrı– üstündür. Fakat İdrisi müşterek düşman karşısında kalacak olursa, neticeyi ancak Allah tayin edebilir. Bugün için cevabım budur. İstikbalde değişiklikler olabilir. Sağ olunuz.

İmza: Habib Yusuf

Davetim üzerine Şam'a gelmiş olan İzzet El Cündi'ye, Osmanlı hükümetinin bu Umumi Harp için tespit ettiği amacı açıkladım ve bu amaç etrafında bütün Arap büyüklerini toplamanın en birinci emelim olduğunu söyledim. Dolayısıyla kendisiyle iyi ilişkiler içinde olduğunu bildiğim ve Asir üzerinde hak iddia etmekte bulunan Seyit İdrisi'ye yazacağım bir özel mektubu kendisine götürüp götürmeyeceğini sordum. Tabii hiç şüphesini çekmemek için, yukarıya koyduğum vesikaların elime geçtiğinden bahsetmedim. Zira, belki ürkerek her zamanki gibi hile yoluna sapabilirdi. Verdiğim yolluğun çokluğu gözünü doldurduğundan teklifimi hemen kabul etti. İyi bir tesadüf olarak ertesi günü sabahı Beyrut'tan İskenderiye'ye bir İspanyol veya İtalyan vapuru hareket edeceğinden, bu vapura yetişebilmesi ve bir ayak evvel Seyit İdrisi'ye mektubumu götürmesi için kendisini o gece Beyrut'a gönderdim.

Pek az insanda görülebilecek derecede ahlak düşüklüğüne sahip olan İzzet El Cündi'den o zamandan beri bir daha hiçbir haber alamadım ise de, Seyit İdrisi bu Umumi Harp'te Asir sancağı aleyhine hiçbir düşmanca harekette bulunmadığından, mektubumun iyi tesirleri görüldüğünü zannediyorum.

Uzlaştırma gayretleri

Şam'a geldiğim ilk günlerde bir yandan Kanal Seferi hazırlıkları ile meşgul olduğum gibi, bir taraftan da bütün Arap beldelerinde bir dini koruma coşkusu doğurmaya çalışıyordum.

Abdülkerim-ül Halil, Doktor Abdurrahman Şehbender vesaire gibi Arap ihtilalcileri vasıtasıyla umumi bir edebiyat müsameresi düzenlettim.

Arabın yiğitliğine, Arap kavminin yükselmesi ve gelişmesine ilişkin birçok nutuklar verildi. Pek çok kasideler okundu. Hatta Arap emellerinin birliğini sağlayacak marşlar bile okundu. "Nahnı-Cündullah-ı Şeban-ün-bilad" nakaratlı Arap marşı, bulunduğumuz binanın damını çökertecek bir şiddetle yükseldi.

Bunların hepsini alkışladığımı ve beğendiğimi hissettirecek tavırlarıma ek olarak, merasimin sonunda söz alarak bir nutuk verdim. Bu nutkumda Arabın diline, din lisanımız olmak bakımından ve kavmine, dindaşımız bulunmak yönünden, son derece hürmet ve muhabbetimiz olduğunu ve Arap emellerinin gerçekleşmesi amacıyla geçen sene atılmış olan ilk adımın devam edeceğine emin olduğumu söyledikten sonra dedim ki:

"Efendiler! Bizim fırkamızın Araplar hakkında tatbik etmek istediği program o kadar geniştir ki, bunu siz tasavvur bile edemezsiniz. Mesela ben Arap ve Türk iki kavmin aynı Halifeye tabi müstakil millet halinde birleşmesini muzır görenlerden değilim. Bu gayeye varmak için çok çalışmak, aramızdaki din ve vatan haini müraileri tard ve def etmek ve düşman parası ile hareket eden alçakların içimizde yer bulamamasını temin eylemek icap eder. Size burasını söylemek isterim ki, İstanbul'da ve Türklerle meskûn İslam memleketlerinde bugün gördüğünüz Türklük cereyanı, Araplık cereyanına katiyen muhalif değildir. Pekâlâ bilirsiniz ki, şimdiye kadar Osmanlı memleketlerinde Bulgarlık, Rumluk, Ermenilik cereyanları vardı. Şimdi buna Araplık cereyanı da ilave olundu. Türk kendisini unutmuş, hatta milliyetini telaffuz etmekten utanır olmuştu. Milli fikrin güçten düşmesi nihayet kati çöküşle neticelenebilirdi. Bundan ürken Türk gençliği takdire şayan bir uyanıklık ile ayaklandı. Türke Türklüğünü ve onun hudutsuz faziletlerini anlatmak için milli cihat ilan etti. Şairleri, hatipleri, edipleri seslerini yükselttiler. İki üç se-

neden beri bu sahada gayret sarfına başladılar. İşte bu cereyan, Osmanlı Hilafetinin kuvvetlerini toparlamasına yardım etti. Şimdi gördüğünüz ordumuz vücuda geldi. Adeta tesadüfün bize verdiği müttefiklerle beraber asırlar boyunca dinimize düşman olanlar aleyhine cihat ilanından çekinmedik.

Şimdi sizi temin ederim ki, Türklük cereyanı, Araplık cereyanının katiyen düşmanı değil; onun biraderi, hatta ayrılmaz refikidir. Türk genci, Arabın terakkisini, bütün milli hukukuna sahip olmasını bütün canıyla ister. Türk gencinin bugünkü çalışması, Türk milletinin milli hissini uyandırdıktan sonra, Türkü okutmak, Türkü çalışkan yapmak, Türkü esaretten kurtarmak, Türkün sıhhatini iade etmek, Türk nüfusunu artırmak, imarını, refahını artırmak, hülasa Türkü 20. yüzyılda yaşayan milletler arasında hayat hakkına malik muhterem ve mübarek bir unsur halinde âlemin gözü önüne arz etmek gibi mühim noktalara matuftur. Türk genci, bu esasları tespit etti; bunların temini için bıkmayarak, usanmayarak çalışmaya azim ve ahd etti. İşte onlardan biri olmak üzere, onların dilinden söylüyorum ki, siz ey Arap gençliğinin güzide mümessilleri, siz de aynı gayelerin temini için çalışınız. Arap illerinin istilası hırsıyla her nevi fesat ve hileyi mubah gören ecnebilere satılmış olan mahlukların tezviratına inanmayınız. Gerek Türk, gerekse Arap gençliği söylediğim tarzda onar sene çalışınız. Ondan sonra etrafınıza bakınız, birbirinizin kucağına o zaman atılınız ve bir daha ayrılmamak ahdi ve misakı ile 'Lahmın lahmı, demin demi (Etin eti, kanın kanı)' sırrını tasdik ediniz.

Ben Türk ve Arap gençliğine hitaben şunu söylüyorum ki, bu iki millet birbirlerinden ayrıldıkları anda, her ikisi de yok olmaya mahkûmdur. İslamın bu iki güzide ve büyük unsuru arasında ihtilaf çıkması, İslam kudretinin son bulmasına yol açar ve nihayet umumi bir İslam esareti, kaçınılmaz bir hal alır.

Yazıktır, efendiler! Turani, Kâhtani, Na'mâni gibi her biri iblise yaraşır bir şeytanetle dinimizin ve mübarek yurdumuzun hain düşmanları tarafından icat edilmiş birtakım cere-

yanlar, sizler arasında ihtilaf meydana getirmesin! Türk ve Arap, birbirlerinizi seviniz, birbirlerinize karşılıklı hürmet ediniz ki, aynı gayeye yönelik hizmetleriniz semereli olsun ve illa her ikiniz için de son bulma felaketi ve esaret muhakkaktır!"

Bu nutkum, hazır bulunanlar üzerinde fevkalade iyi etki bırakmış ve ertesi gün ulemadan, eşraftan birçok heyetler karargâha gelerek teşekkürlerini arz etmişlerdi. Hele Islahatçıların memnuniyetine son yoktu.

O günden sonra Şam'da bütün mahalleler halkı toplanmış; hükümete bağlılık gösterileceğine dair nutuklar verilmiş ve İslam hukukunun, din düşmanı olan İngilizler ve Fransızlara karşı son dereceye kadar savunulacağı hususunda, sancak altında Kuran'a el basılarak yeminler edilmiştir.

Bir o günler Şam'da, Halep'te, Hama'da, Humus'ta, Beyrut'ta, hatta Cebel-i Lübnan'da gördüğün dini gösterileri gözümün önüne getiriyorum; bir de bugünkü sonuçlara bakıyorum da, bunun sebebi olan Şerif Hüseyin ile evlatlarına lanetler etmekten kendimi alamıyorum.

Arz ve izah ettiğim gibi, Suriye'de uygulamak istediğim siyaset, af ve aman siyaseti olduğu gibi, bütün Arap memleketlerinde bir his ve emel birliği uyandırmak için de her türlü tedbire müracaat etmiştim.

Mesela, Basra ve civarını işgal etmiş olan İngilizler aleyhine Teşkilat-ı Mahsusa'nın Osmancık Taburu ve diğer bir iki fırka ile beraber memur edilmiş olan Süleyman Askeri Bey merhuma azami yardımda bulunmaları* hakkında,

* Savaşın başlarında, Osmanlı ordusunun Irak cephesinde yenilgilere uğraması üzerine, Cemal Paşanın Teşkilat-ı Mahsusa'dan söz ederken adını andığı Süleyman Askeri, Enver Paşa tarafından Bağdat valiliği ve Irak komutanlığına atanmıştı. Özellikle İngilizlerin işgal ettiği, Basra Körfezinin doğu kıyısında bulunan Fav'la Şattülarap'ı kurtarmakla görevlendirilmişti. Bağdat'a gider gitmez, Arap şeyhleriyle ilişkiye geçti ve toparlayabildiği kuvvetlerle iki koldan İngilizler üzerine yürüdü. Nasıriye'yi geri alıp Korna yönünde çöle dalan Süleyman Askeri, Dicle kolunun başına da atlı birlikleriyle ün kazanmış olan Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşayı getirdi. Her iki komutan da ortaçağ akıncılarını andıran bir muharebe yöntemiyle, gelişigüzel ileri atıldılar. Şuaybiye'de yaralanan Süleyman Askeri'nin ata binemediği için araba üzerinde yönettiği sonraki muharebede İngilizler 1.300, Osmanlılar 3.000 kayıp verdiler. Osmanlıların Korna karşısına çekilmeleriyle sonuçlanan bu muharebeden sonra, 1 Nisan 1915'te Süleyman Askeri intihar etti. (A.K.)

Bağdat valiliğim sırasında kendileriyle iyi münasebetlerde bulunduğum Bağdat ve Kerbela ve Necef eşrafından ve Irak bölgesi şeyhlerinden bazılarına mektuplar yazdığım gibi, İbn-i Suud ve İbn-i Reşid'e dahi özel yazılar gönderdim ve Yemen'deki birliklerimizle işbirliği etmesi lüzumuna dair İmam Seyyid Yahya Mecideddin Hazretlerine de özel bir mektup yolladım. Bu Arap emirlerinin hepsinden, yüksek Hilafet makamı hakkında sadakat ve bağlılık bildiren, din düşmanı aleyhine açılan bu kutsal savaşta bütün Arap memleketlerinin aynı dini hislerle savaşa katılma gereğini onaylayan cevaplar aldım. Hatta kendisiyle haberleştiğim Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşadan dahi, belirsiz ifadeli olmakla beraber aynı bağlılık hissini müjdeleyen mektuplar aldım.

Arapları memnun edecek en esaslı tedbirin onlardan tekâlif-i harbiye (savaş yükümlülüğü) yoluyla bir şey almamaktan ve alınacak her malın bedelini peşin ödemekten ibaret bulunduğunu bildiğim için Şam'a gelir gelmez her tarafa ilk verdiğim emir, bundan sonra Suriye ve Filistin'den ve umumiyetle 4. Ordu mıntıkasından, tekâlif-i harbiye yoluyla senet karşılığında hiçbir şey elde olunmayarak ahaliden gerek iaşeye ve gerek üstbaş ve teçhizata dair her ne alınırsa, bedellerinin hemen ve peşinen ödenmesinden ibaret oldu. O sırada Osmanlı memleketlerinden yalnız bir senet mukabilinde her nevi erzak ve zahire alınıp dururken Suriye ve Filistin'de peşin para ile tedarik edilmesi büyük bir eşitsizlik, dolayısıyla adaletsizlik demek olduğu halde, bunu göz önüne almadım ve hatta Osmanlı memleketlerinin sair kısımlarında dahi aynı usulün uygulanmasını İstanbul'daki hükümete tavsiye ve teklif ettim.

Islahcılar hizbine tereddütsüz olarak çok emniyet ve itimat gösteriyordum. Hatta Baalbek ve Buka kazalarının, Cebel-i Lübnan'a ilhakı taraftarı olduklarını ve bunun için harpten önce Fransız konsolosuna yazılan mazbataya imza koyduklarını bildiğim Baalbekli El Haydar ailesiyle Cebel-i Lübnan'ın Hermel nahiyesi derebeyleri olan Hamade ailesinin, Baalbek'le Humus arasında Re's-i Baalbek denilen ıs-

sız bir istasyon civarında düzenledikleri yurtsever bir gösteriye, yanımda yalnız yaverim olduğu halde Suriye Valisi Hulusi Beyle beraber gitmekten çekinmedim. Bu gösterinin düzenleyicisi Abdülkerim-ül-Halil olduğundan, Baalbek ve Cebel-i Lübnan Mitvalileri (Şiileri) nezdinde Abdülkerim'in nüfuzunun ve tesirinin artırılması için kendisine güvenmeyi uygun görmüştüm.

Kısacası, Kanal Seferi'ni idare için Sina Çölü'ne hareket edeceğim zamana kadar Suriye ve Beyrut vilayetlerinde her nereye gitmiş isem, Islahatçıları daima yanımda bulundurdum ve onlarda hakiki vatanseverlik ve Halifeye bağlılık hisleri uyandırmak için dilimin döndüğü kadar söylemekten geri durmadım.

Lübnan Hıristiyanları

O zamanlar Suriye ve Beyrut'ta hüküm süren umumi kanaat, Cebel-i Lübnan Hıristiyanlarının akşama sabaha ihtilal edeceklerine dairdi. Her taraftan bana tavsiye olunan şey, Lübnan imtiyazlarının kaldırılması ve Lübnan Hıristiyanlarına bir beyanname yayımlayarak ellerinde bulunan silahları hükümete teslim etmelerinin ilanı idi. Lübnan'da 50.000 kadar yeni silah olduğunu herkes iddia ediyordu. Bunların hiçbirine kulak asmadım. Böyle bir işlem, Suriye ve Filistin Hıristiyanlarını şüpheye düşürecek ve hatta ihtilal etmek emelleri olmasa bile, bunları zorla ihtilale sevk edecekti. Çünkü ben emindim ki, silah aramak için her kimi görevlendirirsem görevlendireyim, mutlaka birçok suiistimaller olacak ve boş yere birçok günahsız insan azaba ve işkenceye uğrayacaktı. Evlerin aranması vesilesiyle zengin Lübnanlıların uğrayacakları maddi zarar ve ziyanın ise had ve hesabı olmayacaktı.

Lübnan ahalisine bir beyanname yayımlayarak, eski imtiyazlarının olduğu gibi korunacağını ve kendilerinin hiç kimse tarafından rahatsız edilmeyeceğini ilan ettim. Beni ziyaret için Maruni Patriği Monsenyör Hoyek tarafından

gönderilmiş olan üç ımıtran (piskopos), bu beyannamenin Marunilerin umumiyetle memnuniyet ve kalp istirahatlarını sağladığını, bu lütfu ebediyen unutmayacaklarını ve kendilerinden sadakatten başka hiçbir hareket görmeyeceğirni beyan etmişlerdi. Patrik Efendinin mektubu da aynı yoldaydı. Yalnız, Cebel-i Lübnan Marunileriyle Dürzilerinden, Fransız ve İngilizlere son derece taraftar oldukları ve dolayısıyla alttan alta fesat ve yalan dolan yaymaktan katiyen vazgeçemeyecekleri ısrarla bildirilen birkaç zatı, bir ihtiyat tedbiri olmak üzere Kanal Seferi'nin sonuna kadar misafir olarak Kudüs'e davet etmeye razı olmuştum. Bu zatların Kudüs'te bulundukları sürece iaşe vesair masrafları orduca verilmiş ve istedikleri yerlerde serbestçe oturmalarına müsaade eylemiştim.

Bunların isimleri, devlet memurları tarafından değil, yine Suriye ve Beyrut'un ıslahatçıları ile bazı Cebel-i Lübnan büyükleri tarafından tespit ve teklif edilmiş idi. Yaptırdığım gizli tahkikat, o efendilerin pek sağlam ayakkabı olmadıklarını meydana çıkarmıştı ki şimdi Lübnan'da Fransız himayesi talebi ile Arap birliğine en büyük darbeleri indirmekle en ziyade uğraşanların bu şahıslar olduklarını gazete havadislerinden anladığım için seçimimde yanılmamış olduğumu takdir ediyorum.

Amerikan Sefiri Morgenthau'nun yalanları

Amerikan Sefiri Morgenthau mahut kitabında benim şahsımdan edepsiz bir lisanla bahsederken, Suriye Hıristiyanları hakkında zulüm yapmış olduğumu utanmadan yazmaktan çekinmiyor. Bu efendiye pek kısa bir uygun cevap vermiş olmak için "Efendi, yalan söylüyorsun!" demekle yetinmek mümkün ise de herhalde tarihi gerçeklerden bahsetmeyi uygun görüyorum.

3 veya 4.1.1915 tarihinde Kudüs'e geldiğim sırada, ziyaretime gelen müttefik ve tarafsız konsoloslar, bana bir kitap göndererek bu kitabın içindekilerden dolayı İslam olmayan

bütün unsurlar arasında büyük korku ve heyecan uyandığını ve herkesin, akşama sabaha İslamlar tarafından Hıristiyanlar aleyhine bir katliama başlanacağı ihtimalinden ürktüğünü bildirmişlerdi. Kitabı okudum. Hükümetçe ilan olunan kutsal savaşıma (cihad-ı fisebilullah) dayanarak, kâfirler aleyhine katlin her Müslüman için farz-ı ayn* olduğunu tefsir eden bir broşür olduğunu anladım. Gerçekten, bazı cahilleri sevap yolundan ayırabilecek bir dille yazılmış olan bu eserin kötülüklerinin ortadan kalkması için hemen bütün Suriye ahalisine hitaben uzun bir beyanname neşrettim. Bu beyannameleri ta en ufak köylere varıncaya kadar göndererek duvarlara yapıştırttım. Özet olarak şöyle diyordum:

"İslamların Halifesi tarafından ilan olunan büyük cihat, din ve vatan düşmanı olan İngilizler, Fransızlar ve Ruslara karşıdır ve hatta onların silahla mücadele edenlerine aittir. Binaenaleyh vatanları, menfaatları velhasıl her şeyleri bizimle müşterek olan gayrimüslim vatandaşlarımız aleyhine en ufak bir tecavüz fikri besleyecek olan İslam ahaliyi, en şiddetli surette cezalandıracağıma itimat ediniz."

"Osmanlı Saltanatının Akıbeti" adındaki meşhur eserinin 370. sayfasında, yukarda bahsettiğim Arapça kitabın metninden büyük bir özenle bahsetmiş olan mahut Moskof diplomatı Mandelstam, acaba neden dolayı benim beyannamemi de tercüme etmek zahmetine katlanmamış? Gerek Morgenthau ve gerek Mandelstam'a ihtar ederim ki, gerçekten eğer Suriye'de İslamlar tarafından Hıristiyanlar aleyhine, Umumi Harp'in ister başlangıcında ister ortasında ve sonunda bir tecavüz yapılmasını arzu etmiş olsa idim, bundan kolay hiçbir iş yapmış olmayacaktım. Eğer bütün Umumi Harp esnasında Hıristiyanlarla Yahudilere, İslamlar ve Dürziler tarafından hiçbir saldırıda bulunulmamış ise, bu sırf benim çabam ve benim aldığım tedbirler sayesinde mümkün olmuştur. Mandelstam gerçi mahut kita-

* Tanrının, her Müslüman tarafından yerine getirilmesi gereken buyruğu. (A.K.)

bında, Ermenilere karşı salıverilmiş olan Kürtlerin Suriye'de mevcut bulunmamasından dolayı Suriye Hıristiyanlarının katliamdan kurtulduklarını söylüyorsa da, herhalde Mandelstam bu sözüne kendisi de inanmamıştır zannederim. Zira pek zengin olan Cebel-i Lübnan ve Filistin Hıristiyanlarını yağma edebileceklerini hangi Bedevi veya Suriyeliye azıcık hissettirmiş olsaydım, ben hiç zahmet çekmeksizin bu emel hemen gerçekleşirdi.

Hayır, efendiler! Size tekrar ederim ki, benim Suriye'de insanları isteyerek öldürtmüş olduğuma dair her ikinizin de kitaplarınızda söylediğiniz sözler bütünüyle yalandır. Bunu bir gün gelecek Amerikalı, İngiliz ve Fransız birçok namuslu insan imzaları altında yazacakları eserlerle ispat edeceklerdir. Fakat acaba o zaman yüzünüz kızaracak mı? Hiç zannetmiyorum.

Dürziler

Suriye İslamlarında hüküm süren diğer bir kanaat de, bu harp sırasında Cebeli-Dürzinin rahat durmayacağı idi. Mebuslardan, ulemadan, eşraftan hatta Islahatçılardan birçokları behemehal Cebeli-Dürzi'ye şiddetli bir darbe vurmaklığım lazım geleceğini tavsiyede birleşmiştiler. Oysa ben bu kanaatte değildim. Suriye'nin en cesur, en silahşör, en kolay ayaklanabilecek bir kavmini kendime düşman etmektense onlarla bir anlaşma zemini bularak, kendilerinden yararlanmaya çalışmak bence daha doğru idi.

Dolayısıyla her taraftan akın akın Şam'a gelerek Hilafet ve Saltanat Makamına sadakat ve bağlılıklarının arzını benden rica eden değişik cemaat ve kavimlerin reisi gibi Dürzi şeyhlerinin dahi Şam'a gelmeleri gerektiğini vilayetin valisi vasıtasıyla kendilerine tebliğ ettirdim.

Dürzileri kendi entrikaları için daima bir alet gibi kullanmak mesleğini tutmuş olan Emir Abdülkadir oğulları hemen meydana çıktılar. O sırada Emir Ali Paşa, İmparatorun özel davetiyle Almanya'ya gitmişti. Kendisine bir iki

adamı ile beraber Dörtyol'da tesadüf etmiştim. Pederi Emir Abdülkadir'in temiz hatırasına elan sadık olan Cezayir Araplarını, Fransa aleyhine ihtilale davet etmek ve Cezayir'e gidip orada Fransızların başına bela çıkarmak görevini teşekkürle kabul edeceğini kendisine has olan ağız kalabalığı ile bana anlatmıştı.*

Emir Ali Paşanın beni ziyarete gelen oğlu Emir Said, daha Umumi Harpten evvel, Balkan Muharebesi'nden sonra Fransızlar aleyhine girişti̇ği mücadeleleri tespit eden Arapça bir eserle El Muhacir gazetesinde yayımladığı makaleleri getirdi ve gerek kendisinin ve gerek bütün Abdülkadir ailesinin, Osmanlı Devletinin en sadık bendeleri olduklarını ve İslam Hilafetinin şerefinin ve yiğitliğinin iadesi namına, kanlarının son damlasına kadar çalışmaktan, mal, can ve bütün mülklerini feda etmekten çekinmeyeceklerini ve Dürzilerin, merhum Emir Abdülkadir'den gördükleri lütuf ve inayetin daima minnettarı oldukları için, onun evlatları ve torunları hakkında dahi aynı bağlılığı gösterdiklerini ve binaenaleyh eğer ben arzu edecek olursam, bütün Dürzi şeyh ve ileri gelenlerini bir iki gün içinde Şam'a getirebileceğini ve illa malum olan vahşi tabiatları dolayısıyla, tarafımdan veya vilayetten yapılacak davete gelmekte tereddüt edeceklerini saydı döktü.

Elde ettiğimiz vesikalar, Emir Said'in akli dengeden yoksun bir serseri olmakla beraber, babası ve amcalarıyla amcazadelerine göre Osmanlılığa daha ziyade bağlılık göstermekte olduğunu ispat eder nitelikte olduğundan, Suriye Valisi Hulusi Beyin kanaatine rağmen kendisini idare etmeyi o

* El yazısı müsveddede, sonra çizilen şu satırlar vardır: "İtalyanlarla harp halinde bulunduğumuz sırada Bingazi'ye gitmiş olan bu kimsenin pek korkak ve elinden hiçbir şey gelmez bir zat olduğunu Enver Paşa evvelce bana anlatmış olduğundan, Almanların nasıl olup da böyle bir şahıstan hayır umduklarına şaşıyordum. Hele Şam'a gelip de daha sonra bahsedeceğim vesikaları da elde edince, Almanların adam seçmekteki isabetlerine hayran oldum. Bazı Alman diplomatlarıyla zabitlerinin kendi kendilerine Şark siyaseti yapmaya çalışmalarından, bu Umumi Harp esnasında gerek biz ve gerek onlar çok zarar görmüşlerdir."

zamanki siyasetime uygun sayıyordum. Dolayısıyla bir taraftan vilayet aracılığıyla Dürzi büyüklerini resmen davet ettiğim gibi, bir taraftan da Emir Said'e bu yolda yapacağı hizmetlerin memnuniyete yol açacaklarını söylemekten geri durmadım.

Nihayet Emir Said'in iddiasına göre bin güçlükle, gerçekte ise gayet büyük bir kolaylıkla Dürzi büyükleri Şam'a geldiler ve üç beş gün kadar Şam'da kalarak ve bir hayli gösterilerde bulunarak, her zamanki gibi "mal, can, kan ve her neye malik iseler devlet ve millet yolunda fedaya hazır ve Osmanlı Devletinin şan ve şerefinin muhafazası namına bütün Osmanlı tebaasından sadık" olduklarını bitip tükenmeyen yeminler, ahitler ve misaklarla belirterek çıkıp gittiler.

Harp için, bunlardan maddi bir fayda göreceğimi katiyen ümit etmiyordum. Ancak, herhangi bir vesile ile umumi bir ayaklanmaya kalkışacak olurlarsa, beni pek ziyade meşgul edebilecekleri için kendilerini iyilikle idare etmeyi arzu ediyordum.

Bazılarının zannettikleri ve hatta Mısır gazetelerinden bazılarının Mandelstam'ın mahut kitabına da alınan birkaç makale ile iddia ettikleri gibi, ben Lübnan Marunilerinin ihtilalinden katiyen çekinmedim ve onların girişebilecekleri herhangi bir isyanı pek çabuk bastıracağıma inanıyordum. Fakat Cebel-i Düruz'un ihtilalinden cidden çekinirdim, bunun olmaması için daima tedbir alırdım. Bu tedbirlerimde azami derecede başarılı olarak, ta son zamanlara kadar Dürzilerin Osmanlı hükümetine karşı sadık kalmalarını sağlayabildim.

Atraşeler

Bununla beraber, iyi bir tesadüf eseri olarak o sırada Dürzilerin en nüfuzlu ve en açgözlü reislerinden Yahya El Atraşe vefat etmiş ve yerine oğlu Selim El Atraş geçmişti.

Yahya El Atraşe yabancı entrikalarına alet olarak, devlet aleyhine birçok defalar ihtilal etmiş ve gerek Dürziler-

den, gerekse askerimizden pek çok babayiğitlerin haksız yere ölümüne sebep olmuştu.

Şam Fransız konsolosluğundan elde edilmiş olan vesikalara göre, Yahya El Atraşe, Fransızlar tarafından satın alınmış ve hatta aşağıya koyduğum iki vesikaya* göre Yahya El Atraşe, Suriye'nin Fransızlar tarafından işgaline teşebbüs edilmesi halinde, Dürziler vasıtasıyla Fransa'ya yardım edeceğini vaat etmiş olduğundan, Fransız hükümeti kendisine resmen silah göndermişti.

Belge 10

Şam'da Fransız Konsolosluğundan
Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Poincaré'ye.

Şam, 30 Eylül 1912

Yahya El Atraşe hakkındadır:

Kendisi hakkında konsolosluğumuzca sefarete müteaddit işarlarda bulunulan meşhur Dürzi şeyhi Yahya El Atraşe'nin bir iki gün evvel affedildiğini Zat-ı Devletlerine arz ederim. Yahya, sürgünde bulunduğu Rodos'u terk edebileceği hususunda İtalyan işgal kuvvetleri tarafından kendisine verilen izni alınca, Mısır'a kaçmıştı. Kendisi şu sırada Şam'a gelmiştir ve Havran'a gidecektir. Bu tedbir ile beraber, Sami Paşanın tevkif ettirdiği diğer Dürziler de serbest bırakılacak olursa, her yıl durmadan artırılan vergileri ileri sürerek, haksızlığa maruz kaldıklarından sızıldanan Dürzileri, hükümete tekrar ısıtacaktır. 7 Eylül tarih ve 49 sayılı mektubumda bahis mevzuu ettiğim Nuri Şalan'ın serbest bırakılması da aynı neticeyi verecektir.

Osmanlı hükümetine karşı bugünkü bağlılığı ne kadar samimi olursa olsun, İngiliz ajanlarının iltifatları, El Atraşe üzerinde tesirsiz kalamaz. Büyük Dürzi şeyhinin, Kahire'deki ikameti sırasında Lord Kitchener (Mısır Fevkalade Komiseri) tarafından birkaç defa kabul edildiğini, emin kaynaklardan haber almış bulunuyorum.

* El yazısı ile müsveddenin 201. sayfasında "Vesikalar" denilmişse de bunlar kitabın Türkçe baskısına konulmamıştır. Hatıraları tamamlamak için biz bu vesikaları, asıllarından tercüme ederek koyduk.

Belge 11

Fransa'nın Şam Konsolosluğundan
İstanbul'da Fransız Sefaretine:

Şam, 1 Haziran 1913

Yahya Bey El Atraşe hakkındadır:

Havran ve Cebel-i Düruz Şefi ile Dumar'da yaptığım bir konuşma hakkında Zat-ı Devletlerine aşağıdaki hususları arz ederim. Dumar, şehirden 5-6 km. mesafede olup, ben buraya ekseriya atla gezmeye giderim. Konuşma, Yahya Bey El Atraşe'nin de gelmesini rica ettiğim Emir Ömer'in evinde cereyan etti. Yahya Bey El Atraşe benden bir mülakat istemiş, fakat bu ilk mülakatın, her türlü şüpheleri dağıtabilmek için konsolosluk ve kendi oturduğu ev dışında yapılmasını rica etmişti.

Yahya Bey konuşmanın asıl mevzuuna girmeye karar verinceye kadar bir saat dereden tepeden bahsedildi. Bununla beraber konuşmanın bu kısmından da istifade etmedim değil. Çünkü Dürzilerle memleketlerinden bahsedilmiştir ve ben böylesine ehemmiyetli mevzu hakkında bundan daha mükemmel bir haber kaynağı bulamadım.

Ben alaka gösterip suallerimi çoğalttıkça Yahya Bey gittikçe açıldı. Tarafımdan hiçbir teşvik görmeksizin, Havran'daki Osmanlı memurları hakkında, hiç de yumuşak olmayan tenkitlerini beyan etmekten çekinmedi. Bundan başka Dürzilere olan bağlılığından ve şeyhlerin, kabileler ve halka karşı olan mesuliyet ve vazifelerinden de bahsetmeye kendisini mecbur hissetti. Bu sözlerinden, Şarklıların nadiren duydukları ve daha da nadir olarak ifade ettikleri hisleri açıklamakta olduğu dikkatimden kaçmadı. Yahya Beyi daha dikkatle tetkik ettim ve dış görünüşüne nazaran çok daha zeki ve cesur olduğunu anladım. Bembeyaz sakalı ile simsiyah ve gür kaşlarının altından fışkıran keskin ve cesur bakışları bilhassa tezat teşkil ediyordu.

Nihayet Emir Ömer'e dönerek:

— Şimdi söyleyeceklerim, münhasıran Fransız Konsolosuna aittir, dedi.

Emir Ömer gitmeye davrandı, ama odadan çıkmakta pek de acele etmiyordu. Bunun üzerine Atraşe:

— Ziyanı yok, dedi. Ben Emir Abdülkadir'in dostu idim. Sen de

benim dostumsun. Onun için burada kal, fakat duyduklarını, Emir Ali Paşa da dahil olmak üzere başka kimselere söyleme!

Sonra bana dönerek aynen şunları söyledi:

— Dinle beni! Rodos'ta idik. Fransız Generali Chalieu (?) ile kendisine tercümanlık eden Fransız ve Rus konsolosları da hazırdılar. General bana dedi ki: "Suriye'ye Fransız birlikleri çıkarıldığı zaman hiçbir mukavemette bulunmayacağına dair söz vermedikçe seni buradan hareket ettirmem. Kabul etmek zorunda olduğun yazılı taahhütname işte burada. Sen sadece altına mührünü koyacaksın."

Mührü bastım ve taahhüt altına girdim. Fransız Konsolosu hem vesikaya, hem de sözüme sahip oldu. Bu meseleden ilk defa bahsediyorum. Ne Rodos'ta, ne de Mısır'da ve burada, kimseye tek kelime söylemedim.

Bu sırada Emir Ömer'i dışardan çağırdılar ve Emir odadan çıktı. Bunun üzerine Yahya Bey:

— Bu sırrı, üçüncü bir şahıs yanında açıklamamak lazımdı... Ne ise, zaten bir şey daha ilave etmem lazım. Ben Fransız işgaline yalnız mukavemet etmemekle kalmayacağım, sizlere yardım edip sizin tarafınızı tutacağım. Emrimdeki Dürziler sayıca çok ve cesurdur. Müslümanlar Fransa'ya karşı ayaklanacak olurlarsa, ben onları arkadan vuracağım. Cebel-i Düruz Suriye'nin kalesi ve anahtarıdır, dedi.

— Kudretli olduğunu biliyorum, diye cevap verdim. Bizim dostumuzsun ve bundan dolayı sana müteşekkirim. Yalnız sana şunu söylemek mecburiyetindeyim ki, bugün için biz Suriye'yi ne silahla, ne de başka şekilde ele geçirmek niyetinde değiliz. Şu dakikada Türk Asyası'nın bölünmezliği, Fransa ve diğer üç büyük devlet için, her şeyden mühimdir. Fransa Cumhuriyeti hükümeti bu kanaattedir ve bunu benim ağzımdan böylece ifade etmektedir.

— Biliyorum, dedi. Fakat vaziyet birdenbire değişebilir. Tedbiri önceden kararlaştırmak gerekir. Hadiselere hâkim olmak lazım. Türkiye ile dostluk bağlarını muhafaza etmekle beraber, her birimizin istikbali düşünmemiz lazımdır. Rodos'ta üzerime aldığım yazılı taahhüdü Fransız hükümetine hatırlatırken bugün senin önünde kendi isteğimle ve serbest olarak deruhte ettiğim yeni taahhüdü de bildirmeni ve alacağın cevaptan bana haber vermeni rica ederim.

O sırada Emir Ömer tekrar odaya girdiği ve benim de ziyaretim lüzumundan fazla uzadığı için, cevap vermeye vakit kalmadı ve vedalaşmak zorunda kaldım.

Yahya Bey El Atraşe'ye cevap verebilmem için, bana bir an evvel talimat göndermenizi Zat-ı Devletlerinden rica ederim. Mühürlü zarfın, Beyrut'taki başkonsolosluğumuza gönderilmesini ayrıca rica edeceğim. Beyrut ile Şam arasındaki Osmanlı postası kâfi emniyette olmadığı için, ben zarfı Beyrut'tan aldırırım.

Belge 12

Fransız Dışişleri Bakanlığından
Şam'da Fransız Başkonsolosluğuna:

Paris, 26 Haziran

Dürziler Şeyhi Yahya Bey El Atraşe'nin bir zamanlardan beri memleketimize karşı beslediği müsait temayüllere ait raporunuzda, bu temayülleri, Fransa Cumhuriyeti hükümeti tarafından gösterilecek bir cemilekârlıkla kuvvetlendirmenin, menfaatlarımıza uygun olacağı hususuna dikkat nazarımızı celp etmiştiniz.

Bu görüşünüze tamamen iştirak ettiğimden, mesai arkadaşım Harbiye Nazırından, Şeyhe verilmek üzere aşağıdaki eşyanın emrime verilmesini rica ettim:

1 Süvari karabinası, gümüş kakmalı, askı kayışı ile,

1 Silah temizleme kutusu,

1 Harbi ve silah temizleme başlığı,

Bu silahlar ile teferruatı bir sandık içerisinde size gönderilmiştir. Şeyh Yahya Bey El Atraşe'den, bunları Fransız Cumhuriyetinden tesellüm ettiğine dair makbuz almanızı rica ederim.

Silah ve cephane dolu sandık, Beyrut'taki Fransız Başkonsolosuna "Bruix" kruvazörü kumandanı tarafından, geminin Beyrut'a bundan sonraki ilk uğrayışında teslim edilecektir.

Kolinin Beyrut'tan Şam'a nakli hususunda Bay Georges Picot ile mutabık kalmanızı rica ederim.

Nazır Adına Protokol Şubesi Şefi
Elçi

Eğer bu adam, Umumi Harp başlangıcında kendi eceliyle ölmemiş olsa idi, o sırada devletin başına cidden pek büyük gaileler açabilirdi. Diğer taraftan, yukarıya koyduğum belgeler, Fransa'nın Türkiye hakkındaki niyetlerinin en kesin birer delilidir (!) zannederim.

Selim El Atraşe ise sakin ve oldukça iyi ahlaklı bir genç olduğundan, kendisine ve Dürzilere karşı gösterdiğim iyi muameleden fevkalade müteşekkir kalmış ve ta nihayete kadar devlet hakkında iyi niyet göstermekten geri durmamıştır.

Dürzi büyükleri arasında devletin hayrına çalışmış pek çok kimseler vardı. Eğer bu Umumi Harp'ten galibiyetle çıkmış olsa idik, ben emindim ki devlet bir daha Dürzi ihtilali karşısında kalmayacaktı. Dürzilerin toplumsal ihtiyaçlarını o kadar güzel incelemiş, onların refahını sağlayabilecek tedbirlerin mahiyetini o derecelerde belirlemiştim ki, vakti gelip de tatbikata geçer geçmez, bütün Dürzilerin memnuniyetlerini kazanmanın mümkün olacağına emindim. Nesib ve Abdülgaffar El Atraşe Beyleri, Dürzi büyükleri arasında en ziyade işime yaramış olanlar arasında anmak zorundayım.

Arabın gerçek din adamları

Kim ne derse desin, Arap İslamları üzerinde din büyüklerinin nüfuzu pek büyüktür. Bunu pekâlâ bildiğim için, bir taraftan Islahatçılar adı ile tanınan ve halk arasında dinsizlikle suçlanarak "menfur" görünen ihtilalcilerin güvenlerini kazanmaya ne kadar çalışmışsam, din büyüklerinin kalplerini yatıştırmaya o derece özen gösterdim.

Bu ulema arasında cidden ahlak güzelliğine sahip erdemli kimseler vardı. İnsan bunlarla konuşmaktan daima zevk duyar ve yarım saatlik bir temas bile, bunların halk tarafından niçin sevildiklerini göstermeye yeterdi.

Şam'da Şeyh Bedreddin Efendi bu seçkin ulemanın en seçkini sayılırdı. Son hadisçilerin dayanağı denilebilecek kadar bilgin olan bu zat büyük bir alçakgönüllülüğe de sahip

bulunduğundan, pek fakir bir manzara gösteren medreseciğinin odasından hiç çıkmaz ve kendisini ziyarete gelenleri oracıkta kabul ederek ilmi öğütlerinden yararlandırmaya çalışırdı. Kendisiyle çok görüştüm; usanç getirecek hiçbir sözünü işitmedim ve Peygamberin her zaman bana okuyup tefsir ettiği hadisleri, üzerinde kamunun velayeti bulunan bir devlet memuru ile Allah kelamını yüceltmekle görevli bir mücahitler reisinin çalışma ilkeleri olabilecek İslam davranış ve sözlerinden ibaretti.

Hiç kimsenin ziyaretine gitmemek ve yalnız medresesine gelenlerin ziyaretini kabul etmek yolundaki alışkanlığını haber aldığım Şeyh Bedrettin Efendinin hayır duasını alabilmek için bizzat ziyaretlerine gittim ve iki saat devam eden çok güzel bir görüşmeden gerçek bir hazla ayrıldım. Üzerinde o kadar etkili olmuştum ki, Şeyh Bedrettin Efendi ertesi gün hiç kimseye haber vermeyerek sokağa çıkmış ve doğruca karargâhıma gelerek ziyaretimi iade etmişti. Halk arasında evliya mertebesine çıkarılan Şeyh Bedrettin Efendinin ziyaret için otele kadar gelmiş olması, avam tabakası arasında pek büyük ve iyi etkiler meydana getirdi ve halkın, hakkımdaki güvenini kuvvetlendirmeye yardım etti.

Şam uleması arasında en çok hayır ile hatırladığım ve bütün harp esnasında kendisinden büyük yardımlar gördüğüm bir zat da, Şam Müftüsü Şeyh Ebül-Hayd Abidin Efendi idi. Şam ulemasıyla daima iyi münasebette bulundum ve gerçek ulema arasında Osmanlı Hilafetine ihanet edebilecek bir zata rastlamadım. Sefil ve alçak ahlaklı oldukları halde, her nasılsa ulema kılığına girmiş olanları ben, gerçek ulemadan saymıyorum.

Beyrut Müftüsü Şeyh Mustafa Neccav, Nakib-ül Eşrafı Şeyh Abdurrahman El Hud ile Kudüs ve Halep Hanefi Müftülerini, Osmanlı Hilafetinin en sadık yardımcıları ve İslamiyette ayrılığa yol açabilecek şahısların en gerçek karşıtları olarak sayabilirim. Bu zatlardan ve benzerlerinden gördüğüm yardımları hiç unutamam ve her ateşli Osmanlıya bu erdemli zatların isimlerini saygıyla anmalarını tavsiye edebilirim. Bu-

günkü durumda ne yolda hareket etmekte olduklarını bilemiyorum. Fakat tuttukları hareket hattı, cebir ve baskı altında sayılabileceklerinden, benim eski şükran hislerimi ortadan kaldırmaz. Sözü uzatmamak için isimlerini açıklamaktan vazgeçtiğim diğer ulemadan özür dilerim. Onlardan gördüğüm dini yardımı katiyen unutmam ve inşallah zamanı gelince hepsinin hizmetlerini cihanın bilgisine sunacağımı vaat eylerim.

İhtilalin ihbarı

1915 senesi Mayıs'ına doğru elime geçen bazı Mısır gazetelerinde, Ella-Merkeziye hizbinin* Osmanlı hükümetine karşı o kadar şiddetli hücumlarını okumuştum ki, alçaklığın bu derecesine insanların nasıl düşebileceklerine bir türlü akıl erdirememiştim.

Suriye ve Beyrut Islahatçılarının ileri gelenlerinin devlete bağlılık gösterileriyle onların reisleri sayılan Refik El Azm vesaire gibi şahısların alçaklık ve ihanetlerine ne mana verilebileceğini bir gün Abdülkerim-ül-Halil'den sordum. Gayet telaşlı bir tavır ile bazı cevaplar vermeye çalıştı ise de, herhalde bu sualimden pek ziyade ürktüğü açıkça görünüyordu. Bir iki gün sonra ziyaretime gelen Abdülkerim-ül-Halil, eğer ben müsaade edersem, Mısır'a giderek oradaki Ella-Merkeziye büyüklerini Suriye'de benim takip ettiğim siyaset hakkında aydınlatacağını ve böylelikle yollarını değiştirmelerini sağlayacağını söylemişti.

O zamanlar Suriye'nin en nazik ve tehlikeli zamanı idi. İngilizler ve Fransızlar Çanakkale'ye çıkarma yapmışlar ve her gün hücumlarını tekrar etmekte bulunmuşlardı. Suriye'de bulunan 8. ve 10. Fırkalarla 25. Fırkayı ve sonra da bütün makineli tüfek bölüklerini, kısacası Çanakkale savunmasında

* Ella-Merkeziye, o dönemde, merkezi Mısır'da bulunan bir Arap örgütüdür. Amacı ayaklanma başlatarak Arapların yaşadığı bütün toprakların Osmanlı Devletinden ayrılmasını, bağımsızlığa ulaşmasını sağlamaktır. İngiliz, Fransız ve İtalyanlarla işbirliği yapmaktadır. Osmanlı Devletine bağlı bölgelerde bu örgüt için çalışanlar vardır. Cemal Paşa bunları yargılattırmış ve gözdağı vermek üzere hemen idam ettirmiştir. (A.K.)

işe yarayabilecek bütün harp vasıtalarını, Umumi Karargâhın talebi üzerine İstanbul'a göndermiştim. Toros'tan ta Medine'ye kadar geniş bir sahada, gerek iç güvenliğin korunması ve gerek herhangi bir düşman çıkarmasına karşı memleketin savunması için elimde bir iki Arap fırkasıyla yalnız bir gönüllü Mevlevi taburu bulunuyordu. Dolayısıyla, eğer bu dış kışkırtmayla içte bir isyan çıkacak olursa, bunun bastırılmasına imkân kalmaz ve devlet bütün Arabistan'ı kaybedebilirdi. Hatta şurasını da söyleyebilirim ki, eğer İngilizler ve Fransızlar Suriye'nin herhangi bir noktasına, mesela Beyrut veya Hayfa'ya iki fırka asker çıkarmış olsalardı, içerden yardım görmek şartıyla, bizim için gayet tehlikeli olurdu.

Fakat ben, avam tabakası ile aydınların çoğunluğunun sadakat hislerinden tamamen emin olduğum için, içte asayişin korunmasını yalnızca Arap birliklerine vermekten ve sahilleri hemen tamamen açık bırakmaktan zerre kadar çekinmedim.

Benim kanaatimce, İngilizler Suriye ve Filistin ahalisinin devlete bağlılıklarından azıcık şüphe etselerdi, kesinlikle bir çıkarma hareketine girişirlerdi. Fakat o zaman Şerif Hüseyin'in hainçe teşebbüsü henüz yeni başlamış ve bundan benim bile haberim olmamıştı.

Hakkında ne kadar güven gösterirsem göstereyim, herhalde para karşılığında her şeyi yapabileceğine emin olduğum Abdülkerim-ül-Halil'in bu Mısır seyahati teklifinden şüphelenmiştim. Çünkü, o sırada İtalya dahi harp ilan ettiği ve dolayısıyla Suriye sahilleri ile cihan arasında her türlü ulaşım kesildiği halde, Abdülkerim-ül-Halil'in Mısır'a ne vasıta ile gitmek istediğini anlayamıyordum. Bu noktayı açıklamasını kendisinden istediğim zaman:

— Ben herhalde bir çaresini bulurum, demişti.

Bu cevap büsbütün şüphelerimi artırmış ise de, dışarıya hiç renk vermemiştim.

Haziran 1915 sonlarına doğru idi. Ordu karargâhında, "ordu müftüsü" unvanıyla çalıştırmakta olduğum Şeyh Esad El Şukayr bir gün yanıma gelerek, Suriye'de bazı fesat belirtileri görülmekte olduğundan bahsetti. Fikrini açık

söylemesini emrettim. Beyrut mebusu olup memleketi olan Sayda kazasına bağlı köyünde ikamet etmekte bulunan Kâmil El Esad Beyi bir bahane ile Kudüs'e çağıracak olursam, bazı gerçekleri öğreneceğimi söyledi.

Hemen Kâmil El Esad Beye bir telgraf yazdım. Bir iki gün sonra beraberinde diğer bir zat daha olduğu halde Kudüs'e geldi ve bana dedi ki:

— Efendim! Zatıâliniz bu Islahatçılara karşı pek büyük güven gösteriyor ve kendilerini memlekette serbest bırakıyorsunuz. Fakat ben korkuyorum ki, bunlar bu güveni suiistimal ediyorlar. Bugün eski Beyrut Mebusu Rıza Bey El Sulh ile Abdülkerim-ül-Halil, Sayda ve Sur taraflarında ihtilal hazırlıklarıyla meşgul bulunuyorlar. Eğer hemen tahkikat yaptıracak olursanız, gerçekleri öğreneceksiniz.

Arap büyüklerinin bir zayıf noktası vardır. İçlerinden birine azıcık fazla iltifat gösterdiniz mi, diğerleri hemen kıskanırlar ve onlar aleyhinde fesat ve yalan sözlere girişirler. Kâmil El Esad Beyin bu ifşaatını böyle bir hisse bağlamanın imkânı yoktu. Zira, Sayda ve Sur halkı üzerindeki manevi nüfuzunu bildiğim Kâmil El Esad Beyi hiçbir vakit Abdülkerim-ül-Halil'den daha aşağı mevkide tutmamıştım ki, kendisi böyle bir yalana sapmış olsun. Rıza Bey El Sulh'u ise, daima bir fesatçı gibi gördüm hatta kendisini görmek bile istememiştim. Dolayısıyla soruşturmaya ne tarz ve mahiyette başlamak icap edeceği hakkında Kâmil El Esad Beyle görüştükten sonra icap edenlere gereken emirleri verdim.

On beş gün devam eden soruşturma, gerçekten de Abdülkerim-ül-Halil ile Rıza Bey El Sulh'un Sur ve Sayda taraflarında ihtilal düşüncesini yaydıklarını ve girişimlere başlamış olduklarını meydana çıkardı. Derhal onlarla diğer alakalıların tutuklanmalarını emrettim. Zira zaman kaybetmek cidden tehlikeli idi.

Girişimciler çevreyi pek güzel seçmişlerdi. Sur ve Sayda havalisi, sahillerin en az gözetim altında bulunduğu bir yerdi. O kadar ki, oralarda hatta bir bölük asker bile bulunmuyordu ve yalnız bir miktar jandarma ile gözleniyordu.

Beyrut'la Akka arasındaki bu sahil kısmı hiçbir yol üzerinde bulunmadığından gerek yüksek memurlar, gerekse ordu ileri gelenleri oralara uğramazlardı. Hatta ben bir defa bile o havaliyi dolaşmayı düşünmemiştim. Dolayısıyla ihtilalciler bu bölgede rahat rahat çalışabiliyorlardı ve bir kere kamuoyunu zehirledikten ve tamamıyla hazırladıktan sonra, düşmanla müştereken tespit edecekleri bir gece karaya çıkarılacak olan bir düşman birliğinin yardımı ile gerilerdeki dağlık araziyi işgal edecekler ve kuzeye, doğuya ve güneye karşı savunma haline koyacaklardı.

Abdülkerim-ül-Halil ile Rıza Bey El Sulh'un, fesat hazırlamakla meşgul oldukları sıralarda, hakikaten, Sayda ile Sur arasındaki sahillerde düşman gözetleme gemilerinin dikkati çeken bazı girişimleri de olmuştu. Ara sıra, gözetleme gemilerinden lüzumsuz yere karaya beş on nefer çıkarılıyor ve telgraf hatlarımız tahrip ediliyordu. Fakat her defasında sahil jandarmalarımız karaya çıkan bu düşman neferlerini gemilerine kaçmaya mecbur ediyorlardı. Hainlerin gizli teşebbüsleri meydana çıkar çıkmaz, bu düşman teşebbüslerinin de maksat ve niteliği anlaşılmış oldu.

Bu gerçek ortaya çıktıktan sonra da Islahatçılara güvenmenin büsbütün saflık olacağına inandım ve bütün hainler hakkında merhametsizce şiddetli takibat yapmaya karar verdim.

Deliller

Tam o sırada idi ki, erkân-ı harbiyemin istihbarat (haber alma) şubesi, kopyasını aşağıya koyduğum, çok önemli bir vesika elde etti:

Belge 13

Umumi Tahrirat No. 403

Mısr-ül-Kahire, 27 Ramazan 1332

Fazıl-ı Muhterem Said Efendi Şükrü Hazretleri,

Selam ve ihtiram. Umumi Harp'in devam ettiği şu vakitte, vatanın evladından beklediği yardım her zamandan ziyadedir. Umumi

Harp bir kıvılcım sıçratarak, yaşı, kuruyu beraber yakmak ve Türk ile Arabın hayatını birbirine bağlamak üzeredir. Ekseriyetle, ihtimal verilmediği üzere eğer devlet şu harbe iştirak edecek olursa, ondan salim çıkamayacak ve belki de bu harp ecelinin sonu olacaktır. Hususiyle üçlü İttifak Devletlerinin galebesi tahakkuk eder ve Ruslarla İtilaf Devletlerinin Şark meselesini halle, tama'ları kendilerini sevk eylerse!..

Binaenaleyh Osmanlı memleketlerinin maruz kalacakları tehlikeye, Arap beldeleri dahi maruzdur. Kuvvet merkezini Arap memleketlerine ve saltanatlarının merkezine hasretmek mecburiyetinde kalacakları cihetle, Arap memleketlerini tehdit eden tehlike belki daha şiddetli olacaktır. Bu böyledir. İstiklalimizi zevalden koruyacak vasıtaları şimdiden düşünmek biz Araplara farzdır. Mükemmel bir teşkilata ve vatan ve istiklalimize sadık, muhabbeti ve gayreti bulunan fertlere malik cemiyetimiz, vatanın selameti ve vatan evladının hayatının muhafazası için tedbir ittihazı ile münevverlerin başında bulunmasını, kendisi için en mukaddes vazife bilmiştir. Bunun için, aşağıdaki maddelere süratle cevap vermenizi rica ederiz:

1. İcabında, umumi bir hareket yapabilmek için yanınızdaki kuvvet nedir?

2. Bize yardımda bulunmak veyahut yanınızda bulundurmak üzere para toplamak imkânı var mıdır ve ne miktara kadar para toplamak mümkündür?

3. Maişetleri teminat altına alınmak üzere, kendilerine vatani hareketlerin idaresi verilecek bir veya birkaç kişiye, yanınızda emin melce olarak yer var mıdır?

4. Lazım gelen talimatı almak ve tayin edeceğimiz yere gitmek üzere, şubenize vekâlet edecek mutemet birisini göndermek sizce mümkün müdür?

5. Sizce mutemet birisini göndermek mümkün olmazsa, lüzumlu talimatı vermek üzere hususi surette size birisinin gönderilmesine lüzum görür müsünüz?

Süratle cevap vermenizi rica ettiğimiz maddeler işte bunlardır. Çünkü her geçecek dakika Arabın hayatından geçmiş oluyor. Hizmet ve vazifemiz uğrunda nefsini feda edecek zaman gelmiştir. Esselâm-ü-aleyküm!

Haşiye: Bundan böyle imzam size böyle olacaktır. Fakat göndereceğiniz mektupların zarfında ismim açık bir surette yazılacak ve sonra diğer bir zarf içine konularak, üzerine aşağıdaki adres yazılacaktır.

Mısr-ül-Kahire-Sarı'üd-Devavin,

Merhum Şerif Paşanın sarayı karşısında Şamlı Hanımın Cami-i şerifi hademesinden Şeyh Hakkı Halef.

Kendi eliyle ecnebi postasına verilmek üzere mektubu, sahildeki mutemediniz olan bir adama göndermek lazım geliyor. Eğer bu mümkün değilse, mahalli posta ile göndermekte beis yoktur.

Bu vesikayı okur okumaz, bütün durum gözlerimin önünde tamamıyla açığa çıkmıştı. Demek oluyor ki, Arap ihtilalcileri Suriye ve Filistin'de bir ihtilal çıkarmak fikrinden katiyen vazgeçmemişlerdi. Yalnız şurasını anlamıyordum ki, Mısır'daki Ella-Merkeziye fırkası böyle bir ihtilale karar vermiş olduğu halde, onların buradaki mümessilleri olan Abdülkerim-ül-Halil'ler vesaire, neden dolayı Umumi Harp'in başında hükümete ne kadar sadakat göstermişlerdi de, şimdi bu fikirlerinden vazgeçerek ihtilal hazırlıklarına başlamışlardı. Gerek o zaman ve gerek Şerif Hüseyin'in ihtilalinden ve hatta kahraman Suriye ordumuzun yenilgisiyle Suriye ve Filistin tamamen elimizden çıktıktan sonra bile, bu esrar dolu olayı bir türlü keşfedememiştim. Ancak, bu hatıralarımı yazmaya başladığım şu sıralarda (1919) bundan bir iki ay evvel *Temps* gazetesinin yayımladığı bazı siyasi vesikalar, bunun sebep ve içyüzünü tamamen anlayabilmekliğime yardım ettiler.

Abdülkerim-ül-Halil'in Sur ve Sayda'da ihtilal hazırlığıyla uğraştığı zaman, 1915 Haziran'ına rastlar. Şerif Hüseyin'in Hilafet Makamı aleyhine ihtilal için İngilizlerle haberleşmeye giriştiği tarih de tam bu zamana tesadüf ediyor. *Temps* gazetesinin 18 Eylül 1919 tarihli nüshasındaki makaleyi aynen koyuyorum:

Belge 14

"Araplar ve İtilaf Devletleri"

Biz bugün, muharebe esnasında Hicaz Kralı Emir Faysal'ın pederi ile İngiliz memurları arasında yapılan müzakereler hakkında bazı yeni haberler verebilecek mevkideyiz. İngiltere hükümetiyle şimdiki Hicaz Kralı, Mekke Şerifi Hüseyin arasında Şark'ın taksim sureti hakkında tespit edilen sulh şartları, 2 Temmuz 1915'ten 1916 Kânunusani'sine (Ocak ayına) kadar teati olunan sekiz mektupla izah edilebilir:

1. 1915 Temmuz'unda Mekke Şerifi, İngiliz hükümetine askeri yardımını teklif ile buna karşı Kuzey Arabistan'da Mersin ve Adana'yı da içine alan ve 37. arz dairesinden İran hududuna kadar imtidad eden sahanın muhtariyetini istiyor. Doğuda İran hududu boyunca Basra Körfezi'ne kadar, güneyde –Aden hariç– Hint Okyanusu'na kadar ve nihayet batıda Kızıldeniz ve Akdeniz'de Mersin'e kadar hududu nispet etmeli idi.

2. 30 Ağustos 1915'te Kahire'deki İngiliz Komiseri Sir Henry Ma Mahon, hudut tespiti zamanının henüz gelmediğini beyan ile müphem cevap veriyordu.

3. 18 Teşrinievvel (Ekim) 1915'te Hariciye Nezaretine Sir Henry MacMahon tarafından takdim olunan 9 Eylül 1915 tarihli mektupta, Şerifin, hemen hudut tespiti müzakerelerine başlanmasında ısrar ettiği yazılıyor. Aynı zamanda Sir Henry MacMahon, Şerifin Mısır mümessilinden aldığı aşağıdaki beyannameyi takdim ediyordu:

"Sırf Araplarla meskûn olan Halep, Hama, Humus ve Şam mıntıkalarının Fransızlar tarafından işgali, Arapların ayaklanmasına sebebiyet verecektir. Fakat bu mıntıkalardan başka, kuzeybatıda hudut tanziminden sonra Araplar, Mekke Şerifinin teklif ettiği hududu kabul edeceklerdi."

4. 24 Teşrinievvel (Ekim) 1915'te Sir Henry MacMahon, kendi hükümetinin emri üzerine Şerife şu mealde bir nota vermişti:

"Mersin ve İskenderun mıntıkaları ile Şam, Humus, Hama, Halep şehirlerinin batısındaki Suriye arazisinin Arap ekseriyetini havi olmadıkları cihetle, bu mıntıkaların tetkik nazarına alınan hudut tanziminden hariç tutulması lazımdır. Yukarda zikredilen tahditlerden başka, Arap ileri gelenleriyle aramızda mukarrer olan anlaşmada ısrar edilmeyecek olursa, hudutların şekline muvafakat ediyo-

ruz. Büyük Britanya'nın, Fransız menfaatlarına dokunmayacak serbestliği olan arazisinin bir kısmı için, aşağıdaki teminatı vermeye, hükümetim tarafından mezun kılınmış bulunuyorum: "Büyük Britanya, Mekke Şerifi tarafından gösterilen mıntıkalarda, Arapların muhtariyetini ve hudutlarını, yukarda zikredilen tahditler baki kalmak şartıyla, tanımaya ve kendilerine yardım etmeye hazırdır."

5. Şerif, 5 Teşrinisani (Kasım) 1915'te verdiği cevapta, Mersin ve Adana'nın zikrolunan mıntıkadan ihracına muvafakat ettiğini ve fakat diğer mıntıkaların ve bilhassa Beyrut'un muhtariyetinde ısrar ettiğini yazıyordu.

6. 13 Kanunuevvel (Aralık) 1915'te Sir Henry MacMahon, Şerif'in Adana ve Mersin'den vazgeçtiğinden haberdar edildiğini bildiriyordu.

7. 1 Kânunusani (Ocak) 1916'da Şerif, Fransız-İngiliz itilafına halel getirmemek için, harp halinde bulundukça Cebel-i Lübnan'daki haklarından vazgeçtiğini ve fakat muharebenin sonunda bu hakları tekrar talep edeceğini bildiriyordu.

8. 30 Kânunusani (Ocak) 1916'da Sir Henry MacMahon İngiliz-Fransız ittifakından nifak zuhurunun önüne geçmek isteyen Şerif'in arzusunu haber aldığını ve kendisine, Fransız-İngiliz ittifakının muharebeden sonra da devam edeceğini beyan ediyordu.

Bu zamandan itibaren Şerif ile Büyük Britanya arasındaki sulh şartlarına dair olan yazışmalar, muahedeler ve fikir alışverişi kesiliyordu.

Bu vesikalardan anlaşıldığına göre:

Evvela: 25 Teşrinievvel (Ekim) 1915 tarihli ve Büyük Britanya'nın Şerif ile olan münferit ittifakına ait mektupta, İngiliz hükümeti, Mayıs 1916'da aktedilen Fransız-İngiliz itilafına mugayir hiçbir taahhüde tabi olmak istemiyordu.

Sonra: 1916 muahedelerini hazırlamak için Mösyö Georges Picot ile Londra arasındaki müzakerelerden sonra, Büyük Britanya Şerif'e karşı hiçbir yeni taahhüt almamıştır. Mümessillerin ilk müzakereleri hakikatte, 23 Teşrinisani (Kasım) 1916'da vuku buldu. 1916 Kânunusanisinde (Ocak ayında) teati edilen son iki mektup, 24 Teşrinievvelde (Ekimde) Kral Hüseyin'e karşı girişilen taahhütlere hiçbir şey ilave etmiyordu.

Şerif Hüseyin'in rolü

Bu makaleden açıkça anlaşılıyor ki, Şerif Hüseyin daha 1915 senesi başlarında, ihtilale katiyen karar vermiş ve aynı senenin temmuzunda İngiltere hükümetine resmen müracaat ederek Mersin ve Adana'dan Musul'a çekilecek hattın güneyindeki bölgelerde oturan Arapların bağımsız bir hükümet kurmalarına onay verildiği halde, bağlı bulunduğu büyük İslam Halifesine karşı isyan edeceğini özel mektupla bildirmişti.

Ancak şimdi öğrenebildiğim bu gerçekle 1915 senesi Haziran sonunda keşfettiğim ihtilal teşebbüsleri karşılaştırılınca, Abdülkerim-ül-Halil vesaireye o zaman Mekke Şerifi tarafından gereken emirlerin verilmiş olduğunu ve bu emirler üzerine ihtilalcilerin ilk hazırlıklara başladıklarını anlamak mümkün oluyor.

Ben hiçbir zaman Mekke Şerifinin dürüst niyetine inanmamakla beraber, İslam Halifeliğinin ebedi saadet veya felaketinin söz konusu olduğu böyle bir umumi harp sırasında, kişisel amaçları için bütün İslam âlemini esaret boyunduruğuna almak isteyen devletlerle ittifak ederek, Hilafet aleyhine isyan edeceğini ve memleketin her tarafında fitne ve fesat ateşleri tutuşturacağını katiyen ümit etmezdim. 1914 yılı Aralık ayında kendisiyle başlamış olduğum gayet nazik ve saygılı haberleşme devam ediyor ve 1915 senesi kış mevsiminde girişilecek İkinci Kanal Seferi'ne Hicaz'dan göndereceği bir askeri kuvvetle katılacağına kesin güvence veriyordu.

Refik El Azm gibi, Şeyh Reşid Rıza gibi, Abdülkerim-ül-Halil gibi, para için her alçaklığı yapabilecek zihniyette bulunan kimselerin İngiliz veya Fransızlar tarafından satın alınabileceklerine ne kadar inanıyorsam; Şerif Hüseyin gibi yaşını başını almış, bir ayağı çukurda bir ihtiyarın, ne kadar şan ve bağımsızlık tutkunu olursa olsun, neticesi gerek Araplar ve gerek bütün İslam âlemi için muhakkak bir esa-

retten başka bir şey sağlamayacak olan bir harekete kalkışacağına ihtimal vermek istemiyordum.

Gerçi o sırada Almanya'ya dönmek üzere bin güçlükle Asir sahiline çıkmış olan Emden kruvazörü mürettebatının Hicaz topraklarından geçerken, Cidde'ye yakın bir yerde Araplar tarafından saldırıya uğramasının, Şerif Hüseyin'in teşvik ve tertibiyle yapıldığına emin idiysem de bunun, Hicaz topraklarına gayrimüslimlerin yaklaştırılmaması ve suyu ile toprağının saklı tutulması düşüncesinin Araplara aşılanması görünüşü altında, İngilizlere hoş görünmek maksadıyla yapılmış olduğu sanısına kapılmıştım. Çünkü o sırada İngilizler bütün Osmanlı sahillerini abluka etmiş oldukları halde, yalnız Hicaz sahillerini serbest bırakmışlar ve Arap zanbuklarının* Mısır limanlarına serbestçe giderek her nevi erzak ve zahire sağlamalarına izin vermişlerdi. Ben de bundan adeta memnun oluyordum. Zira bu sayede Hicaz'da oturan Araplarla kutsal şehirlerde (Mekke ve Medine) ve bunların civarında yaşayan halk, açlıktan kurtulur ve hatta kendisini bile beslemeye muktedir olamayan Suriye'den Hicaz'a zahire nakline lüzum kalmazdı. Öyle sanıyordum ki, İngilizler bu hususi müsaadeyi Hint ve Afrika Müslümanlarını memnun etmek maksadıyla veriyorlar ve Şerif Hüseyin de, İngilizleri bundan vazgeçmeye mecbur edebilecek hareketlere başvurmaktan kaçınıyordu. Emden mürettebatına karşı yapılan tecavüzün başlıca sebebi, İngilizleri kızdırmamak olsa gerek, diyordum.

Şimdi anlıyorum ki, bu değerlendirmelerimin hepsi ham bir hayalden ibaretmiş ve Şerif Hüseyin en alçak ikiyüzlülere layık bir şekilde beni de, merkezi hükümeti de ve hatta şanlı Halifemizi de kandırarak Osmanlı hükümeti aleyhine düşmanlarıyla ittifaktan ve İslamlar arasında ayrılık yaratmak ve fesat çıkarmaktan çekinmemiştir.

* "Sambuk" da denir. Bir çeşit kayık ya da mavna. (A.K.)

İdam hükümleri

Abdülkerim-ül-Halil ile arkadaşlarının yargılanmaları, 1915 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında devam etmiş ve ağustos sonlarında bitmişti. Bu yargılamada, ihtilalcilerin hain maksatları tamamen meydana çıkmış ve ihtilal teşebbüsünün genişliği ve mahiyeti beni cidden dehşete düşürmüştü. O sırada Suriye'de bulunan birliklerin hepsi Araplardan ibaret olduğuna göre, eğer bunlar isyan ettirilecek olursa bu isyanı bastırmak için benim elimde hiçbir vasıta bulunmayacaktı. Çanakkale muharebeleri bütün şiddetiyle devam ettiğinden, değil bir fırkanın, hatta bir taburun bile bu cepheden ayrılarak Suriye'ye gönderilmesine imkân yoktu. Dolayısıyla her ne şekilde olursa olsun, iç güvenliği tehlikeye koyabilecek en ufak bir teşebbüste bulunmak cüretini kendilerinde görebilecek olanları korkutmak için, mahkûmlar aleyhine Harp Divanından çıkan hükümlerin onaylanıp yerine getirilmesini, o zamanki duruma uygun bulmuştum. Esasen bu güç ve fevkalade hallerde ordu kumandanları, sonradan yüksek onaya sunulmak üzere Harp Divanlarının kararlarını onaylayıp uygulamaya yetkili olduklarından, bu meselede bu yetkimi kullanmak istediğimi daha evvelce Harbiye ve Dahiliye Nazırlarına yazmış ve onaylarını da almıştım. Harp Divanının mazbatasını okuduktan ve Ordu Adli Müşavirinin de oyunu aldıktan sonra hükmü onayladım ve ertesi gün Beyrut'ta uygulattım. Bu şiddetli muamele, 1915 Ağustos'u ortalarında yapılmıştı. İhtilalciler hakkında en merhametsiz tarzda hareket edeceğimi fiilen ispat eden bu icraat her tarafta iyi tesir yaratmış ve ihtilalcileri cidden korkutmuştu.

Abdülkerim-ül-Halil'in yargılanması sırasında, kendi aleyhinde birçok hakikatlerin sabit olacağını pek güzel tahmin etmiş olan El Müfid sahibi Abdülgani El Arisi ortadan kaybolmuştu. Sonradan Harp Divanı tarafından aranmış olan bu zatın, diğer iki arkadaşı ile Cebel-i Düruz tarafları-

na kaçtığı tahkikat sonunda anlaşılmış ve fakat yakalanmalarına imkân bulunamamıştı.

Nihayet üç dört ay sonra Abdülgani El Arisi ile iki arkadaşı Revale Aşiretleri Şeyhülmeşayihi (başşeyhi) Nuri Şa'lan tarafından Havran civarında tutuklanarak, koruma altında Şam'a gönderildiler ve bana teslim olundular. Nuri Şa'lan bana yazdığı mektubunda, İslamlar arasında fesat çıkaran bu gibi şahısların hükümetin pençesinden kurtulmasının İslam için felaketten başka bir şey olmayacağını takdir ettiğinden, son zamanda kendisine iltica etmiş olan bu adamları doğruca bana göndermiş olduğunu söylüyordu. Şimdi burada bütün İslam âlemine hitap ediyorum:

"Okuyup yazması bile olmayan bu Bedevi şeyhinin yargılama gücüne bakınız, bir de aynı tarihte İslamın Halifesi aleyhine en utandırıcı bir ihtilal hareketi hazırlamakla meşgul olan Mekke Şerifi Hüseyin'in ahlak düşüklüğünü görünüz! İnsan böyle bir hakikat karşısında nasıl olur da nefret ve lanetten kendisini alabilir."

Şerif Faysal

Şeyh Nuri Şa'lan Abdülgani El Arisi'yi hükümete teslim ettiği zaman, Şerif Hüseyin yalnız İngilizlerle ittifak şartlarının müzakeresiyle yetinmiyordu. Bir yandan hükümeti aldatmak ve bir taraftan da Suriye'de neler olup bittiğini anlamak üzere oğlu Şerif Faysal'ı benim yanıma göndermek alçaklığını da işliyordu.

Şerif Faysal 1915 Eylül'ünde Suriye'ye gelmiş ve oradan İstanbul'a gitmişti. İstanbul'da Halifenin huzuruna kabul edildiği zaman babasının ve kendisinin sadakat ve kulluğundan öyle alçakça bir lisanla bahsetmişti ki, Padişah bu beyanların hakikatinden zerre kadar şüphe etmemişti. Şerif Faysal, aynı güvenceyi bütün nazırlara verdikten sonra Suriye'ye dönmüştü. Kendisini pek ziyade ikram ve hürmetle kabul ettim. Birkaç gün devam eden misafirli-

ği sırasında, babası tarafından Kanal Seferi'ne katılmak üzere 1500 hecinliden oluşturulan bir gönüllü birliğini, kendi kumandası ile Filistin'e gönderilmesini kararlaştırdık. Sonradan Kudüs'ü ziyaret etmiş olan Şerif Faysal, ordu karargâhından birçok subay huzurunda bir nutuk vermiş ve pek yakın bir zamanda bir mücahitler kafilesiyle kendilerine katılacağını ve onlarla omuz omuza din düşmanı aleyhine ölünceye kadar muharebe etmekten geri kalmayacağını ceddi olan Hazreti Peygamberin tertemiz ruhuna yemin ederek vaat etmişti. Dikkat edilsin ki, Şerif Faysal bu yalan yeminleri ederken, babası Mekke'de İngilizlere Eylül ve 5 Kasım 1915 tarihli mektuplarını yazıyor ve İslam Halifeliğine karşı en şiddetli teşebbüslerde bulunuyordu.

Benim tabii o zaman bu utandırıcı şeylerden zerre kadar haberim yoktu. Abdülgani El Arisi'nin sorgudaki ifadeleri bize birçok üzücü gerçeği anlatmış olduğundan, artık, harbin başında Şam Fransız Konsolosluğundan elde edilmiş olan vesikaları uygulamaya koymak zamanının gelmiş olduğuna hükmettim ve bu hususta bana müsaade olunmasını Harbiye ve Dahiliye Nazırlarından rica ettim. Uzun uzadıya devam eden yazışmalarımız sonucunda izin aldım. İstanbul'un bu tereddüdü, vesikaların ilişkin olduğu şahısların pek yüksek mevkide bulunmalarından ileri geliyordu. Oysa bence, din ve vatan haini olan bir şahsın toplumdaki yeri ne kadar yüksek olursa, onun aleyhindeki takibatın o derece şiddetli olması icap eder. Çünkü bu gibi şahısların hainee teşebbüsleri hem daha zararlı sonuçlar doğurur; hem de onların fiilleri, cahilliğe veya muhakeme ve akıl yoksunluğuna verilemez. Bunlar kasten ve önceden tasarlayarak hain olmaktan başka bir şey değildir.

Nihayet görüşümün isabeti hakkında iki sorumlu nazırla anlaştıktan sonra senelerden beri Arap ıslahatı, Arap özerkliği ve Arap bağımsızlığı adına bin türlü teşebbüs etmiş olan şahısların hepsi hakkında yasal soruşturma yapılmak üzere, bütün belgeleri Harp Divanına verdim.

Yalnız Emir Ali Paşaya ait vesikaları istisna etmeyi uygun görmüştüm. Çünkü Emir Ali'nin iki kardeşi ile kardeş çocuğu, Fransızların Suriye politikasına alet olarak meseleye pek fazla karışmış olduklarından, hiç olmazsa bu ailenin en büyüğü olan Emir Ali Paşayı korumak istiyordum. Ali Paşanın ne yaratılışta bir insan olduğunu ve senelerden beri ekmeği ile yaşadığı İslam Halifeliğine karşı ne kadar nankörlük gösterdiğini ispat için, aşağıdaki vesikaları yayımlamayı uygun görüyorum:*

Belge 15

Fransız Hariciye Nezaretinden
Şam'da Fransız Başkonsolosluğuna:

Paris, 6 Mart 1907

Konsolosluğumuzun 25 Haziran 1905 tarihli mektubu ile, mıntıkanızdaki Arap ileri gelenlerinin isimlerine ait bir liste gönderilmişti. Bu liste, yeniden gözden geçirilmek ve tamamlanmak üzere bağlı olarak takdim edilmiştir.

Nazır adına imza:
Zatişleri Şubesi Müdürü Dutasta

Yukarıdaki mektuba ilişik liste.

25 Haziran 1905 No.2

Not:

Şam'da en fazla nüfuzu olan ve itibar gören en zengin ve nüfuzlu zatların hepsinin, yabancı menşeli ve fakirlikten yükselme oldukları ve refahlarını hükümetin himayesine borçlu oldukları dikkat nazarında tutulmalıdır. 1860 katliamları dolayısıyla Şam'ın eski ailelerinin dağıldıkları ve Türkiye hükümeti tarafından yok edildikleri dairemizin malumudur. Her türlü servetlerinden mahrum

* Cemal Paşanın el yazısı ile yazılmış müsvedde, yukardaki şekilde yazılmış ve herhangi bir düzeltme yapılmamışken, Paşanın İstanbul'da bulunmadığı zaman yapılan baskı sırasında son cümle "Divanı-Harp dosyalarında mahfuzdur" şeklinde değiştirilmiş ve vesikalar konmamıştır. Hem Almanca, hem de Fransızca tercümelerde yer alan vesikaları, dosyalarınızda bulunan asıllarından tercüme ederek koymak suretiyle Cemal Paşanın arzularını yerine getirdiğimize inanıyoruz.)

edilmiş olan haleflerinin ise bugün artık hiçbir tesir ve nüfuzları kalmamıştır.

Emir Abdülkadir Paşazade Ali Paşa

Faal, enerjik ve çok para canlısı olan Ali Paşa, Babıâli'nin kandırıcı tekliflerine uzun müddet dayanamamıştır.

Babasının ölümünden sonra, 1887'de Fransa'nın himayesinden ve Fransız hükümetinden aldığı emekli aylığından feragat etmiş ve Türk vatandaşı olmuştur.

O zamandan beri, bir taraftan iştirak ettiği bir sürü entrika ve diğer taraftan vilayet valisinin kendisine temin ettiği himaye sayesinde, bura mikyası ile mühim sayılabilecek bir servet toplanmıştır. Bunun dışında, idare üzerine de etkili şekilde müdahale edebileceği ve mühim bir mevki kapabileceğini de ummuştu; halbuki, eski durumundan şüphelenen İstanbul, kendisini idari işlerden daima uzak tutmuştur. Bu sebeple oldukça küskündür ve bugün, artık servete kavuştuktan sonra, kendisini Türklerin hırsından oldukça korumuş olan Fransız himayesini teptiğinden dolayı müteessirdir.

Bu yüzden de Fransa Cumhuriyeti mümessillerine karşı büyük nezaket ve bağlılık göstermektedir. Nefis feragatine mübalağalı şekilde güvenmemekle beraber, zamanında kendisine itimat edebileceğimizi zannederim.

Memleketteki durumu çok muteber olup Şam'ın, şüphesiz en müessir şahsiyetlerinden birisidir.

Belge 16

Şam'da Fransız Başkonsolosluğundan
Paris'te Fransa Hariciye Nezaretine:

Şam, 16 Nisan 1914

Emir Ali Paşanın bir mektubunun tercümesi hakkındadır:

Emir Ali Paşanın, tarafıma ancak 27 Mart'ta tevdi edilen, 14 Mart tarihli mektubunun tercümesini bağlı olarak takdim ediyorum.

Emir Abdülkadir'in oğlu, babasına ait emekli aylığının, kendisine ait olan üçte biri –ki ailesine ödenmemiştir– hakkında, Paris'teki ikameti sırasında Başbakan tarafından yapılmış olan vaatleri hatırlatmaktadır.

Birkaç gün süren bir seyahatten döndükten sonra Emir Ali Paşayı görüp, mebusluğa seçilmesi dolayısıyla tebrik etmek fırsatını buldum (13 Mart tarih ve 59 sayılı mektubum). Bana tevdi ettiği mektubu, en kısa zamanda Paris ve İstanbul'a göndereceğimi vaat ettim.

Emir bana şu suali sordu:

— Hariciye Nazırının bana karşı takındığı tavrı neye hamledebilirsiniz? Bütün mektuplarım cevapsız bırakıldı, ama verilen vaatler ise kati idi.

Kendisine şu cevabı verdim:

— Bu mesele hakkında, sizden öğrendiklerimden başkasını bilmiyorum. Acaba, oğlunuz Emir Said'in Fransa'ya karşı giriştiği teşebbüsün uyandırdığı infial, size karşı ihtiyar edilen sükûtun sebebi olamaz mı?

Emir:

— Evet, dedi. Bu çılgın herif, hem bana, hem de kendisine telafisi imkânsız zararlar vermektedir. Kendisini frenlemek için elimden gelen her şeyi yaptım.

— Hepsini, dedim, amma en etkilisini yapmadınız. Oğlunuzun on parası yoktur ve bildiğiniz gibi, hayatını kendi kazanmamaktadır. Kendisine bağlamış olduğunuz 600 franklık aylığı kesecek olursanız, "Rey'ül Am" gazetesinde Fransız düşmanlığı yapmaktan çabucak vazgeçecektir.

— Doğru, dedi. Bu yolda devam ederse o tedbire de başvuracağım.

Emir bu mevzuda ısrar edince, ailesi içinde böyle bir ayrılığın meydana gelmesinin ne kadar üzücü olduğuna ihtiyatla işaret etmek fırsatını buldum.

— Evet, dedi. Fransız vatandaşı kalmalı idim. Fakat vatandaşlık değiştirmem benim kabahatim değil. Babam öldüğü zaman gençtim ve politikadan anlamıyordum. Bana akıl vermesi gereken o zamanki konsolos ise, bu vazifesini yerine getirmedi.

Sonra ilave etti:

— Oğlum bu yolda devam ederse, tahsisatını keseceğim.

Bununla beraber, bu sözünü yerine getirmeyeceği muhakkak.

Şu günlerde İstanbul'a gitmek niyetinde olan Ali Paşa, orada,

İstanbul'da ilk yapacağı işlerden birisinin sefarete giderek, mektubuma mevzu olan hususları ortaya koyacağını söyledi.

Belge 17

Emir Ali Paşanın 14 Mart tarihli
mektubunun tercümesi

24 Mart 1914

Ottavi Hazretlerine,

Yüksek makamınıza borçlu olduğum hürmetlerin kabulünü rica ederim. Zatıâlilerinin de malumu olduğu üzere Fransa Cumhuriyeti hükümeti, rahmetli babam Emir Abdülkadir'e, Cezayir'i terk etmesi üzerine, hayatı boyunca bir maaş bağlamıştı. Gerek kendisi, gerek ailesi, mezkûr hükümetin inayeti ile yaşamakta idiler. Ölümünü müteakip, politika işlerine çoğunun aklı ermeyen ailemiz arasında, bu ücret dolayısıyla büyük ihtilaflar çıkmış ve bunlar neticede ayrılığa sebep olmuşlardır.

Buna sebep olanlar da, selefiniz Mösyö Gilbert ve o zamanki tercüman Habib Efendi Edde'dir.

Ücretin üçte ikisi ailemize bırakılmış, üçte biri de Fransız hazinesine kalmıştır. Paris'teki son ikametim esnasında Cumhurreisi, Başvekil ve Hariciye Nazırı ile konuştum ve kendilerinden bakiye kalan bu meblağın ya tamamen bana verilmesini veya aile efradı arasında, hizmetlerine ve şöhretlerine bakılarak taksim edilmesini rica ettim.

Nazır Bey, bakiye kalan bu meblağı bana vereceğini söyledi. Hatta Başvekil bana şunları söyledi: "Zatıâlileri sözüme itimat edebilir ve Fransa hükümetinin, bakiye meblağı size vereceğine inanabilirler!" Bunun üzerine Fransa hükümeti nazırlarına teşekkür ederek Fransız hükümetinin dostça duygularından ve iyiliklerinden duyduğum şükran hisleriyle kendilerinden ayrıldım.

O zamandan beri vaadin yerine getirilmesini bekliyorum. Cumhurreisi Hazretlerine, Nazır Beyefendiye ve Sefir Hazretlerine birer telgraf göndererek vaatlerini hatırlattım. Fakat bugüne kadar hiç cevap alamadım. Zatıâlileri vasıtasıyla takdim ettiğim diğer bir dilekçeye cevap verilmedi.

Zatıâlileri Fransız hükümetinin Şam'daki mümessili ve maslahatgüzarı olduğunuzdan, dilekçenin, ilgili makamlar nezdinde taki-

bi ve gereğinin yapılması hususunda tavassutunuzu rica ediyorum. Fransa gibi bir devlet için bu ücret fazla bir mesele teşkil edemez. Sizce de malum olduğu üzere, rahmetli babama halef olmakta; Şark'tan olsun, Garp'tan olsun gelenlere kapımın açık bulunduğunu ve benden yardım isteyen herkese, kudretim dahilinde her türlü yardımda bulunduğumu biliyorsunuz. Bu sebeple maddi sıkıntı ve borç içinde bulunmaktayım. Bu hususta, vaziyetimizi bilenlerden ve bizden maddi menfaat beklemeyenlerden malumat alabilirsiniz. Topraklarımızın gelirleri, çok yüksek olan geçim masraflarımızı karşılamamaktadır. Fransa hükümetinin çok mültefit ve cömert davrandığı Mağrıb-ı Aksâ ve Tunus Emirlerinden, seviye itibarıyla hiç de aşağı değiliz. Bizler babam Emir Abdülkadir'in ananesine uyarak, Fransız hükümetine zatıâlilerinin de tasdik edebilecekleri gibi, sadakatle bağlıyız ve Fransız milletine karşı olan hislerimizde hiçbir değişiklik meydana gelmesini istemeyiz. Müspet bir cevabın verileceğini bekleyerek, zatıâlilerine en derin hürmetlerimi arz ederim.

Emir Abdülkadir El Hasan El Cezayirlizade

İmza: Zatıâlilerinin hürmetkârı Ali

Belge 18

İstanbul'da Fransız Elçiliğinden

Şam'da Fransız Başkonsolosu Mösyö Ottavi'ye:

Beyoğlu, 19 Mayıs 1914

Emir Ali Paşa hakkındadır;

Şam Mebusu Emir Ali Paşa İstanbul'a gelir gelmez, beni ziyaret etmek arzusunda bulunduğunu bildirdi ve ben de bu ricasını yerine getirmeyi uygun buldum.

Konuşmamız sırasında, Şark usullerine uyarak, bana en mütevazı terbiye tezahüratında bulunmak ve en bayağı tabasbus emareleri göstermekle –evvela– iktifa etti. Bundan sonraki ziyareti için herhalde daha mühim meseleleri ortaya koymak niyetindedir. Paris'te kendisine yapıldığından bahsettiği hayali vaatlere temas edecek olursa, kendisine karşı çok çekingen davranacağım. Kendisini çok samimi kabul etmekle beraber mali taleplerine karşı olan çekingenliğimizden duyduğu infiali teskin etmeye çalışacağım.

Bana öyle geliyor ki, Osmanlı Devletinin bir mebusuna, hele bize yardımcı olmadığı sıralarda, böylesine büyük bir maaş vermek bizce mümkün değildir.

Suretini benim de okuduğum 16 Nisan tarihli telgrafınız üzerine Nezaret, Emir'in talepleri hakkındaki görüşünü, Mösyö Doumergue Hazretlerinin ifadeleriyle şöyle bildirdi:

"Emir Ali Paşa hem Elysée (Cumhurbaşkanlığı Sarayı) hem de Quay d'Orsay'da (Hariciye Nezareti) hüsnükabul ve nezaketle karşılandı. Kendisi mali müşküllerinden bahsetti ise de, buradan hiçbir yardım vaadinde bulunulmadı. Kendisinin ispat etmeyi çok arzu ettiğinin tersine, babasının kredisinden hiçbir alacak mevcut değildir. Zaten bunun Fransız bütçe mevzuatıyla telifine imkân yoktur. Parlamentonun her yıl kabul ettiği tahsisat usulü dairesinde ödenmiştir.

Emir bu taksimatta nazarı itibare alınmasını istiyorsa, evvela kendisi ile ailesinin Fransa'ya ve mümessillerine karşı münasebetlerini esaslı şekilde değiştirmeli ki, ek bir tahsisata ait istidası kabul edilebilsin. Bugüne kadar kendisinden beklemeye haklı olduğumuz delillerden hiçbirisini vermediği gibi, oğlu Emir Said bilakis, bizi memnuniyetsizliğe sevk edecek her şeyi yapmaktadır."

Nezaretin bu talimatını zatıâlilerine derin hürmetlerimle arz ederim.

İmza: M. Bompard

Belge 19

Şam'da Fransız Başkonsolosluğundan
İstanbul'da Fransız Sefaretine:

Sefaret: No. 69

Emir Ali Paşanın bir mektubu hakkındadır:

Zatıâlilerine bu zarf içinde bir mektup takdim ediyorum. Bu mektup bana Emir Ali Paşa tarafından büyük boyda iki fotoğrafla beraber zatıâlilerine tevdi edilmek üzere verildi. Çok büyük olan fotoğrafları postaya emniyet edemedim. Bunları ilk fırsatta takdim edeceğim.

Zatı-devletleri, hakkında 24 Ağustos 1912, 23 Şubat ve 16 Nisan 1914 tarihlerinde sık sık malumat verdiğim Emir Ali Paşa hak-

kındaki kanaatlerimi bilirler. Bu yüzden, bir kopyasını bana da verdiği mektubunda ifade edilen bağlılık ve sadakate olduğu kadar, Türkiye'ye karşı duyduğunu belirttiği âlicenaplığa, misafirlik borcuna ve bağlılığına ve keza Fransa'ya karşı olan sevgisine niçin itimat edemediğimi tekrar izah etmeyi gereksiz sayıyorum.

Emir Ali Paşanın aklı fikri, istediği 50.000 Franktan ibarettir. Mektubunun her kelimesi bir alacaktan bahseder.

Bütün düşünceleri, kalbi ve bütün iradesi münhasıran bu beş rakam üzerinde toplanmaktadır. Bu talebini örten güzel kelimeler, ona hem mana itibarıyla, hem de kullandığı yazı ve lisan itibarıyla aynı derecede yabancıdır.

İnandırmak istediğinden çok daha az nüfuzlu olmakla beraber, Şam'da yine de mühim bir rol oynamakta olan bu sabık Cezayir Prensi ve laik Türk Paşasının iyi niyetlerini teşvik için yeniden müsaadelerini rica edeceğim.

Emir Ali Paşa çok daha mütevazı olsa idi, her şey istediğimiz gibi cereyan edebilirdi. Paşanın, kendisini Abdülkadir ailesinin reisliğine getirdiğini, 16 Nisan tarihli mektubumla öğrenmiş bulunuyorsunuz. Bugüne kadar Paris'te kendisine, büyük emirlere mahsus tam emekli maaşının vaat edildiğini iddia ettiği halde bu sefer basit olarak şöyle yazıyor: "Muazzam Fransız Cumhuriyetinin büyükleriyle yaptığım konuşmalar sırasında, cennetmekân pederimin tedahülde kalmış emekli aylığı hakkında görüşmek fırsatını buldum. Bu meblağ, 50.000 franka baliğ olmaktadır. Mösyö Poincaré Hazretleri bana, bu isteğimi, Fransız milletinin mümessilleri huzurunda, şahsiyetinin bütün kudretiyle müdafaa etmek vaadinde bulundu." Yukarda arz ettiğim mektuplarımda, bize daima sadakatini ispat etmiş olan Emir Ömer'in aleyhinde olarak Emir Ali Paşaya, istinat ettiği taleplerinde ve istediği yardımda bulunmanın, bana göre niçin müşkül olduğunu arz etmeye çalışmıştım. Aynı zamanda, Emir Ali Paşa gibi Osmanlı vatandaşlığını kabul etmiş olan Emir Abdullah Paşanın niçin daha haklı sebepler ileri sürebileceğini ve daha az nüfuzlu olmasına rağmen, neden bize daha sadık ve bağlı bulunduğunu izah etmeye çalışmıştım.

Bu ihtirazi kayıtları mahfuz tutarak, zatı-devletlerine 26 Nisan tarih ve 50 sayılı mektubumla da teklif ettiğim veçhile, Emir Ali Paşaya yarım yıllık bir maaş bağlanmasını uygun görmekteyim.

Bununla beraber o mektubumdan beri, Emir Ali Paşanın hiç de lehine olmayan iki hadise de meydana gelmemiş değildir:

Birisi, Emir Muhammed Said'in Fransa aleyhine neşrettiği iki makalenin sebep oldukları hırçınlıktır. Birisinden 11 Mayıs tarihli telgrafımda bahsetmiştim. İkincisi daha da şiddetlidir. Emir Ali Paşa, üzerinde istenildiği kadar etkili olmadığı oğlunu iki defa tekzip etti ve "Rey-ül-Am"a çok sarih bir yazı gönderdi. Gazete bu yazıyı neşretmedi.

İkincisi ise, Emir Ali Paşanın, Paris'te toplanan Arap Kongresi ile Suriye ıslahatı aleyhinde İstanbul'a çekilen telgrafı imzalamasıdır. Şu var ki, Şam'daki İttihat ve Terakki şubesinin emrini yerine getirmemek, kendisi için çok müşkül olacaktı.

Diğer üçüncü bir vaka da meydana geldi ki, siyasi mahiyette olmamakla beraber, başkaca tafsilat ilave etmeksizin şöylece anlatılabilir: Yirmi sene kadar evvel, Emir Ali Paşanın bir yeğeni, zatı-devletlerince de iyi bilinen eski mebus Şefik Bey El Müeyyed'in kardeşi Ali Bey tarafından, bir münakaşa sırasında öldürülmüştü. Ali Bey hapse ve sürgüne mahkûm edilmişse de, affa uğradı. Şam'a geldiği her seferde Abdülkadir'in bütün ailesi, başta Emir Ali Paşa olmak üzere, kendisini vurmak için Cezayirli fedailer tutarlardı. Ali Bey bu suikastlardan talih eseriyle kurtulduktan sonra, iki defa sürgüne dönmeye mecbur oldu. Nihayet son günlerde, üçüncü suikast yapılırken, katiller Ali Beye tabanca ile ateş ettikleri sırada, kendisinin civarında bulunan iki kişi ağır şekilde yaralandılar. Katil bizzat Ali Bey tarafından yakalanmış ve her şeyi itiraf etmiştir. Fransa'ya karşı makaleler yazmış olan Emir Muhammed Said aleyhine tevkif emri çıkarılınca Emir Muhammed Said gizlenmek mecburiyetinde kaldı. Fakat, Vali ile Muhammed Paşa El Azm'ın aracılığı sayesinde her iki aileyi barıştırmak mümkün oldu. Ali Bey bundan böyle Şam'da korkmadan oturabilecek ve işin baş mürettibi olan Emir, gizlendiği yerden çıkabilecektir. Bu kan gütme davasının, Cezayirli kahramanın icraatı üzerine yeni gölgeler sere-

ceği açık olmakla beraber, bu mesele üzerine de sünger çekileceği anlaşılıyor.

Belge 20

Şam'da Fransa Başkonsolosluğundan
İstanbul'a Fransız Sefaretine:

Şam, 25 Haziran 1914

Emir Ali Paşanın bir mektubu hakkındadır:

İstanbul'da Mebuslar Meclisi İkinci Reisi Emir Ali Paşadan şu dakikada aldığım bir mektubun tercümesini, zatı-devletlerine ilişik olarak takdim ediyorum. Abdülkadir'in oğlu, Osmanlı hükümetinden maaş aldığı halde, Fransa'da da böyle bir maaşı hak ettiği hususunda ısrar etmektedir. Kendisiyle malum sebeplerden dolayı iyi münasebetlere devam etmekteyim. Zatı-devletlerine ve sefarete takdim etmiş olduğu istidaları, benim vasıtamla hatırlatmak istemektedir.

Emir Ali Paşaya hemen cevap vermek niyetindeyim. Bu cevabımda kendisine, İstanbul'da bulunduğuna göre Fransa Sefaretiyle benim vasıtamla müzakerelere girişmenin doğru olamayacağını, bugüne kadar yazdıklarım karşısında, meseleyi M. Bompard'a yeniden hatırlatmak hususunda kendimi salahiyetli görmediğimi, çok nazik bir ifade ile bildireceğim. Bu fırsattan istifade ederek, mahalli matbuata bilgi vereceğim ve oğlu Said'in, Fransa aleyhindeki kampanyasına durmadan devam ettiğini hatırlatacağım.

Belge 21

Emir Abdülkadirzade Emir Ali Paşadan,
Şam'da Fransa Başkonsolosu Mösyö Ottavi'ye:

Şam, 19 Haziran 1914

En derin hürmet ve selamlarımı arz ederim.

Allaha şükür sıhhatim gayet iyidir. Yeğenim Emir Tahir selamlarınızı iletti. Bu hususta size çok müteşekkirim.

Pederim Emir Abdülkadir'in ailesine ait hususları çok iyi bilen siz, muhterem Konsolos, Fransız hükümetinin (babama bağlamış olduğu) emekli aylığının geri kalan kısmının bana verilmesi keyfiyetinde aracılığınızı birçok defalar rica ettiğimi biliyorsunuz. Bu

hususta şimdiye kadar cevap alamadığınıza göre, istidamı, İstanbul'daki sefiriniz Mösyö Bompard cenaplarına hatırlatmanızı rica edeceğim.

Sefir hazretleriyle zaten görüşmüş bulunuyorum. Kendisi ziyaretimde bulundu ve istidamın, lehime halledilebileceğini bildirdi. Bu noktayı kendisine bir daha hatırlatmanızı ve kendisine yazdığınız mektubun bir kopyasını de bana göndermenizi rica ederim. Fransız milletine karşı en sadık bağlarıma ve minnetlerime emin olmanızı rica ederim.

Bu meseleyi, halledilinceye kadar mahrem tutmanızı ayrıca rica ederim.

Dostunuz
Emir Abdülkadirzade Ali

Belge 22

İstanbul'da Fransız Sefaretinden
Şam'da Fransız Başkonsolosluğuna:

Tarabya, 4 Eylül 1914

Emir Ali Paşanın emeklilik aylığı dilekçesine ilişkin bildirimlerimi tamamlamak için, nezaretin, hükümetinden maaş alan bir Osmanlı mebusuna, Fransa tarafını tutmaktan vazgeçtikten sonra ayrıca bizden de maaş bağlanmayacağı kanaatinde olunduğunu arz ederim.

Mösyö Bienvenu-Martin, bana yazdığı mektupta, Emir Ali Paşa, bundan böyle, Abdülkadir mirasçılarına tahsis edilmiş olan meblağın bir kısmının kendisine ödenmesini istiyorsa, evvela kendisinin ve ailesi efradının, Fransa'ya ve Fransız mümessillerine karşı olan durumlarını değiştirmesi icap eder, demektedir. Halbuki kendisinden beklemekte haklı olduğumuz hususları yapacağına dair herhangi bir delil göstermediği gibi, sizin de bana hatırlattığınız üzere, oğlu Emir Said, Arap gazetelerinde Fransa'ya ve Cezayir idaresine en sert şekilde hücumlarda bulunmakta devam etmektedir. Bunu sırf sizin için yazıyorum. Emir Ali Paşa ile münasebetlerinizde, bugünkü hal ve şartlar altında Abdülkadir sülalesine karşı göstermek mecburiyetinde olduğumuz azami ihtiyatı elden bırakmayacaksınız.

İmza: M. Bompard

Belge 23

İstanbul'da Fransız Sefaretinden
Şam'da Fransız Konsolosluğuna

Beyoğlu, 10-11.10.1914/9,45

Emir Ali Paşanın İstanbul'dan ayrılırken bana karşı ileri sürdüğü şikâyetler, ziyadesiyle hayretimi mucip oldu. Bunu benim tarafımdan kendisine söyleyebilirsiniz. 61 sayılı telgrafınızın son cümlesi hiç anlaşılır gibi değildi.

Arap ihtilalcilerinin ikinci partisinin yargılanması sırasında da Şerif Hüseyin'le dostça yazışmalarımız devam ediyordu. Nihayet, 1916 Ocak'ına doğru Şerif Faysal 40-50 atlı ile Mekke'den Şam'a geldi ve Kanal Seferi için vaat edilmiş bulunan 1500 Mekke gönüllüsüne ait malzemenin hazırlanması ve Mekke'ye sevki hususunda bana yardım etmek üzere Şam'da ordu karargâhında kaldı.

Bu sırada Harp Divanı, incelemelerine ve değerlendirmelerine dikkatle devam ediyordu. Şubatta Enver Paşa 4. Orduyu teşrif etmek ve Sina Çölünde yapılan menzil teşkilatını gözden geçirmek üzere Suriye'ye gelmişti. Her tarafta teftişlerini tamamlamış olan Enver Paşayı, Medine'yi de ziyarete teşvik ettim. Şerif Faysal dahi beraberimizde bulunduğu halde birlikte Medine'ye gittik. Orada bulunduğumuz sırada Şerif Hüseyin, Enver Paşa ile bana birer elmaslı kılıç ile daha bazı eşya hediye etmiştir. Herkes bilir ki Araplar arasında dostluk hislerinin en açık delili birbirlerine kılıç hediye etmektir. Dolayısıyla bize bu yolla samimi dostluk gösterdiği sırada kendisi, yukarda andığım 1 Ocak 1916 tarihli mektupla Halifelik makamına karşı isyan için İngilizlere kesin tekliflerini yapmakta idi. Bu misalleri hep Şerif Hüseyin'in ahlak düşkünlüğüne örnek olmak ve Şerif Hüseyin ihtilalini benim kötü idareme dayayan bazı kısa fikirli insanlara yeterli bir cevapta bulunmak için yazıyorum.

Homurtular başlıyor!

Enver Paşanın İstanbul'a dönüşünden sonra da yargılama devam ediyordu. Bu sırada Şerif Hüseyin ilk defa olarak yüzündeki maskeyi çıkarmıştı. İstanbul'a döner dönmez, Enver Paşa bana Şerif Hüseyin'in şifreli bir telgrafını göndermişti. Bu telgrafta Şerif Hüseyin, bazı safsatalı başlangıçlardan sonra kısaca şöyle diyordu:

"Eğer benim burada rahat durmaklığımı istiyorsanız, Tebbuk'tan Mekke'ye kadar devam eden Hicaz bölgesinde benim özerk yönetimimi kabul ediniz ve emirliği, büyük evladıma geçmek şartıyla, hayat boyunca bana veriniz. Bundan başka şimdi muhakeme altına almış olduğunuz bazı muhti (suçlu) Arap büyüklerinin kabahatlerini affederek, Suriye ve Irak'ı kapsayan genel bir af ilan ediniz."

Bu telgrafın ifadesi o kadar karışık yazılmıştı ki, Enver Paşa bana naklederken bundan bir mana çıkaramadığını ve deli saçması saydığını söylemişti.

O sırada Şerif Faysal da, babasından aldığı talimata dayanarak olacak, Harp Divanındaki suçlanan kişiler hakkında merhamet ve iyilik göstermekliğim için bana rica ve yalvarmalarda bulunuyordu.

Enver Paşanın gönderdiği telgrafı alır almaz Şerif Faysal'ı çağırttım. Konuşmamızın nasıl geçtiğine şahit olması için Erkânıharp (Genelkurmay) Reisim Ali Fuad (Erden) Beyi de beraber bulundurdum. Bazı başlangıçlardan sonra Şerif Faysal'a dedim ki:

— Enver Paşa ile beraber Medine'den dönüşünüzden sonra Medine'ye gelen biraderiniz Ali Bey, Medine Muhafızının işine karışmaya, Medine'de emaret (emirlik) işleri adını verdiği birtakım işlemlerin reddine başlayınca ben bunu, Ali Beyin gençliğine ve takdirsizliğine bağlamak isteyerek bu gibi hallerden kaçınması ve çekinmesi lüzumunu Muhafız Paşa vasıtasıyla kendisine ihtar ettirdiğim gibi, pederinizden de ayrıca istirhamda bulunmuştum.

Bundan evvel sizinle yaptığımız birçok konuşmalarda, birçok kere fermanlara dayandığını beyan ettiğiniz emaret hukukunu korumak için bizzat çalışacağımı ve eğer gasp edilmiş bir hak mevcut ise, onun sahibine iadesi için her kim olursa olsun mücadeleden kaçınmayacağımı söylemiştim. Bunu çok defa pederinize de yazdım ve hatta bundan dolayı hakkımda bir hayli iltifatlarla dolu teşekkür telgrafları aldım.

Fakat sizin de itiraf edeceğiniz gibi, bizzat aileniz içinde bazı kimseler pederinizin düşmanlarıdır. Bunlar İstanbul'da bulundukları için, pederiniz hakkında her gün bazı söylentiler anlatmaktan ve hükümet merkezinin şüphe ve endişelerini uyandırmaktan geri durmuyorlar. O halde sizin için en akıllıca tedbir bu düşmanlarınızın söylentilerine hak verecek hal ve sözlerden tamamen kaçınmaktı. Şu telgrafı okursanız, görüşlerimin, sizin tarafınızdan tasdik edilen isabetine rağmen, pederinizin ne kadar yanlış bir yol tutmuş olduğunu ve siyasi düşmanlarına ne kadar geniş bir hücum sahası hazırladığını anlarsınız.

Telgrafı alelacele okuyan Şerif Faysal karşımda renkten renge giriyordu. Nihayet dedi ki:

— Ah Efendim! Bilmezsiniz ne kadar büyük bir azap hissediyorum. Hakikaten bu telgrafın yazılması pek büyük bir hatadır. Sizi temin ederim ki, pederim bunları bir kötü niyetle yazmamıştır. Bilirsiniz ki pederim pek iyi Türkçe bilmez. Binaenaleyh bu telgraf, pederin Arapça verdiği manayı anlayamayarak karmakarışık etmiş olan bir Türkçe kâtibin aklına estiği gibi yazmasının sonucu olmalı. Yoksa Allah muhafaza etsin, pederim böyle bir fikirde bulunur mu?

Şerif Faysal'ın telaşı cidden artıyordu. Pederine, bu gibi teşebbüslerinden feragat etmesi için rica taşıyan bir mektup yazacağını durmadan vaat ediyor ve daha birçok kesin güvenceler veriyordu.

Şerif Faysal ile konuşmamızdan sonra, Şerif Hüseyin'e bir şifre yazarak dedim ki:

"Enver Paşaya yazdığınız telgrafı okudum. Emirliğin babadan oğula geçecek biçimde size verilmesini istiyorsunuz

ve birkaç din ve millet haininin yüksek affa kavuşmalarını arzu ediyorsunuz.

İkinci arzunuz, kamu selametine ait bir teşebbüsün kötü bir şekilde neticelenmesi demek olduğundan, kabul edilemez. Hainleri affeden devleti, kamuoyu zayıflıkla suçlar ve diğer birçoklarının ihanete yeltenmelerine ve neticede, dinin ve memleketin zarara uğramasına yol açar. Haklarındaki vesikaları görürseniz, bunların ne derecelerde hain olduklarını siz de takdir buyurursunuz.

Emirliğin evladiye (babadan oğula kalıcı) olarak verilmesi meselesine gelince: Buna neden lüzum görmekte olduğunuzu anlayamamakla beraber, istek zamanının pek de iyi seçilmemiş olduğunu söylemekliğime müsaade buyurunuz. Bütün his ve akıl kuvvetlerinin bir cihan harbiyle meşgul olduğu bu sırada, Osmanlı memleketlerinin en önemli ve nazik noktasında emirlik makamını işgal eden bir zat tarafından gösterilen bu istek sesinin, kulaklarda ne kadar kötü bir tesir bırakacağını siz takdir ediniz. Benim fikrimce böyle istekleri ileri sürmeye hakkınız olsa bile, bunu şimdi yapmamalısınız. Bugün bütün millet kuvvetlerinin yalnız bir noktaya çevrilmesi gerekir ki o da, son zaferin elde edilmesi amacıdır.

Şimdi size şurasını arz etmek isterim ki, şimdiki hükümet, sözüne sadakat şartından bir dakika ayrılsa da bugünkü güç durum arasında sizin tarafınızdan bir fenalık yapılmasına mâni olmak için size, şimdiki isteklerinizi tamamen verse; harbin galibiyetle neticelenmesinden sonra, sizin aleyhinizde bütün şiddetiyle hareket etmesine kim mâni olabilir?

Sultan Abdülhamid'in o sizi bile korkutmuş olan şiddetli istibdadı aleyhine, korkmadan ayaklanmaktan çekinmemiş olan kimselerin oluşturduğu şimdiki hükümet, İslamın hayrına yönelik bugünkü mücadelesi ve çalışması sırasında kendisine az çok kötülük yapmaya cüret edenleri affetmeyecektir. Fakat o kutsal amaca varmak için kendisine karşılıksız yardım edenler hakkında Halife Hazretlerinin şahane mürüvvetinden istifade ettirmekten geri durmayacaktır."

Âlimin adaleti

Bu yazışmalar yapıladururken, Âliye Harp Divanı hükmünü vermişti. Şerif Faysal bunlar hakkında af çıkarmak için uğraşıp duruyordu. Hemen her gün bana geliyor ve söz arasında aftan bahsediyordu. Uzaktan uzağa kulağıma gelen havadislere göre kendisini ziyarete gelen eşrafa, hemşerilerini kurtarmak için hiçbir teşebbüste bulunmadıklarından, hiç olmazsa bana gelip rica etmediklerinden dolayı çıkışırmış.

Bir cuma günü beni, Şam'a bir saat mesafede bulunan Kabun çiftliğine öğle yemeğine davet etmişti. Birkaç zabitimle beraber gittim. Yemekten sonra yine aynı nakaratı tekrar etti. Mahkûmların suç derecelerini bilip bilmediğini sordum. Hiçbir şeyden haberi olmadığını yeminle belirtti. O halde bunu öğrenecek olursa, bugün onların aflarını istediği için pek büyük pişmanlık hissedeceğini söyledim.

İdam hükmünün yerine getirilmesinden bir gün evvel, yine Şerif Faysal'ın ısrarı ile, hakkında pek büyük saygı beslediğim Şeyh Bedreddin Efendi, bunlar hakkında ricada bulunmak için karargâha gelmişti. Emeviye Camii hatiplerinden Şeyh Abdülkadir El Hatib de beraberdi. (Şeyh Abdülkadir El Hatib kadar sahtekâr ve münafık bir şahsiyete, değil Şam'da hatta bütün cihanda rastlanmaz. Peygamber Efendimizin lanetler ve nefretlerle yad ettikleri Medine münafıkları, bunun yanında hiç kalırlar. Böyle olmakla beraber, özel bir nedenle cezasını geri bırakmayı uygun görüyordum.) Ordu müftüsü Şeyh Esad Şukayr Efendiyi tercüman olarak davet ettim.

Şeyh Bedreddin Efendi, kendisine has nazik üslubu ile söze başladı. Harp Divanından, oradaki mahkûmlardan vesaireden zerre kadar bahsetmeyerek, umumi olarak İslamın selameti ve onu tehlikeye koyabilecek haince teşebbüsler hakkında düşünce ileri sürüyordu. Birçok ayetler ve hadisler okuyup tefsir ettikten sonra dedi ki:

— Cenabı Hak, İslamlar arasında fitne ve fesat yapmaya kalkışanları üç türlü ceza ile tehdit ediyor: Ya idam, ya

iki kolunun kesilmesi veya ebedi sürgün! Cezaları da, yapılan fitne ve fesadın doğurabilecekleri kötülüklerin derecesine göre hükmolunmak lazım gelir. Biz şimdi, İslam âleminin en ziyade tehlikeli bir harbe girdiği bir zamandayız. Eğer bu zamanda İslamın zayıflamasını doğurabilecek fesat ve fitneye başvuranlar bulunursa, bunlardan daha kötü mahluklar bulunamaz.

Ve Fahr-i Kâinat (Hz. Muhammed) Efendimiz buyuruyor ki: "Hainler hakkında hâkim nezdinde şefaat teşebbüsünde bulunanlar da hainlerdir. Zira bunlar bilerek veya bilmeyerek fitne ve fesat yapılmasına hizmet etmiş olurlar."

Dolayısıyla, cidden ve hakikaten ihanetleri sabit olanlar için yardımda bulunmaktan Allaha inanan herkesin kaçınması lazım gelir.

Şeyh Bedreddin Efendi sözlerini bitirir bitirmez, gülerek Şeyh Esad ve Şeyh Abdülkadir El Hatib'in yüzüne baktım ve dedim ki:

— Siz, Şeyh Hazretlerini bizim Harp Divanının mahkûm ettiği hainler hakkında bağış dilemek için bana getirdiniz. Oysa Şeyh, benim Harp Divanı mazbatasını kuvvetli bir fetva ile tasdik ve hainleri affetmeye kesinlikle izinli olmadığımı şeriat dili ile bana hatırlattı. Öyle değil mi, Bedreddin Efendi Hazretleri?..

Güleç simasıyla oradakilere bakarak onaylamak için başını salladı. Şeyh Esad Şukayr:

— Aman ya Şeyh, sen bizi berbat ettin! Bitirdin! Artık bundan sonra Paşaya hiçbir ricada bulunamayız. Sizin fetvanıza göre bizi de hain sayarak ipe çekmeye kalkışır, diyerek bir latife ile konuşmaları tatlıya bağladı.

Eleştiriler

Bazı kimseler diyorlar ki, bu hükümleri Padişahın onayından geçirmeden uygulamamalıymışım.

Evvela buna kanunen yetkim vardı. Sonra, ancak böyle bir icraat ile diğer hainleri sindirmek mümkün olabilirdi.

Arabistan'da şahsın ve şahsiyetlerin o kadar büyük bir tesiri vardır ki, bazen bir kolordunun yapamayacağı bir işi yalnız bir şahıs yapabilir.

Benim kadar az vasıtalara sahip olan bir kumandanın senelerden beri İngiliz ve Fransız propagandaları ile ahlakı berbat edilmiş bir muhitte hükümet nüfuz ve kuvvetini yürütebilmesi için, gerektiğinde her türlü ceza ve affını, her kim hakkında olursa olsun, hatta İstanbul'a sormadan yerine getirebileceğine inanması gerekir. Ben eminim ki, Şerif Hüseyin'in bağımsızlığını ilan etmiş olmasından sonra, daha iki buçuk sene Suriye'de hiçbir ihtilalin çıkmamış olması, 1916 senesi Nisan'ında uygulanmış olan hükümlerden ileri gelmiştir. Bundan başka, bu hükümlerin izinsiz onaylanıp yerine getirilmesi hususunda iki arkadaşımla tamamen anlaşmıştık ki, bunlardan biri Harbiye öbürü Dahiliye Nazırı idiler. Sonradan bütün evrakını İstanbul'a gönderdiğim zaman Harbiye Nezareti Temyiz Divanı tarafından tahkikatı yapılmış ve hükümet kararı ile Padişaha arz edilerek, ordu tarafından yerine getirilmiş olan hükümler, yüksek onaya (padişaha) da sunularak yasal işlem tamamlanmıştı.

Diğer bazı kimseler de diyorlardı ki, Suriye'de yargılanıp idam olunan şahısların cürümleri, 1913 senesi başlarında ilan olunan umumi af kanunu ile affolunmuştu. Bunların sonradan aynı cürümden dolayı yargılanıp idam edilmeleri, kanuna uygun değildir.

"Suriye Meselesinin Hakikati" başlıklı kırmızı kitapta* açıkça anlattığım gibi, bu şahıslar umumi aftan evvelki cürümlerini sonra da devam ettirmişlerdi. Zaten bu mahkûmiyetleri de, işte bu sonradan işlenmiş cürümlerinden ileri gelmiştir. Ancak, umumi aftan evvelki cürümlerine ait vesikalar gayet kuvvetli olduğundan ihanetin niteliğini bütün çirkinliği ve açıklığı ile göstermiş olmak için, Harp Divanı bu vesikaları incelemiş ve yayımlamıştır. Kırmızı kitabın

* *Âliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Tedkik Olunan Mes'ele-i Siyasiye Hakkında İZAHAT* başlıklı, giriş yazısında künyesi verilen kitap. (A.K.)

yayımlanmasından sonra dahi bu iddiayı ileri sürmek, hükümetin işinde mutlaka bir hata bulmak çabasında ısrar etme isteğinden başka bir şeye yorulamaz.

Hükümlerin yerine getirildiği gün, orduya bir beyanname yayımlamış ve buna mahkûmların her birinin sonucunu ispata yarayacak vesikalardan bazılarını koymuştum. Bir iki saat sonra Şerif Faysal ziyaretime geldi:

— Eğer bu hainlerin cürümlerinin bu kadar açıkça olduğunu bilseydim, ceddimin tertemiz ruhuna yemin ederim ki haklarında yardım için başvuruda bulunmak bir yana, her bir uzuvlarının ayrı ayrı kesilip atılarak akıbetlerinin şiddetlendirilmesi ricasında bulunurdum. Allah hepsine lanet etsin, demişti.

Aynı günde Şam Mebusu Azmzâde Mehmed Paşa dahi ziyaretime gelerek:

— Ailemiz arasında böyle alçak mahlukların yetişmiş olması beni utancın en son derecelerine düşürüyor. İlahi adaleti yerine getirdiniz, Allah ve Resul (Peygamber) sizden razı olsun! demişti.

Mekke ayak diriyor!

Olaydan bir ay kadar sonra Şerif Hüseyin'e yazdığım telgrafın cevabı geldi. Şerifin bu cevabı, benim telgrafımın, üzerinde oldukça fena bir etki yarattığını gösteriyordu. Umumi af meselesi için, devletin dahili faydasını sağlayabileceği görüşünü ileri sürdüğünü söyledikten sonra, Medine Muhafızından birçok şikâyetlerde bulunuyor ve Osmanlı Halifelerinin kendisine ihsan ettikleri haklara tecavüz edilmesine razı olamayacağını söylüyordu.

O sırada Medine'de Şerif Ali Beyin, Muhafız Basri Paşa aleyhine saldırıları cidden tahammülün üstüne çıkıyordu. Dolayısıyla hemen Şerif Faysal'ı çağırarak babasının bana yazdığı cevabı göstermekle beraber, kardeşinin bu gibi saldırıları tekrarlanacak olursa, askeri kuvvet kullana-

rak önleyeceğimi pek şiddetli bir ifade ile söyledim ve dedim ki:

— Faysal Beyefendi! Gerek pederinizin son zamanlarda kullanmaya başladığı lisandan ve gerek biraderiniz Ali Beyin Medine'deki fiillerinden hiçbir şey anlamamaya başladım. Sizinle buradaki ilişkilerimiz pek dürüst ve dostça iken, Ali Beyin Medine'deki fiillerini neye bağlamak mümkün olabilir? Bir yandan Kanal Seferi için 1.500 neferlik gönüllü birliğinin hazırlıkları ile uğraşıyorsunuz. Devlet size bu kadar para veriyor ve gönüllülerin tüfeklerini Medine'ye gönderiyor. Bir taraftan da pederiniz ayrılmak eğilimleri gösteren istekler ileri sürmeye başlıyor ve biraderiniz Ali Bey, Medine'de pederinizin amaçlarına uygun fiil ve icraatta bulunuyor. Size gayet açık bir dille söylemek isterim ki, eğer dost isek onun icaplarını tamamen yerine getirelim. Yoksa maksadınız başka ise, rica ederim, silahlarınızı elinize alınız, hemen isyan ediniz. Hiç olmazsa o zaman, şimdiki komedyalara nihayet vermiş ve iki düşman gibi karşı karşıya çıkmış oluruz. Neticede Cenabı Hak ne murad etmişse, o olur. Eğer maksadınız ihtilal değilse, biraderiniz Ali Beye yazınız hemen gelsin, burada beni ziyaret etsin ve muhafıza saldırmaktan artık vazgeçsin!

Şerif Hüseyin'in yazışmaları bana tamamen anlatmıştı ki, bu adam ihtilal için bir fırsat ve vesile arıyordu. İşte bundan dolayı Şerif Faysal'a açık ve son derece şiddetli bir dille bu sözleri söylemiştim.

Sözlerim, Şerif Faysal'ın yüzünde bir damla kan bırakmamıştı. Ayağa kalkarak ve sağ elini göğsüne koyarak, heyecanlı bir tavırla dedi ki:

— Aman Paşa Hazretleri! Böyle şeyleri bize nasıl isnat edebilirsiniz? İslam Halifeliğinin en sadık hizmetçileri olmakla iftihar eden ve Allah'ın Resulüne (Peygambere) mensup olan bir ailenin fertleri, nasıl olur da hain olur? Allah aşkına fikrinizi ve düşüncelerinizi değiştiriniz! Ne ben, ne pederim, ne de kardeşlerim bu devlet ve millete hain değiliz! Cümlemiz ekmeğini ve nimetini yediğimiz şanlı

hanedanın ve onun devletinin köleleriyiz. Biraderimle muhafız Basri Paşa arasındaki ihtilafları halledeceğime ve kardeşimi buraya getirip ellerinizi öptüreceğime itimat ediniz.

Bu konuşmamız sırasında Erkân-ı Harbiye Reisi Ali Fuad (Erden) Bey de hazır bulunuyordu. Şerif Faysal, benim yanımdan çıktıktan sonra Erkân-ı Harbiye Reisinin odasına gitmiş ve orada ağlayarak Şeyh Esad Şukayr ve Ali Fuad Beye benim fevkalade hiddetli olduğumdan ve kardeşini tutuklatarak Şam'a getirip idam ettirmekliğim bile söz konusu olduğundan, pek büyük bir endişe ile bahsetmeye başlamış olduğunu, sonradan Şeyh Esad bana söylemişti.

Bu olaylar 1916 senesi Mayıs başlarında geçiyordu. Oysa *Temps* gazetesinin yukarda sözünü ettiğim makalesine göre, Şerif Hüseyin daha 1 Ocak 1916 tarihinden beri İngilizlerle anlaşmış ve isyan ilanı için uygun bir fırsatın çıkmasını beklemeye başlamıştı. Ben eğer o zamanlar bu gerçeği bilseydim, Şam'daki Şerif Faysal'ı da, Medine'deki Şerif Ali'yi de tutuklatır ve hatta Mekke'ye alelacele bir Türk fırkası göndererek Şerif Hüseyin ile diğer evlatlarını yakalayarak bu uğursuz ihtilali daha doğmadan boğmuş olurdum. Ne yapayım ki, elimde bu hainlerin cürümlerini ispata yarayacak hiçbir maddi delil yoktu.

Şerif Faysal'ın kaçması

Şerif Hüseyin, Kanal Seferine katılmak için göndereceğini vaat ettiği 1.500 gönüllünün masrafı olarak benden, önce altın olarak 50-60.000 lira kadar bir para almıştı. Bunlara ait tüfekler nisan sonuna doğru Medine'ye gelmiş ve oradan Mekke'ye sevkleri karar altına alınmış bulunmakta ise de, Şerif Hüseyin'de görülen dil değişikliği beni ihtiyatlı bulunmaya davet etmiş olduğundan, tüfeklerin sevkindeki güçlükleri ileri sürerek mücahitlerin Mekke'den tüfeksiz olarak hareket etmelerini ve Medine'ye vardıklarında tüfeklerin verilmesinin uygun olacağını kendisine yazmış ve tüfekleri Medine'de bıraktırmıştım.

Mayıs 1916 ortalarında bir gün Şerif Faysal ziyaretime gelerek biraderi Ali Beyin, halen Medine'de bulunan mücahitlerle Sina cephesindeki orduya katılmak için babasından emir aldığını ve dolayısıyla eğer kendisine müsaade edersem, Medine'ye giderek biraderini alıp Kudüs'e getirmek istediğini ve bunun mücahitler üzerinde iyi tesiri olacağını söylemişti. Ben bu başvurunun benim elimden kaçmak maksadına dayandığını hemen hissetmiş olmakla beraber, mademki bir kere Şerif Hüseyin ve evlatları tarafından aldatılmaya başlamıştım, bu aldanmakta sonuna kadar devam etmeyi tercih ediyordum.

Bir süre düşündükten sonra:

— Pekâlâ, size izin veriyorum. Gidiniz! Benim adıma mücahitleri Medine'de karşılayarak buraya getiriniz. Ben, mücahitlerin şimendiferle nasıl sevk olunacaklarına dair talimatı alakalı memurlara verdim. Maiyetinize Şam ulemasından (bilginlerinden) birkaç zatı da vereyim de karşılamaya özel bir heyet halinde gitmiş olunuz! dedim.

Sözlerimi dinlerken Şerif Faysal'ın gözleri sevinç kıvılcımları saçmaya başladı. O anda bütün gerçek gözlerime göründü. Hatta Erkânıharp Reisi Ali Fuad (Erden) Beye:

— Pek yakın bir zamanda, bir Hicaz ihtilali karşısında kalacağımıza emin olunuz! Şerif Faysal benim elimden kurtulduğundan dolayı hissettiği sevinci örtemeyecek kadar heyecanlandı, dedim.

Fikrime Ali Fuad Bey katılıyor ve gerçekten çaresizlik karşısında başka türlü hareket etmenin imkânı olmadığını onaylıyordu.

Tedbirler

O sırada, Yemen'deki birliklerin kadro noksanlarını tamamlamak üzere, İstanbul'dan birlik halinde gönderilmiş 2-3.000 kadar ikmal efradı (erleri) Medine'ye varmış bulunuyordu. Medine Muhafızlığı, 15 günden beri bu birlik-

lerin sevki için gereken develerin sağlanmasıyla uğraşıyordu. Talim ve terbiyeleri pek mükemmel olmayan ve her bölüğünde ancak bir ihtiyat zabiti (yedek subay) ile silahlı iki nefer bulunan bu düzensiz erlerin, Medine'den Mekke'ye hareketleri sırasında, Şerif Hüseyin'in tertibatıyla yolda Araplar tarafından bir baskına uğrayacakları söylentisinin ısrarla ortada dolaştığını, Muhafız Basri Paşa bana yazmıştı.

Başka bir emre kadar, bu birliğin Medine'de bırakılmasını ve Medine'de bulunan taburların zabitlerinden yararlanılarak, Mekke mücahitleri için gönderilmiş olan silahlarla donatılıp eğitimlerine özen gösterilmesini ve Şerif Ali'nin dikkati çeken son tavırlarına göre Medine'de pek uyanık davranılarak bir baskına uğramaktan kaçınılmasını Muhafız Paşaya yazdım. Şerif Faysal'ın Medine'ye gelmek üzere bulunduğunu da ekledim.

Şerif Faysal, yanına verdiğim diğer birkaç zat ile birlikte Medine'ye hareket ettikten sonra, her türlü ihtimale karşı bir ihtiyat tedbiri olmak üzere, maiyetimdeki kolordu kumandanlarından, dine bağlılığı ve vatan sevgisiyle dolu Fahreddin (Türkkân) Paşayı da Medine'ye göndermeye karar verdim. Şimdiki durumu, bütün düşündüklerimi ve Şerif Hüseyin'in yakında ihtilal edeceği hakkındaki şüphelerimi Fahreddin Paşaya söyledim ve Peygamberimizin mezarını ziyaret gibi, görünürde bir sebeple Medine'ye kadar bir geziye çıkmasını istedim. Orada bir olay çıkacak olursa, Basri Paşa cesur, namuslu, yurtsever ve Medine Araplarının umumi hallerini pekâlâ anlamış olmakla beraber, muharebelerde tecrübe kazanmamış olduğundan müşkül haller karşısında belki şiddetli tedbirler alamaz, diye düşünüyordum.

Basri Paşa ile Fahreddin Paşaya gizli bir talimat verdim. Bu talimat uyarınca Medine'de Şerifzadelerin fiili bir ihtilal hareketi görülecek olursa, Fahreddin Paşa hemen kumandayı üzerine alacak ve Basri Paşa, yalnız mülki idare ile meşgul olacaktı. Her ikisi de vatanlarını candan seven bu

namuslu iki Türk arasında böyle bir zamanda bir ihtilaf çıkmayacağına emindim.

Bu kumanda tedbirlerinden başka, her ihtimale karşı hemen Medine'ye sevk olunmak üzere, Şam'da 2-3 tabur askerle bir iki cebel bataryasını hazır bulundurdum. Bu birlikler nereye gideceklerini bilmiyorlar ve yalnız ilk emirden yarım saat sonra şimendifere inecek bir halde hazır bulunuyorlardı.

Hat Komiseri Kaymakam (Yarbay) Süleyman Şevket Bey, her türlü devlet sırrını muhafaza edecek kadar ketum ve iyi ahlak sahibi bir zat olduğundan, bu birliklerin şimendifere sevk ve idaresini onun vasıtasıyla hazırlattım.

İhanetin son perdesi

Şerif Faysal, Medine'ye gittikten sonra benimle yazışıyor ve Şerif Ali de, yakında benimle görüşeceğinden dolayı duyduğu memnuniyeti bana yazıyordu.

Şerif Hüseyin, sevk edilmek üzere bulunan mücahitlere harcanmak üzere daha bilmem kaç bin altının gönderilmesini rica ettiğinden, onun da Şerif Ali'ye teslimini Medine Muhafızına yazmıştım. 1 Ocak 1916'dan beri İngilizlerle müttefik olan Şerif Hüseyin, ihtilalinden bir iki gün evvel, 1916 Mayıs ayı sonlarına doğru, devletin birçok altınını daha almaktan, bu parayı alabilmek için de yalan söylemekten utanmamıştı.

2 Haziran 1916'da Beyrut'ta bulunuyordum. Fahreddin Paşanın Medine'den beni makine başına istediğini telgraf memurları haber verdiler. Bir felaket haberi alacağımdan emin olarak telgrafhaneye gittim. Fahreddin Paşa diyordu ki:

"Buraya geldim geleli Şerif Ali ve Faysal Beylerle gayet samimi münasebetlerde bulunuyordum. Hatta iki gün evvel beni, mücahitler ordugâhının kurulmuş bulunduğu Hazreti Hamza'ya davet ettiler. Orada birlikte yemek yedik. Mücahitler, birçok Bedevi oyunları oynadılar ve kanal boyunda İngilizlere indirecekleri kahramanca darbele-

rin şiddetine dair kasideler okudular. Dün gece de Ali ve Faysal beylerin konaklarında misafir idim. İki güne kadar mücahitlerin ilk kafilesi şimendiferle Der'a'ya sevk olunacaktı.

Bu sabah gayet garip bir değişiklik karşısında kaldım. Sabahleyin henüz giyinmiştim. Şerif Ali Beyin adamlarından birisi bana, birkaç mektup getirdi. Mektubun biri bana, diğerleri Şerif Hüseyin Paşa tarafından size ve üçüncüsü de yine Şerif Hüseyin tarafından Sadaret Makamına yazılmış birer şifre idi. Şifreleri şimdi çektireceğim. Ali Bey bana yazdığı mektupta diyor ki: 'Pederimden aldığım emir mucibince, mücahitlerin Filistin'e sevkleri geri bırakılmıştır. Binaenaleyh burada boş yere vakit geçirmektense, mücahitlerle beraber Mekke'ye dönmeye karar verdim. Zatıâlileriyle veda etmeden hareket etmeye mecbur olduğumdan dolayı çok müteessirim. Kusurumu affediniz!'

Şerif Hüseyin Paşanın şifrelerini tabii okuyamadım. Hemen mücahitlerin karargâhına bir keşif kolu gönderdim. Ordugâhta hiç kimse bulunmuyordu. Gerçi Ali Bey, Mekke'ye döneceğini bana yazmış ise de hükümete sadık olan Arap şeyhlerinin verdikleri malumata nazaran, maiyetindeki kuvveti üç kısma ayırmış ve her birini muhtelif istikametlere sevk etmiştir. Bu akşam, olmazsa yarın, mutlaka şimendifer hattına bir tecavüzde bulunulması ve bu suretle Medine ile Suriye arasındaki bağlantının kesilmesinin ardından bütün tekmil kuvvetleriyle Medine'ye hücumla burasını zaptetmeye teşebbüs etmeleri muhakkak imiş.

Bittabii verdiğiniz talimat mucibince hemen Medine'deki birliklerin kumandasını üzerime aldım. Şimdi de her türlü ihtimallere karşı, her türlü müdafaa tedbirlerini aldım. Bizi kuvvetsiz bırakmamanızı rica ederim."

Medine için hazırlanmış olan kuvvetlerin hemen yola çıkarılmasını emrettiğimi ve içinde bulunduğu duruma göre daha kuvvete ihtiyacı varsa bildirmesini Fahri Paşaya yazdıktan sonra, Şerif Hüseyin'in Sadaret Makamına yazdığı şifreleri çözdürerek okudum.

Şerif Hüseyin gerek bana, gerekse Sadrazam Paşaya yazdığı telgraflarda "Biri gayet mültefit, diğeri pek haşin ifadelerle muhabere eden iki devlet adamından hangisine güvenmek lazım geleceğini kestiremediğinden, iki ay evvel Enver Paşaya yazdığı telgraftaki bildirimlerinden bir netice çıkıncaya kadar hükümetle her türlü bağlantısını kesmek mecburiyetinde olduğunu" söylüyordu.

Mültefit dediği devlet adamı bendim. Haşin dediği de Enver Paşa idi. Enver Paşa, oğlu Şerif Ali'nin Medine Muhafızına karşı takındığı tavrı değiştirmesi lüzumuna dair, yirmi gün kadar evvel Şerif Hüseyin Paşaya bir telgraf yazmıştı. Anlaşılıyordu ki isyan etmek için hiçbir vesile elde edemeyen Şerif Hüseyin, bundan yararlanmak istemişti. Ben kendisine yazdığım şeyleri öyle süslü bir üslupla yazıyordum ki, bunları okuyup da bir kavga vesilesi çıkarmak imkânı yoktu. Enver Paşanın mektubunda hiçbir haşin söz bulunmamakla beraber, o kadar fazla saygılı tabirler kullanılmamıştı. İşte Şerif Hüseyin'in ilk hamlede kullanmak mecburiyetinde kaldığı ihtilal sebebi!..

Şerif Faysal Medine'ye giderken, her türlü ihtimale karşı yalnız benim bilmem gereken bazı hususlar hakkında benimle yazışmak isterse kullanılmak üzere kendisine bir şifre anahtarı vermiştim. O anahtarla yazılmış bir şifre de ondan aldım. Bu şifrede Şerif Faysal aynen şöyle diyordu:

"İnşallah yakında görüştüğümüzde sözlü olarak arz edeceğim sebeplerden dolayı, mücahitlerin Suriye'ye sevklerinin geciktirilmesi pederim tarafından emrolundu. Şu son zamanlarda cereyan eden haller son derecelerde üzülmeme yol açıyor. Bunlar ortadan kalkmadıkça sizi görmekten utandığımdan, bir müddet için Mekke'ye gideceğimi arz ederim Efendimiz."

Nihayet iki üç gün sonra Medine'nin kuzey kısımlarında hatta hücumla başlayan isyan, Şerif Hüseyin'in canice teşebbüslerini açığa vurdu.

Neden isyan etmiş?

Bundan sonraki olaylar, sırf asilerle asker arasındaki muharebelere ilişkin şeyler olduğundan, hatıralarıma bunları almayı gerekli görmüyorum. Harp'in başlangıcından 2 Haziran 1916 tarihine kadar Şerif Hüseyin ile yazışmalarımız tamamen saklı olduğundan, onları inşallah vatanıma dönünce ayrıca neşredeceğim.* Yalnız, ihtilali meşru göstermek için Şerif Hüseyin'in yayımladığı iki beyannamenin tercümelerini Mandelstam'ın kitabında da okuduğumdan, bunları tahlil etmeyi hatıralarımın yazılması sebebi noktasından uygun gördüm.

Mandelstam'ın kitabının 260. sayfasında Fransızca tercümesi çıkmış olan ve Arapça aslı en nifakçı bir yazarın pek belirgin bir örneği bulunan 27 Haziran 1916 tarihli ilk beyannamesinde, Şerif Hüseyin tarafından sayılan ihtilal sebepleri aşağıdaki gibi özetlenebilir.

1. İttihat ve Terakki Fırkası iktidara geldiği günden beri (Meşrutiyetin ilanı olan 23 Temmuz 1908'den beri demek istiyor), memleketi o kadar fena idare etmiş ki, devlet birçok arazi ile bütün nüfuz ve onurunu kaybetmiş.

2. Bu fena idare yüzünden meydana gelmiş olan birçok muharebe esnasında ahali, bilhassa Hicaz ahalisi, o kadar büyük bir fakirliğe ve zarurete düşmüş ki, evlerinin kapılarını bile satmaya mecbur olmuş.

3. Bununla da yetinmeyerek İslamiyet hükümlerine uymaktan vazgeçmişler. Mesela, İstanbul'da hükümetin ve Şeyhülislamın gözleri önünde yayımlanan "İçtihat" ismindeki bir mecmua, Peygamber Efendimiz hakkında, alışılagelmiş saygının kabul etmeyeceği bir lisan kullanmaya cüret etmiş.

4. Aynı mecmua, İslam şeriatının verasete ait bir fıkrasını değiştirmek gerekeceğine ilişkin görüş ileri sürmekten çekinmemiş ve mirasa erkek ve kadınların eşitlik üzere katılması gerekeceği içtihadında bulunmuş.

* Bu yazışmalar, Orgeneral Ali Fuad Erden tarafından Dünya Gazetesi'nde (1952'de) neşredilen tefrikada yer almıştır.

5. Harbi vesile ederek Şam, Medine veya Mekke gibi şehirlerde ikamet eden askerlerin oruç tutmak mecburiyetinde olmadıklarına dair hükümet fetva yayımlamış.

6. İslam şeriatının Halifeliğe ilişkin hükümleri bozularak, Halifenin haklarını sınırladığı gibi, kendi başmabeyincisiyle Hazine-i Hassa nazırını bizzat seçme yetkisini bile Padişahtan almış.

7. Nihayet yüzlerdeki maskeler düşerek hükümetin Enver Paşa, Cemal Paşa ve Talât Beyin tekelinde olduğu anlaşılmış ve bunlar devleti istedikleri gibi idareye kendilerini yetkili sayarlarmış.

8. Bunların en büyük misali, son zamanlarda Mekke Kadısına İstanbul'dan gelen bir emirname imiş ki, bu emirname uyarınca kadı, yalnız mahkeme huzurunda yazılacak belgeleri geçerli saymaya, Müslümanlar arasında gıyaben yazılıp teati edilen vesikaları hükümsüz tutmaya mecbur ediliyormuş ve böylelikle "Suret-ül-Bakare"nin hükmü kaldırılmak isteniyormuş.

9. Diğer bir misali de Emir Ömer El Cezairi, Emir Arif El Şahabi, Şefik Bey El Müeyyed, Şükrü Bey El Asli, Abdülvahab (Şerif her nedense bu zatın, "El İngilizi" lakabını kullanmak istemiyor!), Tevfik Bey El Bast, Abdülhamid El Zohravi, Abdülgani El Arisi ve arkadaşları gibi tanınmış zatları bir anda idam etmiş olmaları imiş.

10. Yalnız bununla yetinmemişler, bunların kadın, çocuk ve erkek ne kadar akraba ve yakınları varsa hepsini sürmüş ve bütün mallarını mülklerini zapt ve müsadere etmişler.

11. Muhterem biraderleri Emir Abdülkadir El Cezairi El Hüsnü'nün kabrini berbat etmişler.

İşte Şerif Hüseyin'in, ihtilaline başlangıç olan 2 Haziran 1916 tarihinden, 27 Haziran 1916 tarihine kadar yirmi beş gün içerisinde güçlükle sağlayabildiği ihtilal sebepleri!

Şimdi bütün İslam âleminin tertemiz ve tarafsız hislerine hitap ediyorum!

Birinciden sekizinciye kadar olan maddeler, hakiki bir Müslümanın, şeriflik iddia eden bir zatın İslamiyetin hali-

felik makamına karşı isyanını icap ettirecek şeyler midir? Çünkü Şerif Hüseyin'in isyan sebebi olarak saydığı 9., 10. ve 11. maddeler, gerçekte, Şerif Hüseyin'in İngilizlerle ittifak için haberleşmeye başladığı Temmuz 1915 tarihinden pek çok sonra gerçekleşmiş; özellikle Şerif Hüseyin'in ihtilali sonucu olarak, devletçe İslam umumi menfaatlarını korumak için girişilmiş yasaklayıcı tedbirler arasında bulunmuş olmaları ile Şerif Hüseyin'in bunları ihtilal sebebi olarak saymaya hakkı yoktur.

Mekke'de yayımlanan "El Kıble" gazetesinin 1917 senesi nüshalarından birinde, Şerif Hüseyin'in bir mektubunu görmüştüm. Şimdi yanımda olmadığı için maalesef aynen buraya koymadığım bu mektupta Şerif Hüseyin, Arap emirlerinden, ismini vermediği bir zata hitaben diyor ki:

"Biz Arap birliği gibi kutsal amacı, Mekke emirliğine tayin edildiğimiz zamandan beri takip ediyoruz. Bu emelin yerine getirilmesi için, Arap emirleriyle aramızda daima iyi ilişkiler kurmaya çalışmaktan geri kalmadık. Asir seferi sırasındaki fiillerimiz ve Türklerin Emir İbn-i Suud aleyhine teşvik ettikleri Emir İbn-i Reşid'in tecavüzkâr hareketine engel olmak üzere oğlumuz Abdullah kumandasında kuvvet sevk etmemiz, bu çalışmalarımızın derecesini göstermeye yeter..."

İşte, kusur itirafı buna derler. Gerçi kendi itirafı üzere Şerif Hüseyin, emirliğe tayin edildiği günden beri isyan etmek emelini besliyordu. Bütün Hicaz valileri Emir'in bu niyetini anlıyor ve İstanbul'a yazıyorlardı. Hele Vehib Paşa bu hususta pek ısrar ediyordu. Ancak, Şerif'in azil ve değiştirilmesi için en az iki fırkanın Mekke'ye gönderilmesi gerekeceğini ileri sürdüğünden, Balkan Muharebesi'nden sonra Araplarla anlaşmayı iç politikası için daha uygun bulan hükümet, yeniden birçok dedikodulara ve anlaşmazlıklara yol açması ihtimali olan böyle radikal bir tedbir almaktan çekinmişti.

Umumi Harp'e girdikten sonra ise, bilhassa ben Emir'e, bir ihtilaf ve ihtilal vesilesi vermemek için o kadar çalıştım

ki, bu çalışmalarımın derecesi, kendisiyle bir seneden fazla süren yazışmalarımı yayımladığım zaman tamamen meydana çıkacaktır.

İdam kararları üstüne belgeler

Suriye ileri gelenlerinden bazılarının idamını, Şerif Hüseyin en büyük bir günah olarak gösteriyor. Gerçi bu şahısların suçlama sebeplerine ait vesikaları "Suriye Meselesinin Hakikati" ismindeki kırmızı kitapta yayımlamış isem de, bu vesikalardan bazılarını buraya da koymayı faydalı buluyorum:*

Belge 24

Şam'da Fransız Konsolosluğundan
İstanbul'da Fransa Sefaretine:

Şam, 15 Aralık 1913

Mösyö Bompard Cenaplarına,

Baalbek'te Nahle Mıtran Paşa hakkında;

Rum Katolik Kilisesine bağlı ve Baalbek'in nüfuz sahibi ahalisinden biri olan Nahle Mıtran Paşa, geçen hafta ortasında beni iki kere ziyaret etti. Nahle Mıtran Paşa bundan iki üç sene evvel, Paris Osmanlı Sefareti kâtipliğinde çalışmış; bu münasebetle bizim siyasi simalarımızdan pek çoğunu tanıyor. Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyetine intisabı olmakla beraber, cemiyetle pek alakadar olmadığını bana itiraf etti. Alakasızlığı o derecede ki, bendenize, İttihat ve Terakki Cemiyetinin iflasından, genç Türklerin hodbinliklerinden bahsetti.

Paşa, arkadaşlarından birinin Adliyede olan bir işini halletmek için Şam'a gelişinden bilistifade beni ziyaret etti. Beraber bulunduğumuz müddet zarfında şu suretle konuşuyordu:

— Ziyaretimin sebebi, Lübnan ve Suriye'nin müstakbel hamilerini istifade ettirecek bir mesele hakkında –Fransız Reisicumhuru-

* Kitabın 1919 basımında yalnızca 24, 25 ve 26 no.lu belgeler yer almaktadır. Burada "Diğer vesikalar kitabın nihayetine zeyl olunmuştur" notu varsa da, öteki belgeler bu basıma eklenmemiştir. (A.K.).

nun ilan ettiği gibi– görüşmektir. Hal, müdafaaya salih değildir. Baalbek ve Buka vadisini Lübnan'a ilhak ettirmeye karar verdik. Esasen bu arazi, coğrafya taksimatı nokta-i nazarından Lübnan'a aittir. Fakat maksadımızı temin için Fransız hükümetinin himayesine ihtiyacımız vardır. Müslüman, Hıristiyan bu hususta hep müttefikiz.

Osmanlıların buna mâni olmak istemelerine karşı da nasıl hareket edeceğimizi kararlaştırdık. Baalbek ahalisinin bir kısmı, bizim çetelerimizdir ve şehir fevkalade mühim mevkie sahiptir. Suriye ve dahile giden bütün yolların anahtarı mesabesindedir.

Mütevelli Şeyh Esad Bey Haydar, memleketimizin en nüfuzlu insanı, Müslümanların başı Abdülgani El Rufai ve ben, Türkiye istesin istemesin, memleketimizi Lübnan'a ilhak ettirmeye karar verdik. Lübnan'a ait meselelerle meşgul olan Mösyö Couget ile bu hususta görüşmek üzere Beyrut'a gitmeyi aramızda kararlaştırdık. Fakat Baalbek mıntıkamız dahilinde olduğundan gerek Esat Bey ve Abdülgani ve gerek namıma sizi meseleden haberli kılmayı bir vazife addettim.

Nahle Mıtran Paşanın bu ifadeleri önünde ben gayet ihtiyatlı davranmakla beraber, kendisine karşı son derece mültefit bulundum. Fakat mumaileyh, bir ikinci defa beni ziyarete gelerek Fransa'ya karşı yeniden hislerini döktü ve memleketi dahilinde hangi iş olursa olsun, emrime amade bulunduğunu beyan etti.

Belge 25

Beyrut'ta Fransız Başkonsolosluğundan
Paris'te Fransa Hariciye Nezaretine
ve İstanbul'da Fransa Sefaretine:

Beyrut, 18 Mart 1913

Arapça "El Salâh" gazetesinin müdürü Mösyö Zeine tarafından, imza sahipleri namına olarak verilen beyannameyi, siyasi faydasına binaen bağlı olarak takdime mecburiyet gördüm. Bu beyanname Suriye için Suriyeli Islahatçılar Komitesinin Hıristiyan azalarının muvaffakatı ile tanzim edilmiştir. Bu hususta Nezarete birkaç defa maruzatta bulunmuştum. İmza sahipleri bunların en ileri gelenleridir. Bunlardan Avukat Mösyö Pierre Tarrad ile konsolosluk tercümanı Mösyö Tueni Ortodoks; Mösyö Zeine ile emlak sahiplerinden Akkaş Rum Katolik; emlak sahibi Mösyö Hani Maruni, Doktor Sabit Protes-

tandır. Bunlar hem–mezhepleri namına verdikleri mektupta Suriye Hıristiyanlarının arzularını ve Fransa'ya olan rabıtalarını bildirmişlerdir."

Belge 26

Mektuba ilişik beyanname:

Beyrut, 12 Mart 1913

Beyrut'ta Suriye Fransa Konsolosu Mösyö Couget Cenaplarına

Başkonsolos Efendi,

Fransa'nın, Osmanlı Hıristiyanlarının hamisi ve Suriye'deki Hıristiyanların ikinci vatanı olduğunu nazara alan ve Beyrut vilayetinin bütün nahiyelerince, bu vilayete mahsus bir ıslahat projesi hazırlamaya memur edilen Umumi Heyet İcra Encümeni'nin Hıristiyan azaları olan aşağıdaki imza sahipleri,

— Osmanlı Hıristiyanlarının vaziyeti,

— İcra Encümenince hazırlanan ıslahat teklifleri,

— Suriye'deki Hıristiyanların arzularına, raci olmak üzere, aşağıdaki mütalaaları Suriye'de Fransız Başkonsolosu Cenaplarının dikkat nazarına arz ve mütalaaları Fransa Cumhuriyeti hükümetine bildirerek, haiz bulunduğu salahiyetle desteklemesini rica ederler.

Osmanlı Hıristiyanlarının vaziyeti:

Osmanlı devletinde yaşayan Hıristiyanların vaziyeti öteden beri fena ve teessüfe şayandı. Bu vaziyet şimdi Balkan Harbi ve Türkiye'nin mağlubiyetleri dolayısı ile daha da fenalaşacaktır. Çünkü bu mağlubiyetlerin doğrudan doğruya neticeleri şunlar olacaktır.

1. Vergilerin artırılması,
2. İslam taassubunun şiddetlenmesi,
3. Suriye Hıristiyanlarında hicret arzusunun artması,

1. Vergilerin artması: Avrupa'daki vilayetlerini kaybeden Türkiye hükümeti, oralarda temin etmekte olduğu vergileri şimdi Asya'daki vilayetlerine yüklemeye çalışacak ve buna belki de başlamıştır. Ancak, Türk idaresinin vergi tarhı ve tahsilindeki tarafgirliğini ve sıkıcı tedbirlerini bilenler, artan bu vergi yükünün münhasıran Hıristiyan halkı üzerine bineceğine şüphe etmezler.

2. İslam taassubunun şiddetlenmesi: İslam taassubu, Türk politikacılarının elinde öteden beri kıymetli ve isabetli bir silahtı. Balkan-

lardaki son hadiseler esnasında da bundan istifade etmekten geri kalmadılar. Bundan elle tutulur bir hakikat çıkmaktadır. Balkan Harbi İslamlarca dini bir harp, bir Haçlı Seferi telakki edilmektedir. Bu harpte Hilale karşı, Haç birleşmiş; Hıristiyanlık, İslama karşı vaziyet almıştır. Bu noktadan hareket eden Müslümanlar için, Türkiye'nin çökmesi ve felaketlerini, Hıristiyanların Osmanlı İmparatorluğundaki mevcudiyetine bağlamak en kestirme yol olacaktır. İslam telakkisine nazaran devletin uğradığı felaketlerin başlıca müsebbipleri, Osmanlılığın anadan doğma düşmanı olan Osmanlı Hıristiyanlarıdır. Bu itibarla Hıristiyanlar her türlü baskı ve hakarete maruz kalacakladır. Bu baskılar, daha ziyade, Türk makamlarının büyük bir maharetle tatbik etmesini bildikleri o gizli ve ezici şekliyle yapılacak ve Türk kanunlarının elastikiyeti bu bakımdan kendilerine mükemmelen hizmet edecektir.

3. Suriye Hıristiyanlarında hicret arzusunun artması: Balkan Harbi'nin başından beri Makedonya ve Trakya'dan Suriye'ye geniş mikyasta İslam muhacereti yapılmıştır. Gittikçe kuvvetlenen bu cereyan, herhalde hükümetçe de teşvik edilmektedir... Bu yüzden Suriye'deki Hıristiyan ve Müslüman mevcudu muvazenesi, maalesef, Hıristiyanlar aleyhine bozulacaktır ve dinleri dolayısıyla hâkim olan Müslümanlar, bu sefer sayı itibarı ile de ağır basacaklardır. Suriye'deki Hıristiyanlar bu sebeple zaten heyecanlanmışlar ve birçokları Amerika'ya hicret etmişlerdir. Bu itibarla şimdiki vaziyet, hicret arzusunu iki istikametten, çok destekleyecektir. Müslümanlar Suriye'ye ve buradaki Hıristiyanlar da Amerika'ya göç edeceklerdir. Bu vaziyetin –kısa bile olsa– devamı, Suriye'deki Hıristiyan unsurlarının tamamen mahvolmasına sebep olacaktır.

Islahat Teklifleri

Zamanının Başvekili Mösyö Poincaré'nin, Türkiye'yi Asya'daki vilayetlerinde ıslahata geçmeye davet ettiği malum nutkundan hemen sonra Türkiye hükümeti kendiliğinden, bu vilayetlerinde ıslahat yapmaya hazır olduğunu bildirmiş ve valileri, kendi mıntıkaları için ıslahat tekliflerinde bulunmaya davet etmiştir. Osmanlı Hıristiyanları, hükümetin maksatlarındaki samimiyetin derecesini, kendi tecrübeleriyle bilmektedirler. Bu ıslahat tekliflerinin tek sebebi, Türkiye'den muayyen ıslahatın yapılmasını isteyecek olan Avru-

pa'nın bu müdahalesini sürüncemede bırakmaktır. Suretâ o mıntıkalar halkı tarafından hazırlanmış, hakikatte ise bizzat kendisince kaleme alınmış olacak olan bu ıslahat tekliflerine dayanarak, hükümet Avrupa'nın istediği ıslahatı reddetmek fırsatını bulacaktır. Bunun bahanesi de, bu isteklerin, bizzat alakalılar tarafından hazırlananlara uymadıkları olacaktır.

Buna rağmen Beyrut Hıristiyanları, aşağıdaki sebeplerle, Müslümanlarla birlikte ıslahat teklifleri hazırlamaya razı oldular:

1. Bu suretle Türk hükümetinin planı önlenecek ve tekliflerin, hükümetin görüşüne göre hazırlanmasına engel olunacaktır.

2. Bu tekliflerde, Avrupa kontrolünün bütün idare şubelerine müessir olmasını temin etmek. Bu prensip, komisyonun Müslüman ve Hıristiyan bütün azaları tarafından bir kere kabul edildikten sonra, bütün halkın kanaatince, Türkiye'de Avrupa'nın iştiraki olmadıkça ıslahat yapılamayacağı sabit olacaktır.

Suriyeli Hıristiyanların Arzuları

Avrupa'nın yardımı ile böyle bir ıslahatın tatbik edilebileceği kabul olunsa bile, bu hal çaresi, Suriye'deki Hıristiyanları tatmine kâfi gelmeyecektir. Bunlar Fransa'ya, ayrılmayacak şekilde bağlıdırlar ve bu memleketin gerek yüksek medeniyetine, gerek felaket günlerindeki yardımına ne kadar çok şey borçlu olduklarını ebediyen unutmayacaklardır.

Suriyeli Hıristiyanların arzuladıkları şey, Suriye'nin Fransa tarafından işgalidir.

Bunu nazarı itibare alan ve aşağıdaki imzaları bulunan encümen azaları, Suriye'nin siyasi vaziyeti karşısında yegâne doğru buldukları tedbirleri, ehemmiyetleri sırasına göre, Beyrut Hıristiyanları namına şöylece arz ederler:

1. Suriye'nin Fransa tarafından işgali,

2. Beyrut vilayetinin, Fransa himayesi ve kontrolü altında kalmak kaydıyla, mutlak muhtariyeti,

3. Beyrut vilayetinin Lübnan ile birleştirilerek Fransa'nın fiili hâkimiyeti altına konulması.

Mişel Tueni - Josej Hani - Piyer Tarrad -
Dr. Eyüb Sabit Rızkullah Akkaş -
Halil Zeine

Belge 27

Fransa Cumhuriyeti Hariciye Nazırlığı
Siyasi ve Ticaret Şubesinden Beyrut'ta
Fransız Başkonsolos Vekili Mösyö Couget'ye:
Suriye hakkındadır:

Paris, 22 Ocak 1913

(Mahrem)

İstanbul'daki Fransız Sefiri, 15 Ocak tarihli telgrafı ile, kendisi ile Şefik El Müeyyed arasında, Suriye meseleleri ve Arap âleminde genişlemeye başlayan ayrılma temayülleri hakkında cereyan eden çok alaka çekici bir konuşmayı bildirmiştir.

Mösyö Bompard'ın bana bu münasebetle çektiği telgrafın bir suretini bağlı olarak göndermeyi faydalı buldum.

Nazır namına imza: P. de Margerie

Belge 28

Bu mektuba bağlı suret:
İstanbul'da Fransa Sefiri Mösyö Bompard'dan
Başvekil ve Hariciye Nazırı Mösyö Poincaré'ye:
Suriye hakkındadır:

Biraz evvel, eski Şam mebusu ve bu şehrin en tanınmış ailelerine mensup olarak orada büyük bir rol oynayan Şefik Bey El Müeyyed tarafından ziyaret edildim. Benimle, Türklerin Rumeli'deki mağlubiyetleri üzerine, günün davası haline gelen Suriye meselesi hakkında görüşmeye gelmişti.

Şarkta mutat olan uzun ve resmi girizgâhlardan sonra, benden evvela, zatı-devletlerinin Türkiye'deki Hıristiyanlara mütedair beyanlarının mana ve gayesi hakkında sualler sordu. Bilhassa, Fransız hükümetinin ilerde Hıristiyanları himaye edip etmeyeceği ve bu himayenin Suriye'nin İslam halkına da teşmil edilip edilmeyeceğini öğrenmek istiyor ve Suriye halkının, Fransa'yı öteden beri ikinci vatanları telakki ettiğinden bahsediyordu. Kendisine cevaben Fransa hükümetinin, bütün Yakın Şark'ta Katolikler bakımından kendisine düşen hususi rolü göz önünde bulundurmak zaruretinde olmakla beraber, Suriye'ye ve hangi dinden olurlarsa olsunlar Suriye halkına karşı ananevi dostluk ve yardım emellerini muhafaza ettiğini söyledim.

Şefik Bey El Müeyyed, Suriyeli Müslümanlar arasında İngiltere lehine yapılmakta olan matbuat kampanyasının çok tesiri altında görünüyordu. Çünkü, kendisine verdiğim ve bir iki defa tekrar ettirerek, hararetle teşekkür ettiği bu izahlardan adeta ferahlamış gibi idi. Bundan sonra Şefik Bey El Müeyyed meselenin esasına girdi ve Suriye'nin muhtaç olduğu idari ıslahlardan, adem-i merkeziyetten, üç Suriye vilayetinin tek vilayet içinde birleştirilmelerinden ve Türklerin her türlü resmi memuriyetten mahrum edilmelerinden bahsetti. Sonra, Osmanlı hükümetinin bütün bu projelere aleyhtar olduğunu, kendisinin ise bunları silah kuvvetiyle tahakkuk ettirebileceğini ilave ederek Suriye'nin Osmanlı boyunduruğu altına sokulması için Türk birlikleri gönderildiği takdirde, Fransa'nın, bunların yolunu kesmek için Halep'e bir kolordu göndermek niyetinde olup olmadığını açıkça sordu.

Şefik Bey El Müeyyed'e verdiğim cevapta, Osmanlı hükümetinin, dağılmayı süratlendireceği endişesiyle, adem-i merkeziyeti hakikaten yanlış telakki ettiğini ve bu endişenin haksız olduğunun ispatı keyfiyetinin Islahatçılara ait bir iş olduğunu ileri sürdüm. Suriye halkının sadakat hislerinden hiç kimsenin şüphe etmemesi hususunun mühim olduğunu söyledim ve Suriyelilere, memleket dilini bilen hâkimler ve mülkiye memurları verildiği ve vilayet ve kaza bütçelerinin karşılanması için gerekli tahsisat alınabildiği takdirde, şimdilik beklenen bütün ıslahatın gerçekleşmiş olacağını ve bunlardan ilerde başka ıslahat taleplerinin de çıkarılabileceğini ilave ettim. Nihayet –beni isteyerek ya da istemeyerek sürüklemek istediği mevzua katiyen girmeksizin– kendisine basiret ve sebat tavsiye ettim.

Şefik Bey El Müeyyed aynı gün Mısır'a hareket etti. Orada İngiliz makamlarına da aynı sualleri soracağına ve her iki cevabı karşılaştıracağına hiç şüphem yok. Bu cevapların aynı dürüstlükle verilmesini temenni ederim. Ondan sonra Beyrut'a dönecektir. Beyrut'ta Vali, Şefik Beyin ifadesine göre Kâmil Paşanın hiddetine rağmen, bir ıslahat komisyonu toplamış bulunmaktadır. Şefik Bey, Şam'a dönmeden evvel bu komisyonun çalışmalarına iştirak edecektir. Sonra, şimdiye kadar çok kayıtsız kalıp Beyrutlulara hareket serbestisi bırakmış olan Şamlı dostlarını harekete geçirecektir.

Suriye meselesinin süratle olgunlaşmakta olduğu görülüyor. Sahilde başlayan hareket kısa zamanda, sahildeki halkın umumi-

yetle nazik ve uysal tabiatına karşı daha haşin ve fanatik olan dahildeki halka sirayet edecektir.

İmza: Bompard

Belge 29

Hariciye Nezaretinden
Şam'da Fransız Başkonsolosluğuna:

Paris, 23 Mart 1913

(Mahrem)

Suriye hakkındadır:

Kahire'deki Fransız mümessili, 22 Mart tarihli telgrafı ile, Suriyeli Hıristiyan ve Müslümanlardan müteşekkil Osmanlı Adem-i Merkeziyet Encümeninin, Kahire'de yaptığı çok mühim bir toplantı üzerine bilgi vermiştir. Beyrut'taki Fransız Konsolosluğu tercümanı Mösyö Tueni, Suriye'de çalışan Adem-i Merkeziyet Encümeni Azası sıfatıyla bu toplantıya iştirak etmiş ve Mösyö Defrance'a bu hususta malumat vermiştir. Encümenin, Müslümanlar da dahil, bütün azaları, Suriye meselesinin en muvafık hal çaresi olarak aşağıdaki hususlarda ittifak etmişlerdir:

Suriye'de, halk tarafından serbestçe seçilmiş Müslüman bir hükümdarın idaresinde muhtar bir prenslik kurulacak ve Fransa'nın himayesi altına konulacaktır. Toplantıda bulunanlar, bu gayeye varmak için bütün gayretlerini sarf etmeye karar vermişlerdir.

Mösyö Tueni, bu kararların benim bilgime arzı hususunda encümenden salahiyet aldığını bildiği için, Mösyö Defrance kendisine bu hareketinden dolayı teşekkür etmiş ve Nezarete malumat vereceğini vaat etmiştir. Ayrıca kendisine, Encümen çalışmalarının adalet ve basiret hudutları içerisinde kalması lüzumunu tavsiye etmiştir.

Bu hususlardan bilgi edinmesini rica ederim.

Nazır namına imza: Paléologue

Belge 30

Fransız Hariciye Nezaretinden
Beyrut'ta Fransız Başkonsolos Vekiline,
Osmanlı Adem-i Merkeziyet Encümeni hakkında:

Paris, 28 Mart 1913

Fransa'nın Kahire'deki siyasi ajanı, Adem-i Merkeziyet Encümeninin Suriye hakkındaki son kararları hakkında alaka çekici bilgiler göndermiştir.

Buna göre hareket etmeniz ve bilgi edinmeniz için bu telgrafın bir kopyasını göndermeyi vazife bildim. (Bu mektuba bağlı suret aşağıda.)

Nazır namına imza: P. de Margerie

Belge 31

Kahire'deki Fransız Siyasi Mümessilinden
Fransız Hariciye Nezaretine:

Kahire, 28 Mart 1913

Osmanlı Adem-i Merkeziyet Encümeni hakkında:

Kahire'deki Suriyeliler şu dakikada çok çalışıyor ve birbirlerini daha fazla gayret göstermeye teşvik ediyorlar. Beyrut'taki Başkonsolosluğumuzun yardımcı tercümanı Mösyö Tueni'nin de iştirak ettiği son Adem-i Merkeziyet Encümeni toplantısı hakkında, 17 sayılı telgrafımla malumat vermiştim. Sonradan topladığım malumata göre, Encümenin kararları, hiç de Mösyö Tueni'nin bildiği kadar ittifak ve katiyetle alınmış değildir. Münhasıran Suriye asillerinden ve hususi şahıs olarak hareket eden ve resmi sıfatını hiç ortaya atmayan Mösyö Tueni, Suriye meselesinin radikal ve doğrudan doğruya halli uğrunda, mübalağalı sayılacak gayretler göstermektedir.

Bundan başka, alaka çekici diğer bir nokta da, Adem-i Merkeziyet Encümeninde görülen temayüllerin, Suriyeli Müslümanların memleketlerinin istikbali hakkındaki görüşlerine dair bana bir müddet önce verilerek 23 Mart tarih ve 123 sayılı raporumla arz ettiğim malumatı, hiç olmazsa bir bakımdan teyit etmesidir.

Müslüman ve Hıristiyan Suriyelilerin –bilhassa Mısır'da oturanların– taleplerini, mezkûr yazımda bildirilen tekliflerden ikincisine uydurdukları anlaşılıyor. Buna nazaran, Suriye'nin Müslüman bir prensin idaresinde muhtar bir prenslik haline getirilmesi isteniyor. Halen Kahire'de bulunan Kâmil Paşanın Adem-i Merkeziyet Encümeni azalarına ümit verdiği, ıslahat projelerine tamamen taraftar bulunduğunu söylediği ve iktidara geldiği takdirde, bütün arzularını yerine getireceğini vaat ettiği anlaşılıyor. Ancak, bu vaatlere mu-

hatap olan bütün alakalılar, ihtiyar devlet adamının, tekrar iktidara geldiği takdirde, bu vaatlerini tekrarlayacaklarına nasıl eminseler, bu vaatlerin yerine getirilmeyeceğine ve Suriyelilerin yine ağızlarına birer parmak bal çalınacağına inanmaktadırlar. İşte, birinci teklifin yani adem-i merkeziyete dayanan bir idare rejiminin niçin kabul edilemez olduğunun en mühim sebebi budur.

Suriyelilerin müstakbel prensliklerini koymak istedikleri yabancı devlet himayesi hususunda 123 sayılı mektubumla verdiğim bilgiler, Tueni'nin raporundaki bilgilerle tezat halinde bulunmaktadır. Geçen hafta aldığım haberlere göre, Suriyeliler, diğer bütün devletlerin açıkta bırakılmasını ve münhasıran İngiliz himayesinin kabulünü istemektedirler. Tueni'ye göre ise, Encümenin Müslüman ve Hıristiyan azaları, münhasıran Fransız himayesini istemektedirler. Bu münasebetle ilave etmeliyim ki; Mösyö Tueni müfrit Fransız taraftarı olduğu halde, bana bilgi veren şahıs, İngiliz-Mısır hükümetinin memurudur. Bana kalırsa hakikat daha ortalardadır. Günün birinde Suriye hakikaten yabancı bir devletin himayesi altına konulmak istenirse, Hıristiyan Suriyeliler müttefiken veya hemen hemen hep birden bu himayenin Fransa'dan gelmesini; aralarında mühim bir kısmı İngiliz himayesini tercih eden Müslüman Suriyelilerden bazıları ise, hakiki dostu bulundukları Fransa'yı keza tercih edeceklerdir. Halkın diğer kısmı ise, kendileri hakkında hariçten verilecek karara göre, himayenin hangi devlet tarafından deruhte edileceğini umursamayacaktır.

Encümen, Suriye'nin vilayet olarak muhtariyeti lehinde olduğundan müstakbel prensliğin idaresini ele alacak münasip şahsiyetler araması da iktiza ediyordu. Bildiğime göre bu mesele, Encümenin hiçbir toplantısında ortaya atılmamakla beraber, bazı azalar bununla meşgul olmuşlardır. 123 sayılı mektubumla da işaret ettiğim gibi, Encümen Reisi Refik El Azm, müstakbel Suriye prensinin, kendi ailesinin reisi olan Şefik Bey El Müeyyed El Azm'dan başkası olamayacağı kanaatindedir. Encümenin başka azaları ise, her biri kendisini daha üstün veya hiç olmazsa diğerleriyle aynı derecede saydığından, Suriyeli bir şahsı katiyen prens olarak kabul etmeyeceklerini söylemektedirler. Prensin, Hıdiv ailesinden seçilmesini istemektedirler. Bana bu hususdaki düşüncesini söyleyen ve birçok

Suriyelinin de aynı fikirde olduklarını beyan eden Mösyö Tueni de bu düşüncededir. Münasip vaktinde, Hıdiv'in amcazadesi Prens Yusuf Kâmil Paşanın namzetliğini koymak icap edermiş. Bu zat muazzam bir servete sahipmiş, tamamen müstakilmiş ve kendi fikri soruldukta, böyle bir seçimi ancak Suriye'nin başka her devletin tesiri ve nüfuzu ortadan kaldırılmak ve hele İngiliz himayesi hiç mevzuu bahis olmamak şartıyla, Fransa himayesi altına girmesi üzerine kabul edebileceğini söylemiş.

Yukardaki maruzatım, Suriye liderlerinin gayret ve çalışmalarını açıkça göstermektedir. Ancak, kavl ile fiil arasında çok mesafe var ve Kahire'deki Suriyeliler –bana kalırsa– kuvvetlice tahrik edilmedikçe bu mesafeyi aşacağa benzemiyorlar.

Zait addetmekle beraber, şurasını da ilave etmek isterim ki; zatı-devletlerini Mısır'daki Suriyelilerin oldukça karışık plan ve teşebbüslerinden haberdar etmek kastıyla mahrem haberler almak ve hatta haberleri teşvik etmekle beraber, ne Adem-i Merkeziyet Encümeni azaları, ne de müstakil Suriyeli şahsiyetler, Cumhuriyet mümessilliğinden, bekledikleri o çok lüzumlu yardımı katiyen bulamamaktadırlar.

Belge 32

Beyrut'ta Fransız Başkonsolosluğundan
Fransız Hariciye Nazırı Mösyö Pichon'a:

Beyrut, 22 Nisan 1913

Zatı-devletleri 21 Ocak tarih ve 10 sayılı mektupları ile, Mösyö Bompard cenaplarının Şefik Bey El Müeyyed ile yapmış olduğu bir konuşmayı yansıtan 15 Ocak tarih ve 31 sayılı mektubunun metnini bildirmek lütfunda bulunmuştunuz.

Mısır'da uzun bir ikametten sonra az evvel Beyrut'a gelmiş olan bu eski mebus, beni dün ziyaret etti.

Elbette ki sözlerimi, Sefirimizin ifadelerine uydurmaya çok dikkat ettim.

Diğer hususlarda konuşmamız, münhasıran, ıslahatçı hareketin Beyrut'ta neşrettiği son beyanname etrafında cereyan etti. Şefik Beye göre, bu hareketin liderleri, merkezi hükümetin hemen tatbik edeceği bir ıslahat planının hazırlanmasının maksat için kâfi geldiğini zannetmekle, basiretsizlik ve tecrübesizliklerini göstermişler-

dir. Bana haber veren zat ise, aralarında, buradaki Müslümanların en zekilerinden birisi olan Muhtar Bey Hum'un da bulunduğu bazı delegelerin, Suriye meselesini Osmanlı hükümeti ve Londra ve Paris hükümetleri mümessilleriyle görüşmek üzere İstanbul'a ve Avrupa'ya gideceklerini bildirdi.

Şefik Bey, halkın muhtelif zümreleri arasında, dini ve siyasi bakımlardan mevcut ananevi ciddiyete rağmen, bir nevi birlik hissinin temin edilmiş olabilmesini –haklı olarak– mühim bir adım telakki etmektedir.

Kendisi, ıslahatçı hareketin Beyrut'takine benzemekten çok uzak bulunduğu Şam'a gitmek üzeredir. Artık ıslahatçı değil de adem-i merkeziyetçi komitelerin teşkilini ummakta ve bu komiteleri Mısır'daki Adem-i Merkeziyet Encümenine bağlamak arzusundadır.

Belge 33

Fransa'nın İstanbul Sefaretinden
Şam Konsolosluğuna:

Beyoğlu, 27 Ocak 1913

3 numaralı telgrafınızın cevabıdır:

Şüphesiz, İttihat ve Terakki'nin tekrar hükümete dönmesi Arap ahali arasında büyük bir heyecan husule getirmekten geri duramazdı. İttihat ve Terakki Fırkası, evvela kendi hükümeti esnasında Osmanlı Devletinin Türkleştirilmesine büyük bir şiddetle çalışmıştı. Kâmil Paşa kabinesi ise bir Merziyetsizlik İdaresi maksadına matuf birtakım ıslahata ümit ettirmişti.

Fakat, Arap ileri gelenleri tarafından nezdinizde yapılan teşebbüsler ve tebliğlerin hakiki kıymetini takdir etmek için, 1908 senesinden beri susmaya mahkûm olan bu ileri gelenlerin, bugün bulundukları vaziyeti de dikkat nazarına almak lazım gelir. Filhakika, bugün menfaatlarından dönmüş veya evvelce takip ettikleri mecburi ihtiyattan çıkmış olan bu Arap ileri gelenlerinin, son aylar esnasında İttihat ve Terakki komitesi aleyhine bir aksülamel hasıl edecek bir siyasetle faal bir surette meşgul olduklarını dikkat nazarına almak lazım gelir. Emir Ömer vasıtasıyla size müracaat eden insanların, her şeyden ziyade kendi şahsi emniyetlerini düşünen insanlar olduklarını zannetmek istemiyorum. Mahaza, yine bunları muhab-

betle dinlemelisiniz. Bu Suriyeli Müslüman ve Hıristiyanların bizim hayırhahlığımıza itimat edebileceklerini bilmeleri, ehemmiyeti haizdir. Fakat fevkalade itina etmelisiniz ki, kendilerine karşı gösterdiğiniz alaka onları bir ihtiyatsızlıkta bulunmaya teşvik etmesin.

Büyük devletlerin Türkiye Avrupa'sına müteallik meselelerin halli için, bu derece büyük müşkülat içinde bulundukları sırada Türkiye Asya'sı meselesinin dahi bahis mevzuu olması muvafık değildir. Binaenaleyh, size müracaat eden Müslüman ve Arap ileri gelenleriyle fevkalade samimi bir temas muhafaza etmekle beraber, Suriyelilerin, bu Türkiye Asya'sı meselesinin açılmasına sebep olacak bir teşebbüste bulunmalarına mâni olmaklığımız lazımdır. Zira böyle bir vaka bizim hükümetimizin ve müttefiklerimizin siyasetini, rızası olmaksızın yeni bir muharebeye sevk edebilir. Eğer hadiseler bazı mühim ricalin sizin konsoloshanenize iltica etmelerini icap ettirirse, onları kabul ediniz ve eğer hükümet memurları talep ederlerse onları teslimden imtina ediniz ve keyfiyeti sefarete bildirdiğiniz cevabını veriniz.

Belge 34

İstanbul'da Fransa Sefaretinden
Paris'te Fransız Haric'iye Nezaretine:

16 Ağustos 1913

Mulay Hafid'in İslam Birliği hakkındaki telakkileriyle Fransa'ya bağlılık ifadeleri:

Zatı-devletlerinin 11 Ağustos ve benim 15 Ağustos tarihli telgraflarımıza rücu ederek, Mulay Hafid'in buradan geçişini Fransa'yı kötülemek suretiyle kendi maksatları uğruna istismar etmek niyetinde olan İslam Birliği ve İngiliz taraftarı Suriyelilerin bu ümitlerini tahakkuk ettiremediklerini arz etmek isterim. Beyrut'tan Şam'a giderken uğradığı ve büyük bir samimiyetle karşılandığı Baalbek'de Mulay Hafid, kimsenin ummadığı şekilde konuşmuştur. Sabık Fas Sultanı, aşağıda tafsilatıyla arz edeceğim kanaatlerini ve fikirlerini Re's-ül-Ayn Otelinde Kaymakam'ın, Müftü'nün, Kadı'nın, en yüksek idare memurlarının ve şehrin ileri gelenlerinin yanında söylemiştir.

Konuşmalar, bütün Arap milletlerini, karşı durulmaz bir kuvvet halinde nasıl birleştirebileceği mevzuu üzerinde cereyan ediyordu.

İslam Birliği taraftarlarının coşkunlukları azami haddini bulduğu sırada Mulay Hafid:

— Bunların hepsi saçma şeyler, dedi. Arap milletleri her ne kadar aynı dili konuşuyor ve aynı dine inanıyorlarsa da, mensup oldukları ırkların farkları ve üzerinde yaşadıkları toprakların hususiyetleri dolayısıyla birbirlerinden farklıdırlar. Bu zıddıyet, Arapları bir millet halinde toplatmayacak kadar kuvvetlidir. Toprak mahsulleri, coğrafya bünyesi, iklim şartları ve iktisadi münasebetler beşeri birlikler üzerine öylesine kati tesirler icra ederler ki, dil ve din birliği buna karşı koyamaz. Kaldı ki, küçük veya zayıf milletler bugün artık istiklallerini koruyamazlar, tek başlarına kalamazlar ve büyüklere iltihak etmek mecburiyetindedirler. Hatta büyük milletler bile, yaşayabilmek için, küçük milletleri kendi içlerine kabul etmek zorundadırlar. Arap sözünün dediği gibi "Büyük balık, küçük balığı yutar!"

Kaymakam:

— Evet, dedi. Küçük balık ihtiyatsız olursa!

Bu sözden hoşlanmadığını gösteren Sultan şöyle devam etti:

— Fransa gerçekten dünyanın en kültürlü, zengin ve kudretli milletidir. Büyük devletler zora veya iknaya dayanan istilalarında stratejik veya iktisadi esaslara göre hareket ederler. Fransa, stratejik mülahazalarla, Lübnan veya Suriye'de yerleşmeye mecburdur. Çünkü iktisadi zaviyeden bakılacak olursa, Fransa ile birleşme dolayısıyla, ancak bu iki memleket fayda göreceklerdir. Zaten bu iki memleket, dil, medeniyet ve kültür bakımından tamamen Fransızlaşmışlardır. Bütün bu amiller, onları Fransa'nın kollarına itmektedir. Lübnan ve Suriye'nin Fransa ilhakı lüzumludur ve mutlaka meydana gelecektir.

İngiliz taraftarı Müslümanlar, bu sefer İngiliz müstemleke politikasının Mısır'daki başarılarını övmeye başlamışlardı. Mulay Hafid bu övmelerin birçoğuna işaret ederek şunları ilave etti:

— Fransa irili ufaklı bütün milletlerin dinlerine ve âdetlerine müsamaha etmesiyle meşhur olmuştur. İngiltere'ye karşı olan bütün sempatilerime rağmen ben bütün kalbimle Fransa'ya ve Fransızlara bağlıyım.

Belge 35

(Mısır'dan bir telgraf)

Zohravi Efendi,

Kroker Oteli-İstanbul

Partimiz sizi ittifakla ayan azası seçmiştir. Arapların talepleri mevzuunda hükümet nezdinde yaptığınız müdahaleden dolayı partimiz size itimadını beyan eder.

Refik
Reis

Belge 36

Ella-Merkeziye Umumi Kâtibi Hakkı El Azm'dan
Beyrut'ta Mahmud El Hamsaniye:

Mısır El Cedid, 24 Temmuz 1914

Sevgili ve muazzez kardeşim,

Selam ve ihtiram ve iştiyaktan sonra...

Yekdiğerini takip eden mektuplarınızı aldım. Refik Bey ile arkadaşlardan bazısı da okudu ve yeni askerlik kanunu meselesinde eğer hükümet icrada inat ve ısrar ederse, memlekette bütün işlerin tatili ile bütün dükkân ve mağazaların kapatılması hakkında birinci mektubunuzda bildirilen bütün mütalaalarınız, umumi merkezimizce muvafık görülerek tasdik olundu. Toplantının evvelki gün yapılarak mektuplarınızın okunması kararlaştırılmışken, "El Hilal" sahibi Corci Zeydan'ın* vefatı dolayısıyla toplantı gelecek cumartesiye geri bırakıldı. Neticeyi o vakit yazarım.

Zannınız doğrudur. Vali, âdet veçhile Türklere has vaatlerle halkın sinirlerini uyuşturmaya ve bu suretle yeni askerlik kanunu aleyhinde İstanbul'a protesto telgraflarının çektirilmesine mâni olmaya savaşıyor... Binaenaleyh, arkadaşların bu işlerde katiyen hileye kapılmamaları lazımdır. Hatta yalnız bu kadar değil. Daha demir sıcak iken ne yapıp yapıp, her şeyi göze alarak uğraşmalı; protestoyu, bir diğeriyle takip ettirmek şartıyla mütemadiyen devam ettirmelidir.

* "İslam Medeniyeti Tarihi" adlı, Türkçeye de çevrilen kitabıyla tanınan yazar.

Arap mebuslarına gelince: Eğer bu yeni ve zalim askerlik kanununun geri bırakılması için çare bulamazlarsa, istifa etmelerini ister şekilde telgraf çektiğiniz isabet olmuş. Bu mebuslar eğer halkın teskinine yarar bir iş yapamaz ve istifa etmezlerse, memleketimize avdetlerinde kendilerini çok fena muamelelerle karşılamalı ve herhalde kendilerini hiç olmazsa istifaya mecbur edecek yolda hareket etmelidir.

Umumi Merkezimizin, İstanbul'da Sadrazama protestonamesi gönderildi. Sureti basılmaktadır. Basılması bitince şubelerimize ve gazetelere dağıtılacak ve tabii size de bol bol gönderilecektir.

Muhterem ağabeyiniz Kerim El Şeym'in teşrifini bekliyoruz. Vatani hamiyetin ve Arap gayretinin, bilgi ve terbiyenin ender misali olan büyük biraderiniz daha şimdiden hoş geldi ve sefalar getirdi. Keşke siz de beraber gelseydiniz de sevincimiz tam olsa idi. Hususiyle, lütuf ve insaniyetinizden ziyade, en son derecesine vasıl olan bugünkü ahval hakkında ne yapılmak icap ettiğine dair, cemiyetimizce uzun boylu müzakereler yapar ve fikir teati ederdik.

"Fet El Arab"ın kapandığı ve mesul müdürünün mahkemeye verildiği haberi bize yıldırım gibi tesir etti. Filvaki, mektubunuzun gelişinden birkaç saat evvel okuduğum nüshasında "Ubudiyet" meselesini gördüğüm vakit, kendi kendime, Valinin bunu gazetenin kapanmasına vesile ittihaz edeceğini düşünmüştüm. Hususiyle "Fet El Arab" gibi hem valiye, hem de mensup olduğu sefil hükümete muarız olan bu gazeteyi...

Bilmem ki, güya Meşrutiyet Devri dedikleri bu zulmet devrinde biz Arapların çektiğimiz zulüm ve şenaat nedir? Bu Türk hükümetinden çektiklerimizden feryatlar! Allah bizi bu hükümetten de, hürriyetinden de, meşrutiyetinden de kurtarsın ve ayırsın!

Hükümete de, meşrutiyetine de, hürriyetine de, bu meş'um meşrutiyetin ilan edildiği gün ve saate de, hülasa bu zalim hükümetin bütün ricaline Allah ebediyen lanetler etsin!

Dün, âdet olduğu üzere Splandid Bar'da büyük bir halka teşkil eden hemşerilerimiz ve kardeşlerimizle oturuyorduk. "Fet El Arab"ın kapandığı haberi gelince, hepimizin fikirleri altüst oldu ve şiddetle asabileştik. Doktor Şemil ateşlendi. Ağız dolusu küfürler yağdırmaya başladı ve hatta, gayet şiddetle yazmaya koyulduğu bir makaleyi, muvaffak olursa, yarın "El Mukattam"da neşrettirecektir.

"El Mukattam" basmazsa Fransızca gazetelerde neşredecektir. Bir nüshayı size yollarım.

Emir Mustafa Aslan'ın vefatı hakkındaki derin teessürümüzü hiç sormayın. Akrabası bulunan... habisinin aksi olarak, fevkalade gayyur ve hamiyetli idi. Keşke onun yerine... habisi gideydi.

Kardeşim, Talât ve Cavid'in bir ay sonra Suriye seyahatleri hakkında ne düşünüyorsun? Ben diyorum ki bunlar memleketimizde kendi hükümetlerinin ve İttihat ve Terakki Cumhuriyetinin haysiyet ve satvetini kuvvetlendirmek ve Araplar arasına, hatta Islahçıların arasına nifak ve düşmanlık sokmaya geliyorlar. Bu sebepten derhal şiddetli lisanla bir beyanname hazırlayıp ve memleketimizin bir ucundan diğer ucuna kadar dağıtıp, bunları kurşun ve dinamitle karşılamalarını halk arasında neşir ve ilan etmeliyiz. Bu pek zaruridir. Onlar buna müstahaktır. Hatta bu beyannamenin neşrinden sonra esasen korkak olan bu adamlar, hususiyle gölgesinden korkan Cavid Bey, gelmekten bile vazgeçerler. Eğer bunlar Suriye'ye seyahat fikrinden vazgeçmezlerse, o halde halkın, kanunen cezayı mucip olmayacak şekilde kendilerini olanca hakaretle karşılamaları icap eder. Bu ciheti de siz tayin edersiniz. Bundan başka sırf (Islahçılık) namına Beyrut'a vasıl oldukları gün, büyük bir nümayiş yapılmalı, sair gidecekleri şehirlerde de böyle nümayişler hazırlanmalıdır. Ta ki her tarafta yapılacak harekât birleştirilmiş olsun.

Fakat maazallah bunlar gelir de kendilerine bilakis hürmet ile ikram ve istikbal tezahüratı yapılırsa, o zaman hükümet biz Islahçıları tamamen mağlup etmiş sayacak ve diyecekler ki: "İşte Arapların bir iş yapacakları yoktur!"

Yukardaki satırları yazdıktan, sonra 20 Temmuz 1914 tarihli son mektubunuzu aldım ve Refik Beyin size gönderdiği mektubu henüz almadığınız haberinden dehşetler içinde kaldım. Halbuki bu mektubu kendi elimle Fransız postasına koymuştum.

... yahut ...'ye ve ...'ye Allah lanet eylesin! Vallahülazim, ey kardeşim! İnsan dünyada böyle haşarat ile beraber yaşayamaz. Eğer milletimiz içinde böyle adamlar bulunmasa idi, mutlaka maksadımıza nail olur ve Türk mikroplarından kurtulurduk.

Kardeşimiz Abdülgani El Arisi ("Fet El Arap" başyazarı) meselesine gelince: Bu mesele etrafta duyulunca ben kendisini müdafaaya koyuldum. Hatta muhatabım demişti ki: "Sen onu müdafaa ediyorsun amma, unutuyorsun ki senin burada müdafaa ettiğin adam, İstanbul'dadır!" Dedim ki: "Ben bu genci kendimi bilir gibi, hatta kendimden ziyade tanırım ve ihtimal ki ben –Allah göstermesin– hükümete satılır ve memuriyet kabul ederim de, Abdülgani El Arisi bu denaeti (alçaklığı) yapmaz."

Muhatabım bu söz üzerine müsterih oldu ve kardeşimiz hakkındaki fikirlerini değiştirdi.

Elimde "Hatırat ve Mülahazat" başlığı ile bir makale tutmaktayım. Bunu "Mir'at-ül Garb"e (Amerika'da çıkan bir mecmuadır) göndereceğim. Bu makaleye "Fet El Arap" meselesiyle ve Abdülkadir El Dena ve El Ünsi'nin rezalet ve yalanlarına dair birkaç satır ilave ettim.

Hakkı El Azm

Belge 37

Ella-Merkeziye Umumi Kâtibi Azmzâde Hakkı Beyden,
Beyrut'ta Mahmud El Hamsani Efendiye:

Mısır El Cedid, 3 Temmuz 1914

... Size şu mektubu yazarken bilmiyorum, posta kutumuzda sizden bir haber var mı? Çünkü bahsettiğim cemiyetin nizamname ve programları ile uğraştığım cihetle, üç günden beri Kahire'ye inmedim. Bugün inerek cemiyetimiz sandığına gelenleri alacağım. Ümit ederim ki sizden mektuplar bulacağım.

Fuad Bey El Hatib birkaç gün evvel buradan hareket etti. Kendisiyle görüşüp milli marş hususunda anlaştığınızı ümit ederim. Bu mevzuda şair Halil Efendi Mıtran ile görüştüğümü geçenlerde size yazmıştım. Bugün için bana bir şiir getireceğini vaat etmişti. Fakat herhalde gecikti. Yoksa sözünde daima durur. Şiiri bana verir vermez size göndereceğim. Halk arasında yeşil-siyah-beyaz rozetlerin dağıtıldığına dair mektubunuzda verdiğiniz habere çok sevindim.

Veznedar Necip Bey Bustros, çiftliğinde pamuklarına ârız olan kurtlar dolayısıyla henüz ziyaretten gelmedi. Bunu görünce kâtibini çağırttım. Anladım ki mart başından temmuz sonuna kadar cemiye-

tin sizde beş aylık alacağı var. Bunun üzerine bağlı pusulayı masraf yazarak çıkarttım. Masraf pusulasının noksan olduğunu yazmaya hacet yoktur. Şu suretle cemiyetimizden sizin matlubunuz kalır. Halbuki masraf mektubunuzu yırtmıştım. Çünkü içinde isyan ve ihtilal, Islahçılık hareketine ve hükümet aleyhine birçok kayıtlar olduğu cihetle birinin eline düşüp de şayi olmaması için yırtmış ve yakmıştım.

Sebebine gelince: Buradaki Osmanlı Komiserliği bir buçuk ay evvel, Mısır hükümetinden, tevkif ve muhakememi talep etmiş ve bu talebini de burada Arapları isyana davet eder beyannameler bastırarak Arap vilayetlerinde neşrettirmekte olduğuma dayandırmıştı. Binaenaleyh ellerinde iktidar olan Mısır hükümeti büyüklerinden bazıları ile görüştüğümde bunu bana anlattılar ve kendileri Komiserliğin bu talebini bittabii ret etmişlerse de, herhalde bu suretle beyannameler bastırmak ve neşrettirmekte olduğuma delalet eder nezdimde hiçbir suretle bir koku bulunmamasını da tavsiye ettiklerinden, her şeyi yırtıp yakmaya mecbur kalmıştım. Bu esnada ise, mektuplarınızdan masrafınızın miktarını çıkararak kaydettirmek üzere tekrar yazmanızı rica ederim. Size gönderilecek para kaldı ise, rica ederim onu da bildiriniz de hemen takdim edeyim.

"El Ahram" gazetesinin Osmanlı memleketlerinde men'i sebebi, Doktor Şebbal Şemil'in "Sayd-ül-İnsan (İnsan Avcılığı)" başlığı ile İbrahim El Neccar'ın devletin mali ahvali ve mebusanı hakkında yazdığı makalelerdir.

Bütün dostlarımıza hürmetlerimin takdimine tavassut etmenizi rica eder, hususiyle büyük biraderinize, yazdığı güzel makaleler dolayısı ile tekrar tekrar teşekkürlerimi ve tazimlerimi arz ederim. Allah kendisine uzun ömürler vererek vatana bağışlasın!

Buradaki dostlarımızın hepsi selam eder. Şimdilik bin muhabbet ve selamımı kabul ediniz.

Dostunuz
H. El Mısri "Hakkı El Azm"

Kurşun kalemle not:

Kardeşim, zannım çıktı. Kahire'ye inince kutuda taahhütlü mektubunuzu buldum. Cevabını gelecek posta ile takdim ederim. Hıdivi-

ye'nin* hareketinden evvel Fransız postasına mektubumu atmak mecburiyetinde olduğumdan, kısa yazdığım için kusurumu affediniz. Selam ve ihtiram.

Belge 38

Ella-Merkeziye Umumi Kâtibi Hakkı El Azm'dan
Beyrut'ta Mahmud El Hamsani Efendiye:

Mısır El Cedid, 20 Haziran 1914

... Cemiyetimize dahil bulunan milli şairlerden birine milli şarkılar kaleme almasını teklif ettiğimi yazmıştım. Bu adamın şiirleri cidden harikulade idi. Bunun üzerine şair Halil Efendi Mıtran ile görüştüm. İstediğimiz gibi yazacağını sevinçle vaat etti. Fakat bir iş sebebiyle ertesi gün İskenderiye'ye gitti. Bundan sonra meşhur şair Fuad Efendi El Hatib ile görüştüm. Kendisi Hartum'da Sudan hükümeti memurlarından olup cemiyetimiz azasındandır. Kendisi Beyrut'a geleceği cihetle sizinle görüşmesi için bir de kartvizit verdim. Geldiği vakit siz de bu milli neşideler hakkında tekrar söylersiniz, derhal yazar.

Belge 39

Ella-Merkeziye Umumi Kâtibi Hakkı El Azm'dan
Beyrut'ta Mahmud El Hamsani Efendiye:

Mısır El Cedid, 16 Nisan 1914

... İkinci bir kongre akdiyle faaliyetimizin yenilenmesi lüzumuna dair olan mektubunuzu dikkatle okudum. Serd ettiğiniz metin reylerin hayranıyım. Refik Beyle bazı arkadaşlara da anlattım. Hepimiz reyinize iştirak ediyoruz. Refik Bey, "El Ahram" başmuharririne (kendisi de Umumi Merkezimiz Yüksek Encümeni azasıdır) gazetesine bundan bahsetmek için emir verdi.

Dün akşam encümenimiz, fırka programının değiştirilmesi için toplandı. Abdülhamid Zohravi'nin sözlerini dinledi. İkinci bir kongre akdinden de bahsetti ise de Abdülhamid'in sözleri bütün toplantımızı işgal ettiği ve gürültü çıkardığından, reis konuşmaları geri bı-

* Vapurun adı. (A.K.)

raktı. İkinci toplantının iki gün sonra yapılması muhtemeldir. Bu celsede mektubunuz okunmuş ve bütün aza ikinci kongrenin akdi fikrine iştirak etmiştir. Toplantı zannımca önümüzdeki kışın olacaktır.*

Belge 40

Ella-Merkeziye Umumi Kâtibi Hakkı El Azm'dan
Beyrut'ta Mahmud El Hamsani Efendiye:

Mısır El Cedid, 16 Nisan 1914

Encümenimizin talebi üzerine Abdülhamid El Zohravi buraya geldi. Kendisiyle müzakerelerimiz neticelerini, programımızda yapılacak değişiklikleri size bildiririm.

Bundan sonra Aziz hakkında size Bağdat malzemesi gönderilecektir.

Abdülgani kardeşimizin ikinci kongreye dair Refik Beye yazdığı mektubunu okudum. Bu ikinci kongrenin toplanması lüzumuna dair mülahazalarımı Mehmed Efendi kardeşimize yazdığım ekli mektupta görürsünüz.

Belge 41

Kahire, Ekim 1914, Akşam

Faziletmeab muhterem kardeşim,

Selamün-aleyküm ve rahmetullah ve berakâtuhu!

21 Eylül tarihli mektubunuz vasıl oldu. Şam'da tahsilleri hitam bulmak üzere olan ihvanımızla mülakat için mümkün olanı yapınız. Nerede bulunurlarsa bulunsunlar, sıhhatleri hakkındaki emniyetin devamına ve onlarla muhabereye muktazi tedbirleri ittihaz ediniz. Eğer "Sahb" (Türkiye) ile kuvvetli düşmanları arasında ihtilaf daha ziyade genişlerse, emellerimizde muvaffak olarak büyük bir tebeddülün, beklendiği veçhile, vukua gelmesini teminen şimdiden çalı-

* 4. Ordunun 1916 yılında Tanin matbaasında neşrettiği "Aliye Divanı Harb-i Örfisinde Tetkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat" adındaki kitabın 90. sayfasında şu açıklama vardır: "Görülüyor ki, bu mektubun tarihi genel af tarihinden sonradır. Genel af, Ella-Merkeziye'nin gizli toplantı ve kararlarına, azasının faaliyetine hiçbir tesir hasıl etmemiştir. Aksine onlar, genel aftan sadece mahkûm edilmesi icap edenleri kurtarıp tekrar aralarına alabildikleri için memnun olmuşlar ve bundan menfi surette istifade etmişlerdir."

şıyoruz. İşte bu, Sahb'ın kopan kıyamete iştirak eylemesine mânidir. Çalışmalarımızın neticeleri, belki o havaliyi tehdit etmekte olan tehlikelerden kurtarabilir. "Sahb"ın iştiraki halinde, nerede olurlarsa olsunlar, merkezlerini bildiğimiz ihvanı keyfiyeten haberdar etmek için bir yol bulacağız. Cereyana mukavemet etmemek hakkındaki mesleğinizi tasvip eyledik. Kendisinde istidat gördüğünüz adamlarla muhabere ile iktifa etmenizi münasip gördük.

Komşularınızda bizlere temayül tezahür edinceye kadar, şu hareket hattınızda devam ediniz. Çünkü zuhuru halinde, şimdiki hareket hattınızı komşularınıza karşı muvafık görmediğinizi onlarla berikilere anlatmış olursunuz.

Son mektubunuzda "yan komşu" diyerek istimal ettiğiniz kinaye gibi mektuplarınızda maksadı anlattıracak kinayeler kullanmayınız. Anlaşılacak kinaye ile meram ifade etmektense, sarih ibareler kullanmak daha hayırlı olur. "Ruhullah"dan yeis getirmeyiniz. Bütün dostlardan, bütün dostlara selam.

İmza: Namus

Bu belgeleri dikkatle okuyanlar, Arapları koruma perdesi altında Fransa hükümetinin Suriye'yi işgal için ne kadar büyük çaba harcadığını anlamakta asla güçlük çekmezler zannederim.

İngilizlerin Irak için, Filistin için besledikleri emelleri, rica ederim, Umumi Harpten evvel bilmeyen kimse var mıydı? Bu İngiliz emellerinden haberi olmaması için insanın ya gerçekten beyinsiz veyahut vicdanını satmış olması icap eder.

İhanetin sonuçları

Bir an için farz edelim ki, Şerif Hüseyin, Hilafet makamı aleyhine ayaklanmak için İngilizlerle muhabereye başladığı 1915 Temmuz'unda, bu Fransız emellerini bilmiyordu da, İngilizler kendisine Mersin ve Adana'dan Musul'a kadar olan hattın güneyindeki bütün Arabistan Yarımadası üzerinde kurulacak muazzam bir Arap saltanatını vaat ettikle-

rinden ve Türk saltanatının kesin olarak son bulacağına tamamen inanmış olduğundan, Türkün yıkıldığı anda Arabı kaldırmak suretiyle İslam âlemine yüce bir hizmette bulunmak emeliyle ihtilale karar vermişti.

Acaba, Sir Henry McMahon'un* 24 Ekim 1916 tarihli cevabı kendisini uyarmaya yetmediyse, Suriye'de gerçekleştirdiğim idamların ardından yayımladığım vesikalar –ki her biri Fransız emellerini ispat için birbirinden açık birer kesin kanıt sayılabilir– dikkatini çekmedi mi? İşlemek üzere olduğu cinayetin büyüklüğünü ispat için yeterli delil sayılamadılar mı? Sir Henry McMahon 24 Ekim 1916 tarihli cevabında, Lübnan ile Suriye'nin bazı sahil kısımlarının pek de Arap sayılamayacağını, özellikle Suriye'nin bazı kısımları hakkında Fransa'nın ileri sürdüğü talepleri kabul etmemenin İngiltere için mümkün olamayacağını daha o zaman beyan ediyordu ki; bundan ne maksat olunduğu pekâlâ anlaşılabilirdi. Irak'ı Türklerin elinden aldıktan sonra İngilizlerin bunu Araplara bağışlayacaklarına ihtimal vermek ise, yalnızca bir saltanat hırsından ileri gelmiyorsa, siyasi bir körlükten başka bir şeye bağlanamaz.

Şerif Faysal Suriye'de ordu karargâhında bulunduğu zaman bunların hepsini kendisine söylemiş ve Arapların Türklerden ayrıldıkları gün İngiliz ve Fransızların esareti altına düşeceklerini ve İslam Hilafetinin tamamen gücünü kaybedeceğini anlatmıştım.

İşte şimdi Umumi Harp bitti ve İngilizler, Şerif Hüseyin'in ihtilali sayesinde Filistin'de Türk ordusunu tamamen mağlup ederek Suriye ve Filistin'i tamamen işgal ettiler. Bakalım İslam memleketleri ne manzara arz ediyor?

Büyük Halife Ömer'in İslam mülküne güzel bir hediyesi olan mübarek Kudüs'ün bulunduğu Filistin bölgesini İngilizler ebediyen ellerinde bulundurarak, burada bir Yahudi hükümeti taslağı oluşturmak istiyorlar.

Eski Lübnan'a Trablusşam, Beyrut, Sayda, Sur şehirleriyle Baalbek ve Buka kazalarının eklenmesiyle "Büyük Lüb-

* Bkz. sayfa 326.

nan" adını vermek istedikleri sahaya Fransızları yerleştiriyorlar. Bütün Irak'a da İngilizler sahip çıkıyorlar. Hicaz'ı, müstakil bir hükümet olarak tanımak suretiyle bu bütünlükten ayırdıktan sonra Şam, Hama, Humus ve Halep şehirlerini kapsayan uzunlamasına bir sahada Fransız himayesi altında bir Arap emirliği kurmak niyetinde bulunuyorlarsa da, Fransızlar buna razı değiller.

Şerif Hüseyin'in ihtilalinden elde ettikleri büyük menfaatlara ne dereceye kadar minnettar olduklarını ispat için ise, vaktiyle kendisini "Büyük Emir" ve "Hami-i Arap" vesaire gibi unvanlarla pohpohlamış olan mahut "Suriye Merkez Komitesi" Reisi Şükrü Ganem'in 12 Ekim 1919 tarihli "Figaro"da yayımladığı başmakaleyi aşağıya alıyoruz:

Belge 42

Hicaz'ın Hakları ve Suriye

Görünüşe göre, Emir Faysal'ın Suriye krallığındaki hükümranlık haklarının tanınması hususunda henüz "tereddüt" edilmekte ve buna yanaşılamamaktadır.

Mezkûr Emir'in ifadelerine inanmak icap ederse, alakalı tarafların çoğunluğu bu hakları inkâr etmemektedir.

Bir tetkik edelim!

Bu haklar, İngilizlerin 1915'teki vaatlerine dayanmaktadır. Mekke Şerifi Hüseyin ile Sir Henry MacMahon arasındaki muhabereden de anlaşıldığı üzere, gerçekten İngiltere Hicaz'a, bütün Suriye'yi değilse bile Şam, Humus, Hama ve Halep gibi en değerli mıntıkalarını vaat etmiştir. İşte, krallık makamına geçen Şerifle oğlu Faysal'ın hakları bu esaslara dayanmaktadır. Emir'in dayandığı ve diğer bütün anlaşma veya kararlarda, hatta sulh konferansında reye iştirak etmek hakkını istihraç ettiği vaatler (çünkü kimse taahhütlerden bahsetmemektedir!) bunlardır.

Bu mektupların gerçek manası nedir? Vaat mi, taahhüt mü? Sıfatları ne olursa olsun iki hususi ve üstelik yabancı şahsın, koskoca bir millet ve memleket üzerinde tasarruf etmeleri, 20. asırda da mümkün olacak mı?

O gizli muhabere ve aynı zamanda yürütülen konuşmalar, herhangi kanuni veya nizami haklar meydana getirebilir mi?

Bu miktarda ve cinsten bir senedin, hiçbir şeyden haberleri ve hiçbir borçları olmayan üçüncü şahıslar adına tanzimi, onlardan alacaklı olacağımızı ifade eder mi? Şu halde bu hak, aynı cinsten başka haklara nazaran, niçin daha kuvvetli oluyor? Müdafaaları ne kadar müşkül olursa olsun, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında 1916'da varılan anlaşmalar,* hiç olmazsa, anlaşmayı yapanların kuvveti bakımından değer taşımakta idi. Bunun dışında, o memleketleri aralarında paylaşan büyük devletler, onlara hürriyet ve refah getirmek hususundaki vaatlerini mazeret olarak ileri sürebilirlerdi. Buna mukabil zayıf ve kültürsüzlük içinde taş kesilmiş olan Hicaz genç Suriye'ye ne verebilirdi?

Fakat Faysal memleketimizi bu kadar seviyor ve dokunulmazlığının teminat altına alınmasını istiyorsa, niçin tahakküme dayanan her türlü anlaşmaları ret etmiyor ve lehine olduğu halde, istisna teşkil etmiyor? Bilakis, Reuter ajansına şunları söylüyor:

"1916 anlaşmalarını tanımıyoruz" ve ilave ediyor: "Şu veya bu hükümetin bu hususta ne diyecekleri, umurumda bile değil?"

Öyle mi dersiniz? Acaba, mülkiyet hakkını dayandırdığı mektupları kendisine veren hükümetin kanaatlerini de mi umursamayacak? Suriye'nin Müttefikler tarafından işgalinden daha kırk gün evvel, durumunun zayıflığını görerek Türklerle anlaşmaya çalışan, Türk ekolünden yetişmiş bu ihtiyatlı diplomat, mahut ilk anlaşmanın (1915) Suriye halkının arzularına uygun olduğunu beyan etmişti. Daha o zaman mı? Gerek kendisi ve gerek arkeolog Lawrence** ve Sir Henry

* İngiltere ile Fransa'nın Ortadoğu'yu paylaşmak üzere hazırladıkları gizli anlaşma taslağı, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Mark Sykes ile Fransız meslektaşı Georges Picot tarafından 1916'da Petrograd'da Rusya yetkililerine gösterildi. Rusya, Anadolu'ya ilişkin isteklerinin antlaşmaya eklenmesinde ısrar etti. Bunların da eklenmesinden sonra, "Sykes-Picot Antlaşması" kesinleşti. Bu gizli belge, 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Sovyet hükümeti tarafından, "Çarlık rejiminin emperyalist oyunlarını" sergilemek amacıyla açıklandı. (A.K.)

** İngiltere "Intelligence Service"i tarafından yetiştirilen ve Arap ayaklanmasının örgütlenmesinde, Osmanlı ordusuna yönelik sabotajlarda önemli roller oynayan Lawrence. Hakkında birçok yabancı yayın vardır. Willy Bourgeois'in kitabı Nusret Kuruoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 1967'de yayımlanmıştır. (A.K.)

McMahon* o sıralarda, buna dair ne biliyorlardı ki? Halbuki Emir'le mutemetleri Suriye'ye geldiklerinden beri, iddialarının tekzip edilmemesine gayret ettiklerine göre, yukardaki şahısların hepsinin, tam aksini bilmiş olmaları gerekir. Oluk gibi akan altınlar ve vaatler, muazzam askeri nümayişler, malum olduğu gibi müttefik Fransa'ya karşı da tevcih edilen tahrikler, tehditler, suikastlar, hülasa her şey tecrübe edildi. Misal ve şahit de eksik değil. Abdülkadir'in torununun öldürülmesi, kardeşi Said'in evvela Şam'dan çıkarılması ve sonra da tevkifi, bundan evvel Halep Nahiye Müdürü Mancıb Beyin tevkifi!.. Halbuki Mancıb Beyin tek suçu, 800.000 taraftarı ile Fransa lehine oy vermekten ibarettir (Daha fazla yazmak imkânı olsa idi, bu hadisenin tafsilatını da vermek isterdim). Aynı surette rey verdiklerinden Baalbek ileri gelenleri de tevkif ve katledildiler. Mütarekeden beri Hicaz'ın teokratik ve otoriter iktidarına merkez olan Şam'da bile bu sistem, bazılarını susturmuş ve başkalarını ise altına boğmuştu. Çünkü, Sancak-ı Şerifin hamili ve halkın mürteci ve cahil kısmının gözünde dini bir rönesansın en emniyetli alameti olan Şerifzade, müminlere vaat ettiği iktidar alametlerinin hiçbir yardımcısından feragat edemez. Suriye kendisini hakikaten istiyor idiyse, neden her türlü cebir ve şiddet, taviz, rüşvet, terör ve cinayetle çalışmak zorunda kaldı?

Şu halde, babası –görünüşe göre– hâkimiyeti altında bulunduğu Türklere karşı isyan etmesinden dolayı kral unvanı ve maddiyata dayanan devrimiz telakkilerine uygun dünyevi bir iktidarla bol bol mükâfatlandırılan bu Müslüman papasının oğluna, iddia ettiği haklarından ne kalıyor ki?

Hakikat, o mahut Emir'in söylemediklerinde ve ancak diplomatik kinayelerle ifade edilebilenlerin içindedir. Halbuki bu kinayelerin ayıbı o kadar büyüktür ki, hakikati burada –memleketin hususiyetine uyularak– namahreme yüzü açık olarak gösterilmemesi gereken Müslüman kadınlar gibi telakki etmek gerektir. En

* İngiltere'nin çeşitli ülkelerdeki "operasyon"larında önemli roller oynamıştır. Ekim 1913 – Temmuz 1914'te toplanan Simla Konferansı sonunda Tibet ve Assam arasında çizilen sınır (McMahon Hattı) adını İngiliz heyetine başkanlık eden bu zattan almıştı. (A.K.)

tabii şeylerde gerçek adları ile bahsedildiği zaman çileden çıkan komşu ve müttefik devletlerin hissiyatı, belki Fransa'da korunmak istenebilir ve o zaman her şey gülpembe gösterilir; kaçamaklar yapılır ve sükût edilir. Ancak ne yapılırsa yapılsın, mahut Emir'in dayandığı hakların, kendisini buraya kadar getirenlerin iradesine ve yalnız buna bağlı bulunduğu hakikatinin inkârına imkân yoktur. Her şeyini 1915'ten beri izhar edilen, 1916 anlaşmalarına hâkim olan, 30 Eylül 1918 tarihli muvakkat anlaşmalarda da rol oynayan o iradeye medyundur. Faysal, kendisini bugünkü hale ve Suriye'ye getiren politikanın aletinden başka bir şey değildir ve bu politika onu, icabında yine kullanmak üzere, burada tutmakta ısrar etmektedir.

Kaldı ki, bütün bunlar büyük bir dürüstlükie cereyan etmiştir ve İngiltere'yi yahut ajanlarından birisini en ufak kaypaklıkla itham etmek haksızlık olur. Suriyelilerin, Araba tahvil edilerek coğrafya ve tarihin inkâr edildikleri bütün teşebbüslerde, muvazeneyi bozacak hiçbir hadise olmamıştır. Vasıtaların nevi ve kullanılışındaki bu kusursuz dürüstlük, mahir bir politikanın hususiyetidir.

Zaten her şeyi üçüncü şahısların sırtına yüklemek de saçma olur. Suriye'de Arapların, Filistin'de Siyonistlerin hakları desteklenmektedir. Türkiye'de Hilafetin hakları Hintliler tarafından korunmaya çalışılırken, Afrika'da Alman kolonları dominyonlar lehine rey vermektedirler. Bu arada Yakındoğu'da bir müttefik, bir dost, doğrudan doğruya zarara uğratılmakta, hatta, "resmi" mandası kendisine Filistin ve Musul'un diğer mıntıkalarını da verirken, Lübnan kıyılarında barınmaya mecbur edilerek kırılmaktadır.

Böylece, 200 kişiden ibaret bir müfrezeye kumanda eden Emir Faysal, Suriye'nin kayıtsız şartsız hâkimi olarak görünmektedir. Verdiği kurbanların acısı altında hâlâ inleyen Fransa, bundan biraz istifade edebilmiş olsa idi, hak etmediğimiz bu felaketten dolayı şikâyete bile kendimizi mazur gösteremeyecektik. Halbuki, Fransa, çok mühim maddi menfaatları bir tarafa, Ortadoğu'daki ve bütün İslam âlemindeki itibarını artırmış olan bir memleketten mahrum kalınca, herhangi bir faydadan bahsedilebilir mi? Halbuki Hicaz'daki blöf muvaffak olur –çünkü Faysal kukladan başka bir şey değildir– ve

Şerif, Suriye'de ve hatta Şam, Humus, Hama, Halep'te kalırken İngiltere Hayfa, Akkâ, Filistin, Kıbrıs, Mısır, Arabistan, İran ve İslamın bütün mukaddes şehirlerini hâkimiyeti altında bulundurursa, Fransa'nın bu memleketteki menfaatları, dil vesaire bakımından bütün hedefleri ciddi bir tehlikeye girmezler mi? Hele Suriye, kendine göre şekil vermeye başlamış olduğu bu memleket, ebediyen şekil değiştirmeye ve boğulmaya mı mahkûm olacak? Medeniyetin vahşet üzerindeki zaferinin meyvalarının bu şekilde olacağını kim ümit edebilir ki? İnanılır şey değil! Fakat buna karşı mücadele de edilmeli. Adeta bir hayal, hayal değil kâbus bu! Hakikat başkadır, başka türlü olmak zorundadır.

İngiltere, tutumunda dürüst olduğu gibi, düşüncelerinde liberal, kanaatlerinde hakka bağlı bir müttefiktir. Tavsiyelerinde fazıl, politikasında ihtiyatlı, düşüncelerinde insaniyetlidir ve bencil kanaatlerle hareket edemez. Halbuki Suriye, İngiltere yüzünden parçalanır ve Hicaz'a ya da bir Hicazlıya teslim edilecek olursa, bu devlete kusur bulmak icap edecektir. Bu sebeple Suriye'nin, tıpkı çerçevelenmiş güzel bir resim gibi, hudutları değişmeyen Suriyelilere verilmesi gerekir.

Sayın Başbakanın Suriye'deki Merkez Komitesine yazdığı mektupta da ifade ettikleri gibi, Suriye'nin istikbali ile münhasıran Fransa meşgul olacak ve bu memlekete, yüksek milli gayelerini nazarı itibara alarak, kardeşçe şeklini verecektir.

Bu makaleden anlaşılıyor ki, bugün Hicaz Kralı Şerif Hüseyin'in Şam, Hama, Humus ve Halep şehirleri üzerinde hiçbir sahiplik hakkı iltifata değer görülmüyor ve kendisiyle oğlu Faysal, en adi insanlar seviyesine indiriliyor ve "Birader-i Mükerremim" adını verdiği Emir Abdülkadir El Cezayiri El Hüsni'nin torunu Emir Abdülkadir'i haince öldürtmüş olmakla suçlanıyor. Bir İngiliz gazetesinde okuduğum bir makale ise, Şerif Hüseyin'in İngiliz parası ile Mekke'de idareyi devam ettirdiğini itiraf ediyor ki; Hicaz'ın malum olan toprak ve iklim durumuna göre bunun hep böyle devam edeceğine hiç şüphe yok.

Bu hale göre Şerif Hüseyin'in ihtilali sayesinde bugün "Hâdim-ül-Haremeyn-üş-şerefeyn",* İngiliz Kralı Haşmetlu 5. George'den başka kimse değildir, zannederim.

Pek açık olarak görülüyor ki, İngilizler Şerif Faysal'ı Şam, Hama, Humus ve Halep şehirlerinden oluşacak olan Arap hükümetinin emiri atamakla, ilerde oralara da el koymak çaresini arayacak ve böylelikle, büyük İslam merkezlerinin hepsini ellerine geçirmiş olacaklardır.

İşte Şerif Hüseyin'in ihtilalinden dolayı İslam âleminin başına gelmiş olan felaketlerin gerçek manzarası! Birbirleri aleyhine Hıristiyan hükümetleriyle ittifak eden Endülüs Arap reislerinin İslamın ululuğuna indirdikleri darbe, Şerif Hüseyin'in İslam Hilafetine indirdiği bu darbeye nazaran hafif kalır.

Hele maazallah "Lefütahann-el Konstantiniye" hadisi** ile İslam Hilafeti için tabii bir merkez olduğu işaret buyurulan İstanbul da, Avrupalıların şimdi tasavvur ettikleri gibi, "Milletler Cemiyeti" adı verilen bir devletler topluluğunun idaresi altına verilecek olursa Şerif Hüseyin'in ihanet eseri tamamlanmış olur.

"Siz Umumi Harp'e girmemiş olsa idiniz, bu neticeler meydana gelmezdi!" diyecek olanlara ise, "Biz harbe girmemiş olsa idik, bu sonuçlar yine doğacaktı. Zira Fransızlar, İngilizler ve Rusların istila emelleri şimdi doğmuş değil; asırlardan beri takip edilegelmekte bulunmuştur. Dolayısıyla, Umumi Harp'ten galibiyetle çıkacak olan bu üç devlet miskin ve âciz insanların malını paylaşır gibi bizim memleketimizi paylaşacaklardı. O zaman ise biz, Allah'ın emanetini savunmadan gaasıplara vermiş olmak aşağılıklığını ve hakaretini kabul etmiş olacaktık" cevabını veririz.

* Mekke'deki Kâbe ile Hz. Muhammed'in Medine'deki kabrine hizmet eden (bu kutsal yerleri koruyan). (A.K.)

** Hz. Muhammed'in "Konstantiniye mutlaka fethedilecektir. O (fetheden kumandan) ne mutlu ve iyi kumandandır. Onun askerleri ne talihli askerlerdir" yolundaki hadisi bu Arapça sözlerle başlar. (A.K.)

İnşallah Türkler, Mustafa Kemal Paşanın idaresi altında giriştikleri son milli hareketleri sayesinde kendi memleketlerini, azametli İstanbul'ları ve güzel İzmir'leriyle beraber kurtaracaklar ve bu tabii hudutlar içinde milletlerin refahını, memleketlerinin bayındırlığını sağlayacak tedbirleri alacaklardır.

Şerif Hüseyin'in ihanetine kurban olan Arap memleketleri İslamlarının bağımsızlık ve hürriyet sahibi olmalarına ise, bütün kalbimizle duacı olarak ve onların dert ve elemlerini kendi dert ve elemimiz sayarak, neşe ve sevinçlerinden haz duyacağız.

Suriye'de İaşe İşleri

Gerek ordunun ve gerek ordu mıntıkası içinde bulunan halkın iaşesi için aldığım tedbirleri, hatıralarımda hiç ele almak bile istemediğim ve bu konuyu, ilişkisi sebebiyle 4. Ordunun harp tarihine koymayı tercih ettiğim halde, Suriye ve bilhassa Lübnan halkını kasten açlıktan öldürmüş olduğuma dair harp sırasında aleyhimde birçok yalan havadisler neşredilmiş ve özellikle Mandelstam, kitabının pek önemli bir bölümünü bana ayırmış olduğundan, en nazik hislerimi yaralayan bu yalanları reddetmek için burada bazı gerçekleri belirtmeyi uygun gördüm.

Lübnan ve Filistin'in iaşesi

Suriye'ye geldiğim zaman 1914 yılının mahsul toplama mevsimi geçmiş ve üretici, mahsul fazlasını kısmen tüccara satmış; kısmen de ambarlarına koymuştu. Aşar geliri ise tamamen ordu ihtiyaçlarına tahsis olunmuştu. O sene, Suriye'nin bereketli senelerinden biri olduğu için gerek ordunun ve gerek halkın ihtiyaçlarına yetecek zahire mevcut bulunuyordu.

Şu kadar var ki, Cebel-i Lübnan ile Filistin'in istihsali, ora halkını idareye kâfi olmadığından buralara Havran, Humus ve Hama taraflarından zahire nakli icap ediyordu. Malumdur ki, sulh zamanlarında karadan yapılacak nakliyat masrafı, dışardan Lübnan ve Filistin sahillerine yapılan nakliyat masrafından fazla olduğundan, olağan yıllarda Su-

riye'nin bu kısımları dışardan ithal olunan zahire ile iaşe olunur; Havran, Humus, Hama ve Halep gibi istihsal merkezlerinin fazla mahsulü ise, bilakis ihracata tahsis edilirdi.

Harp sırasında ithalat ve ihracata imkân yoktu. Bu sebeple Cebel-i Lübnan ile Filistin'in iaşesi için istihsal merkezlerinden birçok zahirenin buralara nakli zaruri görünüyordu.

İstihsal merkezlerinin çoğu Suriye vilayetine bağlıydı. Cebel-i Lübnan ahalisinin, açlıktan korunmak için, bu merkezlerden fazla miktarda zahire satın alarak sevkıyatına başlamış olmaları, Suriye vilayetinde fiyat yükselmesiyle sonuçlanmış ve bütün Suriye'nin en kalabalık şehri olan Şam'da ekmeklik buğday fiyatı yükselmişti. Bu fiyatın ilerde daha da artacağını göz önüne alan Vilayet Umumi Meclisi 1915 yılı Ocak ayına doğru, Suriye vilayetinden Cebel-i Lübnan ve Filistin'e zahire ihracatını yasaklamaya karar vermişti. Bu karardan halkın, Lübnan ve Kudüs mutasarrıflarıyla Beyrut vilayetinin şikâyeti üzerine haber aldım.

Vilayetlerin mülki idarelerine karışmayı arzu etmediğimden, yalnız bu karar pek fena neticeler verebileceği için diğer valiler ve mutasarrıflarla birleşerek buna bir hal çaresi bulunmasını Suriye vilayetinden rica ettim. Fakat görüyordum ki, ordu karargâhının bulunduğu Kudüs sancağı halkının ihtiyaçları günden güne artıyor ve Cebel-i Lübnan'da ise, ihtiyaçlar daha şiddetli bir dereceye varıyordu.

Zaten ihracat yasağından pek de fayda görülmüyordu. Zira kaçakçılar gayet ustaca tedbirlere başvurarak Havran'dan Lübnan'a ve Gerek sancağından Kudüs'e hububat kaçırabiliyordu. Dolayısıyla buralarda zahirenin miktarı az olmamakla beraber, kaçak olmak bakımından fiyatı yüksek oluyordu. Fiyat yüksekti diyorsam, her halde kilosu iki üç kuruşu aşmıyordu. Arz ettiğim bu durum 1915 yılı ilkbaharına kadar böylece devam etmişti.

Filistin'de hasat mevsimi çoğunca nisan sonunda başlar. Dolayısıyla bu mevsimde Filistin'de zahire mevcuttur ve

halk ihtiyaçlarını bol bol karşılayabilir. Fakat hasılatın miktarı mahalli halkı ancak yedi-sekiz ay idare edebilir ve ondan sonra dışardan zahire getirmek zorunlu olur.

Suriye vilayetinin hasat mevsimi ise, ancak temmuz başlangıcında başlar. Bu yüzden Suriye Vilayet Umumi Meclisi, hasat mevsimi başlayıncaya kadar ihracat yasağını kaldırmamakta ısrar ediyordu.

Çekirge felaketi ve alınan tedbirler

Tam nisan ortalarında hiç de beklemediğimiz büyük bir felaket karşısında kaldık. Bütün Suriye'yi öylesine müthiş bir çekirge istilası kaplamıştı ki, mayıs veya haziran sonlarında bütün Suriye'de, yaprakları çekirgeler tarafından yenmemiş tek ağaç kalmadığı gibi birçok yerlerde henüz başaklanmamış olan hububat, çekirgelerin oburluğuna kurban gitmişti.

Bu tabiat felaketi bütün ümitleri altüst etmiş ve bu seneyi nasıl geçirebileceğimizi düşünmeye başlamıştık. Halep ve Adana vilayetleri aşarıyla mahsul fazlası o sırada başka orduların ihtiyacına tahsis edilmiş olduğundan bütün 4. Ordu ile Suriye ve Beyrut vilayetleri, Cebel-i Lübnan ve Kudüs sancakları ve fazla olarak Medine ve havalisinin iaşesi Suriye'nin üretimine muhtaç kalmıştı. Eğer çekirge belasına maruz kalmamış olsaydık, alınacak hususi tedbirlerle tüketim merkezlerini daima beslemek imkânını belki bulacaktık. Fakat özel hasılat, evvelki seneler mahsulünün yarısını ancak geçiyordu.

İstanbul'un emri uyarınca aşar ile aşarın bir fazlası ordu iaşesine tahsis olunmuştu. Yani umumi hasılatın dörtte biri orduya ait bulunuyordu. Verdiğim emirler gereği, bu ordu istihkakı her tarafta ordu ambarlarına konulmaya başlandı ve işlem eylül sonuna kadar tamamlandı.

Bir toplantı yapmış olan valilerle mutasarrıflar ise, hasılatın büyük şehirlerle Lübnanlılar arasında ne yolda bölüştürülmesinin uygun olacağına ilişkin özel kararlar almışlar-

dı. Önce Suriye vilayetinden hububat ihracı yasağı kaldırılmıştı. Sonra da valiler birbirlerine yardım esası çerçevesinde, alınan tedbirlere uyuyorlardı. Fakat zahire miktarının esasen umumi ihtiyaca göre eksik olması bu tedbirlerden beklenen faydaların sağlanmasına engel oluyordu.

1915 kış mevsiminde ordu ambarlarından gerek Şam ve gerek Beyrut ve Kudüs belediyelerine ve gerek Cebel-i Lübnan mutasarrıflığına ve bilhassa Maruni patriğiyle bütün Maruni kiliselerine pek çok yardımlarda bulundum. Fakat iaşe işleriyle henüz doğrudan doğruya ordu meşgul olmuyordu.

1916 senesinin hasat mevsiminin yaklaşmasına yani o senenin martına kadar durum böyle devam etti. O sene umumi iaşe işine ordunun müdahalesini uygun gördüm ve genel bir tedbir almak üzere Suriye, Beyrut, Halep ve Adana valileriyle Cebel-i Lübnan ve Kudüs mutasarrıflarını ordu karargâhına davet ettim. Şam, Beyrut, Kudüs, Halep ve Adana gibi büyük şehirlerle Cebel-i Lübnan sancağı ahalisi iaşesinin sağlanması için yıllık ne miktar zahireye ihtiyaç olduğunu tahmin ve buna ordunun ihtiyacını da ilave ettik. Üretim yapan vilayetlerin hasılat toplamını da tahmin ederek eğer aşar ile aşarın iki misli zahire her tarafta peşin para verilerek satın alınacak olursa, bundan elde edilecek miktarın umumi ihtiyaca kâfi geleceğini anladık.

Hasılatın satın alınması için maaşlı memurlar kullanmak, büyük güçlüklere ve bazı suiistimallere yol açacağından her sancağın hasılatını ahaliden devletçe belirlenecek maktu bir fiyat karşılığında satın alarak, her türlü masrafları kendilerine ait olmak üzere, yüzde bir miktar kâr payı karşılığında tren istasyonlarında, askeri menzil ambarlarına teslim etmek üzere müteahhitler sağlamayı uygun gördük. Bu esas çerçevesinde bir kararname imza ettik. Bütün bu alımlar için gereken para, avans olarak ordu bütçesinden karşılanacak ve ordu menzil ambarları tarafından yukarda arz olunan büyük şehirlerle Cebel-i Lübnan mutasarrıflığına teslim olunacak zahirelerin bedeli, vilayet ve sancaklar tarafından

peşinen ödenecekti. Her sancakta satın alınacak zahirelerin fiyatını, sancak idare meclislerinin mazbatalarıyla tahmin ettirerek tespit eyledik. Bu işlemler gayet geniş hesap işlerine ihtiyaç gösterdiğinden, bunun ordu karargâhında ayrı bir büroya verilmesini uygun gördüm ve Bahriye Muhasebe Müdürü Tevfik Beyi, bu işlemleri yürütmek üzere "Ordu Maliye Müşaviri" namıyla ordu karargâhına getirttim. O sırada İstanbul'da Dahiliye Nazırı Talât Beyin başkanlığı altında bir umumi iaşe teşkilatı kurulmuştu. Ordu mıntıkasında alınan bu umumi tedbirleri daha evvelce Maliye ve Dahiliye Nezaretlerine arz etmiş olduğumdan, Talât Bey Suriye mıntıkası için bu tedbirleri uygun bulmuş ve alımlar için Suriye'ye iki yüz elli bin liralık bir sermaye tahsis eylemişti.

İşte bu sermaye ve ordu bütçesinden buna eklediğim diğer birkaç bin lira ile işe başladık. Kudüs, Gerek, Havran, Şam, Hama sancakları hasılatının satın alınması için mahalli tüccarlarının en müteşebbislerinden müteahhitler sağlayarak, bunlarla gayet açık ve geniş şartlar çerçevesinde sözleşmeler yaptık.

Hasat zamanı pek erken başlayan Kudüs sancağında bu usul pek kolay ve çabuk uygulandı ve daha sonra ordu ambarlarına girecek zahirenin pek fazla olacağını bildiğimden ambarlarda ne kadar ihtiyat zahire varsa hepsini Şam, Beyrut şehirleriyle Cebel-i Lübnan ahalisinin iaşesi için harcamaktan çekinmemiştim.

O sene için her şeyin gayet yolunda gideceğini ve ahalinin karaborsacılar elinden kurtularak rahat bir nefes alacağını düşünüyor ve bundan pek memnun oluyordum. Fakat kötü talihin Suriye ve özellikle Cebel-i Lübnan, Beyrut ve Kudüs ahalisi için ne gibi uğursuzluklar hazırlamakta olduğunu bilmiyormuşum.

Şerif Hüseyin'in haziran başlarında isyan etmesi üzerine, Medine ile Amman arasında gerek hat boyunda ve gerek Kızıldeniz sahilinde bulunan Urban* şeyhlerinin asi ta-

* Yoksul bedeviler.

rafı tutmamaları için bu şeyhleri Şam'a ve Kudüs'e davet etmiştim. Bu şeyhlerin maiyetlerinde bulunan Urban ile beraber iaşelerini temin için ne kadar zahireye muhtaç olacaklarını kendilerinden sordum. Her birisine ayda kaç vagon buğday göndermek gerekeceğini tespit ettim. Bunlara, İngilizler tarafından okkası birer kuruşa zahire dağıtılmaya başlanmış olduğunu haber aldığım için bizim tarafımızdan da o fiyat üzerinden zahire verilmesini ve üst tarafının devlet hazinesince ödenmesini İstanbul'a teklif ederek onay almıştım.

Öte yandan, yine bu ihtilalin bastırılması ve mümkün olursa Mekke üzerine süratli bir hareket yapılarak Şerif Hüseyin'in imhası için Medine'ye bazı kuvvetler göndermeye başlamış olduğumdan, bu kuvvetlerin iaşesi için de oraya fazla zahire göndermeye mecbur olmuştum. Aynı zamanda Medine ile Mekke arasındaki Arap kabilelerini düşman tarafına geçmekten korumak için Medine ordu ambarlarından ucuz fiyatla zahire sattırmayı uygun gördüm.

İşte bu tedbirler, ordu ambarlarındaki yedek zahire miktarını tüketmeye başlamış olduğu gibi bir yandan da martta tahmin ettiğim ordu ihtiyaçlarını artırmıştı.

1916 Haziran'ında bir hafta süreyle esen gayet sıcak bir doğu rüzgârı Havran, Humus, Hama ve Halep hububatını hissolunur derecede kötü etkilemiş olduğundan bu tabiat olayı da ürünü azaltmıştı.

Satın alınmasını müteahhitlere havale etmiş olduğum, Gerek, Havran, Şam ve Hama sancaklarıyla büyük şehirlerin iaşelerine ordu ambarları tarafından yardım edilmekte devam olunuyordu.

Tam o sırada, Suriye ahalisi arasında Osmanlı kâğıt parasının kıymetini kaybettiğine dair uğursuz bir propaganda başladı. Bunun sonucu olarak da kâğıt paranın kıymeti günden güne düşmeye başladı. Ahali, satacakları zahire fiyatının madeni para ile ödenmesini müteahhitlerden istiyordu. Buna tabii imkân yoktu. Müteahhitlerin alımları ve teslimatı muntazaman devam ediyor ve Halep sancağında

ise bu mübayaa vali Mustafa Abdülhâlik* Beyin çalışması sayesinde emaneten idare olunuyordu.

Nihayet, Şerif Faysal'ın Şam'da kendisine taraftar edindiği birkaç hainin tesiriyle Havran sancağının bir nahiyesinde, ürünleri müteahhitlere satmamak bahanesiyle mahalli bir ayaklanma baş gösterdi. Medine'ye sevk etmek üzere hazırlattığım ve fakat hususi bir fikirle geçici olarak Havran sancağı merkezi olan Dera istasyonunda toplattığım askeri kuvveti, bu ayaklanmanın bastırılmasıyla görevlendirdiğim gibi bu ayaklanmanın gizli sebeplerini incelemek üzere Suriye valisi Tahsin** Beyin olay yerine gitmesini rica ettim.

Açlık başlıyor

O sırada Suriye'ye yeni gelmiş olan ve bölgedeki durumu, Şerif Hüseyin'in ihtilalinden kaynaklanan taşkınlıkların derecesini henüz anlayamamış olan Tahsin Bey, ayaklanmanın sebebi olarak öteki beriki tarafından ileri sürülen jandarmaların zulmünü ve yolsuz hareketlerini ve daha başka yalan dolanları gerçek sanmış ve müteahhitler vasıtasıyla erzak sağlanmasından Havran sancağının istisna edilmesini ve Şam şehrinin iaşesini kendisi üzerine almayı teklif etmiş olduğundan, daha sonra dedikoduya mâni ve bir mesul valinin teklifini reddetmiş olmamak için taleplerini kabul ettim. Fakat, Havran sancağı istihsalinin satın alınması için müteahhit usulünden vazgeçilip de Gerek ve Hama sancaklarında bu usulü bırakmak, eşitlik kuralına aykırı olacağından bundan sonra Kudüs kararları bütünüyle yürürlükten kaldırılmak ve Cebel-i Lübnan ve Beyrut ahalisi iaşesiyle ordu katiyen meşgul olmamak üzere, müteahhitlerle imzalanan sözleşmeleri feshetmiş olduğumu cevaben bildirdim.

İşte zavallı Cebel ve Beyrut ahalisinin felaketlerinin başlangıcı budur.

* Abdülhâlik Renda. (Daha sonra BMM Reisi).
** Tahsin Uzer.

Ordu tarafından ahalinin iaşesine karışılmayacağını ve ilgili valilerle mutasarrıfların bir daha toplanarak bu konuda tedbirler almaları lazım geleceğini bildirince, vali ve mutasarrıflar toplanarak bazı çareler düşündüler. Suriye valisi, Şam'ın iaşesi için Havran'dan ve Şam merkez sancağından alım yapacağını, Beyrut ve Cebel-i Lübnan için Hama sancağının Humus kazasını serbest bırakacağını ve Gerek sancağını Kudüs'e tahsis edeceğini vaat etmişti. Fakat karaborsacılığa pek fazla müsait olan üretici sancaklar ahalisi, ordunun baskısı üzerlerinden kalkınca, zahirelerini tamamen saklamışlar ve altın para beş ve hatta on kuruş olmadıkça satmamaya başlamışlardı. Beyrut ve Cebel-i Lübnanlı birçok tüccar, sağlayabildikleri nakil vasıtalarıyla buralara getirttikleri zahireleri, satın aldıklarından üç dört misli fazla bir fiyatla satıyorlar ve bundan dolayı zerre kadar vicdan azabı duymuyorlardı.

Gerçekten de, daha bu senenin mayıs ve haziranında başlayan iaşe güçlükleri ağustos ve eylülde ve daha sonraları öyle feci bir şekil almıştı ki, ahaliden birçokları gıdasızlıktan adeta iskelet haline gelmişlerdi.

Beyrut Valisi Azmi Beyle Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Münif Beyin çalışmaları katiyen faydalı olamıyordu. Beyrut valisi, fukarayı iaşe için Beyrut'ta ahali mutfakları açtırmış ve burada fukaraya parasız ekmek ve yiyecek dağıtmaya çalışıyordu. Ali Münif Bey de birçok tedbire başvurmuştu. Fakat ihtiyacın fazlalığı karşısında eldeki mevcudun pek az olması bu zavallıları şaşırtıyordu.

Ahali iaşesi için ordu ambarlarından yardım etmeyeceğimi yazmış olduğum halde, ahalinin bu sefil manzarası karşısında seyirci kalmak mümkün olamayacağından mevcut oranında yardım etmekten geri durmuyordum... Bütün devlet mektepleriyle Beyrut Amerikan talebesinin ve savaşa girmiş devletler tebaasından Beyrut'ta kalmış olan ailelerin, bütün Maruni vesair mezheplerin ruhani reislerinin ve mülki memurların, resmi ve hususi hastanelerin birer senelik iaşelerini, kısmen parasız ve kısmen parası karşılığında ordu

ambarlarından verdim. Özellikle Maruni Patriğiyle onun himayesi altında bulunan yetimler evi ve dini müesseseler için 1916 senesinde ücretsiz olarak üç yüz bin kilo zahire verdiğim gibi 1917 senesinde de gerek para ve gerek zahire ile yardımda bulundum.

Dış yardım için çalışmalar

Beyrut ve Cebel-i Lübnan'ın dört yüz bini aşan umumi nüfusunun iaşesi için bu yardımlar hiç sayılırdı. Ben istiyordum ki, bu zavallılar için mutlaka dışardan, İspanya veya Amerika tarafından özel bir yardımda bulunulsun. Bunun için Maruni Patriği tarafından Papa Hazretlerine bir mektup yazdırarak, İsviçre sefirimiz vasıtasıyla Papaya takdim ettirdim. Amerikan Üniversitesi Müdürü Dr. Blis tarafından Cumhurreisi Mr. Wilson'a rica ettirdim. İstanbul'a birçok kez yazarak İspanya Kralı, Amerika Cumhurreisi, Papa Hazretleri, kısacası her kim vasıtasıyla olursa olsun Beyrut'a dışardan beş on bin ton zahire ve birçok tıbbi malzeme yetiştirilmezse, günahsız ahalinin felakete sürükleneceklerini ve açlıktan ve bulaşıcı hastalıktan meydana gelecek müthiş ölümlerin önünü almanın bence mümkün olamayacağını bildirdim. Bir aralık, adeta alay eder gibi pek az bir şey Kudüs fakirlerine dağıtılmak üzere Amerika Siyonistleri tarafından Yafa'ya gönderilmişti. Bunları getirenler ise, Kudüs'te Siyonistlik propagandası yapmak için birçok basılı kâğıdı da beraber getirmek gibi münasebetsizlikten geri durmamışlardı.

Ve yine bir aralık, iki bin ton zahirenin Amerika Cumhurreisi ve İspanya Kralı tarafından gönderilmek üzere olduğunu haber almıştık. Hatta vapurun İskenderiye'ye geldiğini de bize söylemişlerdi. O zaman İtilaf Devletleri işe müdahale ettiler. Bu zahireler Beyrut'a çıkar çıkmaz, bizim tarafımızdan el konularak, orduya tahsis olunurmuş. Dolayısıyla, hepsinin ahaliye sarf edileceği hakkında teminat alınadıkça vapurun Beyrut'a varmasına müsaade ede-

mezlermiş. Birçok yazışmalar yapıldı. Nihayet, tarihi hatırımda kalmamış olan bir zamanda bana sormuşlardı ki, bu zahireler Beyrut'a geldiği halde dağıtım komisyonunda Papanın Beyrut vekiliyle bir iki Amerikalının bulunmasına müsaade eder miyim?

Cevaben dedim ki: "Bu zahireler buraya gelsin de dağıtımı için isterlerse, hepsi Amerikalı, İngiliz ve İtalyanlardan oluşan bir kurul oluştururum; isterlerse İtilaf Devletleri tarafından vazifeli olarak gönderilecek bir iki zatı da bu komisyona dahil olmak üzere Beyrut'a kabul ederim. Elverir ki, zahireler buraya gelsin ve halk açlıktan kurtulsun. Zira, bunca günahsız vatandaşın açlık ve sefaletten her gün sokaklarda düşüp düşüp öldüğünü görmek gibi acıklı ve feci bir manzaradan bıktım usandım."

Bu cevabım da Enver Paşa tarafından Amerika Sefiri Mr. Elkuse'a naklolunmuştu. Fakat bunun da tesiri görülmedi. Tersine, İtilaf donanması Beyrut sahilindeki ablukayı şiddetlendirdi. Beyrut ve Lübnan'ın iaşesi için yelkenli gemilerle ve yine Suriye'nin diğer sahillerinden erzak getirilmesine yöneldim. Bu suretle düşmanın casusluğuna büyük kolaylık sağlamış olacağını dikkate almadığım halde düşman harp gemileri, bu gemileri birer birer batırmaktan zevk alıyordu.

Ordunun yardımları

O sırada Cebel-i Lübnan'ın Ayin-Tura Manastırında, bin Ermeni çocuğu alabilecek bir yetimhane açtırdığım gibi Şam'da da birçok Ermeni yetim ve dul kadınlarını yine ordu tarafından iaşe ediyordum. Bütün Suriye'deki devlet memurlarıyla ailelerini ordu ambarlarından yaptığım yardımlarla besliyordum. Zahire alımı için Kudüs Rum Ortodoks Patriğine devlet tarafından yirmi beş bin lira borç sağladığım gibi parasız birçok buğdaylar verdim. Kudüs'teki Yahudi ve Hıristiyan yetimhanelerine, Amerikan kolonisi denilen ve yaklaşık iki yüz nüfusa ulaşan bir mezhebin mensupları-

na, Kudüs Rus manastırlarında bulunan rahibelere, Havran ve Gerek sancaklarında yerleştirilmiş olan kadın, erkek ve çocuk Ermeni muhacirlerine ve bilhassa yine muhacirlerin yetimleri için Halep'te Dr. Altunyan Efendinin kızı ile bir Alman hemşire tarafından kurulan iki yetimhaneye, Anadolu şimendifer hattı memurlarına, kısacası ihtiyaç ve sefaletlerini haber aldığım veya gözümle gördüğüm İslam ve Hıristiyan bütün insanlara paralı, parasız birçok zahireler verdim. Bunların hiçbirisini, resmi vazifemin icaplarından olması itibarıyla yapmıyordum. Çünkü ben, esasen ordu kumandanı olmak itibarıyla ahalinin iaşesiyle katiyen vazifeli değildim. Fakat her birini cidden kendi şahsımdan ziyade sevdiğim vatandaşlarımın feci sefaletini görmek, benim için tahammülsüz bir manzara olmak itibarıyla bazen orduyu bile açlık tehlikesiyle karşı karşıya bırakarak bu yardımları yapıyordum.

Her ne zaman Beyrut veya Cebel-i Lübnan'a inecek olursam, beraberimde altı yedi vagon zahire götürüyor ve müracaat eden yoksullara parasız dağıtıyordum.

Hatta bir aralık zahire o derecelerde azalmıştı ki, müttefik ve tarafsız konsoloslara bile ordu ambarlarından erzak vermeye mecbur oldum.

Özellikle Amerikan üniversitesi 1917 ve 1918 senelerinde derslerine devam edebilmiş ise, münhasıran ordu ambarlarından verdiğim zahire vesaire sayesinde bunu başarmıştır.

Beyrut'ta benim teşvikimle ve vali Azmi Beyin himaye ve faaliyeti sayesinde açılmış ve çalışmalara devam etmiş olan imalathanelerde, üç bini aşkın genç kız ve kadın çalışıyor ve ordu ambarından verdiğim zahirelerle günde birer ekmek ve ayrıca gündelik alıyorlardı. Bütün bu masraflar, Osmanlı hükümeti tarafından görülüyordu.

Bu gerçeği, Beyrut Amerikan Üniversitesi müdürleriyle hocaları, Maruni Patriğiyle Şam ve Kudüs Rum ve Ortodoks Patrikleri, Umumi Harp sırasında Beyrut'ta bulunmuş olan Fransız ve İtalyan aileleri, bütün müttefik ve ta-

rafsız konsoloslar inkâr edemezler, her zaman buna tanıklık etmekten geri duramazlar zannederim.

Gerçek böyle iken, benim Suriye Hıristiyanlarını, özellikle Cebel-i Lübnan ahalisini kasten açlıktan öldürtmüş olduğumu iddia eden sefir Morgenthau ile Mandelstam'ın ne kadar büyük bir yalan söyledikleri sabit olur zannederim.

Mandelstam'ın kitabının 338. ve 339. sayfalarında yazılı gazete makaleleri tamamen yalan ve alçakça uydurulmuş iftiralardan ibarettir.

Kendi şahsım için böyle olduğu gibi, 1915 senesi sonunda Suriye'yi teftişe gelmiş olan Enver Paşanın Cebel-i Lübnan'a zahire gönderilmesini yasaklamış olduğuna dair sözler de tamamıyla yalandır. Ben bütün yukarıda sıraladığım parasız yardımları, makam itibarıyla amirim olan Enver Paşadan izin istedikten ve onun onayını aldıktan sonra yaptım. Dolayısıyla bu yardımlardan bana manevi bir mükâfat söz konusuysa, Enver Paşanın da bu manevi mükâfata katılma hakkı vardır.

Gerçek sorumlular

Cebel-i Lübnan ve Beyrut'ta açlıktan ölmüş olan erkek, kadın ve çocuklardan dolayı bana manevi bir yük ve maddi sorumluluk yüklenemeyeceği gibi, bunun Enver Paşaya da katiyen yüklenecek bir yönü olamaz.

Manevi ve vicdani sorumluluk, öncelikle, memleketi aleyhine hainçe ayaklanarak Suriye'nin iaşe dengesini ve umumi şartlarını berbat etmiş olan Şerif Hüseyin ile evladına ve sonra da, Beyrut'a iki üç ayda sadece on bin ton ve Yafa'ya yine bu müddetler içerisinde yalnız iki üç bin ton zahire göndermeye izin vermemiş olan İtilaf Devletlerine aittir.

Onların amaçları, pekâlâ anlaşılıyordu ki, eğer Lübnan ve Beyrut ahalisi iaşe baskısı altında olurlarsa, bunları ihtilale teşvik edebilirler. İşte bunun için de asilere katılan Kı-

zıldeniz sahilleri Araplarına da, her türlü yiyecek içeceği vesair her nevi eşyayı pek ucuz fiyatlarla ve hatta bazen parasız olarak dağıtıyorlar ve Lübnanlılara demek istiyorlardı ki: "Mademki açlıktan ölüyorsunuz, bari ihtilal çıkarınız da Türkleri memleketinizden kovunuz. O zaman size her şeyi vereceğiz. İhtilal sırasında açlıktan öldüğünüz kadar ölmezsiniz!"

Fakat bu efendiler unutuyordu ki, benim idare ettiğim memleketlerde veya hiç olmazsa, kudretimin yetişebileceği yerlerde kolay kolay ihtilal edilemez. Ben, Suriye'de altı asırlık bir saltanatın ve dört buçuk asırlık bir büyük halifeliğin haklarının hâkimiyetini korumakla görevlendirilmiş ve görevimin yüklediği sorumlulukların bilincinde olarak, her türlü tedbirlere başvurmuştum. Nitekim, ta Filistin ordumuzun tamamıyla mahvolmasına kadar Suriye'de fiilen hiç kimse ihtilale cesaret edememiştir. Ben Lübnan ve Beyrut ahalisinin iaşesini sağlamak için bütün varlığımla tedbirler alırken, İtilaf gazeteleri bu ahaliyi ihtilale teşvik için bin türlü vasıtalara müracaat ediyor ve bu cümleden olarak benim, ahaliyi öldürmek için kasten zahire ithalini yasakladığımı söylüyorlardı.

"Açlık ve teleflerin mesulü ben miyim?" diye sorduğum patrikler, Mandelstam'ın kitabının 354., 355., 356. sayfalarında yazılı mektuplarla cevap verdiler. Bu cevaplardan İtilaf Devletleri pekâlâ anlayabilirlerdi ki, bu patriklerin temsil ettikleri ahali sınıfları, ihtilale yönelecek güçte değillerdir. Zira öyle bir gücü kendilerinde görseler, Fransa hakkındaki eğilimleri hiç kimsenin meçhulü olmayan Maruni Patriği böyle bir cevap yazmazdı.

Ben bu cevapları, Suriye ve Lübnan'da açlıktan ölen olmadığını iddia için yayımlamadım. Evvela bu ölümün sorumlusunun ben olmadığımı ispat etmek ve sonra İtilaf kumandanlarına Lübnan ve Suriye'nin ihtilalini pek boş yere beklediklerini anlatmak için yayımladım.

Bir yandan bu mektupları yayımlarken bir taraftan da, Maruni Patriği vasıtasıyla, Papa Hazretlerine ve Beyrut

Amerikan Üniversitesi Müdürü ile Kudüs Amerikan Konsolosu Dr. Gainsbrough taraflarından, Amerikan Cumhurreisi Mr. Wilson'a başvurarak buralarda ahalinin sefalet ve açlıktan öldüklerini gayet acıklı bir lisanla bildirmekten geri durmuyordum.

Dolayısıyla, Lübnan ve Beyrut ahalisini açlıktan öldürmüş olmakla beni ithama kalkışan insanların özel bir maksatla yalan söylemekte olduklarını bir daha tekrar ederek bu konuya son veriyorum.

Suriye'de bayındırlık ve kültür çalışmaları

İstanbul'dan Suriye'ye geldiğim sırada, Pozantı ile Tarsus ve İskenderun'la Halep arasındaki yolları ne kadar fena bir halde bulmuş olduğumu yukarda anlatmıştım. O sırada Suriye'yi Anadolu'ya bağlayan ne bir şose, ne de bir tren vardı. Bağdat tren hattı, ancak Pozantı'ya kadar gidiyor ve arada yetmiş seksen kilometrelik bir kesinti bıraktıktan sonra Tarsus'tan başlayarak Osmaniye'ye kadar bir kısım hat, Adana Ovasında işliyordu. Ondan sonra Cebel-i Bereket Dağları arasından geçen yaklaşık seksen kilometrelik kısım döşenmekte bulunuyor ve nihayet Katima'dan itibaren Halep'e kadar olan kısım işleyebiliyordu.

Pozantı-Tarsus şosesi pek çok tamire muhtaç olduğu gibi, Osmaniye'den Katima'ya kadar olan yol, hemen hemen arabanın geçmesine bile uygun değildi. Bundan anlaşılabiliyor ki, Suriye ile Anadolu arasında karadan emin bir ulaşım yolu yoktu. Halbuki Halep-Osmaniye-Adana-Tarsus-Pozantı istikametiyle Suriye, Bağdat veya diğer havalisini Anadolu'ya bağlayan biricik ulaşım yolu idi. Pek uzun ve zor olacağı daha başlangıçta anlaşılmış olan bu muazzam sefer için bu hal, ne kadar üzücü ve ne derece dikkat çekicidir.

Dolayısıyla, daha Halep'te bulunduğum sırada Pozantı-Tarsus şosesinin mükemmel bir şekilde tamirine Adana Valisi İsmail Hakkı Beyi memur ettiğim gibi, Osmaniye-Isla-

hiye-Katima yolunun Adana vilayeti içine tesadüf eden Osmaniye-Islahiye kısmının tamirini yine, İsmail Hakkı Beye ve Halep vilayetine tesadüf eden Islahiye-Katima kısmını da Halep Valisi Celal Beye havale etmiştim. Halep-İskenderun şosesinin tamirine dahi, vali Celal Bey vazife icabı memur bulunuyordu. Vilayet başmühendislerine, yanlarına yeterli subay ve amele taburları vermek, birçok alet ve edevat sağlayarak inşaatı sürekli takip etmek, bu inşaatın geri bırakılması için hiçbir mazereti kabul etmemek ve lüzumu olan parayı ordu bütçesinden harcamak sayesinde, Suriye'ye gelişimden sekiz ay sonra, Halep'ten ve Islahiye üzerinden Pozantı'ya kadar otomobille gitmek imkânına ulaşılmıştır.

İşte bu sayededir ki, 1915 senesi sonlarında Pozantı ile Tarsus ve Osmaniye ile Islahiye arasında kamyon ve otomobil postaları işletmek ve dördüncü, altıncı ve ikinci ordulara İstanbul'dan sevk olunan sonsuz cephane ve her nevi malzemeyi nakledebilmek mümkün olmuştur. Yine bu süre içerisinde Halep-İskenderun şosesi dahi pek güzel tamir edilerek, her mevsimde otomobillerin geçmesine uygun duruma getirilmiştir.

Suriye'ye geldiğim zaman, Suriye-Anadolu arasında bir ulaşım hattı bulunmadığını gördüğüm gibi, Suriye ile Filistin arasında da şose ulaşımı olmadığını üzüntü ve hayretle görmüştüm. Bu ulaşım yalnız Şam-Dera-Hayfa trenine sağlanmıştı; bu hattan itibaren, Kudüs'e ve Sina Çölüne doğru hiçbir ulaşım yolu bulunmuyordu. Halbuki Kanal Seferi nazarı dikkate alınmasa bile, İngilizlerin Filistin'e karşı yapacakları herhangi bir tecavüze karşı gerek asker ve gerek malzeme nakledebilmek için bu iki bölge arasında çok güvenli ulaşım yolu bulunması icap ederdi. Uzun uzadıya incelemelerden sonra Şam-Kuneytire-Cesr-Binati-Yakup-Taberiye-Nasıra-Afule-Cüneyn-Nablus şosesiyle Amman-Salt-Eriha şosesinin inşasına karar verdim. Esasen, Nablus ile Kudüs ve Eriha ile keza Kudüs arasında eskiden inşa edilmiş birer şose bulunduğundan yukarda arz ettiğim iki

yol inşa olunursa, biri Şam'a ve diğeri Hicaz demiryolu üzerindeki Amman'a ulaşan iki şose, bütün Filistin mıntıkasını Suriye mıntıkasına bağlamış olurdu. Bunlardan birincisinin uzunluğu yetmiş ve ikincisinin uzunluğu da elli beş kilometre idi. Birinci Kanal Seferi'nden döndükten sonra Filistin mıntıkası kumandanlığına tayin etmiş olduğum Mersinli Cemal Paşa ile görüşerek bu yolların inşasını üzerine almasını kendisinden rica ettim. Yalnız, Şam-Kuneytire kısmı Şam'a pek yakın olduğundan bu kısmın inşasını Suriye valisi Hulusi Beye bıraktım. Orduca sağlanan birçok alet ve edevat, yine orduca tahsis olunan amele taburları sayesinde 1915 senesi aralık ayında bu yollar da her nevi otomobilin geçmesine uygun duruma getirilmiştir ki, 1916 senesi Şubat'ında Sina Çölü'nü teftişe gelmiş olan Enver Paşayı Kudüs'ten Amman'a kadar otomobille seyahat ettirmiştim.

Yol hususunda en büyük çaba ve çalışmayı çölde göstermiştim. Önceleri Kudüs'ü çöle bağlayan hiçbir yol yoktu. Yalnız Kudüs'ten Halilürrahman'a kadar otuz beş kilometre uzunluğundaki şoseden başka, havalide yol yoktu. Dolayısıyla, Halilürrahman'dan itibaren Birüssebi'ye kadar mükemmel şose yapımıyla Kudüs müfettişi Albay Ruşen Beyi görevlendirdim. Elli beş kilometre uzunluğunda bulunan bu şose önce iki ay içinde, araba ve binek otomobillerinin geçmesine uygun duruma getirildi. Sekizinci ay sonunda ise, her nevi yük otomobilleri şose üzerinden geçebiliyordu.

Dördüncü Ordu mıntıkasında yeniden yapılmış ve mükemmel biçimde tamir edilmiş olduğunu yukarda arz ettiğim yollardan başka, Kudüs-Yafa-Şam ve Beyrut şoseleri de 1916 senesinde tamir edilmişti.

Daha sonra Gazze-Birüssebi cephesi açılınca bundan sonra Filistin'de pek uzun sürecek bir siper muharebesi devresinin başlayacağını takdir ederek, Suriye ile Filistin arasındaki yolların fazlalaştırılmasını gerekli görmüştüm. 1917 senesi ortalarında Riyak'tan itibaren Buka Ovası'na kadar geçerek Şeria Vadisi'ni ve Hule Gölü sahilini takiben

Cesr-Binati-Yakup'a kadar şose ile Dera istasyonundan başlayarak Aclun kazası merkezinden Şeria Vadisi'ne dikey bir şosenin inşasını, artık tren inşasıyla hiçbir ilişkisi kalmamış olan Meissner Paşaya bırakmıştım. Bu yolların tamamlanmasını başaramadan Suriye'den ayrıldığımı üzülerek tekrarlamaya mecburum.

Yeniden inşa ettirdiğim yollarla tamir ettirdiğim yolların uzunluğu hakkında bir fikir verebilmek için aşağıya bir cetvel koyuyorum. Bütün bu inşaat ve tamirat yalnız bir buçuk sene içinde yapılmıştır.

	Kilometre
1. Şam - Kuneytire - Cesr - Binati - Yakup, Taberiye, Nasıra - Afule (yeni)	55
3. Amman - Eriha (yeni)	170
3. Halilürrahman - Birüssebi (yeni)	55
4. Birüssebi - Hatirülavce - Birülhassana - Cefcafe (yeni)	180
5. Kudüs - Yafa (tamirat)	62
6. Şam - Beyrut (tamirat)	112
7. Zahle - Baalbek (tamirat)	20
8. Reyak - Beyrut şosesi (yeni)	11
9. Pozantı - Tarsus (tamirat)	78
10. Osmaniye - İntilli - Islahiye - Raco - Katima (tamir ve yeniden)	120
11. Halep - İskenderun	140
	1.003

Menzil teşkilatı

Gerek Şam-Kuneytire-Taberiye-Nasıra-Afule-Cüneyn-Nablus-Kudüs yolu üzerinde ve gerek Kudüs-Eriha-Salt-Amman şosesi üzerinde, her nevi ambarları ve hastaneleri ve askerle hayvanların kullanmasına yeterli su tesisatını kapsayan menzil noktaları kurdurdum. Menzillerin teşkilat ve düzenleri Enver Paşanın o kadar hoşuna gitmişti ki, 1916 se-

nesi başlarında yaptığı teftişinden İstanbul'a dönüşünde, o zamana kadar Dördüncü Orduya bağlı olmayan ve ayrıca bir menzil müfettişi tarafından idare olunan Halep-Islahiye-Adana-Pozantı hattında da böyle mükemmel menzil noktaları kurulmasını, sözü geçen menzil müfettişliğine emretmişti. Fakat bunların başarılı olamadıklarını görünce, 1916 Ağustos'undan sonra bu menzil hatlarını da benim emrime vermişti. Pek az zaman içinde bu hatlar üzerinde o kadar düzenli ve her türlü istirahatı sağlayan menzil noktaları vücuda getirilmişti ki, 1917 senesi başlarında yine Sina cephesine gelmiş olan Enver Paşa latife tarzında "Şimdi de bu menzil noktaları lüzumundan fazla mükemmel olmuş diyeceğim" demişti.

Birinci Kanal Seferi'nden döndükten sonra İkinci Kanal Seferi için de keza, çölün ortasından geçen hattı, esas menzil hattı olarak kullanmayı kararlaştırmıştım. Gerçi İngilizler kanaldan Filistin'e gelirken tren yollarını sahil kısmında inşa etmişlerse de, onlarla bizim şartlarımız eşit değildi. Onlar daima donanmalarının yardımından yararlanıyorlar ve onun sayesinde hatları her türlü saldırıdan korunmuş bulunuyordu. Biz ise, bu donanmadan kurtulmak için esas menzil hatlarımızı ve trenlerimizi çölün ortasından geçirmek zorundaydık. Dolayısıyla, menzil yönü olarak Birüssebi-Elhafir-Elkusseyme-Birhassana-Cefcafe üzerinden İsmailiye'ye doğru ilerleyen hattı kabul etmiştim.

Öncelikle bu yön üzerinden menzil noktalarını seçtim. Bu menzil noktalarını birbirine bağlamak üzere şoselerin inşasına başladım. Birüssebi'den itibaren Birhassana'ya kadar yüz elli kilometre uzunluğunda bulunan bu şosenin inşasına 1915 senesi Mart'ında başlanılarak 1916 senesi Şubat'ında tamamen bitirilmiş olduğunu arz edecek olursam, çölde çalışan subaylarla mühendislerin ve bütün amele taburları erlerinin canlarını dişlerine takarak çalışmaları derhal meydana çıkar.

1916 senesi Şubat'ından sonra inşaat, Cefcafe'ye kadar ilerlemiş ve senenin ortalarında İkinci Elhabra noktasına

kadar varması bekleniyordu ki, bu noktadan kanala kadar olan mesafe ancak otuz kilometreden ibaret bulunuyordu.

Bu şose üzerinde de her yirmi beş otuz kilometrede bir menzil noktası kurulmuştu.

Her menzil noktasının tesisatı şunlardı:

1. Menzil noktası kumandanlığı,
2. Menzil ambarları,
3. Menzil hastaneleri,
4. Erler ve hayvanlar için su tesisleri.

Binaların hepsi kâgirden yapılıyordu. Su tesisatı, birer artezyen kuyusuyla motor dairesinden ve su haznelerinden, erlerin ve hayvanların süratle su içebilmelerine uygun özel tertibattan ibaretti.

Bilhassa çölün başlangıcı olan Birüssebi'de yaptırmış olduğum binalar ve orada kurulmuş olan umumi bahçeler, ormancıklar, un fabrikaları, ziraat tecrübe tarlaları gibi tesisat cidden görülmeye değer şeylerdi.

O kadar ki, Birüssebi'de elektrik bile elde edilmiş ve mevcut menzil fabrikaları elektrik kuvvetiyle işletilmişti.

Elhafir, Elkassime vesair gibi noktaların her birinde de mükemmel kâgir binalar yapılmış, çiçek ve sebze bahçeleri, daha sonra orman yetiştirilmek üzere ağaç fidanlıkları kurulmuştu.

Yafa'daki "Richon le Sion" Yahudi Ziraat Mektebi hocalarından olan ziraat müşaviri ile mektep mezunlarından olan, müşavirin yanına verilmiş olan birçok Yahudi ziraat memuru bu hususta pek büyük çabalar harcıyorlardı.

Elhafir'den başlayarak El Ariş'e doğru da bir menzil şubesi hattı kurulmuş ve bu hat üzerindeki menzillerde de aynı tesisler yapılmıştı.

Kısacası, 1916 senesi Şubat'ında Sina Çölü'nü teftiş etmiş olan Enver Paşayı bütün maiyetindeki kimselerle

birlikte ta Birülhassana'ya kadar otomobillerle götürdüğüm zaman, çölün bu derecelerde şekil değiştireceğine hiç ihtimal vermemiş olduğunu söylemişti.

Çöl menzil müfettişi Kurmay Albay Behçet Beye ve maiyetinde bulunan bütün subaylar ve mühendislerle asker ve ameleye, bir sene kadar pek kısa bir zamanda Sina Çölü'nde kurdukları bu tesislerden dolayı ölünceye kadar minnettar kalacağım. Şerif Hüseyin'le evlatlarının ümit edilmeyen bir zamanda yaptıkları ihtilal, bütün bu şoselerle menzil tesislerinden faydalanmamıza engel olmuşsa da, herhalde, iyi sevk ve idare edilmiş Türk himmetinin ne kadar büyük eserler vücuda getirebileceği hakkında en belirgin birer örnek oluşturdukları için, bu çalışmalarını faydasız saymamalarını ve bundan sonra Türk vatanının imar ve canlandırılması görevini de aynı özen ve gayretle yapmalarını Behçet Beyle arkadaşlarından rica ederim.

Demiryolları

İlk defa olarak Şam'a geldiğim zaman Enver Paşadan bir telgraf almıştım. Hicaz demiryolunun Sebastia noktasından ayrılarak Yafa'ya ve daha ilerilere doğru bir tren hattı inşası hususunda incelemeler yapmak üzere Bağdat hattı inşaat başmühendislerinden Meissner Paşayı, benim maiyetime göndermiş olduğunu bildiriyordu. Meissner Paşayı daha Bağdat valiliğim zamanından beri tanırım. Esasen Hicaz Demiryolunun başmühendisliğini yapmış olan Paşa, bütün Türkiye'de sevgi ve saygı kazanmış bir zattı. Ben Bağdat valisi bulunduğum sırada Meissner Paşa Bağdat hattının Bağdat-Musul şubesinin inşaat başmühendisliğine tayin edilmiş ve oraya gelmişti. Beş altı ay kadar Bağdat'ta beraber bulunmuş olduğumuzdan dolayı aramızdaki bağlılık adeta dostluk derecesine varmıştı. Bu tayinin çok yerinde olduğunu Enver Paşaya teşekkür ederek bildirdim. Meissner Paşa hattın uzunluğu ve inşa yönü hakkında ordu-

nun görüşünü sordu. Öncelikle Yafa-Kudüs hattını, Hicaz Demiryoluna bağlamaktan başka bir şey arzu etmediğimi ve daha sonra bütün arzularımı bildireceğimi söyledim. Bu kısa konuşmadan sonra, güzergâh seçimine gitmiş olan Paşa on gün sonra geri geldi. Afule-Nablus trenini, Sebastia istasyonu yakınında seçtiği bir noktadan itibaren evvela batıya, sonra kuzeye doğru inşa edeceği hatla Ramle istasyonunda Yafa-Kudüs hattına bağlayacağını söyledi. Güzergâh üzerinde uyuştuk. İnşa şartlarıyla para meselelerinde de uyuştuktan sonra, kendisine tam yetki vererek işe başlamasını rica ettim.

Birinci Kanal Seferi'nden döndüğümde tren hattının, yollar bölümünde sunduğum istikamet üzerinden Kanala doğru uzatılmasına karar verdiğimden yine Meissner Paşa ile görüşerek, hattın Ramle'den sonra Telüşşeria üzerinden Birüssebi ve oradan Elhafir-Elkassıme-Birülhassana'ya doğru uzatılması arzusunda bulunduğumu söyledim.

1914 senesi Aralık ayında Mesudiye noktasından itibaren inşasına başlanılmış olan tren hattı, 1915 senesi Nisan'ında sekseninci kilometredeki Ramle'ye ve o senenin eylülünde de yüz yetmişinci kilometredeki Birüssebi'ye vardı. Ramle ile Kudüs arasındaki, kırk kilometre uzunluğunda bulunan ve esasen bir metre genişliğinde olan eski hat, bir metre beş santimetre genişliğe çıkarılarak Kudüs'le Şam arasında doğrudan doğruya tren ulaşımı sağlanmış oldu. Demek oluyor ki, on ay içinde iki yüz on kilometrelik dar hat yapılmış oluyordu.

Birüssebi'den sonra tren hattı çöl içinde yapılmaya başlandı. 1915 Eylül'ünde Birüssebi'den ileriye doğru başlayan hat 1916 Şubat'ı başlarında Asluç istasyonuna ve birkaç ay sonra Elhafir istasyonuna ve bir müddet sonra da Kuseyme istasyonuna geldi ki, gayet fena şartlar altında bulunan bir çöl içinde sekiz ay içinde yüz elli kilometrelik bir tren hattı yapılmıştır demek olur. Halbuki bu tren hattının ilerisine altmış yetmiş kilometre uzaklığa kadar bir

dekovil hattı işliyor ve aynı zamanda Elhafir'den El Ariş'e doğru da kırk kilometre uzunluğunda ikinci bir dekovil şubesi bulunuyordu.

Bu esas hatlardan başka, yalnızca hattın işletme işlerine ait olmak üzere bazı şube hatları da yapılmıştı. Bu şube hatları, kömürsüzlükten dolayı kullanmaya mecbur olduğumuz odunu sağlamak üzere ormanlara doğru inşa ettirdiğimiz hatlardır ki, bunlardan ettiğimiz istifade cidden pek önemliydi.

Gazze-Birüssebi hattına Eltineh'ten itibaren gerilere doğru kırk kilometre uzunluğunda diğer bir şube hattı daha inşa ettirdim ki, bundan özellikle cepheye cephane ve erzak nakliyatında pek önemli yararlar sağladım.

Dolayısıyla, bütün sefer sırasında Suriye ve Filistin'de Dördüncü Ordu tarafından inşa ettirilmiş olan demiryollarının toplam uzunluğu beş yüz kilometreyi geçer. Tabiatıyla, Toros Dağları ve Cebel-i Bereket Dağları arasında Bağdat tren kumpanyasının vücuda getirdiği demiryollarının inşaatında ordunun hiçbir hak ve şerefi mevcut değildir. Meissner Paşa ile yardımcısı Haydar Beye ve diğer demiryolu mühendisleriyle bunlarla çalışan amele taburları zabitleri ve efradına da pek büyük bir şükran hissiyle kalben bağlıyım.

Şehirlerin imarı

Suriye'de bulunduğum üç senelik süre boyunca en çok, harbin ve iç asayişin gerektirdiği hususlarla uğraşmak zorunda bulunduğumdan, şehrin imarı için arzu ettiğim kadar zaman ve emek harcayamadım. Yine de bu üç sene içinde belli başlı şehirlerde yapılması lazım gelen imarın projelerini mükemmel bir biçimde hazırlattırmış olduğumdan, barışın gelmesiyle beraber bu projelerin uygulanması kararlaştırılmıştı.

1915 senesinde Yafa'da açtırdığım 35 m. genişliğinde ve 800 m. uzunluğunda bulvar ile Birüssebi'de yapılan

umumi bahçeler vesaire Enver Paşanın dikkatini çekmiş olduğundan, o sırada İstanbul'a gelmiş olan İsviçreli Profesör Zürcher* ismindeki meşhur bir mimarı benim yanıma göndermişti.

Profesör Zürcher 1916 senesi başlarında ordu karargâhına geldi. Kendisiyle beraber Kudüs şehrindeki eski büyük binaları dolaştığımız sırada yaptığı açıklamalar ve ileri sürdüğü görüşler pek ziyade dikkatimi çekti. Eğer Filistin ve Suriye şehirlerinin imarı ve eski binaların tamir ve yenilenmesi görevini kendisine verecek olursam pek mükemmel sonuçlar elde edeceğimize inandım.

Dolayısıyla kendisine, harbin sonuna kadar Dördüncü Ordu Kumandanlığı inşaat umum müdürlüğünü kabul ederse memnun kalacağımı söyledim ve umumi fikirlerimi açıkladım. Teklifimi kabul etti.

Bu zatın bir sene içerisinde hazırladığı projeler o kadar nefis şeylerdi ki, bu projelerin uygulanamaması güzel sanatlar açısından cidden üzülmeye değer.

Projeler şunlardır:

Kudüs

1. Mescid-i Aksâ'nın eski mükemmeliyetini berbat eden bazı ilavelerin kaldırılması ile mükemmel taş duvarlarına 20 sene evvel vurulmuş olan badanaların kaldırılması;

2. Kudüs iç kalesinin bir mahalli müze haline getirilmesi için eski halinde tamiri;

3. Kudüs iç kalesi bitişiğinde bulunan arsaya bir hükümet dairesi ile ufak bir saray yapılması ve kale duvarına bitişik bir "teras" kurulması;

* Profesör Zürcher öğreniminin başlangıcını Zürih'te tamamladıktan sonra Dresden, Berlin, Paris ve Floransa akademilerinde de öğrenim görmüştür. Almanya imparatorunun Roma'da kurduğu Güzel Sanatlar Akademisinin müdürlüğüne tayin edilmiş ve bu akademi, profesörün planları üzerine ve onun nezareti altında yapılmıştır. Bundan başka İtalya'nın muhtelif şehirlerinin birçok parkları, bahçeleri, çeşmeleri v.s.'si profesörün planlarına göre yapılmıştır. Kısaca Zürcher cidden bir sanatçıdır. (Cemal Paşanın notu).

4. Kudüs şehri içinde bulunan ve şehrin havasını bozan büyük "bereke"nin kurutularak mükemmel bir hal durumuna getirilmesi;

5. Kudüs'ün "Bağbeli-Amudî" dışındaki meydanla hendeklerinin eski durumlarına dönüştürülmesi.

Şam

1. Şam iç kalesinin şimdiki halinin harap olmaktan korunması ve iç meydanının bir umumi bahçe haline getirilmesi, dış hendeklerinin yenilenmesi;

2. Şam'da tarafından verilen emir üzerine Vilbuseviç isminde bir Yahudi mühendis tarafından yapılan 45 m. genişliğinde ve 650 m. uzunluğundaki bulvarın, Serçe Çayırlığına doğru uzatılmasıyla bu çayırlığın pek mükemmel bir park haline getirilmesi;

3. Bulvarın üzerine inşası düşünülen müşirlik dairesi ile bir banka, bir hamam ve bir otelin; adliye, posta ve telgraf ve belediye gibi resmi dairelerin pek mükemmel planları;

4. Park içinde yapılacak çeşmeler, şelaleler, teraslar, kısacası mükemmel bir park için lazım olan bütün ayrıntıların projeleri.

Beyrut

1. Beyrut şehri limanından doğrudan doğruya hükümet konağı önüne çıkabilmek için pek muazzam bir merdiven

2. Beyrut'ta yapılacak bir saray

3. Posta ve telgraf binası.

Halep

1. Halep iç kalesinin harap olmaktan kurtarılmasıyla bazı bölümlerinin yenilenmesi için mükemmel bir proje,

2. Halep hükümet konağı,

3. Halep posta ve telgraf binası.

Bütün bu projeler, pek nefis iki albüm oluşturur ve bugün Bahriye Nezareti mimarı Kurmay Albay Cevad Bey marifetiyle Bahriye Nezaretinde saklıdır.

Profesör Zürcher Suriye'ye ait bu projeden başka İstanbul'da Bahriye Nezareti müzesi yapılmak üzere, Bahriye dairlerine devrolunan Rumelihisarı'nın eski görünümünü boz-

mayacak biçimde (düzenlenmesine) tarafımdan memur edilmiş ve bu pek mühim iş ile, büyük önem vererek uğraşmaya başlamıştı. İstanbul'da Adliye Nezaretinin batısındaki yangın yerlerinde 2.000 yataklı bir otel yapılması hakkında hazırlamakta olduğu projenin ilk etütlerini gördüğüm zaman, "güzel payitahtımız bir gün gelecek böyle mükemmel bir otele acaba sahip olacak mı?" diye derin derin üzüntülere düştüm. Zürcher henüz bu planı bitiremeden, vatan yenilgi felaketi ile altüst oldu.

Bu kıymetli mimara İstanbul şehrinin yeniden düzenlenmesi projelerini yaptıramamış olduğum için cidden üzgünüm.

Şam'a yaptırdığım bulvar, zannediyorum ki, şimdiye kadar Doğu şehirlerinde benzeri görülmemiş derecede güzel bir şey olmuştu.

Beyrut'ta Vali Azmi Beyin ve Paris Sefareti Başkâtibi Beyrutlu Alfred Sürsok Beyin çabalarıyla pek mükemmel bir park, kulüp ve gazino yapılmıştır ki, biz bu inşaatı yalnızca bazı sanat erbabına geçim vasıtası sağlamak amacıyla vücuda getirmiştik.

Çeşitli bayındırlık ve kültür çalışmaları

Şam'da, Kudüs'te, Beyrut'ta, Lübnan'da ve Halep'te, kısacası bütün Suriye şehirlerinde her cinsten ne kadar sanat erbabı varsa bunların hepsini himaye ettim ve kendilerini kıtalara veya şehirlere, göndermektense, Halep'te, Şam'da, Kudüs'te ve Birüssebi'de kurdurduğum birçok ordu fabrikaları ile tezgâhlarında kullanarak hem ordunun bütün ihtiyaçlarını bunlar vasıtasıyla sağladım, hem de sanat erbabını korudum. Bunlara gündelik dahi vermiş olduğumu söylersem Suriye sanat erbabının ne kadar ayrıcalıklı muameleler görmüş olduğu anlaşılmış olur.

Türk kadınlığının medarı iftiharı saydığım Halide Edip Hanımefendinin* özel çabaları sayesinde Beyrut'ta "Darü'l-

* Halide Edip Adıvar.

Nasırat" ismi verilen Fransız kız mektebi binasında yenilettiğim yatılı kız lisesi ve muallim mektebi ile Beyrut, Şam ve Cebel-i Lübnan'da kurduğumuz yatılı ve yatısız kız ilkokulları o kadar büyük bir rağbet görmüştü ki, hatta bazı aileler Amerikan kız mektebindeki çocuklarını alarak bu mekteplere vermeye başlamışlardı.

3-4.000 genç kız ve kadının devam ettiği Beyrut sanayi mekteplerini, yukarda bahsettiğim için, burada tekrar etmek istemiyorum.

Bin Ermeni çocuğu için Aynitura Manastırında açtığım yetimler yurdu, gerçek bir mektepten başka bir şey değildi. Oraya geldikleri zaman her biri ölüme mahkûm bir sefalet çehresi gösteren yetimler, pek az bir zaman içinde mükemmel gıda ve güzel bir tedavi usulü ile kuvvet ve sağlık kazanmışlar ve gelecekte memleketin işine yarayacak bir eleman hali almaya başlamışlardı.

Suriye'de Umumi Harp sırasında kurulan mektepler arasında, Buka Ovasındaki Fransız Cizvit ziraat mektebinde açılan yatılı ve mükemmel bir ziraat mektebini de söylemek lazım gelir. "Tanail Ziraat Mektebi" ismini alan bu mektep sırf benim teşebbüslerim sayesinde kurulmuş ve bir Alman müdürün idaresi altında az zaman içinde pek yararlı sonuçlar vermeye başlamıştı. Suriye ve Beyrut'un en büyük aileleri çocuklarını bu mektebe kabul ettirebilmek için rica ve minnetlerde bulunuyorlardı.

Halep şehrinde açılmış olan bir muallim mektebini de bu ilim müesseselerine ilave edecek olursak, pek az bir zamanda Suriye'de kurulmuş olan esaslı mekteplerin sayısı hakkında bir fikir edinilmiş olur.

Özellikle Kudüs'te pek geniş bir programa göre açılan "Selâhattin Eyyubi Medrese-i Külliyesi", İslam âlemi için faydalı sonuçlar verecek ilmi müesseseler arasında gösterilebilir.

Suriye'de oluşturduğum bayındırlık meyanında Lut Gölü taşıt işletmesini de saymaya hakkım vardır zannederim. Birçok seneler imkânsız sanılan bu işi, 1916 senesi başla-

rında düşündüm ve o senenin sonbaharı başlarında muvaffak oldum. Lut Gölünde 4-5 motorbot tarafından çekilen birçok mavnalar ve yelkenli gemiler her gün gölün doğu sahilinden batı sahiline en az 100-150 ton erzak ve eşya naklini sağlıyordu.

Bu motorbotlarla mavnalar ve gemileri, Yafa ve Hayfa'dan trenle Kudüs'e getirtmiş ve oradan özel donanımlı uzun arabalar üzerinde 40 km. uzunluğundaki pek meyilli bir şoseden Lut Gölü'ne naklettirmiş olduğumu arz edecek olursam teşebbüsün önemi meydana çıkar.

Az bir zaman içinde Lut Gölü sahilinde bir tamirat fabrikası ile denizyolları yönetici ve memurlarının, gemiciler ile hamalların oturmasına mahsus kâgir binalar ve gemilerin tamiri ve kalafatlanması için kızaklar vesaireden oluşan ufak bir tersane kurulmuştu. Bu tesisat ordunun o kadar işine yaramıştı ki, sonradan Kudüs'ün düşmesi ile Lut Gölü İngilizlerin eline geçtiği zaman, İstanbul'a celbetmek istediğim zabitan ve mürettebatın Taberiye Gölü'nde de aynı tesisleri kurmak üzere Suriye'de kalmasını Liman von Sanders Paşa rica etmiş ve tarafımdan onay verilmişti. Lut Gölü'nde taşıt işletmesi hizmetinin sağlanması için en büyük çaba, Kudüs menzil müfettişi Albay Ruşen Bey tarafından harcanmış ve oraya İstanbul'dan getirilen deniz subaylarının da kayda değer gayret ve fedakârlıkları görülmüştür.

Suriye'nin imarı hususunda 4. Ordunun harcadığı çabalar arasında Letbani Deresi'nin mecrasının düzeltilmesiyle bu derenin Buka Ovası'nda meydana getirdiği zararların giderilmesi, Hule Bataklığı'nın Tebyiz ve Şeria Vadilerinin en verimli ve bitek kısmı olan Biyan Ovası'nın kurutulması ve sulanması işlerinin yapılması için bir Alman su mühendisi tarafından gerçekleştirilmesine başlanmış olan fenni araştırmaları da zikredebilirim. Vaktiyle Konya Ovası'nın sulama işlerini idare etmiş olan bu mühendis, Alman yedek binbaşılarından Mösyö Böttner'dir.

Bu işler için maiyetime bir mühendis gönderilmesini rica ettiğim Almanya hükümeti bu zatı göndermiş ve 4. Orduda

tarafından hemen işe başlattırılmıştır. Suriye'de bulunduğum müddetçe işler pek düzenli ve süratli yürüyordu. Fakat ben ayrıldıktan sonra haber aldığıma göre, ordu bu iş için para vermemeye başlamış olduğundan kesin bir sonuca varmak mümkün olamamıştır sanırım.

Ordunun kullandığı uzmanlardan biri de Berlin Eski Eserler Müzesi Müdürü Profesör Wiegand'dır. Bu zat 1916 senesi ağustosunda Filistin cephesinde bulunan bir Alman müfrezesi ile bazı eşya vesaire sevki göreviyle Suriye'ye gelmişti. Kendisiyle bir süre görüştükten sonra, burada pek fazla işime yarayacağını anlayarak, maiyetime memur edilmesini İstanbul'daki Islah Heyeti Reisliğinden rica ettim. Ricamı kabul ettiler ve Profesör Wiegand "4. Ordu Eski Eserler Müşaviri" namı ile maiyetime geldi. Bu zat Suriye ve Filistin'in eski eserleri hakkında birçok incelemelerde bulundu. Bu incelemeler sonucunda bir "Eski Eserler Albümü" hazırladı ki, daha sonra ordudan verdiğim para ile bu albüm Almanya'da basıldı. Bundan birkaç ay önce yayımlanan albüm, Avrupa kültür âleminde büyük ilgi gördü. Birçok gazeteler albüm hakkında övücü makaleler yazdılar.*

4. Ordu Kumandanlığım sırasında bana özel yardımda bulunmuş olan Avrupalı âlimler arasında, Heidelberg Üniversitesi öğretim üyelerinden Profesör Salz'ı da hatırlamak mecburiyetindeyim. Henüz 34 yaşında iken Heidelberg Üniversitesi tarafından ders vermeye layık görülmüş olan bu genç âlim, Avusturya yedek teğmenliği ile İstanbul'da Avusturya delegeliği maiyetinde bulunuyordu. Gelecekte teşebbüs etmek niyetinde bulunduğumuz birçok inşaat işleri için böyle bir zata muhtaç olacağımızı takdir etmiş olan "Ordu İnşaat Müşaviri" Profesör Zürcher, Profesör Salz'ın da maiyetime alınmasını bana teklif etmişti. Müracaatımı Avusturya askeri delegeliği kabul etti ve Profesör Salz, 1917 senesi Eylül'ünde maiyetime verildi. Birçok hususlar-

* Kitap hakkında bkz. sayfa 10. (A.K.)

da görüşünden yararlandığım Profesör Salz'ı, daha sonra Anadolu'nun kalkındırılması hakkında pek düzenli ve ayrıntılı bir rapor hazırlamakla görevlendirdim. Hazırladığı raporu bana vermeye vakit bulamadan, ben vatanı terke mecbur olduğum için Profesörün raporunu henüz okuyamadımsa da, yakın zamanda memleketimiz sükûna kavuştuktan sonra bu raporlardan büyük ölçüde yararlanacağıma şüphe etmiyorum.

Harpten sonra Suriye ve Filistin'de yapılması gereken ilmi ziraat ve bayındırlık işlerini ele alan ayrıntılı raporlar ve projeler hazırlanması ve bir taraftan da bunların birer ufak örneklerinin yapılması hususunda bana yardımda bulunmuş olan Profesör Zürcher, Profesör Viegand, Profesör Salz ve Mühendis Böttner gibi yabancılara teşekkür etmeyi kendim için bir borç saydım. Hele, ilim adamlarımızın hiçbirinde görmediğim fevkalade bir cesaretle Suriye'ye gelerek, orada dört mükemmel kız mektebi kurmak ve Aynıtura Ermeni Yetimler Mektebini en mükemmel bir müessese haline koymak gibi seçkin hizmetler göstermiş olan Halide Edip Hanımefendi hakkındaki minnettarlığım ebedi olacaktır.

Hatıratımın bu bölümünde bildirdiğim hususlar hakkında yalnız bir şey unutmuşum. Halep şehrine getirilen Ayintel suyu, zannedersem, önemi takdir edilemeyecek bir şey değildir. Halep'te ahalinin içebileceği suyun pek az ve pek fena olduğunu, 1915 senesi sonlarında meydana gelen tifo hastalığı esnasında anlamıştım. Derhal ordu bütçesinden 15.000 lira vererek Halep'e 4,5 km. mesafede bulunan Ayintel memba suyunun şehre getirilmesini öngördüm. Çöldeki su tesisatını pek mükemmel bir şekilde kurmuş olan mühendis Schmuacher'i bu işle görevlendirdim. Mösyö Schumacher aslında Hayfa Alman Kolonisi ahalisindendir. Çöldeki fevkalade hizmetlerinden dolayı kendisine müteşekkir olduğum bu zat, pek ziyade çaba harcayarak Ayintel memba sularını Halep şehrine getirmeyi başardı. Zannedersem Halepliler kendilerine yaptığım bu hizmeti hiçbir zaman unutamazlar.

Bu bölümde saydığım hususlar, kişisel görüşler olarak değerlendirilecek şeyler değil; gözle görülebilecek şeylerdir. Dolayısıyla bunları gördükten sonra benim Suriye'yi tahrip, ahalisini kasten ölüme mahkûm ettiğimden bahsetmeye çalışmak, herhalde pek alçakça bir iftiraya yönelmekten başka bir şey olamaz.

Biz, Ermenileri ve özellikle onların ihtilalcilerini Rumlardan ve Bulgarlardan daha fazla severiz. Çünkü onlar diğer iki unsurdan daha fazla mert ve kahramandırlar. İkiyüzlülük bilmezler. Dostluklarına sadık, düşmanlıklarına kavidirler. Özellikle, Ermeni unsuruyla Türk unsuru arasındaki düşmanlığın başlıca sebebinin Rusya siyaseti olduğuna inanırız. Din ihtilafı, yani Müslümanlık ve Hıristiyanlık meselesi, bundan altmış yetmiş sene öncesine ve daha doğrusu 1877-78 Osmanlı-Rus Seferinden beş on sene öncesine kadar bu iki unsur arasında katiyen söz konusu değildi. Anadolu'da, Rumeli'de ve İstanbul'da, kısacası bütün Osmanlı memleketlerinde Ermenilerle Türkler arasında o kadar büyük bir anlaşma vardı ki, Osmanlı tarihi o zamana kadar en ufak bir Ermeni meselesi bile kaydetmemiştir.

Özel ilişkilerinde Türklerle Ermeniler arasındaki dostluk her türlü sınırı aşardı. Anadolu köylerinde oturan bir Türk, ticaret işleri dolayısıyla uzak bir yere gitse, ailesinin hak ve namusunu komşusu Ermeninin gözetim ve vesayetine bırakır ve Ermeni de aynı güveni Türk komşularına karşı göstermekten çekinmezdi.

Ne Anadolu'da, ne Rumeli'de, ne de İstanbul'da hiçbir Ermeni yoktu ki, Ermenice bilsin. Bütün mekteplerde Ermeni harfleriyle Türkçe okutulur ve kiliselerde ruhani ayin Türkçe yapılırdı. Devletin en önemli mevkilerine Ermeniler getirilmiş, kısacası Ermeniler Osmanlı Devletinin en sadık tebaası sayılmıştı.

Osmanlılar, Kürdistan beylerini emirleri altına aldıkları zaman onların idareleri altında yaşayan Ermenilerin bağımsız bir hükümetleri yoktu. Ermeniler, Kürt beylerinin idaresi altında hissedilir derecede bir baskıya maruz bulunuyorlardı.

Sefir Morgenthau ne derse desin, tarihin tanıklıklarını ne kadar inkâr etmeye çalışırsa çalışsın, programlarındaki hakseverlik ve hoşgörü en seri biçimde genişlemelerine ve teşekküllerine biricik vesile olan ilk Osmanlılardan gördükleri dostluk ve arkadaşlık, Ermenileri Türklere karşı minnettar bırakmış ve beş asırlık bir zaman içinde bir Ermeni-Türk ihtilafı görülmediği gibi Türkün lisanıyla konuşmayan, Türk âdetlerini benimsemeyen hiçbir Ermeni kalmamıştı.

Fatih Sultan Mehmet Han İstanbul'u fethettiği zaman nasıl ki, hiçbir dış baskı sonucu olmayarak sırf kendi arzusuyla Rum Patrikhanesini olduğu gibi bırakmış ve Rumlara mezhep imtiyazları ismi altında birçok özel haklar bahşetmişse, Anadolu'nun iç taraflarında İslam unsurları arasında pek ezici bir azınlık halinde yaşamakta olan Ermeni unsurunun hak ve çıkarlarını daha yakından koruyabilmek için doğrudan doğruya saltanat merkezinde bir Ermeni Patrikhanesi kurdurmuş; Ermenilere de Rumlara bahşettiği hak ve özel ayrıcalıkları ihsan eylemişti.

Tarihte Osmanlı hislerinin samimiyetini ispat edecek bir olaya tesadüf ettikleri zaman, bunu derhal, dince pis sayılan Hıristiyan işleriyle meşgul olmaya tenezzül etmemek maksadına bağlamaktan utanmayan bazı Avrupa tarihçilerini takliden, mahut Mandelstam da kitabının 190. sayfasında aynı görüşleri bildiriyor.

Avrupa'da "Azınlık hukuku" denilen nazariyeden zerre kadar eser bulunmadığı bir zamanda, daha 1453 senesinde bir Osmanlı padişahı, saltanat devresinin en yüksek noktasında bulunduğu sırada, Rum Patrikhanesini yerinde bırakıyor ve Rumlara mezhep imtiyazı ismi altında nikâha, verasete ve öğretime dair birçok özel haklar bahşediyor; Anadolu'da Kürt derebeylerinin nüfuzu altında ya-

şamakta olan diğer bir Hıristiyan milleti için de hükümet merkezinde bir patrikhane kurduruyor ve onlara da aynı hak ve imtiyazları veriyor ve bu muamele bugün, Mandelstam gibi birtakım hayasız insanlar tarafından, İslamın Hıristiyanlara ait işlerle uğraşmaya tenezzül etmemesi eğilimine verilmekten çekinilmiyor. Bu ne kadar büyük bir insafsızlıktır!..

Acaba 15. yüzyılda o büyük Osmanlı padişahının bahşettiği bu imtiyaz, bugün Amerika Cumhurreisi Wilson'un cihan medeniyetine kabul ettirmek istediği "Azınlığın haklarının muhafazası" prensibinin en yüksek bir örneğinden başka bir şey midir? Avusturyalılarla imzalanan St. Germain antlaşmasına konulup da Romanya ve Yugoslavya hükümetleri tarafından kabul edilmek istenmeyen bu prensip, acaba Osmanlı memleketlerindeki Hıristiyan azınlıkları için Hazreti Fatih'in bahşettiği imtiyazlar ve özel haklar derecesinde açık ve geniş midir?

Ermeniler, ancak bu mezhep imtiyazları sayesinde dinlerini ve milliyetlerini muhafaza edebildiklerini pekâlâ biliyor ve bunun için, Kürt derebeylerinden gördükleri bazı baskılara karşı Türkler ve özellikle Türk hükümetiyle pek samimi bir dostluk hayatını devam ettiriyorlar. Ermenilerin 19. yüzyıldan evvel dahi Kürdistan'da derebeylerinden şöyle zulümler, böyle işkenceler çekmekte olduklarını Zarzeski vesair gibi birtakım yazarların eserlerinden parçalar alarak ispat etmeye çalışan Mandelstam, Efendi, Fransız büyük ihtilaline kadar Avrupa'da halkın çektiği zulümleri acaba hatırlamak istemiyor mu? Uzağa gitmeye hacet yok, son Rus ihtilaline kadar mujiklerin Rusya'daki hayatı, Ermenilerin Türkiye'deki hayatından daha mı bolluk içindeydi? Utanmadan şimdi de kendisini Rus ihtilalinin en ateşli savunucularından göstermeye çalışan Mandelstam, Rus köylüsünün yakın zamana kadar Rusya'da, derebeylerinden çektiği zulümlere dair olan Rus ihtilal eserlerini acaba bizim okumamış olduğumuzu mu zannediyor? Eğer bu eserlerin abartılı olduğunu iddia etmek cü-

retine kalkarsa, biz Mandelstam'ın yalan söylediğini pervasızca iddia ederiz.

Dolayısıyla yine tekrar ederiz ki, ta 1853-55 Kırım Seferinden sonraya kadar, Ermenilerle Türkler pek dostane bir şekilde birlikte yaşamışlar ve Türkler tarafından Ermenilere karşı hiçbir tecavüz vuku bulmamıştır.

Ne zaman ki Ruslar, büyük bir istila hırsıyla Türk imparatorluğu üzerine saldırmaya başladılar, başarı kazanmak için Rumeli ve Anadolu'daki Hıristiyan unsurlarını alet etmeyi pek akıllı bir siyaset saydılar ve Rumeli'nde sırasıyla Romen, Rum, Sırp ve Bulgar unsurlarını kullandıkları gibi Anadolu'da da Gürcülerden sonra Ermenileri kullanmayı uygun gördüler. Gariptir ki, Mandelstam kitabının 300. sayfasında müstebit Rusya'nın Türkiye'deki Hıristiyan milletlerini Türk istibdadından kurtarmak hususundaki çalışmasının, Rus ihtilalci hükümeti tarafından tamamıyla onaylanacağını söyledikten sonra "Kendisi pek şiddetli bir istibdat altında yaşayan mujik, daima Rumları, Bulgarları, Sırpları esaretten kurtarmak maksadıyla harp etmiştir" iddiasında bulunuyor. Hıristiyanlığından şüphe ettiğimiz bu Moskof yazarı, dini taassubu her türlü tahminin üstünde olan mujiği, kendi köyünde daha fazla esir yaşamaya razı etmek için, "Müslümanın elinden Hıristiyanı kurtaracaksın!" seslenişinden daha etkili ne tasavvur edebiliyordu? Bunlar hep, bütün dünyanın nefret ederek korktuğu meşhur Moskof siyasetidir ki, Çarlıkla beraber mahvolup gitmiş olmasını bütün insaniyet âleminin sükûn ve istirahatı namına dilemekten kendimizi alamayız.

Şurasını da itiraf etmek gerekir ki, 19. yüzyılın ortalarında Avrupa'da artık gereği gibi gelişmeye başlayan milliyetçi akımlar, öğrenim ve ticaret için Avrupa ve Amerika'ya gitmiş olan Ermeni gençlerinin, mensup oldukları unsurun daha gönençli bir özel hayata ve daha belirli bir toplumsal ve siyasi hayata sahip olmalarını arzu edecek bir zihniyet edinmelerine sebep olmuştu.

İşte bu zihniyet, Rus diplomatları için kaçınılmaz bir nimet gibi telakki olunmuş; o zamandan itibaren Türkiye'deki Ermenilerin devlet aleyhine ihtilalini sağlamak için ellerinden gelen her şeyi yapmaktan geri kalmamışlardır.

Bir iki asırlık kötü idarenin yol açtığı askeri ve idari anarşileri ortadan kaldırmak ve devleti düzenli ve mükemmel bir yola koymak için en radikal tedbirlere müracaat etmeye karar vermiş olan II. Mahmud, 19. yüzyıl başlarında İstanbul'da yeniçerileri yok ettiği gibi, Rumeli ve Anadolu'da bulunan derebeylerinin de taraf taraf nüfuzlarının kırılmasına çaba harcamıştı. Bunlar arasında Kürdistan derebeyleri de oldukça şiddetli darbelere uğramışlardı.

Fakat zavallı Sultan Mahmud, bir taraftan memleketi içten ıslah etmek isterken, diğer taraftan bütün teşkilatı Moskof hükümeti merkezinden idare olunan Etniki Eterya'nın sürekli fesatlıkları yüzünden ayaklanmış olan Rumları yatıştırabilmek için bin derde düşmüş ve nihayet Fransız, İngiliz ve Rusların tecavüzlerine uğrayarak Navarin'de donanmasını bütünüyle kaybettikten sonra Rum istiklalini tanımaya mecbur olmuştu.

Nihayet yine Fransızların teşvikiyle, aleyhine ayaklanan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Osmanlı taç ve tahtına göz koyacak kadar şaşkınlıklar göstermiş ve ta Kütahya'ya kadar Osmanlı mülkünü istila etmeyi başarmıştır.

Bu kadar iç ve dış güçlüklerle karşı karşıya kalan bir devletin, yalnız Ermenileri değil, bütün uyruklarını mutluluk ve refaha kavuşturacak tedbirlere yönelebileceğine kim ihtimal verir? Sultan Abdülmecid zamanında ise, Ermeniler öyle fevkalade imtiyazlar elde ettiler ki, bunu hatta Mandelstam bile hayretle belirtiyor. Bu zat eserinin 190. sayfasında şöyle söylüyor: "Hatta Ermeni milleti, 1863 senesinde bir hakiki kanun-ı esasiye mazhar oldu. Bu kanun-ı esasi uyarınca Ermeniler, İstanbul Patrikhanesinde toplanmak üzere bir umumi meclise sahip oldular. Umumi Meclis, 140 azadan ibaret bulunuyor ve bunların 120'si doğrudan doğruya millet tarafından seçiliyordu."

Acaba Reis Wilson azınlığın hakları için bundan daha etkili bir usul keşfedebilir mi?

Ermenilere bu kanun-ı esasiyi Osmanlı hükümeti, dışardan hiçbir baskıya uğramadan vermişti. Ermenilerin o zamana kadar gösterdikleri bağlılık duyguları, devleti o kadar memnun etmişti ki, "sadık Ermeni milleti" için yeni bir mutluluk dönemi açabilecek nitelikte bulunan bu kanun-ı esasiyi bahşetmekte bir an tereddüt etmemişti.

Ancak, bu kanun-ı esasi de Rusların Ermeni işine karışmaları için özel bir vesile sayılmıştı.

Ermeni ihtilalcilerinden bazıları daha 1853 Osmanlı-Rus Seferi sırasında Ruslara yardımda bulunmuşlardı. İşte daha o zaman başlamış olan teması, Ruslar hiç kaybetmemişler ve Ermeni ihtilalcilerini teşvikten geri durmamışlardı. Bu teşvikler tesirlerini o kadar çabuk göstermiştir ki, Ermeni milletine kanun-ı esasinin bahşedildiği tarihten henüz dört sene geçmiş olduğu bir zamanda, 1867'de, Zeytun'da ilk Ermeni ihtilali çıkmıştı. Tabiatıyla bu ümit edilmeyen silahlı ayaklanma devleti de, Türkleri de derin derin düşündürmeye başladı. Özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi sırasında, Rusya Ermenileriyle Anadolu Ermenilerinin Osmanlı ordusuna karşı gösterdikleri güçlükler her türlü tasavvurun üstüne çıkmıştı.

O sırada Ermeni Patriği Nerses Efendinin Ayastefanos'a giderek, Ermenilerin bağımsızlığa ulaşmaları için Rus Çarının koruma ve yardımını istemesi, Ermenilerin o zamana kadar taşıdıkları "sadık millet" şöhretini tamamıyla ortadan kaldırmıştı.

Bulgar kurtuluşunu sağladıktan sonra artık Osmanlı devletinin iç işlerine karışmak için bir vesile bulamayacağını düşünmüş olan Rus siyaseti, Ayastefanos Antlaşmasına Ermeniler hakkında özel bir madde ekleyerek bu imkânı elde etmek istemişti.

Aynı madde –fakat daha başka bir şekilde– Berlin Antlaşmasına da konuldu.

İşte o zamandan itibaren Ermeni ile Kürt ve Türk arasında pek şiddetli bir muhalefet hissi baş gösterdi.

En büyük şehirlerden en küçük köylere varıncaya kadar bütün Osmanlı memleketi dahilinde, Ermeni ihtilal komiteleri tarafından pek düzenli gizli teşkilat meydana getirildi. Bu gizli teşkilat, Ermenileri Kürt ve Türk aleyhine sürekli olarak zehirliyor ve Doğu Anadolu'daki altı vilayetten ibaret bir Ermeni mümtaz eyaleti oluşturmadıkça Ermenilerin rahat durmamalarını sağlamaya çalışıyordu. Tabiatıyla, Ermenilerin bu ihtilal teşebbüsleri ne Türk ve ne de Kürt unsurlarınca, ne de Osmanlı hükümetince bilinmiyor değildi. Ermenilerin maksadı, kendisine sayı itibarıyla pek üstün olan Kürt ve Türkü kendi idaresi altına verecek bir Ermenistan kurmak olduğuna göre; Türk ve Kürdün amacı da, bu Ermeni arzusunun yerine getirilmemesini sağlamak olmalıydı. Daha doğrusu Türk ve Kürt, Anadolu'nun halis Türk ve Kürt olan büyük bir kısmının Ermenilik vesilesiyle Rusya tarafından istila edilmek istendiğini pekâlâ anlıyor ve bundan dolayı Ermeniyi, Ruslar tarafından kendi memleketine saldırılmış bir yılan saymak zorunda kalıyordu.

Ötede beride meydana gelen ve en taşkın Ermeniler tarafından vücuda getirilen bazı taşkınlıkları göz önüne alan Avrupa devletleri, yine Rusya'nın baskısı altında 1880 tarihinde Babıâli'ye Ermeni ıslahatına dair bir nota vermişlerdi. O sıralarda bir taraftan Bulgarlar, Doğu Rumeli'yi Bulgaristan'a ilhaka teşebbüs etmişlerdi. Esasen Ermeni meselesini daima, Türkiye'nin pek önemli dış ve iç meselelerle meşgul olduğu sırada ileri sürerler.

İkinci Abdülhamid o zamanlar bu meseleyi şöyle böyle idare ederek bazı vaatlerle işi yatıştırmıştı. Fakat, 1894'ten 1896'ya kadar devam eden seneler, Ermeni ihtilalcilerinin fiilen işe başladıkları ve her tarafta az çok ihtilaller meydana getirdikleri senelerdir. İşte bu Ermeni ihtilalleri, beş altı yüzyıl içinde pek büyük bir karşılıklı sevgiyle bir arada yaşamış olan üç unsuru birbirinin kanına susamışçasına birbiri aleyhine atılmaya sevk etmiş ve Anadolu'yu ve hatta İstanbul'u al kanlara boyamıştı.

Şurasını Mandelstam gibi en şiddetli Türk düşmanları bile inkâr edemiyorlar ki; bu senelerdeki olaylar sırasında bile Türk'ün, Ermeni hakkında o kadar şiddetli bir düşmanlık ve kini yoktu. Birçok Türkler, Ermenileri korumak hususunda birbirleriyle rekabet etmiş ve hatta İstanbul'da pek çok Türk aileleri, komşuları bulunan Ermenileri kendi evlerinde saklamış; ölümden kurtarmak gibi sevgi eserleri göstermişlerdi. Birçok devlet büyükleri, İstanbul'daki gümrük hamalları vasıtasıyla yapılan Ermeni katliamını nefretle karşılamış ve facianın önüne geçilmesi için ellerinden gelen her şeyi yapmaktan çekinmemiştir.

Müşir Fuad Paşanın Kadıköy Ermenilerini korumak için başvurduğu şiddetli tedbirler herkesçe bilinmektedir. Mandelstam kitabında Fuad Paşanın daha sonra uğradığı felaketin* sebebini Ermeniler hakkında gösterdiği bu korumaya bağlıyorsa da bunun doğru olmadığını İstanbul'da bilmeyen yoktur.

Aşağı yukarı iki seneden fazla devam eden bu katliamlar sırasında Kürt ve Türklerden pek çok kişiler Ermeniler tarafından öldürülmüşler ve her iki taraf, işkence ve cinayette birbirleriyle adeta yarışmışlardı. Fakat, Ermeni unsurunun her taraftan azınlıkta kalması nedeniyle Kürt ve Türkler baskın çıkmışlardı. Eğer Ermeni unsuru sayı itibarıyla üstün olsaydı, Kürt ve Türkler ne kadar Ermeni öldürmüşlerse, Ermeniler ondan fazla Kürt ve Türk öldürmekten geri durmazlardı. Yunan ihtilali zamanında Mora'da Rumlar tarafından öldürülen Türkler, bu iddiamıza

* Müşir (Mareşal) Fuad Paşa (1835-1931), pek çok savaşa katılmış, elçiliklerde bulunmuş ünlü bir asker ve devlet adamıydı. II. Abdülhamid'in politikasını ve çevresindekileri, açıkça eleştirmekten kaçınmadığı için "Deli" lakabıyla anılırdı. Adamlarının, evini gözetim altında bulunduran Fehim Paşa hafiyeleriyle çarpışması sırasında birkaç kişi vurulunca, Abdülhamid'in buyruğuyla Divan-ı Harb'de yargılandı ve devlet memurlarına karşı koyduğu gerekçesiyle idam cezasına çarptırıldı. Daha sonra, rütbe ve nişanları alınarak Şam'a sürüldü. 1908'de İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a döndüğünde büyük gösterilerle karşılandı. Daha sonra Ayan Meclisi üyeliğinde ve çeşitli devlet görevlerinde bulundu. (A.K.)

en açık bir delil oluşturur. Fakat onlar Türk ve Müslüman oldukları için, o zavallılar namına mersiyeler okuyacak olan Lord Byron'lar, Victor Hugo'lar çıkmamış ve hunharca hadiseler, Osmanlılar tarafından yazılan tarih kitaplarında birkaç sayfa yer almaktan başka bir eser bırakmamıştır. Memleketin idaresi hakkındaki kanaatlerim gereği, memlekette patlak veren ihtilallerin, halkın kullanılarak yatıştırılmasından ve özellikle katliamlardan nefret ederim. Çünkü bu tarz idare, memleket için zarardan başka bir fayda sağlamayacağı gibi milletimin temiz olan tarihini son derecede lekeler.

Bu his, aşağı yukarı Türk milliyetperverlerinin oluşturduğu "Genç Türk" ihtilalcilerinin hemen hepsinde bulunduğu için bu 1894-1896 Ermeni olaylarını, II. Abdülhamid'in bir siyasi hatası ve kendi istibdadını devam ettirmek için başvurduğu zalim bir tedbir sayarlar. Bunun içindir ki, o zaman Avrupa'da bulunan Ahmed Rıza Bey* ve arkadaşları, işi bu bakımdan değerlendirerek Ermeni ihtilalcilerine büyük yardımlarda bulundular. Benim gibi, memleket içinde bulunan ihtilalciler de aynı görüşü kabul ederek Türklük ve özellikle Osmanlılık için çok büyük zararlar doğurabilecek yönde gelişen Ermeni katliamından dolayı Abdülhamid'i itham etmekten çekinmediler.

Türk ihtilalcilerinin bu tarafsız eğilimlerini gören Ermeni ihtilalcilerinin namuslu mensupları, o sırada durumu daha güzel incelemeye başlamışlardı. Bir yandan Rusya'nın Türk Ermenilerinin özerklik sahibi olabilmeleri için azami derecede çaba harcarken, öbür taraftan Kafkasya Ermenilerini, istibdadın en ezici tesirleri altında bulundurduğu görülüyordu.

* Ahmed Rıza Bey (1859-1930), İttihat ve Terakki Cemiyetinin Türkiye dışında örgütlenmesinde önemli rol oynayanlardandır. Paris grubunun sözcüsü olmuş, *Meşveret* gazetesini yayımlamıştır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra Meclis Başkanlığı yaptı. Daha sonra İttihatçılarla arası açıldı. Kurtuluş Savaşı sonrasına kadar Fransa'da yaşadı. (A.K.)

Hatta Rusya Çarı, Doğu Anadolu'da hiçbir tren hattı yaptırılmaması taahhüdü karşılığında, 1896 ihtilalinden sonra Kafkasya'ya iltica etmiş olan Ermenilerin Osmanlı memleketlerine dönmelerine izin vermeyeceğine dair İkinci Abdülhamid'e kesin vaatlerde bulunuyordu.

Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu ve Ermeniler için beslediği halisane niyetlerinin derecesini göstermek için bundan açık bir örnek olamaz.

Hiç kimse inkâr edemez ki, bir memlekette refahın en büyüğü kalkınma sayesinde meydana gelir. Kalkınma ise, tren yollarının, şoselerin yapılmasıyla başlar. Bir yandan Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde refah sağlanması ve güvenlik için ıslahat isteyen Rusya, bu iki emelin en esaslı elde ediş vasıtalarından olan tren yollarının inşa edilmemesini talep ediyor. Acaba Mandelstam cenapları bunu ne ile tevil buyuruyorlar? Kitaplarında yalnız bunu iddia eden bir Avrupalı yazarı aşağılamakla yetinmişler. Oysa aşağılamak, ispat etmek değildir.

Rus siyasetinin bu ikiyüzlü şekli, namuslu Ermeni ihtilalcilerini cidden düşündürüyor ve "Ermeniliği bağımsızlığa kavuşturalım derken, Türk boyunduruğundan yüz bin kat kötü olan Rus boyunduruğuna düşürmeyelim" görüşünü ortaya atıyorlardı.

Dolayısıyla, Türk ihtilal komitelerinin bütün Osmanlı mülkünde bütün Osmanlı milletlerini refaha kavuşturacak ıslah tedbirlerine başvurmaktan ibaret olan görüşü, Ermeni komitelerinin en namuslu ve en esaslısı olan "Taşnaksütyun" komitesince de pek elverişli bulunuyordu.

Bu iddiamı, Mandelstam cenapları da sözde kalan bir şey olarak değerlendiremezler. Zira, İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1907 Aralık ayında Paris'te düzenlenen kongresine katılan Taşnaksütyunlar, hemen hemen buna yakın ifadelerde bulunmuşlar ve İttihat ve Terakki ile işbirliği edeceklerini vaat eylemişlerdi. Bundan sonra 1908 senesi ağustosunda İstanbul'da görüştüğüm Taşnaksütyun reisle-

rinden Malumyan Efendi (Agnoni) Ermenilerin karşı karşıya olduğu bu Rus tehlikesinden bizzat bana birkaç defa söz etmişti.

Fakat Ermeni ihtilal komitelerinden olan Hınçakist ve Hınçakist Reforme gibi, reisleriyle üyelerinden birçokları Rusya'ya satılmış olan komiteler, Türk komitelerine katiyen yanaşmıyorlar ve Rusya'nın himayesi altında bir Ermenistan kurmak fikrini, programlarına prensip olarak kabul ediyorlardı. Bir taraftan bu komiteler delegelerinin, diğer taraftan yine aynı Ermeni ihtilal teşkilatı sayılabilecek olan Rus konsoloshanelerinin dağıttıkları paralar sayesinde ruhban (din adamları) partisi de Rus Çarının himayesini, İslam Halifesinin himayesine tercih etmek gerekeceği yolunda vaızlarda bulunmaktan geri durmuyorlardı.

İşte 1908 inkılabı Ermeni ve Türk ihtilalcilerini bu durumda buldu.

Esasen Selanik'te kurulmuş olan İttihat ve Terakki gizli cemiyetinin iç siyaset programı, "Mithat Paşa" kanun-ı esasisinin yeniden yürürlüğe konulmasıydı. Bu kanun-ı esasinin temeli de, Osmanlı mülkünde "İdare-i camia-i Osmaniye" ve "Tevsi-i mezuniyet" esaslarının uygulanmasıydı.

Oysa Makedonya Bulgar Komitesiyle, Etniki Eterya'nın idare ettiği Makedonya Rum Komitesinin ve yine Makedonya Harp Komitesinin ve Arnavut, Ermeni, Arap ihtilal komitelerinin prensipleri "siyasi adem-i merkeziyet idaresi" usulü idi.

"Siyasi adem-i merkeziyet" demek, bu değişik unsurların yaşadıkları mıntıkalara iç işlerinde özerklik vermek ve hepsini "Osmanlı İmparatorluğu" ismi altında idareye çalışmaktan ibaretti. Eğer, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasını bütün can ve gönülleriyle arzu eden ve bunun için bin türlü entrikalara kalkan dış düşmanlar olmasaydı, "İttihat ve Terakki" Cemiyeti de Prens Sabahaddin Beyin hararetli bir savunucusu olduğu bu prensibi kabul etmekte bir

dakika tereddüt etmezdi.* Fakat, Suriye'ye göz dikmiş olan Fransızlarla Mezopotamya'ya ve bütün Lübnan yarımadasına sahip çıkan İngilizler ve Doğu Anadolu vilayetlerini ele geçirmek fırsatını gözetleyen Ruslar ve Makedonya'yı paylaşmak isteyen Bulgar, Sırp ve Yunanlılar ve Arnavutluk'a el atmaya çalışan Avusturyalılarla İtalyanlar ve yine Akdeniz adalarını benimseyen Yunanlılar "siyasi adem-i merkeziyet idaresi" prensibinin oluşturacağı bu vilayetleri birer birer yutmak için acaba hiçbir güçlük çekerler miydi? Bizim "adem-i merkeziyet" prensibimizin içeriği Avusturya hükümetinin adem-i merkeziyet prensiplerinin içeriğinden daha mı kuvvetli olacaktı? Bu prensip; Çekoslovakların, Hırvatların ve Slovenlerin Avusturya'dan tamamıyla ayrılmak hakkındaki emellerini ortadan kaldırabildi mi? Bizim merkezi hükümetimizin gücü ve imkânları, Avusturya merkezi hükümetinin güç ve imkânlarından daha mı tesirli olacaktı da bizim, daha çeşitli ve daha hırslı olan düşmanlarımızın entrikalarına karşı bu özerk vilayetleri korumamızı sağlayacaktı?

Girit adasının elde ettiği özerk idareden daha geniş bir yönetim özerkliği düşünülemezken, Giritlileri Yunanistan'a katılma emelinden vazgeçirebildik mi?

Kıbrıs adası İngilizlerin geçici işgalleri altında pek müstesna bir hayat geçirirken, her sene bu adanın idare meclisi Yunanistan'a katılma teranelerini tekrar etmiyor muydu?

* Prens Sabahaddin Bey (1878-1948), II. Abdülhamid'in yeğeniydi. Buna karşın Paris'e giderek Jön Türk örgütlenmesi içinde yer aldı. İkinci Meşrutiyetten sonra iktidara gelen İttihatçılarla sürekli çatıştı. Onları iktidardan uzaklaştırmak için çalışan gizli örgütlerle ilişkisi olduğu öne sürüldü; 31 Mart Olayından sonra tutuklandı. Serbest kalınca yurtdışına kaçtı. 1918'de geri dönerek Kurtuluş Savaşı'nı destekler bir tutum içine girdiyse de, 1924'te hanedanın sınır dışı edilmesi üzerine Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldı. "Teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyet" sözcükleriyle özetlenen görüşleri, kişisel gelişme için bireyci yapıda bir toplum oluşturulmasını, merkeziyetçilik yerine yerinden yönetim ilkesinin kabul edilerek etkin işleyiş sağlayan bir yönetim sistemine geçilmesi ilkesine dayanır. Konuşmalarında ve kitapçıklarında ortaya attığı bu görüşler, uzun uzun tartışılmıştır. (A.K.)

Büyük bir bağımsız idareye sahip olan Doğu Rumeli'nin Bulgaristan topraklarına katılmasına engel olabildik mi?

"Eyalet-i mümtaze"nin en büyük örneklerinden birini oluşturan Mısır'ın İngilizler tarafından işgali zorlukla mı meydana geldi?

Kuveyt Şeyhi Mübariküssabah, asırlardan beri Osmanlı Halifeliğine tabi iken, İngiliz himayesini kabul ettiği iddiasıyla İngilizler, Kuveyt'e el koymaktan çekindiler mi?

Irak ahalisinin de aynı arzuyu gösterdiği iddiasıyla İngilizlerin, oraları da kendi himayelerinde saymaları güç bir şey midir?

Aynı düşünceler Fransızlar için Suriye hakkında da geçerli değil miydi?

Makedonya ve Arnavutluk'u, Doğu Rumeli ve Bosna-Hersek'ten farklı mı değerlendirecektik?

İşte size bir sürü sual ki, "siyasi adem-i merkeziyet idaresi" taraftarlarının bunlara makul cevaplar verebileceklerini hiç tasavvur edemem.

Bizi, "Türk siyaseti" yapmış olmakla itham edenlere pek kesin bir dille bildiririm ki, biz Türk siyaseti değil; Osmanlı topluluğu siyaseti yaptık. Eğer "adem-i merkeziyetle idare" prensibini kabul etseydik, İttihat ve Terakki Cemiyeti o zaman "Türk siyaseti" yapmaya mecbur olacak ve özerkliğe kavuşan bütün memleketler arasında, yalnızca Türklerin oturdukları vilayetlerde Türkler için özerklik vermeye kalkacaktık. Dolayısıyla, "adem-i merkeziyetle idare" taraftarlarının Türk unsuruna mensup olanları, gerçekte Türk siyaseti takip edeceklerdi. Bizler ise, Osmanlı topluluğu siyaseti takip ettiğimizden dolayı, merkezin yani İmparatorluk hükümetinin vilayetler üzerindeki nüfuzunu azaltmamakla beraber, mahalli idarelere geniş yetkiler vermeyi ve orduyu ikiye bölmemeyi esas ilke edindik.

Fakat Türk gençliği, benliğini anlamış olan ve kendi topluluğunun ilerlemesi için mücadeleye kalkan muhtelif Osmanlı unsurları arasında yalnız Türklerin lidersiz ve kimsesiz kalmış olduğunu takdir ederek Türkün ilim, irfan

ve erdem bakımından yükselmesini sağlamaya çalışmıştır. Bunu, İttihat ve Terakki önlemek yetkisine sahip olmadığı gibi, "adem-i merkeziyetle idare" taraftarlarının da önlemek isteyeceklerini zannetmiyorum. Osmanlı İmparatorluğunun resmi dilinin Türkçe olmasını istemek, unsurları Türkleştirmek istemek midir? Osmanlı İmparatorluğunda mekteplerin hükümetin kontrolü altında bulunmasını ve bir örnek olmasını arzu etmek, sair unsurları Türk yapmak istemek midir?

İstanbul'da Meşrutiyetin ilanıyla beraber "Ehaliülarabi" (Arap halkı), Çerkez Teavün Cemiyeti, Kürt Kulübü, Arnavut Kulübü vesaire gibi birçok milli kuruluşlar meydana geldiği sırada, bir de "Türk Ocağı" açılmış olması, neden dolayı İttihat ve Terakki Hükümetinin Türkçü olmasını gerektirsin?

Ben kendi hesabıma her şeyden önce Osmanlı'yım, fakat ondan sonra Türk olduğumu hiç unutmam ve bu unsurun, Osmanlı İmparatorluğunun temel taşı olduğuna tamamıyla inanırım. Osmanlı İmparatorluğunun ilim ve medeniyet bakımından yükselmesi, Osmanlı topluluğunu kuvvetlendirir ve Osmanlı İmparatorluğunu güçlendirir. Çünkü esasen Osmanlı İmparatorluğu, Türk'tür. Buna örnek aranırsa, bugünkü üzücü durumumuzu gösterebilirim. İşte Araplar bağımsızlık elde edebilmek emeliyle ayaklandılar, ne duruma düştüler? Bunu yukarıda izah ettim. Mısır, Osmanlı topluluğundan ayrılır ayrılmaz İngiliz himayesi altına girdi. Gençleri, bu himayeden kurtulmak için ayaklanınca İngilizlerin kahredici vuruşları altında ezildiler. Fransızlar, Suriye'nin sahil kısımlarıyla Cebel-i Lübnan'ı yeterli görmeyerek iç kısımlarını da işgalleri altına almak istiyorlar.

Buralarda Osmanlılıktan söz eden var mı? Bilakis, "Elhamdülillah Osmanlılıktan kurtulduk" sözleri bu devletin birçok nimetlerinden faydalanmış olan hainlerin ağzından düşmüyor.

Fakat Türk'ün mübarek yurdu olan Anadolu'dan yükselen Türk sedası yine "Osmanlı İmparatorluğu" şarkısını

söylüyor. Türk'ün ufacık bir yuvası olan Batı Türkiye'nin necip evladı, Osmanlı namını canını dişine takarak devam ettirmeye çalışıyor. O halde Osmanlı topluluğunu güçlendirmek isteyenlere ihtar ederiz ki, onların en büyük görevleri Türk'ü yükseltmek, Türk'ü yaşatmak, Türk'ü çoğaltmaktır.

Herkes tarafından bilinmesini pek arzu ettiğim görüşlerimi ortaya koyan şu küçük açıklamamın gereksiz sayılmamasını rica ederek hatıratıma devam ediyorum.

İttihatçılar ve Ermeniler

Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Umumi Merkezi, Osmanlı mülkünde bulunan çeşitli siyasi ihtilal cemiyetlerini bir "Camia-i Osmaniye" (Osmanlı topluluğu) siyasi cemiyeti halinde birleştirmek arzusunu gösterdi.

Bu amaçla öncelikle muhtelif Bulgar ihtilal cemiyetleriyle ilişki kurduk. En önce, meşhur Sandanski ve Çernopoyef ve arkadaşlarıyla görüşmeye başladık. Biz Osmanlılık esaslarından bahsederken, bu Bulgar ihtilalcileri Makedonya'nın bağımsızlığı fikirlerinden bir zerresini bile feda etmek istemiyorlardı. Talât Beyle beraber yürütmekle görevli olduğumuz bu müzakereler sırasında çektiklerimizi bir Allah bilir, bir de biz. Hele ilk seçimlerin yapılması sırasında Menlek, Petriç, Osmaniye ve Cuma-i Balâ Bulgar köylerinde Sandanski ile beraber geçirdiğim günlerin üzücü hatıralarını hiç unutamam. İhtilal komiteleri arasında en fazla anlaşabildiğimiz yine bunlardı.

Asıl, Bulgar Makedonya Komitesi kendi siyasi programından hiç vazgeçmek istemiyordu. Etniki Eterya namına müzakere için Selanik'e gelmiş olan bir Yunanlı ise, Girit'in ve Sisam'ın Yunanistan'a ilhakını ve diğer Yunan adalarına özerklik verilmesini; Rum Makedonyası ismi verilen havaliye de gayet geniş imtiyazlar verilmesi karşılığında Yunanistan'la Türkiye arasında bir ittifak imzalanmasını teklif ediyordu. Bizim amacımız Yunanistan'la anlaşmak değil; Osmanlı ülkesindeki Rumları, İttihat ve Terakki Ce-

miyeti içine almak ve böylece bir Osmanlı topluluğu oluşturmak olduğundan bu teklifleri reddetmiştik.

1908 senesi Ağustos ayı içinde Umumi Merkez, geçici olarak İstanbul'a gelmişti. O zaman bir taraftan Prens Sabahaddin Beyle ve diğer taraftan Ermeni komiteleriyle aynı esas çerçevesinde müzakereye giriştik.

Bizim taraftan ben, Talât Bey ve Bahaeddin Şakir Bey bulunuyorduk. Prens Sabahaddin Bey tarafından Dr. Nihad Reşad Bey, Ermenilerden de Malumyan ve Şahirikyan Efendiler görüşmeye katılıyordu. Adem-i merkeziyetle idare prensiplerinin Osmanlı hükümeti için meydana getireceği bütün sakıncaları bunlar önünde birer birer sayıyorduk.

Prens Sabahaddin Beyin prensipleri ile Taşnaksütyun Cemiyetinin prensipleri az çok benzediklerinden onlar, aynı tarzda cevaplar veriyorlardı. Gariptir ki, Dr. Nihad Reşad, Ermeni ihtilal cemiyetinin istediği imtiyazlardan daha geniş imtiyazlar vermeye taraftar bulunuyor ve bunların meydana getireceği sakıncaları hiç kabul etmiyordu.

Nihayet Malumyan Efendi, Taşnaksütyun Komitesi namına şu teklifte bulundu:

"İttihat ve Terakki Cemiyetiyle Taşnaksütyun Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğunda meşrutiyet idaresinin tehlikeye duçar olması noktai nazarından mesailerini birleştirirler ve fakat, esas programlarının tatbikinde her ikisi kendi mesaisinde serbest bulunurlar. Yani, Taşnaksütyun Cemiyeti kendi ihtilal teşkilatını memlekette devam ettirir. Şu kadar ki, şimdiye kadar gizli olan bu teşkilat bundan sonra açık bir siyasi cemiyet halini alır ve azası açıkça vazifelerini yaparlar."

Bu teklifi kabul etmekten başka çaremiz yoktu. Kısacası, üç dört ay devam eden sürekli çalışma ve müzakerelere rağmen hiçbir milletin siyasi ihtilal komitelerini, İttihat ve Terakki Cemiyeti içine almayı başaramamıştık. Çünkü onların maksatlarıyla bizim maksadımız arasında pek esaslı farklar vardı: Onlar istiyorlardı ki, şimdiye kadar birçok tehlikeyle karşı karşıya kalarak gizlice yaptıkları bağımsızlık teşviklerini bundan sonra açıkça yapsınlar ve maksatla-

rına daha çabuk kavuşsunlar. Biz istiyorduk ki, Osmanlı hükümeti nasıl ki bütün Osmanlı milliyetlerinin birleşmesinden oluşmuş bir hükümet ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti de bütün Osmanlı milliyetlerinin eski ihtilal cemiyetlerinden oluşan bir cemiyet haline gelsin. Osmanlı topluluğu fikrinin bütün milliyetler için kabul edilmesi gerektiğini, Osmanlılara anlatmaya çalışsın ve bununla beraber meşrutiyet idaresini tehlikeden koruyabilsin.

Mesela, Fransa'da cumhuriyet taraftarları nasıl ki cumhuriyeti tehlikede gördükleri zaman büyük bir kütle halinde saldırılar aleyhine ayaklanırlarsa, bütün eski ihtilal cemiyetlerinden meydana gelecek İttihat ve Terakki Cemiyeti de, Osmanlı meşrutiyet idaresine ufak bir saldırı hissettiğinde bütün taraftarlarını ayaklanmaya davet etsin ve fakat Fransız cumhuriyetçilerinin muhtelif siyasi görüşler besleyen zatlarından oluşan değişik parçalara ayrıldıkları gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde de –fakat milliyet ve mezhep esasları göz önüne alınmamak şartıyla– asrın ihtiyaçlarının yol açtığı muhtelif siyasi kanaatlere sahip değişik partiler bulunsun.

Amaçları yalnızca milli olan siyasi cemiyetlerden hiçbiri bu teklifimize yanaşmadılar. Çünkü esasen hepsi, talimatlarını dışardan alıyorlar ve bize yalnız görünüşte güler yüz gösteriyorlardı. Evvelce de arz ettiğim gibi, Ermenilerin Rus boyunduruğu altına düşmelerinden pek ziyade korkan Taşnaksütyun Cemiyeti bize en fazla taraftar görünmüş olduğu halde o bile, teşkilatını aynen devam ettirerek siyasi maksatlarını elde etmeye açıkça çalışacağını bildiriyordu. Ermeni Hınçakist ve Hınçakist Reformeciler ise, bizimle müzakereye bile yanaşmamışlardı. Onların reisleri İstanbul Rus Sefaretiyle temaslarını açıkça devam ettiriyorlardı.

1909 senesi Ocak ayında Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi, İttihat ve Terakki Cemiyetinin telkinleri tesiriyle, Doğu Anadolu vilayetlerinde Ermenilerle Kürtler ve Türkler arasındaki arazi anlaşmazlıklarını çözmek için, adı geçen vilayetlere bir teftiş kurulu göndermeye karar vermişti. Kuru-

lun reisliğine Ayan azasından adliye müfettişi Galib Bey tayin edilmiş ve yanına iki Türk ve iki Ermeni aza verilmişti. Türk azalarından biri, Avrupa'da bulunduğu sırada Taşnaksütyun Cemiyeti reisleriyle iyi ilişkiler kurmuş olan Kurmay Binbaşı Zeki Bey ve diğeri bendim. Benim bu kurula girmemi Taşnaksütyun reisleri rica etmişlerdi. Çünkü kendileriyle ağustos ayındaki görüşmelerimiz sırasında benim ortaya attığım fikirleri, adalete uygun ve tarafsız bulmuş olduklarını ve İttihat ve Terakki'nin umumi merkezi azasından olmaklığım dolayısıyla uygulanmasına, cemiyet üyelerinin itiraz etmeyeceklerini söylüyorlardı. Teklifi memnuniyetle kabul ederek Selanik'ten İstanbul'a geldim.

Hükümetin bu teşebbüsü, Mebusan Meclisindeki Doğu Anadolu mebuslarının şiddetli itirazlarına hedef oldu. Bu tarzda teftiş kurulları gönderilmesinin valilerin kanun-ı esasiyle belirlenmiş hak ve görevlerine bir tecavüz niteliği taşıyacağını ileri sürdüler. Zamanın Dahiliye Nazırı olan Ferit Paşa ise, Mebusan meclisinde hükümetin görüşünü savunamadığından ta 31 Mart (13 Nisan 1909) vakasının meydana çıkışına kadar İstanbul'da vazifesiz beklemeye mecbur olmuştum.

31 Mart vakasından sonra ise, bu fikir tamamıyla unutuldu. Ben de 1909 senesi Mayıs sonlarında Üsküdar mutasarrıflığına tayin olundum.

Adana Olayı

İstanbul'da İttihat ve Terakki ileri gelenleriyle taraftarlarının hepsinin ortadan kaldırılması amacını güden 31 Mart vakasının yaşanması sırasında Adana vilayetinde de Türklerle Ermeniler arasında büyük bir kırım baş göstermişti.

1909 senesi Ağustos'u ortalarında Adana valiliğine tayin olunduğum için, Osmanlı meşrutiyet tarihinin en üzücü vakalarından biri olan bu kırımın psikolojik sebeplerini benim kadar incelemiş kimse yoktur iddiasındayım.

Meşrutiyetin ilanından sonra, Osmanlı memleketlerinin her tarafında halk o derece şımarmıştı ki, en küçük jandarmadan en büyük valiye kadar hiçbir hükümet memurunun ahali üzerinde bir nüfuzu kalmamıştı. Söz hürriyeti gerek gazeteler ve gerek halk tarafından pek fena bir biçimde anlaşılmıştı ve her fert, ağzına gelen her sözü her istediğine karşı pervasızca söyleyebileceğini zannediyordu. Eski devirde mutlakiyet icaplarından olarak halkı baskı altında bulundurmuş olan bazı valilerle birçok mülkiye, adliye ve inzibat memurları, pek çirkin ve düzene aykırı tecavüzlere uğramış; Meşrutiyetten önce İttihat ve Terakki'nin ismini bile işitmemiş olan birçok çevrelerde birçok türediler, birer hürriyet kahramanı kesilerek devlet memurlarının vazife görmelerini önleyecek derecelerde taşkınlıklar göstermişlerdi.

Meşrutiyetin ilk günlerine ve umumi merkezde bulunduğum zamana ait hatıralarım bu gibi vakalarla dopdoludur.

Umumi merkez, bu taşkınlıkların önünü almak için mümkün olan her türlü çalışmayı sağlıyor ve iyi kötü hiçbir ferdin kanuna aykırı bir davranışla karşılaşmasına müsaade etmemek istiyordu.

Cemiyet, teşkilatı olmayan yerlerde teşkilat yapmak ve cemiyet ilkelerinin ruhunu halka anlatmak üzere özel delegeler gönderiyorsa da, bu delegelerin seçimi çoğu zaman başarılı olmuyordu. Birçok delege, nizamnamemizin memlekette hükümetin yerini korumasından ibaret olan esaslarını takdir edemeyerek, onlar da halkın bu türlü düzeni bozan hallerine uyuyorlardı.

Sonradan İttihat ve Terakki'nin muhalifi sıfatıyla ortaya çıkan birtakım politikacılar, İstanbul'daki basın hürriyetinin bu zararlı tarzından yararlanarak hücumlarını cemiyet aleyhine döndürmeye başladılar. Memleketi cidden içinden çıkılamayacak bir anarşiye götürdüler. Hükümet, saltanat merkezinde bile her türlü kudret ve nüfuzdan yoksun olunca, diğer tarafların ne hallere düşeceğini takdir etmek güç değildir. Her vilayet merkezinde daha önce kurulan İttihat ve Terakki şubelerini takiben bu şubelerde bir

nüfuz kazanamayanlar, İstanbul'da birbiri ardınca meydana çıkmaya başlayan muhtelif isimlerdeki siyasi cemiyetlerin şubelerini kurmaya ve bu sayede kendilerine birer nüfuz vasıtası edinmeye başladılar.

İslam ve Türk ahali bu tarzda intikam ve anlaşmazlıklar içine düştüğü gibi, Hıristiyan ahali de kendi komitelerini kurdu ve onlar da kendi programları çerçevesinde faaliyete başladılar.

Adana vilayeti ahalisinin çoğunluğunu Türkler oluşturur. Bunlardan sonra Ermeniler, daha sonra da "Arap Uşağı" ismi verilen Araplar ve nihayet Rumlar gelir. Vilayetin toplam nüfusu beş yüz elli bini aşar. Bunun yaklaşık altmış bin kadarı Ermeni, yirmi beş bini "Arap Uşağı", on on beş bini Rumdur. Geri kalan Türk'tür.

Hemen hepsi çiftçilikle uğraşan ahali arasında, asırlardan beri gayet büyük bir kaynaşma, uyuşma vardı.

Şu gerçek inkâr edilemez ki, Adana vilayeti Osmanlılardan çok evvel Türk'tü. Osmanlılar bu diyarı "Ramazanoğulları" denilen bir ailenin elinden almışlardır. Gerçi, Kilikya denilen bu bölgede Haçlılar zamanında bir Ermeni krallığının yaşadığını tarih kaydediyorsa da, bu krallık zamanında bölgede birçok Türk'ün yaşadığı ve Türk derebeylerinin Ermeni krallığına hiç imkân vermedikleri de tarihi gerçeklerdendir.

Şimdi Adana vilayetinde yaşayan Ermenilerden birçokları, servet kazanmak amacıyla 19. asırda Diyarbakır, Sivas, Elazığ taraflarından göç etmiş adamlardır.

Asıl yerli Adanalı Ermeniler, vilayetin kuzeyindeki Hacin kasabasıyla* Kozan sancağının merkezi olan Sis kasabasının** birkaç köyünde ve İskenderun Körfezi sahilinde bulunan Dörtyol köyü ile çevresindeki birkaç köyde oturan Ermenilerdir.

* Hacın, Haçın, Haçin de denilmiştir. Bugünkü Saimbeyli ilçesi. (A.K.)
** Cumhuriyetten sonra sancaklar kalkmıştır; Sis sözcüğü de kullanılmamakta, Kozan denilmektedir. (A.K.)

Arap Uşakları ise, Abdülaziz devrinde Lazkiye sancağındaki Rafızilerin yola getirilmesi sırasında o zaman ahalisi pek az ve arazisi pek bitek ve verimli olan Adana Ovası'nın imarı maksadıyla oralardan getirilmiş şahıslardır.

Vilayetin Türk, Ermeni bütün halkı önce de arz ettiğim gibi birbirlerine güvenerek yaşıyorlar ve aralarında hiçbir anlaşmazlık hissedilmiyordu.

O derecede ki, 1894-1896 ihtilal ve katliamları sırasında Adana vilayeti içinde hiçbir olay meydana gelmemiş ve bu mücadelelerin kendi vilayetlerine sıçramaması için Türk ve Ermeniler elbirliğiyle çalışmışlar ve başarılı olmuşlardır.

Meşrutiyetin ilanından sonra Adana'da kurulan Türk siyasi cemiyetlerine karşılık, Ermeniler de Taşnaksütyun, Hınçakist ve Hınçakist Reforme şubelerini meydana getirdiler; daha doğrusu eskiden mevcut gizli teşkilatlarını meydana çıkardılar.

O zaman Adana Ermeni delegeliğinde bulunan Muşeg Efendi isminde genç ve son derece şöhret hırsı olan bir papaz, aynı zamanda Hınçakist reislerinden bulunuyordu. Bu adamın ahlaksızlığının derecesini Ermeniler bile söyleye söyleye bitiremezler. Eğer bizzat Ermenilerden işittiğim hikâyeler doğru ise, her türlü ahlaksızlık bu şahısta toplanmıştır denilebilir.

"Monsenyör Muşeg", Meşrutiyetin ilanınından sonra kendisini adeta Adana Ermenilerinin en büyük dini ve siyasi reisi yerine koymuştu.

Hükümet memurlarının zaaf ve acizliklerinden en edepsizcesine yararlanmaya kalkan bu papazın bir gün idare meclisinde, valiye karşı fevkalade hakaret edici davranışlarda bulunduğunu ve hemen gidip vilayet jandarma kumandanını tokatlayacağını bildirerek, hiddetle idare meclisini terk ettiğini bana anlattılar.

O sırada birçok Ermeni gencinin de Monsenyör Muşeg'e taraftar olmaya başladıklarını ve ötede beride yaptıkları mitinglerde, Ermenilerin artık Türk boyunduruğundan

kurtulmaları zamanının gecikmeyeceğini söyleyecek kadar ileri gittiklerini, Ermenilerden işitmiştim.

Gayet haklı olarak söylemek mecburiyetindeyim ki, Monsenyör Muşeg ile hempalarının bu taşkınlıklarına Taşnaksütyun delegesi katılmıyor ve bunun pek fena sonuçlar verebileceğini İstanbul'daki Taşnaksütyun delegelerine yazıyordu.

Monsenyör Muşeg, bununla da yetinmeyerek, kendi adamlarını silahlandırmak için Avrupa'dan tüfek ve revolver getirtmeye başlamıştı. O sırada hükümet her şeyi serbest bıraktığı gibi, silah ticaretini ve dolayısıyla ithalatını da serbest bırakmıştı. Monsenyör Muşeg, "Artık Ermenilerin silahlı olduğundan, bir daha 1894 kırımları gibi hadiselerden korkmayacaklarından, bir Ermeninin kılına hata gelirse buna karşılık on Türk mahvedileceğinden" uluorta bahsediyordu.

Monsenyör Muşeg'in bu şımarıkça gösteri ve sözleri, Adana Türklerini karşı tedbirler almaya mecbur ediyordu.

İşte burada, o zamanki Adana yönetiminin en büyük sorumluluğu başlar. Çünkü, bir hükümet için zayıf ve âciz olmak bu işlerden sıyrılmayı gerektirmez. Monsenyör Muşeg'in bu taşkınlığı İslam ahalinin ayaklanmasına yol açmaya başlar başlamaz, Muşeg cenaplarını da, onun yardakçılarını da, Türklerden fesada eğilimi olan şahısları da yakalayıp hapsetmek ve haklarında kanuni soruşturmaya girişmek ve hatta gerekirse vilayette örfi idare ilan eylemek en kestirme yol olurdu.

Fakat o zaman böyle kesin icraatı, Hasan Fehmi Beyin cenaze alayını tertip eden Cemiyet-i Muhammediye tarafından Babıâli Caddesinde hakarete uğrayan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa bile, İstanbul'da uygulayabilecek cüret ve girişim gücünden yoksun bulunuyordu.*

* 6 Nisan 1909 akşamı Köprü üstünde öldürülen *Serbesti* başyazarı Hasan Fehmi Bey, Ahrar Fırkasının kurucularındandı. Cinayetten sonra bir öğrenci grubu Babıâli'ye gitmiş; sözcüleri hukuk öğrencisi Burhaneddin Bey (gazeteci Burhan Felek) Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşadan katilin bulunmasını istemiş; Sadrazamın "yakalanırsa" cezalandırılacağını söylemesi üzerine kalabalık arasından bir genç, "İse ne demek? Buraya şart edatı ▷

Hürriyet demek, anarşi demek olmadığını halka anlatmak hükümetlerin en birinci görevleridir. Ne yazık ki, Türkiye'de 1908 senesinin son üç ayıyla 1909 başlarında böyle bir hükümet yoktu.

O sırada Adana vilayetinde Vali Cevad Bey bulunuyordu. İyi ahlak için bir örnek göstermek lazım gelirse, Cevad Bey gösterilebilir. Fakat, idareden âciz olması da ahlakının güzelliğiyle orantılı olan bu zat, o sırada Adana valiliğini yapabilecek durumda değildi.

Fırka kumandanlığında ise, Ferik Mustafa Remzi Paşa isminde ihtiyar bir asker bulunuyordu. Gençliğinde büyük bir şöhret kazanmış olan bu eski asker de bütün hayatını namuslu ve vatanperver olarak geçirmişti. Fakat, önce yaşlı, sonra da inzibat vasıtalarından mahrum olan bu muhterem zatın da Adana'da kumandanlık görevlerini yapabilecek şartlara sahip olduğu iddia olunamaz.

Cebel-i Bereket sancağında ise Asaf Bey isminde bir mutasarrıf bulunuyordu ki, gölgesinden korkacak derecede yüreksiz olan bu zatın nasıl mutasarrıf olduğunu anlayamam.

1909 senesi başlarında Adana'da herkesin ağzında dolaşan söylentiler, yakında Ermenilerin ayaklanarak Türkleri mahvedeceklerine ve bu vesile ile vilayetin Avrupa donanması tarafından işgalini ve sonra da Ermenistan'ın kurulmasını sağlayacaklarına dairdi.

Türkler bu söylentilere o kadar inanmışlardı ki, hatta eşraftan bazılarının, ailelerini güvenilir yerlere göndermeye kalktıkları bile olmuştu.

Ermeni taşkınlığı sırasında mahvolmamak için tedbirli bulunmak fikirlerini, İstanbul'daki Cemiyet-i Muhammedi-

◁ giremez Paşa! Orada on para vermeyenin yakasını koparıyorlar. İse de laf mı?" diye bağırmıştı. Cemal Paşanın sözünü ettiği "hakarete uğrama" olayı bu olmalıdır. Cenaze ertesi gün büyük bir kalabalıkla kaldırılmıştır. Hiçbir kaynakta bu olayla Cemiyet-i Muhammediye'nin (doğrusu, 31 Mart'ın düzenleyicilerinden Derviş Vahdeti'nin başında bulunduğu İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti) ilişkisi olduğu öne sürülmemiştir. Bkz. A. Kabacalı: *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, İst. 1993, s. 88-97. (A.K.)

ye tarafından Adana'ya gönderilmiş olan bazı şahısların telkin ettiği bana anlatılmışsa da, bunun doğruluğu hakkında bir ipucu elde edemedim.

1909 senesi Nisan ayında tarafların ilişkileri o kadar gerginleşmişti ki, akşama sabaha halkın birbiri üzerine saldıracaklarına artık kimsenin şüphesi kalmamıştı.

Nihayet, nisanın 14. günü Monsenyör Muşeg'in emriyle en evvel Ermeniler tarafından başlayan tecavüzlerle "Adana Vakası" ortaya çıktı.

Adana'da, Tarsus'ta, Hamidiye'de, Misis'te, Erzin'de, Dörtyol'da, Azizli'de, kısacası Ermenilerin çokluk olduğu her yerde öyle müthiş kırımlar başlamıştı ki, bunların ayrıntısını okumak insanı cidden nefretlere uğratır.

Vilayet merkezinde pek âciz olan hükümet, çevrede İslamın tecavüze uğramaması için umumi ayaklanma usulüne yönelinmesini emredecek kadar beyinsizlik göstermiş; Dörtyol Ermenilerinin silahlı bir kafile ile Cebel-i Bereket sancağı merkezi olan Erzin kasabasına doğru ilerlediğini haber alan mutasarrıf Asaf Bey, odasından bile çıkmayarak, bütün bağlı birimlere ve Kozan sancağına "Burada Müslümanlar katliam tehlikesiyle karşı karşıya olduğundan, vatanını, milletini seven her Türk'ün silahını kaparak Cebel-i Bereket sancağının imdadına koşması lazım geleceğine" dair telgraflar yağdırmış.

Dörtyol Ermenilerinin Erzin üzerine yürüdükleri doğrudur. Ermenilerin maksadı Cebel-i Bereket sancağındaki Türkleri katletmekti. Fakat bir mutasarrıfın odasında otururak ahaliyi başıboş harekete davet etmesi katiyen affolunabilir cinayetlerden değildir. Çünkü kendisini tehlikede gören halk, saldırganların yalnız silahlı olanlarına değil; kadın, ihtiyar ve çocuk gibi silahsız olanlarına da saldırmaya kalkışabilirdi. Nitekim böyle oldu.

İşte Birinci Adana Vakasının sebep ve etkenleri bunlardır. İkinci Adana Vakası denilen ve birinciden on bir gün sonra meydana gelerek yalnız Adana şehri ile sınırlı kalan vaka ise, gece vakti bazı Ermeni gençleri tarafından askerin

ordugâhına ateş edilmesi üzerine başlamış ve Adana şehri katliamının daha fena bir şekil almasına yol açmıştır.

Kanaatimce, Adana katliamının sorumlusu, tek başına "Les Vépres Ciliciennes"in meşhur yazarı Monsenyör Muşeg'dir. Bu şahsın yapabileceği fenalıkları vaktiyle takdir ederek buna engel olacak tedbirleri almayan o zamanki Adana hükümeti de bence sorumludur.

Olayın meydana gelişinden sonra idareyi büsbütün ellerinden kaçırarak katliamlara ve yağmalara karşı âciz ve miskin durumlarını korumaları ise hiç affolunamaz.

Fakat şurası muhakkaktır ki, Adana vilayetinin resmi ve gayri resmi bütün Müslüman ve Türk çevresi, olayın meydana gelmesinden iki üç ay evvelinden beri Adana Ermenilerinin İslamları katletmek üzere hazırlanmakta ve her gün silahlar getirtmekte olduklarına tamamıyla inanmış bulunuyorlar ve kendilerini cidden büyük bir tehlikede görüyorlardı. Monsenyör Muşeg ve etrafındakiler ise, nutukları ve küstahça söz tecavüzleriyle bu kanaati beslemekten geri durmuyorlardı.

Yukarıda açıkladığım psikolojik sebepler yalnız benim fikrim değildir. O zaman Adana konsolosluğunda bulunan İngiliz binbaşılarından Mr. Dougthy-Wylie dahi aynen bu kanaatte bulunuyordu.*

Çanakkale muharebeleri sırasında pek büyük kahramanlık göstererek vatan uğruna can feda etmiş olan bu değerli adamın, bugün hayatta olup da sözümü tasdik edememesinden dolayı pek üzgünüm. Türklerin ve Arap Uşaklarının katliam esnasında gösterdikleri müthiş taşkınlıkları nefretle söylemekle beraber olayın çıkmasının asıl sebebinin Monsenyör Muşeg olduğunu Amerikalı Misyoner Mr. Chambers ile Tarsus Amerikan Mektebi Müdürü Mr. Christin de bana söylemişlerdi.

* Dougthy-Wylie'nin anıları daha sonra yayımlanmıştır ve Cemal Paşa'nın görüşünü destekler niteliktedir (e.n.).

Adana kırımında 17.000 Ermeni ve 1.850 Müslüman ölmüştür. Bu rakamlar gösterir ki, eğer Adana'da Ermeniler sayıca Türklerden üstün olsalardı, bu iş aksi olur ve Ermeniler Türkleri katletmiş olurlardı. Katliam sırasında tarafların gösterdiği eğilimler birbirinden farklı değildir. Ermeniler fırsat buldukları yerlerde Türk kadın ve çocuklarına, Türklerin Ermeni kadın ve çocuklarına karşı yaptıklarını yapmışlar ve zincirden boşanmış halkın birbirinden farkı olmadığını ispat eylemişlerdir.

Adana'ya vali tayin olunduğum zaman, hükümet emrime iki yüz bin liralık bir kredi açmıştı. Bunun yüz bin lirası, şehir ve köylerde yanmış olan Ermeni ve Müslüman ev ve dükkânlarının yeniden yapılmasına harcanacak; yüz bin lirası da tüccar ve sanatkârlarla çiftçilerin tekrar işe başlayabilmeleri için on sene içinde ödemek şartıyla kendilerine borç olarak verilecekti.

Başkanlığım altında Adana'da bir inşaat komisyonu kurdum. Komisyon, Amerikalı Misyoner Chambers, birçok yabancı ve çoğunluğu Ermenilerden olmak üzere birçok yerliden oluşuyordu. Aldığım tedbirler sayesinde, Adana'ya gelişimden dört ay sonra vilayet içindeki Ermeni köylerinin hepsi yeniden yapıldığı gibi merkezde de küçük ailelere ait evlerden yapılmayan kalmamıştı.

Kısacası dört beş ay içinde Ermeniler ticaretlerine, sanatlarına, ziraatlarına tamamıyla başladılar ve Müslümanlarla aralarındaki soğukluktan –hiç olmazsa görünüşte– hiçbir eser kalmadı.

Mandelstam kitabının 207. sayfasında Adana katliamından sorumlu olan Müslümanların en önemsizlerinden yalnız dokuz kişinin idam olunduğunu, Türkler hakkındaki garezkâr yayınlarıyla tanınan Adosidis ismindeki bir Rumun eserine gönderme yaparak iddia ediyorsa da, gerek Adosidis ve gerek Mandelstam yalan söylüyorlar. Adana'ya gelişimden dört ay sonra yalnız Adana şehrinde, Harp Divanı mahkûmlarından otuz Müslümanı idam et-

tirdiğim gibi ondan iki ay sonra da Erzin kasabasında on yedi Müslümanı idam ettirdim. Bunlarla beraber yalnız, bir Ermeni idam olunmuştur. İdam olunan Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve en zengin ailelerine mensup gençler bulunduğu gibi Bahçe kazası müftüsü de vardı. Bu müftünün o dolaydaki Türkler üzerinde pek büyük bir nüfuzu bulunuyordu.

Çok teessüf ederim ki, Adana vakasının ikinci günü, bir yabancı ülke vapuruyla İskenderiye'ye kaçan Monsenyör Muşeg o zaman elime geçmedi. Yine haklı olarak Harp Divanı tarafından gıyaben idama mahkûm edilmiş olan bu zat elime geçseydi, onu da Bahçe müftüsünün karşısına astırırdım.

Adana valiliğim zamanında Ermenilerin refahı ve kaybettikleri şeylere kavuşmaları için yaptığım çalışmaları, Ermeniler de itiraftan çekinmezler. Özellikle o sırada Adana'yı ziyarete gelen Fransız, İngiliz, İsviçreli ve Amerikalı birçok yabancı bunları gözleriyle görmüş ve beni tebrik etmişlerdir.

Vaka sırasında yetim kalan Ermeni çocuklarının eğitim ve öğretimi için Adana'da yaptırdığım büyük yetimhane ise hâlâ mevcuttur.

Adana'dan sonra tayin edildiğim Bağdat vilayetinden 1912 senesi ağustosunda istifa ederek İstanbul'a döndüğümde Osmanlı hükümeti, en tehlikeli zamanlardan birini yaşıyordu.

Önce, İtalya ile henüz harpteydik. Sonra, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan aleyhimize birleşmişler ve akşama sabaha bir harp sebebi arıyorlardı. Arnavutluk isyan halindeydi. Suriye'de bütün Arap basını hükümete isyan ateşleri püskürüyor ve Arap vilayetleri ıslahat istiyorlardı.

Ermeni Patriği, Ermenistan'da ıslahat yapılmasını bildiren talepleriyle Babıâli'ye durmadan yazılar yağdırıyordu. Asıl en dehşetlisi olarak "Halaskâr Zabitan Grubu" ismini

alan birtakım zabitler, orduda uğursuz bir anarşi meydana getirmişlerdi.* Çanakkale, İzmir ve Arnavutluk'ta bulunan ordu adeta isyan halindeydi denilebilir. Hükümet makamında ise, Gazi Muhtar Paşa kabinesi bulunuyordu.

Rusya ve Ermeni sorunu

İşte bu durumlar içinde Balkan Harbi başladı. Ordularımızın birbiri ardı sıra her taraftan felakete uğradıkları sırada, fırsatı ganimet bilen Moskof siyasetiyle Fransız siyaseti de işe başladı.

Fransızlar, Arapları Suriye ıslahatı isteğinde bulunmaya teşvik ettikleri gibi, İstanbul Rus Sefiri de 1912 Kasım'ının 26'sında Rusya Dışişleri Bakanına yazdığı aşağıdaki telgrafla Ermenistan meselesini uyandırmaya başlamıştı.

Mr. de Giers telgrafında diyordu ki:** "Ermeni katliamının, Anadolu'yu ve İstanbul'u kanlara boyadığı mahut 1894-1896 yıllarından beri durum asla düzelmemiştir. Sultan Abdülhamid'in Rusya, Fransa ve İngiltere'nin baskısı altında 20 Ekim 1895 tarihinde hazırladığı Islahat Fermanı büsbütün unutulmuştur. Arazi meselesi günden güne çetinleşiyor. Arazinin büyük kısmı Kürtler tarafından zorla alınmış veya alınmak üzeredir. Hükümet memurları buna engel olacakları yerde bunları himaye ve teşvik ediyorlar. Konsoloslarımızın hepsi, Kürtlerin eşkıyalık ve yağmacılıkları, Ermenileri öldürdükleri ve Ermeni kadınlarını İslam dinini kabule mecbur ettikleri konusunda görüş birliğinde bulunuyorlar. Bu cürümleri işleyenler hakkında asla takibat yapılmamıştır. İstanbul Ermeni Patriğince, Babıâli'ye ve Adliye Nezaretine sunulan takrir, Padişahın Ermeni tebaasının ma-

* Halaskâr Zabitan Grubundan kitabın başında, Cemal Paşanın İstanbul Muhafızlığı ve Mahmud Şevket Paşa olayı dolayısıyla söz edilmişti. (A.K.)

** Mandelstam, sayfa 207: Rusya'nın İstanbul sefiri M. de Giers'in, 26 Kasım 1912 tarihli telgrafı –ki Turuncu Kitap bununla başlar– Ermeni meselesinde Rus politikasının ne kadar açık ve halisane olduğunu gösterir. (Cemal Paşanın notu)

ruz bulunduğu zulüm ve işkenceleri hakiki surette tasvir eder." Mr. de Giers devam ederek diyor ki, "Bu hal, Ermeni kütlelerinin gittikçe daha fazla Rusya'ya doğru kaymalarının sebebini yeter derecede izah eder. Ermenistan'daki Rus konsoloslarının hepsi Ermenilerin bu zihniyetini tasdik ediyorlar. Ermeniler, Rusya'nın gözetimi altında ıslahat yapılmasını ve hatta Rusya işgalini istiyorlar. Ermeni katogikosu (Doğudaki Hıristiyan kavimlerinin koruyucusu) olan Rusya'dan Türkiye'deki bedbaht Ermenileri koruması altına almasını cenabı hak adına rica ediyorlar." Sefir, Ermeni meselesinin Rusya için büyük önem taşıdığını takdir ve hükümetin bunu çözümlemek için önayak olmasını arzu ediyor. Ancak işgali henüz erken buluyor. Islahat taraftarı görünüyor. Ancak, "Bir kere bu yere ayak basılırsa 1895 senesi kanununun üzücü sonucunu hatırlamak ve ıslahatı Rus veya Avrupalı memurların etkin denetimi altına almak lazımdır" diyor. Mr. de Giers "Türkiye'nin içinde bulunduğu bu karmaşadan dolayı, ıslahatın beklenilen yatışmayı sağlayamaması ihtimaliyle, ordularımızın bu havaliye girmelerindeki lüzuma hazırlanmalıdır" diye sözüne son veriyor.

Daha 1912 senesi başlarından beri Rusya'daki Açmiyazin katogikosu, Bogos Nubar Paşayı Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığını elde etmek göreviyle Avrupa hükümetlerine göndermişti ki bu da Rus siyasetinden başka bir şey değildir.

Rusların Ermenistan hakkındaki kötü niyetlerini örtmek için kullandıkları siyasetle Fransızların Suriye hakkında kullandıkları siyaset birbirine ne kadar uyuyor.

1913 senesi başlarında Paris'te yapılan Arap Kongresi üyesinden Beyrutlu bir Müslüman, Fransız Dışişleri Bakanı M. Pichon'a şöyle söylüyordu:

— Biz gerçi Arap Kongresini Paris'te düzenliyorsak da, maksadımız yalnız, Arabistan vilayetlerinde ıslahat yapılmasını Osmanlı hükümetinden talep etmekten ibarettir. Fransa'nın Suriye'yi işgal etmesini veya orasını himayesi altına almasını katiyen arzu etmeyiz.

M. Pichon Fransızların Suriye hakkında bir kötü niyet beslemediğine bir örnek olmak üzere bu sözleri sefir M. Bompard'a o zaman anlatıyordu.

Hemen aynı tarihlerde yani 1913 senesi Mart'ının on beşinde, Ruslar da Bogos Nubar Paşaya aynı sözleri, belki de aynı kelimeleri tekrar ediyordu. Paris Rus Sefiri M. İzvolski'nin Rusya Dışişleri Bakanı M. Sazanof'a yazdığı mektup bu iddialarımızı ispat eder. Bu mektubunda Sefir diyor ki:*

"Bogos Nubar Paşa, Türk Ermenilerinin bağımsızlık veya anayasa değişiklikleri meselelerini hiçbir suretle ele almak istemediklerini birçok kez beyan etti. Biricik amaçları, Berlin Antlaşmasıyla öngörülerek, Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından hazırlanan ve bugüne kadar ölü hüküm halinde kalan ıslahata kavuşmaktır."

Arap ve Ermeni ıslahatçılarının, aynı zamanda ve aynı tarzda aynı şeyleri düşündüklerini gösteren bu rivayetler, Türkiye'nin taksimi hakkında o zaman Fransa ve Rusya arasında kararlaştırılmış olan siyaseti pek güzel ispat eder zannederim.

Nihayet 22 Mayıs 1913'te Rusya Dışişleri Bakanlığı, Ermeni ıslahatı için ilk adımını atmıştır. M. Sazanof, o tarihte Berlin Rus Sefirine yazdığı bir telgrafla Ermenistan ıslahatı için Babıâli nezdinde teşebbüslerde bulunmaya razı olmasını Almanya hükümetinden talep ediyordu ki, bu tarih Enez-Midye hattını Bulgar-Türk hududu kabul ederek ilk Londra Antlaşmasını imzaya mecbur olduğumuz tarihlere, yani Osmanlı hükümetinin kuvvetten düştüğü zamana rastlar.

Aynı tarihlerde İstanbul'da Ermenilerin milli gösterileri cidden tasavvurun üstüne çıkmıştı. Ermeni harflerinin icat tarihinin bilmem kaçıncı senesi şenliklerini yapan Ermeniler, pek büyük gösteriler yapmışlar ve hatta sokaklarda Er-

* Turuncu Kitap, s. 241. (Cemal Paşanın notu).

meni milli renklerini taşıyan konfetiler atmaktan bile çekinmemişlerdi. Biz bunlara Hazreti Eyüp sabrıyla tahammül ediyor ve hoş olmayan bir vakanın çıkmasına engel olacak tedbirler alıyorduk. O sırada ben, İstanbul muhafızı olduğum halde, Ermeniler tarafından davet olunduğum Taksim Bahçesine gitmiş ve Ermeni milletini son derecelerde öven bir nutuk vermiştim.

Rusya Dışişleri Bakanının teklifi, 1895 senesinde Osmanlı hükümetine teklif edilmiş olan ıslahat projesini esas alarak yeni bir ıslahat projesinin düzenlenmesi görevinin büyük devletlerin İstanbul sefirlerine bırakılmasından ibaretti.

İngiltere ve Fransa bu teklifi derhal kabul ettiler. Yalnız Almanya, büyük devletler sefaret memurlarından oluşacak komisyona Babıâli tarafından atanacak memurların da girmesini teklif ediyordu. Rusya katiyen buna yanaşmadı ve nihayet asıl ilgili devletin yokluğunda meselenin tetkiki için Yeniköy'de bir Tercümanlar Komisyonunun kurulmasına Almanya'nın da onayı alındı.

Daha bu komisyon işe başlamazdan önce İstanbul Rusya Sefarethanesi, Baştercüman Mandelstam'a bir ıslahat projesi hazırlattırmıştı. Gelecekte kurulacak olan bir devletin tamamlayıcı icraatından olan, geniş bir ıntıkada yaşayan azınlık unsurunun haklarının korunması adına o devlete böyle bir projenin utanmadan nasıl teklif olunabileceğini takdir etmeyi insaf sahiplerinin vicdanına bırakırım. Büyük önem taşıdığı için aynen aşağıya alıyorum:

Proje

İstanbul, 8 Haziran 1913

Ermenistan'da yapılacak ıslahat hakkında İstanbul Rusya Sefareti Birinci Tercümanı M. Mandelstam tarafından tanzim olunan "ön proje" (avent projet) layiha müsveddesidir ki aşağıdaki esaslara dayanmaktadır:

Ermenistan ıslahatı hakkında Fransa, İngiltere ve Rusya'nın İstanbul sefirleri tarafından kaleme alınan muhtıra (Mart - Nisan 1895);

Fransa, İngiltere ve Rusya'nın İstanbul sefirleri tarafından Ermeni vilayetlerinin idaresine müteallik tanzim olunan ıslahat layihası (Mart -Nisan 1895);

Ermenilerle meskûn Osmanlı vilayetlerinde tatbik olunacak ıslahatı tazammum eden 20 Ekim 1895 tarihli ferman;

Osmanlı Avrupa'sındaki vilayetlere dair Avrupa Komisyonu tarafından tanzim olunan 11-23 Ağustos 1880 tarihli kanun layihası;

1913 senesi Vilayetler İdaresi Kanunu;

Cebel-i Lübnan'a taalluk eden nizamlar ve protokoller.

I

1. Hakkâri ve Siirt ile Bişrik ve Malatya'nın güney kısımları ve Sivas'ın batı-kuzey havalisi gibi hudutları olan bazı mahaller müstesna olmak üzere Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas vilayetlerinden yalnız bir vilayet teşkil olunacaktır.

2. Bu vilayet, idare bakımından aşağıdaki taksimatı havi olacaktır: sancak, kaza, nahiye.

3. Bu taksimat o suretle yapılacaktır ki, oralarda oturan ahali ırk itibarıyla mümkün mertebe bir cinsten bulunsun.

(1895 tarihli Üç Sefirler Muhtırasının yedinci bendi; 1895 tarihli Sefirler Layihası madde 7)

II

Ermeni vilayetinin umumi valisi, Osmanlı tebaasından bir Hıristiyan veyahut tercihen bir Avrupalı olacaktır ki; beş sene müddetle ve hükümetlerin muvafakatiyle irade-i seniye ile (padişahça) nasbolunacaktır.

(Berlin Muahedesi madde 17; 1896 tarihli Girit Nizamnamesi madde I; Cebel-i Lübnan'a ait nizamlar ve protokoller; 1895 tarihli Üç Sefirler Muhtırası madde 2 ve 7; Ermenilerle Meskûn Vilayetler Islahat Fermanı bend I)

III

1. Umumi vali, vilayetin icra kuvvetleri reisidir. Vilayetin bütün idare memurlarını istisnasız tayin ve azleder. Keza vilayetin bütün hâkimlerini o tayin eder.

2. Polis ve jandarma kuvvetleri doğrudan doğruya umumi valinin hüküm ve idaresi altındadır.

3. Vilayette inzibatı muhafaza için umumi valinin talebi üzerine, askeri kuvvetler onun emrine verilecektir.

(1864 tarihli Cebel-i Lübnan Nizamnamesi madde I; 1880 tarihli Avrupa Komisyonu Layihası madde 27, 32 ve 44; 1913 tarihli Vilayetler İdaresi Kanunu madde 20, 25 ve 26)

IV

Vilayetlerde umumi vali nezdinde istişari mahiyette olmak üzere bir idare meclisi bulunacaktır ki, azası:

a) Vilayetin muhtelif idari şube reislerinden,

b) Muhtelif ruhani mezhep cemiyetleri reislerinden,

c) Osmanlı hükümeti hizmetlerinde idari şubeler reislerine yardım eden Avrupalı fen müşavirlerinden,

d) Vilayet umumi meclisi tarafından kendi azası meyanında seçilecek üç Müslüman ve üç Hıristiyan altı azadan ibaret olacaktır.

(1880 tarihli Avrupa Komisyonu Layihası madde 49; 1913 tarihli Vilayetler İdaresi Kanunu madde 62; 25 Kasım 1895 tarihli ferman bend 6)

V

1. Vilayet umumi meclisi, müsavi adette Müslüman ve Hıristiyanlardan müteşekkil olacaktır.

2. Vilayet umumi meclis azaları, kazalarda bu hususta teşkil edilmiş intihabat heyetleri tarafından gizli reyle seçileceklerdir.

3. Muhtelif Müslüman ve Hıristiyan milletlere tahsis olunacak mevkilerin adedi, her kazada ayrıca tayin olunacaktır. Bu adet, kazanın nüfus sayısına göre (bu maddenin birinci bendinin esasıyla telifi kabil olduğu derecede) mütenasip olacaktır.

(Cebel-i Lübnan teşkilatına ait 9 Haziran 1861 tarihli protokol ve nizamname madde 2; 1895 tarihli Üç Sefirler Layihası madde 5; 1880 tarihli Avrupa Komisyonu Layihası madde 69 ve 1913 tarihli Vilayetler İdaresi Kanunu madde 103)

VI

1. Vilayet umumi meclisi, beş sene müddet için seçilecek ve senede bir defa, iki ay müddetle adi içtima yapacaktır. Bu içtimaın müddeti umumi vali tarafından uzatılabilir.

2. Vilayet umumi meclisi, gerek umumi valinin teşebbüsü ve gerek azasından üçte ikisinin talebi üzerine fevkalade içtimaa davet olunabilir.

3. Umumi vali, vilayet umumi meclisini dağıtabilir. Bu takdirde müntehipler iki ay zarfında toplanacak ve yeni umumi meclis, fesih emrinin tarihinden itibaren dört ay içinde içtima edecektir.

4. Meclisin toplanma ve feshi hakkındaki emirler, Padişah Hazretleri namına izafe olunacaktır.

(1880 tarihli Avrupa Komisyonu Layihası madde 73-75; 1913 tarihli Vilayetler Kanunu madde 111-115-125)

VII

1. Vilayet umumi meclisi, vilayet menfaatlarına dair maddeler hakkında kanun tanzim eder.

2. Bütçe ve kanun tanzimi hususunda vilayet umumi meclisinin salahiyeti, lâ akall Avrupa Komisyonu tarafından 1880 senesinde tanzim olunan layihanın 82-93. maddelerinde bildirildiği derecede geniş olacaktır.

3. Yapılacak kanunlar, Padişah Hazretlerinin tasdikine arzolunacak ve iki ay zarfında tasdik veya reddi hakkında Padişahın iradesinden çıkacaktır. Bu müddetin sonunda hükümetin susması tasdik manasını taşıyacaktır.

(1880 tarihli Avrupa Komisyonu Layihası madde 82-93; 1913 tarihli Vilayet İdareleri Kanununun 123, 124, 128-135. maddeleri)

VIII

1. Sancaklarda idare meclislerine mutasarrıflar riyaset edecek ve mezkûr meclisler, sancak memurları reisleriyle ruhani mezhepler cemaatleri reislerinden ve kaza idare meclisleri tarafından intihap edilmiş üçü Müslüman ve üçü Hıristiyan altı azadan teşekkül edecektir.

2. Kaza idare meclisleri, kaymakamların riyaseti altında bulunacak ve kaza memurin reisleriyle ruhani mezhepler cemaatleri reislerinden ve nahiye meclisleri tarafından intihap edilmiş (ikisi Müslüman, ikisi Hıristiyan) dört azadan ibaret olacaktır.

3. Bu meclislerin vazifeleri, Avrupa Komisyonu tarafından 1880 senesinde tanzim olunan layihanın 115-116. ve 139-140. maddeleri hükümlerine göre tayin olunacaktır.

(1880 tarihli Avrupa Komisyonu Layihası madde 114-115-116-138-139 ve 140; 20 Ekim 1895 tarihli Hümayun Fermanı madde 6)

IX

1. Her nahiyenin genişlik çevresi, mümkün olduğu kadar aynı ırka mensup köylerin bir nahiyeye irtibatını temin edecek surette tayin olunacaktır.

2. Her nahiye bir müdür tarafından idare olunacaktır. Ahali tarafından seçilmiş ve en az dört ve en çok sekiz üyeden müteşekkil bir meclis, müdüre yardım edecektir. Bu meclis, müdürle yardımcısını kendi üyeleri arasından seçecektir. Müdür, ekseriyeti teşkil eden ırka mensup kimselerden ve yardımcısı, diğer taraftan seçilecektir.

3. Ahalisi karışık olan nahiyelerde ekalliyet, en aşağı yirmi beş hane kadar bulunmak şartıyla mecliste ehemmiyeti nispetinde temsil edilecektir.

4. Nahiye meclislerinin vazifeleri, Avrupa Komisyonu tarafından 1880 senesinde tanzim olunan layihanın 163-168. maddeleri hükümlerine göre tayin olunacaktır.

(1880 tarihli Avrupa Komisyonu Layihası madde 162-168; 1895 tarihli Üç Sefirler Islahat Layihası madde 7, 8, 9; 20 Ekim 1895 tarihli Padişah Fermanı madde 7, 8, 9)

X

1. Her nahiyede, umumi vali tarafından nasbolunan ve nahiyede ekseriyeti teşkil eden cemaat dininden bir sulh hâkimi bulunacaktır. Bundan maada, her kaza merkezinde bir sulh hâkimi bulunacaktır.

2. Sulh hâkimi:

a) Cezai maddelerde: Adi suç derecesindeki yaralamalarda istinafsız ve beş yüz kuruştan ziyade nakdi ceza veya üç aydan fazla hapsi istizam etmeyen cürümleri istinafı kabil olmak üzere,

b) Hukuki maddelerde: Bin kuruşa kadar hukuk ve ticaret davalarını, istinafsız ve beş bin kuruşa kadar aynı hususa dair davaları, istinafı kabil olmak üzere görür.

3. Sulh hâkimi, sulh mahkemesi işlerine bakar. Beş bin kuruşu tecavüz eden davalarda bile tarafların isteği üzerine, ihtilafların tesviyesi için hükümler verebilir. Böyle hüküm tayini suretiyle verilecek kararlarda taraflar, istinaf haklarından vazgeçeceklerdir.

4. Sancaklardaki mahkemeler, yalnız hukuk mahkemesini havi olacaktır ki; umumi vali tarafından nasbedilmiş bir reisle biri Müs-

lüman, diğeri Hıristiyan iki diplomalı hâkimden teşkil olunacaktır. Sancak mahkemeleri, beş bin kuruşu geçen hukuk ve ticaret davalarını bizatihi ve sulh hâkimleri tarafından hukuk ve ticaret davalarında verilen kararları istinaf suretiyle görürler.

5. Sancak mahkemelerinin cinayet kısımları yerine, seyyar cinayet mahkemeleri ihdas edilmiştir. Bu mahkemeler, sancak mahkemesinin bağlı olduğu istinaf mahkemesi tarafından kendi azaları arasından seçilecek bir reisle yine aynı istinaf mahkemesi tarafından sancak sulh hâkimleri arasından seçilecek biri Müslüman ve diğeri Hıristiyan iki azadan ibarettir.

6. Cinayet mahkemesi, görülecek lüzuma göre kazaların hepsinde nöbetle yer alacaktır.

7. Her kazada bir sorgu hâkimi bulunacaktır. Kazaya gelen cinayet mahkemesi reisi, tahkikatı bitmiş olan ve kendisine derhal verilmesi icap eden davalarla henüz tetkik edilmekte olan davaların birer defterini sorgu hâkiminden isteyip alabilecektir. Bunlarda nizama aykırı bir hal veya sebepsiz geciktirme görürse, derhal vaziyeti, istinaf mahkemesi reisine bir raporla bildirecektir.

8. Cinayet mahkemeleri, suç ve yaralama maddelerinden dolayı sulh hâkimleri tarafından verilen hükümleri istinaf suretiyle tetkik eder. Cinai maddeleri ve beş yüz kuruştan fazla nakdi ceza veya üç aydan yukarı hapis cezasını bidayeten ve kati olarak verir.

9. En az altı istinaf mahkemesi bulunacaktır. Bu mahkemelerin her biri, umumi vali tarafından tayin edilmiş diplomalı hâkimlerden birer reis ile gerek istinaf yolu ile kendisine tevdi olunacak hukuk davalarını görmek ve gerek seyyar cinayet mahkemelerine reis yetiştirebilmek için lüzumu kadar heyetten müteşekkil olacaktır. İstinaf mahkemesi, birer reis ve iki azanın huzuruyla nizami surette meydana gelir. Fazla olarak bir müddeiumumi ve kâfi miktarda yardımcıları bulunacaktır.

10. İhtiyaç görülen yerlerde ticaret mahkemeleri kurulacaktır. Bunların vazife gördükleri yerlerde hukuk mahkemeleri ticari davalara bakamayacaklardır.

11. Şeriye mahkemelerinin salahiyeti açık olarak tayin olunacak; vilayetin diğer mahkemelerinin vazifelerine tecavüz etmemelerine umumi vali tarafından dikkat edilecektir. Şeriye hâkimleri vila-

yetin diğer mahkemelerinin riyaset vazifelerini üzerlerinde bulunduramayacaklardır.

(1895 tarihli Üç Sefirler Islahat Layihası madde 29, 30; 1880 tarihli Avrupa Komisyonu Layihası 125-263)

XI

1. Vilayette bir polis ve bir jandarma taburu (corps) teşkil olunacaktır. Bu taburlar vilayetin Müslüman ve Hıristiyan ahalisinden toplanacaktır.

2. Taburların tertip ve tanzimi ve başkumandanlığı, Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan Avrupalı zabitlere tevdi olunacaktır.

3. Nahiyelerde köy bekçileri ihdas olunacaktır. Bunlar nahiye meclisleri tarafından tayin olunup müdürlerin emri altına alınacaktır.

(1895 tarihli Üç Sefirler Islahat Layihası madde 18-20; 20 Ekim 1895 tarihli ferman madde 24)

XII

1. Vilayette oturan kura efradı, şimdiki halde, askeri hizmetlerini orada yapacaklardır.

2. Hafif Kürt süvari alayları (eski Hamidiye alayları) terhis olunacaktır.

(1895 tarihli Üç Sefirler Islahat Layihası madde 25 ve 1895 tarihli ferman madde 28)

XIII

1. Vilayetin mülkiye ve adliye memurları, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında eşit miktarda seçilecektir.

2. Mutasarrıf ve kaymakamların tayininde muhtelif ırklara mensup olanların miktarıyla bunların iktisadi menfaatlarının ehemmiyeti, nazar-ı itibara alınacaktır.

(20 Ekim 1895 tarihli Padişah Fermanı madde 5)

XIV

1. Yalnız yerli ahali, seçmek ve seçilmek hakkından istifade edeceklerdir.

(1895 tarihli Üç Sefirler Islahat Layihası madde 25; 30 Ekim 1895 tarihli ferman madde 27)

XV

1. Vilayette yayınlanacak kanunlar, iradeler, emirler, umumi tebligat ve resmi ilanlar, vilayette kullanılan başlıca üç lisan üzerine (Türkçe, Ermenice, Kürtçe) yazılacaktır.

2. Arzuhal, istida ve mülki ve adli makamlara verilecek bütün evrak, sahiplerinin intihabına göre bu üç lisandan biriyle yazılacaktır.

3. Mahkemelerde davaların müdafaası, ilgililerin arzularına göre kendi lisanlarıyla yapılacaktır.

4. Mahkeme ilamı Türkçe tanzim olunacak ve bunlara tarafların lisanından birer tercüme eklenecektir.

(Üç Sefirler Layihası madde 40, Avrupa Komisyonu Layihası madde 22, Dahiliye Nezaretinin 6 Nisan 1913 tarihiyle Arap vilayetlerinde tamimi)

XVI

1. Vilayetlerde oturan milletlerin her biri, her derecede hususi mektepler açmak hakkını haizdir.

2. Bu mekteplerin ihtiyaçlarını temin için fertler üzerine hususi vergiler konulabilir.

3. İlk mekteplerde okuma, milli lisan üzerine yapılacaktır.

4. Bu mekteplerin teftiş ve murakabesi umumi valiye aittir ki, vilayetin iç nizamlarına riayet edecektir.

5. Hususi mekteplerde Türk lisanının okutulması mecburi olacaktır.

(1880 tarihli Avrupa Komisyonu Layihasının 14. faslı)

XVII

Umumi valinin riyaseti altında teşekkül edecek bir hususi komisyon, arazisi elinden alınmış olan Ermenilere bu arazilerinin ne şartlar altında geriye verileceğini veya bunların nakden veya arazi vermek suretiyle tazminini tayin edecektir.

(Üç Sefirler Islahat Layihası madde 26; 1895 Ekim tarihli ferman madde 29)

XVIII

Ermeni milletinin "Sahmanatrutiyan" denilen, 1863 tarihli dahili nizamlarına ve Sultanlar tarafından ita olunan beratlarla haiz

oldukları hak ve imtiyazların masuniyetine halel gelmemesi, kati suretle taahhüt olunacaktır.

(Üç Sefirler Muhtırası 11. bent)

XIX

Vilayet içindeki araziye muhacir yerleştirilmeyecektir.

XX

Vilayet dışında ve hususiyle Adana civarında oturan Ermenilerin hayat şartlarının tadili için, yukarıda bildirilen esaslar dairesinde hususi hükümler neşrolunacaktır.

(Üç Sefirler Muhtırası madde 12; Islahat Fermanı madde 4)

XXI

Osmanlı Devleti ve ecnebi devletler murahhaslarından meydana gelmiş bir hususi komisyon, vilayetin dahili nizamlarını ve XX. maddede yazılı hükümleri işbu layihada derc olunan esaslardan mülhem olarak tanzim edecektir.

Bu hükümlerin icrasının tamamını ecnebi devletler taahhüt eder.

(Üç Sefirler Muhtırası madde 8 ve Padişah Fermanı madde 32, 1896 tarihli Girit Nizamnamesi madde 14)

Bu projenin kabulünden en fazla bir sene sonra Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ vilayetlerinin Rusya himayesine, daha doğrusu Rusya'nın işgaline gireceğine hiç şüphe etmemek lazım gelir zannederim.

Bu projenin müzakeresi sırasında Alman delegesi daima Osmanlı hükümetinin haklarını koruma tarafını tutmuş; Rus delegesi ise bu hakları ne kadar mümkünse o kadar baltalamaya gayret etmiştir. Fransız ve İngiliz delegeleri, Rus delegesine yardakçılık ediyor; Avusturya ve İtalya delegeleri de Alman delegesinin görüşlerine taraftar görünüyorlardı.

1913 senesi Temmuz'unun 3'ünde toplantıya başlayan komisyon, 23 Temmuz'a kadar birçok defalar toplanmışsa

da, işi hiçbir sonuca bağlamadan dağılmaya mecbur olmuştu. Zira Rusların maksadı, mutlaka Ermenistan için yukardaki projeyi kabul ettirmek; Almanların emeli ise, Osmanlı hükümetini mümkün mertebe korumaktı.

Rusya'nın yeni manevrası

Nihayet Mr. de Giers, 1913 senesi Eylül'ünde altı maddelik bir ıslahat programı esaslarını Alman Sefiri Baron von Wangenheim'e kabul ettirmeyi başardı. O zaman müzakereler, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa ile bu iki sefir arasında yapılmaya başlandı. Bu programın esaslarını öğrendikten sonra bunun, dış baskılara hacet kalmaksızın Osmanlı hükümeti tarafından doğrudan doğruya uygulanabileceğini anladık ve bütün Osmanlı memleketlerini kapsayacak pek geniş bir umumi ıslahat projesi kararlaştırarak, sefirlerimiz vasıtasıyla büyük devletlere bildirdik. Bu proje uyarınca, Osmanlı memleketleri altı umumi müfettişlik mıntıkasına ayrılacak ve bunların ikisi Doğu Anadolu vilayetlerinden meydana gelecekti.

Biz istiyorduk ki, bu iki Doğu Anadolu umumi müfettişliğini İngilizlere verelim ve bu sayede Rus entrikasından kurtulalım. Dolayısıyla, bize böyle iki görevli verip veremeyeceğini Sir Edward Grey'den öğrenmesini yazdığımız Londra Sefiri Tevfik Paşa, İngilizlerin bu fikre pek eğilimli oldukları cevabını verdiğinden Sadrazam Paşa derhal resmen başvuruda bulundu. Bu teklif İngiltere hükümeti tarafından kabul olunur olunmaz, Rus teşebbüsü suya düşecekti. On beş gün sonra İngiltere hükümeti, Rusya'nın onayı olmadan İngiliz memurlarının Doğu Anadolu vilayetlerine tayinini uygun görmeyeceklerini bildirince bütün ümitlerimiz mahvoldu. Artık anladık ki, İngilizler bizi tamamıyla Rus emellerine feda etmeye karar vermişlerdi.

Çaresiz, Sadrazam Paşa ile Rus ve Alman sefirleri arasında başlamış olan müzakerelere devam olundu. 8 Şubat 1914 tarihinde suretini aynen yayımladığım antlaşma, Rusya maslahatgüzarı M. Gulkeviç ve Said Halim Paşa tarafından imza edildi.

*26 Ocak ve 8 Şubat 1914 tarihli Türk ve Rus itilafnamesi (antlaşması) metnidir**

Sadrazam ve Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa ile Rusya Sefareti Maslahatgüzarı M. Konstantin Gulkeviç arasında Doğu Anadolu'nun iki mıntıkası riyasetine iki umumi müfettişin tayiniyle beraber aynı zamanda Babıâli tarafından büyük devletlere aşağıdaki notanın verilmesi kararlaştırılmıştır:

"Ecnebi iki umumi müfettiş Doğu Anadolu'nun iki mıntıkası riyasetine gönderilecektir. Mösyö A... Erzurum, Sivas, Trabzon vilayetlerini havi mıntıkaya ve Mösyö B... Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır vilayetlerini muhtevi mıntıkaya gidecektir.

Umumi müfettişler, mıntıkaları dahilinde adli ve idari işlerle polis ve jandarmayı teftiş edeceklerdir.

Umumi emniyet kuvvetleri kâfi gelmediği takdirde, umumi müfettişin isteği üzerine salahiyeti dahilinde ittihaz olunan tedbirlerin icrası için askeri kuvvetler onun emrine hazır bulundurulacaktır. Umumi müfettişler, halin icabına göre, kötü idaresini ve iktidarsızlığını gördükleri bütün memurları azil ve kanunen cezaya çarpılacak bir hareketten dolayı kabahatli olanları adliyeye tevdi ve azledilen maiyet memurları yerine kanun dairesinde matlup evsafı haiz yeni memurlar tayin ederler. Büyük memurların tayini hususunu Osmanlı hükümetine arza, hak ve salahiyetleri olacaktır. Bütün azil işlerinde ait olduğu nezareti, bu hususta kısa malumatı havi telgrafla haberdar edecekler ve bundan itibaren sekiz gün içinde bu memurların dosyasını ve etraflı mucip sebepler layihasını göndereceklerdir.

* Turuncu Kitap, s. 241. (Cemal Paşanın notu).

Acil tedbirler ittihazını icap ettiren mühim hallerde, umumi müfettişler, azledilemez olan adliye memurları hakkında derhal işten el çektirmek hakkından istifade edeceklerdir. Şu şartla ki, keyfiyeti hemen Adliye Nezaretine bildirecekler.

Valiler tarafından haklarında acele zecri tedbirler alınması mucip haller vukuu halinde, umumi müfettişler telgrafla keyfiyeti Dahiliye Nezaretine bildireceklerdir. Nezaret işi derhal Vekiller Meclisine tevdi edecek ve umumi müfettişlik telgrafının geliş tarihinden nihayet dört gün zarfında bu hususta bir karar alınacaktır.

Arazi anlaşmazlığı, doğrudan doğruya umumi müfettişlerin murakabesi altında hallolunacaktır.

Umumi müfettişlerin vazifelerine dair talimat, onların tayininden ve kendileriyle müşavereden sonra tanzim olunacaktır.

On senelik müddetin devamınca, umumi müfettişlik makamları münhal olacak olursa Babıâli mezkûr umumi müfettişlerin tayini için büyük devletlerin hayırhah yardımlarını bekler.

Kanunlar, kararlar ve resmi tebligat, her mıntıkada mahalli lisan üzerine neşrolunacaktır. Herkes, mahkemeler huzurunda ve resmi dairelerde –umumi müfettiş bunun yapılmasını mümkün gördüğü halde– kendi lisanını kullanma hakkını haizdir. Mahkeme ilamları Türkçe yazılacak ve mümkünse, ilgililerin lisanıyla bir tercümesi ona eklenecektir.

Her unsurun vilayetler maarif bütçelerindeki hissesi, maarif namına toplanan vergiye iştiraki nispetinde tayin olunacaktır. Osmanlı hükümeti, muhtelif cemaatler mensuplarının kendilerine ait mekteplerini idare etmelerine asla karşı gelemez.

Her Osmanlı, sulh zamanında askeri hizmetini oturduğu şehrin askeri müfettişlik dairesinde yapacaktır. Mamafih Osmanlı hükümeti ahar emre kadar Yemen, Asir ve Necid gibi uzak mevkilere memleketin her kısmından oturan ahalinin nispetine göre kara ordusuna asker toplayacak ve bundan başka, deniz ordusuna bütün Osmanlı memleketlerinde kura neferleri kaydedecektir.

Hamidiye alayları yedek süvari sınıfına tahvil edilecektir. Silahları askeri depolarında saklanacak ve onlara yalnız silah altına alındıkları veya manevra zamanlarında dağıtılacaktır. Mezkûr alaylar bulundukları dairenin bağlı olduğu mıntıka fırka kumandanlarının

emri altına alınacaktır. Sulh zamanında alay, tabur ve müfreze kumandanları, padişah ordusu nizamiye subayları arasından seçilecektir. Bu alayın efradı bir sene müddetle askeri hizmetle mükelleftirler. Alaya kabul edilmek için bütün takımlarıyla beraber atlarını kendileri tedarik etmek mecburiyetindedirler. Bu mecburiyeti kabul eden mahallerde ırk ve mezhep gözetilmeksizin her şahıs, mezkûr alaylara kabul olunabilecektir. Silah altına alındıkları esnada veya manevra sırasında bu taburlar, nizamiye taburları gibi inzibati tedbirlere tabi tutulacaklardır.

Vilayet umumi meclislerinin salahiyeti 13 Mart 1329 (1913) tarihli kanun hükümlerine göre tayin olunacaktır.

En kısa bir zamanda –bu müddet mümkün olduğu kadar bir seneyi geçmeyecektir– umumi müfettişlerin nezareti altında yapılacak kati bir nüfus sayımı, iki mıntıka dahilinde dinler ve cemaatler ve muhtelif lisanların doğru bir nispetini tayin edecektir. O vakte kadar umumi meclisler ve seçilen encümen azaları Van, Bitlis vilayetlerinde yarı Müslim, yarı gayrimüslim olacaktır.

Erzurum vilayetinde –nüfus sayımı bir sene içinde yapılmadığı takdirde– umumi meclisler azaları yukarda bahsedildiği gibi eşitlik esası üzerine seçilecektir. Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinde umumi meclisler azaları şimdiden nispet kaidesine göre seçilecektir. Bunun için kati nüfus sayımına kadar, Müslüman seçmenlerin adedi son seçimlere esas ittihaz edilen listelere göre tayin ve gayrimüslimlerin adedi de kendi cemaatleri tarafından verilecek listelere nazaran takdir edilecektir. Mamafih, geçici olan bu seçim usulü şayet bazı maddi müşküllerden dolayı tatbiki kabil olmazsa umumi müfettişler Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetleri umumi meclislerindeki üye mevkilerinin taksimi için bu vilayetlerin ihtiyaç ve halihazırdaki şartlara daha muvafık diğer bir nispet usulü teklifine salahiyetli olacaklardır.

Umumi meclisler seçimi, nispet kaidesine göre yapılacak; vilayetlerin hepsinde ekalliyet tarafı encümenlerde mevki alacaklardır.

İdare meclislerine seçilen aza eskisi gibi yarı yarıya Müslim ve gayrimüslim olacaktır. Münhal oldukça polis ve jandarma kaydı hususunda –umumi müfettişlerce bir mahzur görülmediği takdirde– iki mıntıkada Müslim ve gayrimüslimler arasında eşitlik esası, tatbik olunacaktır. Yine bu iki mıntıka dahilinde aynı eşitlik esası mümkün

olduğu kadar diğer memuriyetlerin dağıtımı hususunda da tatbik olunacaktır.

İşbu itilafname, aşağıdaki isimleri zikredilenler tarafından imza ve tasdik edilmiştir.

İstanbul 26 Ocak - 8 Şubat 1914

İmza	İmza
Gulkeviç	Said Halim

Ruslar bu antlaşmayı kendileri için cidden büyük bir siyasi başarı sayarlar. Bunun derecesini anlamak için, Rus Maslahatgüzarı M. Gulkeviç'in Dışişleri Bakanı M. Sazanof'a yazdığı telgrafın aşağıdaki bölümlerini okumak yeterlidir. Rusya sefiri diyor ki:

"Bogos Nubar Paşa bana, Türk Ermenilerinin muhtariyet veya tabiiyet değişikliği meselesini asla ortaya çıkarmayı istemediklerini ve onların yegâne maksadı Berlin Muahedesinde münderiç bulunan ve 1895 senesinde Rusya, Fransa ve İngiltere tarafından tanzim olunup bu ana kadar gizli kalmış olan ıslahatın uygulamaya konulması idüğünü tekrar etti. Kısacası, zatiâlilerinin (M. Sazanof) bizzat vuku bulan teşebbüsü üzerine nispet kaidesine göre seçilecek umumi meclis seçimlerinde azınlığın mevki alması temin edilecekti.

Bu itibarla, 26 Ocak 1914 tarihli itilafname şüphesiz, Ermeni milletinin tarihinde daha mesut bir yeni zamanın başlangıcını gösterir. Sırf siyasi ehemmiyeti itibarıyla mezkûr itilafnameyi, Bulgar eksarhlığını ihdas eden, Bulgar kavmini Rum vesayetinden kurtaran 1870 fermanıyla mukayese etmek kabildir. Ermenilerin, kendilerinin Türk boyunduruğundan kurtulmaları için ilk adımın atıldığını hissetmemeleri kabil değildir. 26 Ocak 1914 itilafnamesi aynı zamanda Rusya'nın devletlerarası mevkii için de büyük bir ehemmiyeti haizdir. Filhakika, Sadrazam ile Rusya mümessili tarafından imza edilmiş ve Türkiye'yi, Rusya'ya karşı, ecnebi devletlere harfiyen dikte edilmiş bir nota göndermeyi taahhüt etmeye mecbur kılmıştır. Ermeni meselesinde Rusya'nın başlıca rolü resmi surette bir nevi tasdik, Ayastefanos Muahedesinin 16. maddesi bu suretle teyit edilmiş demektir. Bu keyfiyet Rusya'nın milletlerarası şeref ve haysiyetine iyi tesir etmekten ve hükümdarının namını, Yakınşark Hıristiyanları kalplerinde iyi bir nurani hale ile kaplamaktan geri kalmayacaktır.

Ermeni meselesinde Babıâli ile bir itilaf husulü zımnında Sefir, büyük güçlüklere maruz kalmak mecburiyetinde kaldı. Bir taraftan, Ermenilerin mümkün mertebe geniş ıslahat elde etmeleri hakkındaki tabii emellerini; diğer taraftan, tasavvur edilen ıslahatı değersiz mertebesine indirmeye çalışan, bu maksatla layihamızın bütün esaslı kısımlarına itiraz eden Babıâli'nin inatçı mukavemetini hesaba katmak lazımdı. Almanya'ya gelince, Ermeni meselesinde bizimle anlaşmakta iki maksadı vardı: Biri, Babıâli'ye Türkiye'nin menfaatlarının ihlal edilmeyen daha hafif ıslahata muvafakat suretiyle Rusların daha geniş ıslahatının önüne geçtiğini söyleyebilmek; diğeri, kendi nüfuz mıntıkası içinde saydığı ve binaenaleyh ehemmiyet nazarından uzak tutmak istemediği Adana ve havalisinde oturan Ermenilerin teveccüh ve hoşnutluğunu kazanmak. Bu sebeple Almanya'nın hareketi daima samimiyetten uzak bulunmuş ve kendi iltizamı Ermeniler için bir gösteriş tarzında kalmıştır. Hakikat halde Alman diplomatları Türklerin sadık müşavirleridirler.

İmza: Gulkeviç"

Rus maslahatgüzarı bu Ermeni ıslahatını Ermenistan'ın Ruslar tarafından işgali için atılmış bir adım sayıyordu ki, bundan doğru bir şey olamaz. Moskof siyasetinin Ermeni ıslahatındaki maksadının ne olduğunu pek güzel belli eden bu satırların, Rus Turuncu Kitabına yazılmış olduğuna hayret ediyorum. Herhalde "Cenab-ı Hak, canilere cürümlerini itiraf ettirmiş" demekte kendimi haklı buluyorum.

Ruslar bu son senelerde Kafkasya Ermenilerine karşı siyasetlerini değiştirdiler. Evvelce, Ermenileri baskı altında bulundurduklarından dolayı hakiki Ermeni ihtilalcilerinin Rusya'ya karşı daima güvensizlik beslemekte olduklarını göz önüne alan Moskof şeytaniyeti derhal yol değiştirmiş; Açmiyazin Manastırının daha önce müsadere edilmiş olan bütün emlakını geri vermiş; Ermeni siyasi mahkûmları hakkında umumi af ilan etmek vesaire gibi lütufkârlığa başlamıştı.

Bu siyaset, o zamana kadar Ruslardan nefret eden Ermeni ihtilalcilerinin de kendilerine kaymasına yol açmıştı. Bogos Nubar Paşanın Avrupa'da faaliyete başlamasından son-

ra ve özellikle 1913 senesi ortalarında, Ermeni ıslahatı hakkında Rus teşebbüslerine engel olmak hususunda bize yardım etmeleri ve artık Balkan Harbi sona erdiği için bundan sonra Kürtleri daha fazla denetim altında bulundurma ve bu sayede Ermenilerin refahını sağlamanın bizce mümkün olabileceği, birkaç defa Taşnaksütyun reislerine bildirilmişti.

Bunların çoğundan aldığımız cevap, "Mademki büyük devletler işe başlamışlardır, artık bundan vazgeçmek bizce mümkün değildir!" yolundaydı.

8 Şubat 1914 antlaşması bizim için ne kadar üzücü, Ruslar için ne kadar sevindirici olursa olsun, Osmanlı hükümeti bu antlaşmanın bütün maddelerini uygulamaya tamamıyla karar vermişti. Fakat Rus siyaseti için engeller çıkarmakta güçlük mü düşünülebilir?

Onların amacı Doğu Anadolu'da huzur ve sükûnun katiyen hüküm sürmemesi değil mi? Bunun için önce, Ermenileri korumak ve onların lehine Avrupa'nın merhamet hislerini uyandırmak lazımdır. Fakat ardından Kürt beylerini ve beylerden çok nüfuz sahibi olan şeyhleri teşvik ederek, bunları hem hükümet ve hem de Ermeniler aleyhine ayaklandırmak gerekir. Bu görüş doğrultusunda Rusya hükümeti bir taraftan mahut Bedirhanî Abdürrezzak Beyi Rusya içinde himaye ederek güya Kürdistan prensliği kurmak için birçok paralar vermiş; bir taraftan da Bitlis'teki Seyittiha'yı, Bitlis Konsolosu vasıtasıyla hükümet aleyhine ayaklandırmıştır. Bunu M. Mandelstam inkâr etmeye çalışıyorsa da herhalde gerçeği gizlemek mümkün değildir.

*Ermeni tehciri**

Ermeni ıslahı meselesi bu şekilde gelişip dururken Umumi Harp çıktı. Osmanlı hükümeti, Almanya ile imzaladığı ittifak gereği er geç harbe girmeye mecbur olacağına emindi.

* Tehcir: Göç ettirme.

Dolayısıyla, bu pek müthiş ve uzun olan Umumi Harp senelerinde iç ıslahatla uğraşmak mümkün olamayacağından, Doğu Anadolu vilayetleri için getirtilmiş olan iki umumi müfettişin görevlerine devam etmesine gerek görmemişti. Zaten bizim biricik amacımız, bu Umumi Harp sayesinde içteki bağımsızlığımıza birer darbe niteliği taşıyan ne kadar devlet kararları varsa, bunların tümünden kurtulmak ve bundan sonra kendi memleketimizde mahalli şartların gerektireceği ıslahatı bizzat kendimiz yaparak hür ve bağımsız milletler gibi yaşamaktı.

Kapitülasyonları ve Cebel-i Lübnan imtiyazlarını kaldırmak emelinde olduğumuz gibi, son zamanlarda Rusya'nın baskısı sonucu kabul ettiğimiz Doğu Anadolu ıslahatına ait antlaşmayı da yırtmak istiyorduk.

Ait olduğu bölümde uzun uzadıya anlattığım gibi, biz bu Umumi Harp'e bundan sonra onurlu milletler gibi bağımsız yaşamak niyetiyle girmiştik. Niyet bu olunca, sanırım Ermenilerin oturduğu vilayetlerde ıslahat yapmak için ebedi düşmanımız olan Rusya'nın baskısıyla imza ettiğimiz antlaşma artık geçersiz kalır.

Bu düşünceler hiçbir zaman, memlekette ıslahat yapmamak fikrinin bizde mevcut olduğuna kanıt olamaz. Umumi ıslahat yapmak emeli bizde o kadar büyük bir kesinlikle vardı ki, esasen bu iç ıslahatı yapmadıkça memlekette yaşamak imkânı olamayacağına inanıyorduk. Fakat bizce bütün ıslahatın başlangıcı iki buçuk asırdan beri başımıza gökten gelen bir bela biçiminde dikilmiş olan Çarlığın mahvolduğunu görmek ve onun memleket içinde her zaman yaptığı entrikalara son vermekti. Bu da, Umumi Harp'te Rusya'nın ezilmesine bizim tarafımızdan pek büyük bir çaba göstermekle mümkün olacaktı.

Dolayısıyla, bütün iç ıslahat teşebbüslerini Umumi Harp'ten sonraya bırakmak ve şimdilik, milletin umumi kuvvetlerini harbe tahsis etmek gerekeceğine karar vermiş ve hatta bu görüşümüzü Taşnaksütyun reislerine de söylemekten çekinmemiştik.

Nihayet Umumi Harp'e biz de girdik. Girişimizden birkaç gün sonra yapılan teklif üzerine Dördüncü Ordu Kumandanlığına atanarak İstanbul'dan Suriye'ye gittim.

Bundan sonra Doğu Anadolu vilayetlerinde ne gibi haller geçtiğini, devletin neden dolayı Ermenilerin hepsinin tehcirine karar verdiğini bilemiyorum. O sırada İstanbul'da yapılmakta olan görüşmelere katiyen katılmadığım gibi, bu hususta görüşümü de sormadılar. Yalnız günün birinde Dahiliye Nezaretinden vilayetlere tebliğ olunan bir muvakkat kanun gereğince Ermenilerin Mezopotamya'ya nakledilerek savaşın sonuna kadar orada oturtulacaklarını öğrendim. Başkumandanlık Vekaletinden de, mülki memurlar vasıtasıyla idare edilecek olan bu tehcir sırasında ordu mıntıkasından geçerek Ermenilere bir saldırıda bulunulmasına meydan verilmemesi tebliğ olunuyordu. Bundan başka hiçbir şeyden haberim yoktu.

O sırada ben, İkinci Kanal Seferi için 1915 senesi sonbaharı sonlarında Suriye'ye sevk edilecek olan askeri kuvvetlerin biricik menzil hattı olan Pozantı-Halep yolu üzerinde menzil teşkilatı yapmak ve buralarda her nevi erzak ve zahire toplamakla meşguldüm. Bu menzil hattının düzensizliğine yol açacak her teşebbüsün, Kanal Seferi için pek büyük fenalıklar doğuracağına inandığım için, tehcir olunan (göç ettirilen) Ermenilerin Pozantı'ya gelmekte olduklarını ve oradan Tarsus ve Adana yoluyla Halep'e doğru yürüyeceklerini haber aldığım zaman son derecede hiddetlenmiştim.

Bu sırada Başkumandanlık Vekâletiyle yapılan yazışmalar ordunun harp ceridelerinde saklandığı için, sonradan yayımlandığı zaman anlaşılacaktır ki; ben, Ermenilerin Mezopotamya'ya gönderilmesindense Konya, Ankara ve Kastamonu gibi iç vilayetlerde yerleştirilmesini uygun görüyordum. Fakat devletçe özel kanuna dayanarak teşebbüs edilmiş olan işleme itiraz doğru olamayacağından, Ermeni göçmen kafilelerinin Adana ve Halep üzerinden Mezopotamya'ya nakillerine engel olunmamasına dair kesin emir aldığımdan çaresiz olarak razı oldum.

O sırada, Elazığ ve Diyarbakır vilayetlerinde Ermeni göçmen kafilelerine saldırılarda bulunulduğuna dair uzaktan uzağa haberler alıyordum. Tehcir işlemi, yalnız mülki memurlar tarafından idare olunuyor ve orduların bu işle hiç ilgisi bulunmuyordu. Fakat başka ordular mıntıkasında göçmenlere karşı yapılan tecavüzlerin, benim ordu mıntıkamda da yapılmasına katiyen tahammül edemeyeceğimden bu hususta gayet şiddetli emirler vermeyi kendim için bir zorunluluk saydım.

Yine o sırada, Pozantı'dan Halep'e kadar olan yol üzerinde göçmenlerin iaşesi için mülki memurlarca yeterli derecede iaşe vasıtaları sağlanamadığını ve Ermenilerin cidden acınacak bir sefaletle bütün yol boylarına yayılmış olduklarını haber aldığımdan, durumu bizzat teftiş etmek üzere Halep'ten Pozantı'ya kadar bir seyahat yaptım. Ordunun menzil ambarlarından Ermeni muhacirlerine ekmek verilmesini emrettiğim gibi menzil doktorlarının Ermeni hastaları tedavi etmelerini tembih ettim.

Kısaca, bu tehcir sırasında Ermenilere yapılacak yardımların en fazlasını yapmaktan geri kalmadım ki, bu icraatım ecnebi ve Ermeni bütün haksever insanların itiraf ettiği şeylerdir.*

Ermeni meselesi hakkında, Alman Dışişleri Bakanlığının resmi yazışmalarını yayımlamış olan M. Lepsiyus'un kitabında, bu emirlerimin ve icraatımın bazılarının yazıldı-

* Cemal Paşanın bu konudaki tanıklarından biri, 1912'de Halaskâr Zabitan hareketi ve "Taklib-i Hükümet" olayı içerisinde yer almış bulunan Hasan Vasfi Kıztaşı'dır (Cumhuriyetten sonra Amca soyadını aldı ve Hasan Amca olarak tanındı). Polis müdürlüğünde sorgusunu yaptığı bu doğru sözlü genci idamdan kurtaran Cemal Paşa, birkaç yıl sonra onu Suriye'ye çağırır ve Ermeni göçmenleri işiyle görevlendirir. "Ermeni Muhacirîn Müfettişi" Hasan Vasfi, Ermenilerin o bölgede kırıma uğratılmamasına çalışır. Burhan Felek'in yazdığına ve kendisini tanıyanların belirttiklerine göre, Hasan Amca'nın cenazesine İstanbul Ermeni Patriği de katılmış ve onu kutsamıştır. Hasan Amca, hiç kuşkusuz, Cemal Paşanın gözetim ve denetimi altında çalışmıştır. Bkz. A. Kabacalı: *Bir İhtilalcinin Serüvenleri*, 2. bas., İst.1995, s. 50-51. (A.K.)

ğını görüyorum. Bu sırada gerek İstanbul'a gerek kıtaların kumandanlarıyla vilayetlere yazdığım telgrafların hepsi, ordu harp ceridelerinde bulunduğu için bir gün bunlar yayımlandığı zaman, bütün icraatımın sebebi olan insani hislerim herkesin önünde daha fazla sabit olacaktır.

Anadolu Ermenilerinin tehcirinden sonra Adana ve Halep Ermenilerinin de tehciri emri mülki memurlara verildiği zaman ben buna da karşı çıktım. Bu işlemi gerekli görmediğimi ve bu halin, Dördüncü Ordu mıntıkasının iktisadi ve zirai şartlarına kötü tesir yapacağını uzun uzadıya İstanbul'a bildirdim. Fakat mülki memurlara verilmiş olan emirlere karışmayarak yalnız onlara yardım etmekliğim ihtar edildiği için buna da engel olamadım.

Şu kadar var ki, bütün Ermeni göçmenlerinin Mezopotamya'ya gönderilmesi sonucu orada sefalete düşeceklerine emin olduğum için, bunlardan birçoklarının Suriye ve Beyrut vilayetleri içine yerleştirilmelerini uygun gördüm. Buna müsaade edilmesini ısrarla İstanbul'a yazarak onaylarını aldım. İşte bu sayede bu vilayetlerde hemen yüz elli bin kadar Ermeni'yi yerleştirmeyi başardım.

Bunların yetimleri, dul kadınları ve erkekleri için ne gibi yardımlarda bulunmuş olduğumu burada tekrar etmekten çekinirim. Bana öyle geliyor ki, bunları uzun uzadıya anlatmaya kalkarsam, insani hislerle yaptığım bu yardımların manevi değeri kalmayacak.

Fakat, bu kadar yardımlarıma rağmen, dış siyasi düşmanlarımızın beni de bu Ermeni olaylarından dolayı manevi sorumlu saymak istediklerini ve hatta mütareke sırasında İstanbul'da kurulan hükümet karikatürü tarafından tehcir ve katl'lerde müşterek sorumlu sıfatıyla idama mahkûm edildiğim için, bir parça tafsilat vermeyi "nefis müdafaası" bakımından uygun buldum.

Bu açıklamamdan kamuoyu takdir eder ki, Ermeni tehcir ve katli meselesiyle ben zerre kadar ilgili değilim. Tehcir kararı verildiği zaman müzakerelere katılmadığım gibi katl'leri

engelledim. Tehcirin yapılmasından sonra göçmenlere azami yardımlarda bulundum.

Fakat acaba İstanbul'da bulunsaydım, Doğu Anadolu vilayetlerinde ve ordunun gerilerinde geçen olayları bilerek müzakerelere katılsaydım, tehcir kararına onay vermeyecek miydim? Burasını şimdi takdir edemem. Zannediyorum ki, umumi tehcir gibi pek şiddetli ve bütün dünya uygarlığının ilgileneceği bir karar alabilmek için arkadaşlarım, pek büyük sebepler ve belgeler elde etmişlerdi. Bu bilgiyi, kendilerinin yayınlarından, pek yakın bir zamanda, anlayarak şüphe ve meraktan kurtulacağımıza inanıyorum.

Yalnız şurasına kesinlikle inanıyorum ki; Ermeniler, Kafkas ordumuzun gerilerini tehlikeye koyacak ve ordunun tamamıyla bozulmasına yol açacak teşebbüslerden geri kalmamışlardır. O derecede ki, bütün Osmanlı vatanını tehlikeye koyacak ve Anadolu'nun hepsinin Ruslar tarafından istilasına yol açacak bir umumi felakete imkân vermektense, Ermeni milletini zarar veremeyeceği bir sahaya nakletmeyi arkadaşlarım uygun görmüş olacaklardır.

Ben bu meselelerde oy vermeye yetkili bir mevkide bulunmadığım için, buralarının aydınlatılmasını arkadaşlarımın vereceği bilgilere ve gösterecekleri sebeplere bırakıyorum.

Gerçek sorumlular

Nakil ve tehcir sırasında meydana gelen olayların sebebine gelince:

Bunu, yukarda da açıkladığım Kürt ve Türk unsurlarıyla Ermeni unsuru arasında altmış-yetmiş seneden beri devam edegelen düşmanlık hissine bağlamak zorunludur. Asırlardan beri bir arada yaşayan bu üç milleti birbirine can düşmanı yapan Moskof siyasetinin Allah belasını versin!..

1915 tehciri esnasında yapıldığını duyduğum cinayetler cidden nefret uyandıracak şeylerdir. Fakat, Ermenilerin

ihtilal sırasında Türk ve Kürtler aleyhinde yaptıkları cinayetler ve alçaklık ve fecaat da bunlardan aşağı değildir. Bütün bu cinayetlerin sebebi her ne olursa olsun, bunların engellenmesine çalışılması gerekirdi. Hükümet, Ermeni cinayetlerinden, Türk ve Kürt ahaliyi ve Osmanlı ordusuyla Osmanlı siyasi varlığını korumak için tehciri acil ve etkin bir çare olarak gördü. Fakat bunun sonucunda Kürt ve Türk cinayetlerine sebepler hazırladı. Acaba bunun başka türlü bir çaresi yok muydu? Tehcir sırasında göçmenlerin saldırıdan korunması mümkün değil miydi? Bunu, tehcire karar verenlerle onu idare edenlerin açıklanmasından anlayacağız. Herhalde ben iddia ediyorum ki, kendi ordumun mıntıkasından Ermenilerin geçmesi sırasında bazı tek tük olaylar dışında, göçmenlere saldırılmasına asla müsaade etmedim.

Göçün gösterdiği sefalet manzarasına gelince: Rus istilası sırasında Ermeni zulüm ve cinayetlerinden kurtulmak için Diyarbakır üzerinden Halep ve Adana yoluyla Konya'ya ve Erzurum ve Erzincan'dan Sivas'a iltica etmiş olan Kürt ve Türk göçmenlerinin gösterdikleri manzara, bundan daha az sefilane değildi. Fakat o zavallılar, Müslüman oldukları için hiçbir Alman veya Amerikalı misyoner, onlar için raporlar yazmadı ve onların felaket ve sefaletini edebi bir dille anlatmak gereğini vicdanında hissetmedi.

Osmanlı hükümetinin, Doğu Anadolu vilayetlerinden bir buçuk milyon kadar Ermeni naklettirmiş olduğunu ve bunlardan altı yüz bin kadarının yollarda kısmen öldürülmüş ve kısmen de açlık ve sefaletten ölmüş olduklarını kabul edelim. Fakat Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin Ruslar tarafından istilası sırasında, oralarda oturan Türk ve Kürtlerden acaba ne kadarının Ermeniler tarafından en barbarca cinayetlerle öldürülmüş olduklarını ve ne kadarının göç sırasında telef olduğunu bilen var mı? İşte biz haber verelim ki, bu yüzden ölen Türk ve Kürtün miktarı muhakkak bir buçuk milyonu geçer. Ermeni katliamından Türkler sorumlu oluyorlar da, Türk ve Kürt katliamın-

dan ve umumi sefaletinden Ermeniler niçin sorumlu olmuyorlar? Yoksa Türk ve Kürdün değeri Morgenthau'lar, Mandelstam'lar ve benzeri politikacılar gözünde olduğu gibi insaniyet âleminde de sinekler derecesinde midir?

Ermeni zulümlerinin ve Ermenilerin Türklere karşı düşmanlık hislerinin derecesini göstermek için iki Rus raporunu dikkatle incelemelerini okurlarımdan rica ederim.*

Hayır efendiler, hayır! Bu milletlerin her ikisini de haksız yere itham etmeyiniz; asıl kabahat bunlarda değil, bunları birbirine böyle alçakçasına saldırmaya teşvik eden Moskof siyasetindedir. Türk'ü öldürmek, onun binlerce senelik milli şöhretini mahvederek mirasına konmak isteyen ve esasen kan içmekten başka hiçbir şey düşünmeyen Moskof, Ermeni'yi Türk'e musallat etti. Türk, "ölmemek için Ermeniyi öldürmek lazımdır" fikrine düştü. İşte bundan dolayı tanığı olduğumuz olaylar ve facialar meydana geldi. Bir taraftan iddia olunduğu gibi altı yüz bin Ermeni, diğer taraftan bir buçuk milyon Türk ve Kürt yere serildi. Şimdi de utanmanın ne olduğunu bilmeyen Moskof siyaseti ve onların Morgenthau gibi ahmak ve budala yardakçıları, bütün kabahati, öldürülmek istenen Türk'e yükletmek için dünya basınını yaygaralara boğmaya çalışıyorlar.

Mandelstam, Ermenilerin, Van müstesna olmak üzere hiçbir tarafta ihtilal etmediklerinden söz ediyor. Ben Doğu Anadolu vilayetlerinde ve Kafkas ordumuzun gerilerinde

* 1922 basımında "Raporlar kitabın nihayetine zeyl olunmuştur" kaydı varsa da, öteki belgeler gibi, eklenmemiştir. Bunların Rus ordusu yarbaylarından Tverdo Klebov'un raporları olduğunu belirten Behçet Cemal, Almanca çeviride bulunduğunu yazmakta; "Öylesine feci manzaralarla doludur ki, biz Türkiye'de bir Ermeni meselesinin artık kalmadığı şu sıralarda bu hatıraları ve dolayısıyla eski kinleri tekrar alevlendirmekten çekindik ve raporların neşredilmesini uygun bulmadık" demekteydi. Tverdo Klebov'un Arap harfleriyle de basılan (*TARİHÇE. İkinci Erzurum Rus Kale Topçu Alayı'nın Teşekkülünden Osmanlı Ordusunun Erzurum'u İstirdadı Tarihi Olan 12 Mart 1918'e Kadar Ahvali Hakkında,* basıldığı yer ve tarih yazılı değil) raporları, *Talât Paşa'nın Anıları*'nda yer almaktadır (Haz. A. Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İst. 2000, s. 81 vd.) (A.K.)

geçen olayları bilmediğimi yukarda söylemişsem de, kendi ordumun mıntıkasında olup bitenlerin hepsini biliyorum.

1915 senesi ortalarında Zeytun'da ve Urfa'da çıkan olaylar tamamıyla bir Ermeni silahlı ihtilalinden başka bir şey değildi. Bence kesinlikle ortaya çıkmış hakikatlerdendir ki, İskenderun Körfezinin başlangıcı olan Resülhınzir'den başlayarak Dörtyol, Musa Baba, Halep, Antep, Urfa ve Zeytun taraflarında yapılacak bir Ermeni ihtilalinin, Suriye'yi Anadolu'dan ayırabilecek bir teşebbüs olacağını pek güzel takdir etmiş olan Fransız ve İngiliz Doğu Akdeniz Orduları kumandanları, Çanakkale muharebelerinin en müthiş anlarında Ermenilere verdikleri emirle bu ihtilali yapmışlardır. Zaten buralarda Ermeniler çoktan beri hazır bulunduklarından, yalnız işe başlamak için bir emir almaları yeterliydi.

Acaba bu kanaatimin doğru olmadığını ilgili devletlerin görevlileri iddia edebilir mi? Şimdi artık muharebe bitmiş olduğundan gerçek durumu bilen kamuoyu önünde bu noktaların itiraf edilmesini pek namuslu bir hareket sayarım.

Eğer Mandelstam bu hadiselerin bir ihtilal olmadığını ve yalnız kendini savunma amacıyla teşebbüs edilmiş silahlı direnişlerden ibaret olduğunu iddiada ısrar edecek olursa, haber verelim ki, müttefikleri olan Fransız ve İngiliz zabitlerinden bu ihtilalleri tertip ve idare edenler kendisine cidden gülerler.

Ermeni kıyımı hakkındaki kanılarım ve bilgilerim bu kadar.

Gelecek Hakkında Düşünceler

Bugün Umumi Harp bitmiş ve Osmanlı saltanatının en seçkin incileri olan Suriye ve Irak ile Arap Yarımadası yazık ki anavatandan ayrılarak Türkiye, yalnız Türklere ait olan kutsal Anadolu'nun kendi elinde kalabilmesini sağlamak için mücadelelere başlamıştır.

Umumi Harp'te üç milyonu aşkın kurban vermiş olan zavallı Türkiye için biricik teselliye yol açacak bir şey varsa, asırlık düşmanı olan Çarlığın da mahv ve perişan olduğunu görmekten ibarettir. Bugün Kafkasya'da, olayların doğurduğu hükümetler arasında bir de Ermenistan Cumhuriyetini görüyoruz.

Fakat yine görüyoruz ki, Türkiye Ermenileri, başta İstanbul Patriği Zaven Efendi olduğu halde, Türkleri zararlara sokacak entrikalara başvurmaktan vazgeçmiyorlar.

Türkler, Eçmiyazin ve Erivan taraflarında bir Ermenistan cumhuriyeti meydana gelmesine kesinlikle karşı değildi. Fakat ona karşılık, bu cumhuriyetin de, Güney Kafkasya'daki değişik unsurların oluşturduğu Azerbaycan ve Gürcistan cumhuriyetleri ve Asya'nın asıl sahibi olan Osmanlı İmparatorluğu ile iyi geçinmesini ve malına göz dikmemesini kesinlikle talep ederler. Erzurum'un, Bitlis'in, Van'ın, Diyarbakır'ın, Elazığ'ın Ermenistan olabileceği hayalini, özellikle Osmanlı Ermenilerinin artık ebedi olarak unutmalarını hem kendilerinin, hem de Türklerin esenliği ve mutluluğu adına tavsiye ederim.

Türkiye Ermenileri, ulaşmaları mümkün olmayan bu arzulardan vazgeçtiklerini eylemli olarak ispat ettikleri gün, vatandaşları olan Türk ve Kürtlerle pek dostça ve sa-

mimi bir hayat geçirmeye başlarlar. İçlerinden mutlaka Ermeni olmak isteyenler için, Kafkasya Ermenistan Cumhuriyeti arazisine nakletmek imkânı her zaman vardır.

Fakat Türkiye'de kalmak isteyenlerin, bundan sonra, kendilerini lekesiz ve halis Osmanlı göstermeye çalışmaları ve bu yolda kötü şüpheyi davet edebilecek hareketlerden sakınmaları şarttır. Artık Türk Ermenileri arasında Taşnaksütyunların, Hınçakların vesairenin yeri yoktur. Hatta bu teşkilatın Kafkasya Ermenistan'ı için de zararlı olacağı kanaatindeyim.

Bugün, gerek Kuzey Kafkas Cumhuriyetinin ve gerek Osmanlı İmparatorluğunun biricik görevi, birbirine yardım ederek harap olmuş memleketlerinin imarına ve hükümetlerinin düzenlenmesine ve güçlenmesine çalışmalarından ibarettir. Bu dört hükümete düşen diğer bir görev de, Moskof felaketinin bir daha Kaf Dağının berisini istila edememesini sağlamaktır. Bunun için bu dört devlet arasında yalnızca Moskof istilasına karşı bir savunma antlaşması yapılması bile onların idare başında bulunanlarının en evvel düşünecekleri şeylerdir.

Benim Ermenilere ne kadar iyi davrandığımı herkesten fazla bugünkü Ermeni Patriği Zaven Efendi bilir! 1915 senesi aralık ayında İstanbul'a geldiğim zaman bizzat kendisi, Pera Palas Otelinde beni ziyarete gelerek Patrikhanenin resmi bir yazısıyla bütün Ermeniler adına teşekkür etmişti. Bugün İstanbul Rum Patriğinin entrikalarına alet olduğunu haber aldığım Zaven Efendiye bir Ermeni severi sıfatıyla ihtar ederim ki, yukarda söylediğim sözleri büyük soğukkanlılıkla incelesin.

O zaman bu görüşümün Ermenilik namına ne büyük faydalar sağlayacağını takdir ederek Rum Patriği elinde oyuncak olmaktan belki kendini kurtarabilir.

Eğer biz bu dört Yakındoğu milleti, yukarda bildirdiğimiz gibi yalnızca Moskoflara karşı bir savunma antlaşması yapmaz ve Kuzey Kafkas Cumhuriyetinin de kurularak bu ittifakımıza girmesine yardım etmezsek, senelerden beri he-

pimizi boyunduruğu altında yaşatmak isteyen Rusya'nın kahredici eline düşeceğimize hiç şüphe etmeyelim.

Kim bilir belki bir gün gelir, şimdi İngiliz ve Fransız nüfuzu altına düşmüş olan zavallı Araplarla Acemler de bugünkü efendilerinin elinden kurtulurlar ve bizim bugün oluşturacağımız ittifak topluluğuna girerler. İşte o zaman, Yakındoğu milletleri kendi geleceklerinin bağımsız egemeni olarak hür bir şekilde yaşayabilirler.

Osmanlı, Ermeni, Gürcü, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya politikacılarına gösterdiğim bu siyasi amaç, sanıyorum ki şimdiye kadar fesat ve karışıklık yuvası olarak görülen Yakındoğu'yu, yirmi seneye varmaz cennetten örnek verecek ve dışarıya katiyen muhtaç olmayacak derecede bayındırlığa götürebilecek bir niteliktedir.

Osmanlı İmparatorluğunun büyük bölümünü oluşturan Türkler için bu amaç, esaslı bir surette mevcuttur. Yalnız azınlıktaki Ermenilerin, Osmanlı kalmak istedikleri takdirde, yetmiş sene evvelki Osmanlı Ermenileri kadar saf ve gerçek Osmanlılık hisleri beslediklerini ispat etmeleri yeterlidir.

İşte benim, kanlı geçmişi ebediyen gömerek parlak bir gelecek sağlamak için teklif ettiğim biricik çare budur. Daha iyisini bulacak olanlarla esaslı görüşmelere girişmeye ben de, benimle aynı fikirde olan millettaşlarım da hazırız.

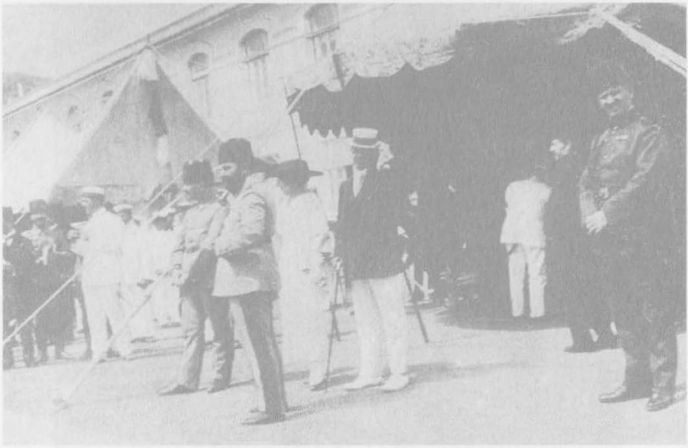
Fotoğraflar

Cemal Paşa.

Enver Paşa ile.

Bahriye Nâzırlığı döneminde, Bahriye Mektebi'nde.

4. Ordu Komutanı ve Bahriye Nâzırı iken, Şam'da.

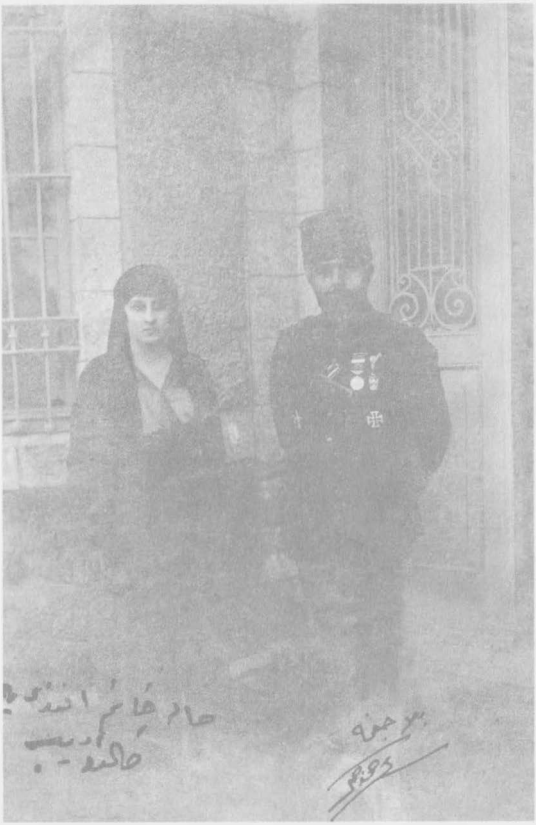
"Büyük Üniforma"sıyla.

Cemal Paşa, Rauf Bey (Orbay, soldan üçüncü) ve emir subayı Falih Rıfkı (Atay, sol başta) ile.

Şam'da 4. Ordu Karargâhı'nda kurmay heyetiyle.

Cemal Paşa'nın Halide Edip (Adıvar) Hanıma imzaladığı fotoğrafı.

Suriye Cephesi'nde Cemal Paşa, von Kress, Refet Bey (Bele) ve İstanbul'dan gelen heyetle.

Suriye Cephesi'nde Enver Paşa'nın teftişi sırasında Cemal Paşa ve 4. Ordu Karargâhı ileri gelenleri.

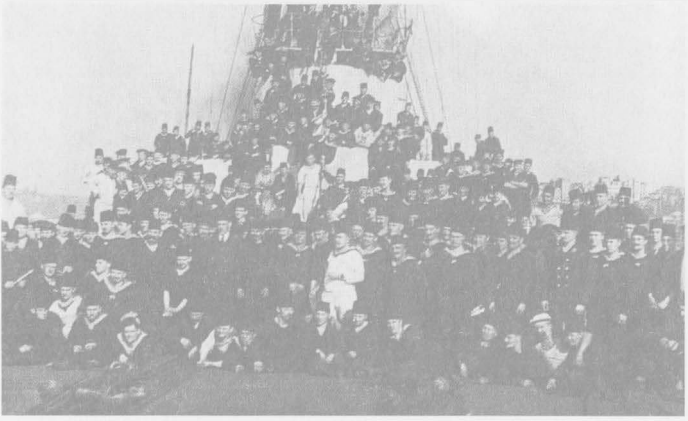
Enver Paşa (no. 2), Yavuz adını alan "Goeben"ın mürettebatı ve Feldmareşal Mackensen (no. 1) ve Amiral Souchon'la (no. 3) birlikte.

Cemal Paşa, 1917'de Almanya'yı ziyaretinde.
Soldan: Yaveri Nusret Bey, Kaptan Humann, Kaptan W. Busse, Vasıf Bey (Çınar), Cemal Paşa, Rauf Bey (Orbay).

1915'te Bodrum Orak Adasında (soldan) Milas Jandarma Kumandanı Binbaşı Hüsnü Bey, Yüzbaşı Zeki Bey, Enver Paşa'nın yaveri Binbaşı Cemil Bey, Kaptan von Mellenthin ve Midilli adını alan Breslau gemisinin subaylarından von Mohl.

Midilli adını alan Breslau'nun mürettebatı, 1916.

Osmanlıların "Paşa" unvanını verdiği Alman Generali Liman von Sanders.

ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Morgenthau.

Bir Bulgar generaliyle.

Oğlu Mehmet'le.

Oğlu Behçet Cemal'le.

Arkada oğulları Ahmet Cemal ve Mehmet Cemal, önde eşi ve Cemal Paşa.

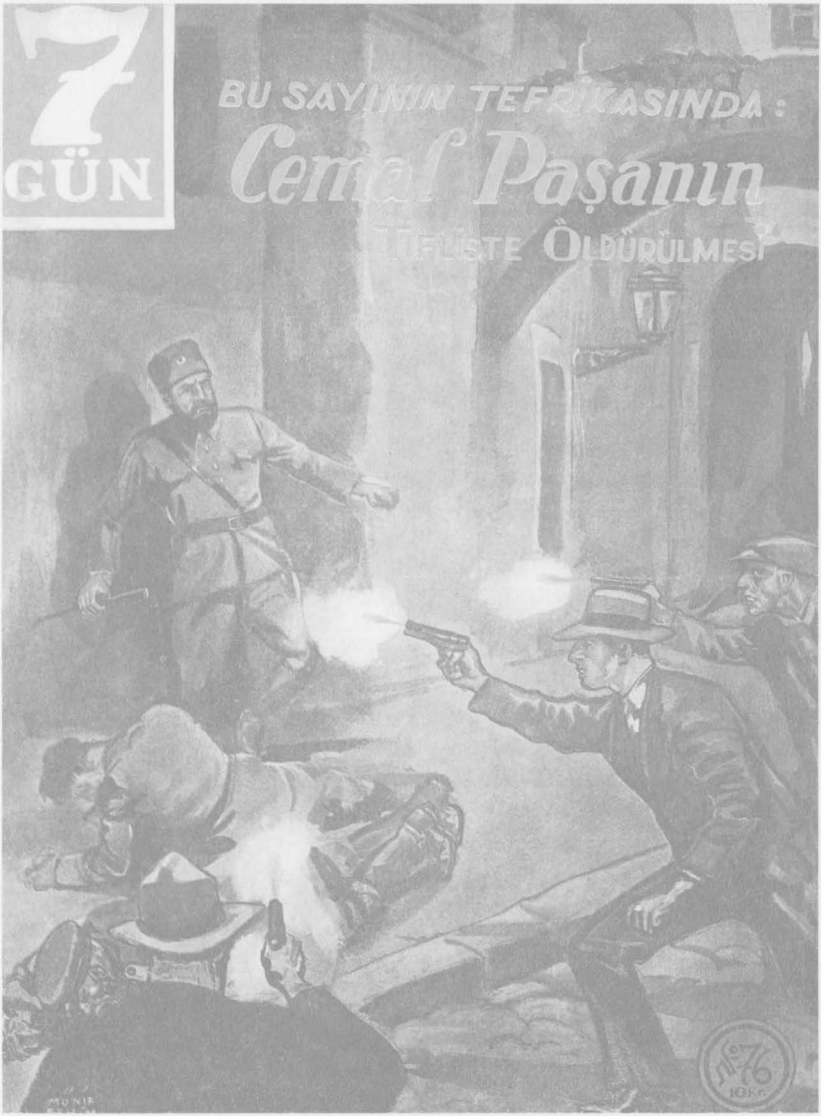
Kız kardeşiyle, 1919-20'lerde Stuttgart'ta.

Solda: Ahmet Cemal (gazeteci Hasan Cemal'ın babası), kızı, eşi, oğlu Behçet Cemal; önde oğlu Mehmet Cemal.

Ölümünden bir yıl önce eşiyle Budapeşte'de.

Mümtaz Fehim'in fırçasından Yedi Gün dergisi kapağı, 22 Ağustos 1934, sayı 76.

Dizin

II.Abdülhamid 38, 155, 236, 286, 368, 369, 370, 372,
II.Mahmut 20, 365
31 Mart Olayı 2, 29, 30, 74, 177, 372, 378, 383

Abdurrahman Bey (İçişleri bakanı) 15, 17, 18
Abdülhamid Zohravi 73, 74, 236
Abuk Ahmed Paşa (Çatalca Ordusu kumandanı) 32
Adan Block 120
Adana 2, 20, 26, 74, 168, 169, 191, 194, 195, 213, 266, 267, 268, 322, 333, 334, 344, 345, 348, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 405, 408, 410, 412
Afganlı(lar) 7
Afganistan 7
Afrika 96, 192, 266, 327
Ahmed Cevdet Bey (Gazeteci) 19, 20, 21
Ahmed Rasim 167
Ahmed Şerif Bey 74, 75
Akdeniz 68, 95, 97, 98, 103, 114, 115, 129, 142, 143, 170, 196, 204, 266, 372, 414
Akif Paşa 19, 20
Alain de Pennrun 2
Alemdar Gazetesi 25
Ali Fuad Cebesoy 175, 186, 187, 188, 230, 233
Ali Fuad Erden 173, 188, 217, 292, 293, 298
Ali Kemal 10, 18, 19, 20, 21, 22
Alman(lar) 5, 6, 10, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 99, 107, 108, 111, 112, 114, 118, 119, 122, 128, 129, 130, 131, 133, 136, 139, 140, 143, 145, 147, 148, 150, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 169, 191, 192, 195, 198, 200, 202, 205, 214, 222, 223, 225, 228, 229, 230, 327, 341, 356, 358, 359, 399, 400, 401, 405, 409, 412, 429
Almanca 9, 10, 12, 174, 217, 239, 273, 413
Almanya 7, 26, 80, 85, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 154, 157, 213, 216, 221, 222, 229, 251, 269, 353, 357, 358, 390, 391, 405, 406, 427
Alpay Kabacalı 12, 163
Amanullah (Afgan Emiri) 7
Amerika 11, 12, 79, 86, 87, 89, 140, 249, 251, 304, 318, 338, 339, 340, 341, 356, 363, 364, 385, 387, 412
Ana Britannica 5, 6
Anadolu 1, 7, 27, 45, 75, 76, 135, 136, 141, 151, 168, 210, 232, 325, 341, 344, 345, 359, 361, 362, 364, 365, 366, 367, 370, 372, 374, 377, 378, 388, 400, 401, 406, 407, 408, 410,

411, 412, 413, 414, 415
Ankara 7, 8, 408
Antalya 93, 94, 95, 97, 98, 137
Arabistan 6, 9, 70, 119, 137, 150, 173, 192, 224, 261, 266, 289, 322, 328, 389
Aram Hallaçyan 94, 110
Arap(lar) 2, 6, 9, 10, 11, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 90, 117, 164, 166, 172, 174, 177, 181, 190, 191, 194, 195, 196, 198, 199, 201, 206, 223, 224, 225, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 252, 258, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 280, 282, 283, 284, 285, 294, 296, 298, 300, 302, 306, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 322, 323, 324, 325, 327, 329, 330, 336, 343, 371, 374, 380, 381, 385, 387, 388, 389, 390, 398, 413, 415, 417
Armstrong-Vickers 109, 110, 142
Arnavut(lar) 74, 371,
Arnavutluk 30, 373, 387, 388
Atina 35, 88
Avrupa 7, 11, 16, 18, 21, 27, 30, 33, 34, 35, 36, 51, 60, 79, 80 89, 96, 104, 112, 119, 127, 156, 229, 303, 305, 312, 313, 329, 358, 362, 363, 364, 367, 369, 370, 378, 382, 383, 389, 392, 393, 394, 395, 397, 398, 405, 406
Avusturya 26, 27, 74, 90, 118, 119, 124, 132, 133, 134, 135, 137,141, 148, 155, 198, 200, 202, 203, 205, 222, 358, 363, 372, 399
Avusturya-Macaristan 26, 74
Ayan Meclisi 73, 386
Ayasofya 16
Ayastefanos (Yeşilköy) 2, 135, 366, 404
Aziz Ali Bey 74, 75, 76, 77, 78, 79
Azmi Bey (Beyrut valisi) 6, 8, 39, 40, 42, 48, 49, 167, 226, 338, 341, 355

Baalbekli Doktor Esat Haydar 77, 247
Baalbekli Nahle Mıtran Paşa 235
Babanzade İsmail Hakkı 19
Babıâli 1, 5, 13, 45, 46, 56, 57, 60, 61, 77, 81, 92, 93, 118, 128, 150, 161, 274, 382, 387, 388, 390, 391, 401, 402, 405
Babıâli Caddesi 382
Bağdat 2, 72, 75, 119, 120, 170, 171, 194, 195, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 224, 234, 246, 247, 321, 344, 350, 352, 387
Bahaeddin Şakir 6, 376
Bakü 7
Balkan 17, 26, 66, 69, 75, 88, 90, 125, 128, 135, 136, 137, 171
Balkan Savaşı 2, 3, 26, 57, 65, 71, 76, 82, 100, 117, 127, 167, 239, 252, 300, 303, 304, 388, 406
Barbaros Gemisi 108, 114
Basra 91, 119, 120, 135, 246, 266
Baumann (General) 50, 85, 121
Bedirhanî Abdürrezzak Bey 406

Bedri (Polis müdürü) 6, 226
Behçet Cemal 2, 10, 238, 413, 432, 434
Berlin 6, 7, 8, 9, 10, 29, 80, 146, 154, 159, 223, 353, 358, 390, 392,404
Berlin Antlaşması 135, 366, 390
Berlin Konferansı 135
Beşiktaş 16
Beyazıd Meydanı 24, 46
Beyoğlu 26, 36, 43, 47, 50, 51, 53, 73, 123, 277, 283, 312
Beyrut 6, 9, 70, 71, 75, 77, 91, 102, 174, 191, 192, 194, 226, 235, 243, 246, 248, 249, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 267, 270, 295, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 315, 317, 318, 320, 321, 323, 332, 333, 334, 335, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 346, 347, 354, 355, 356, 389, 410
Bingazi 76, 77, 78, 94, 119, 192, 252
Bompard (Fransa büyükelçisi) 26, 27, 53, 85, 124, 129, 160, 278, 281, 282, 301, 306, 308, 311, 390
Bopp (Fransa elçilik müsteşarı) 53, 54, 55, 85
Bosna-Hersek 119, 373
Breslau 142, 143, 144, 146, 148, 152, 153, 156, 158, 159, 428
Buhara 7
Bulgar(lar) 4, 5, 16, 26, 57, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 74, 80, 88, 117, 136, 154, 211, 244, 361, 364, 366, 367, 371, 373, 375, 404, 430
Bulgaristan 26, 61, 65, 67, 68, 88, 89, 27, 128, 154, 367, 373, 387
Burdur 97
Büyük Manika Köyü 3

Cavid Bey 21, 58, 80, 90, 91, 92, 93, 133, 141, 144, 145, 149, 158, 162, 317
Cebelitarık 114, 115
Cemal Paşa 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 18, 26, 36, 38, 49, 50, 53, 62, 63, 70, 95, 124, 125, 129, 130, 131, 132, 139, 149, 153, 157, 159, 162, 163, 169, 174, 178, 184, 185, 186, 188, 191, 199, 211, 214, 221, 229, 230, 232, 238, 246, 260, 273, 299, 346, 353, 383, 385, 388, 390, 401, 409, 413, 419, 423, 424, 425, 426, 427, 432, 433, 434, 435
Cemaleddin Efendi (Şeyhülislam) 15, 18
Cesr-i Mustafa Paşa 69
Charles Dobell 204
Charles Lawter 120
Crawford 120
Cruppin (Emekli Fransız dışişleri bakanı) 123

Çanakkale 16, 112, 113, 141, 143, 144, 145, 146, 150, 152, 153, 164, 187, 193, 194, 195, 208, 211, 215, 260, 270, 385, 388, 414
Çatalca 3, 4, 16, 23, 26, 32
Çeka (Sovyet gizli polis örgütü) 9

Çerkez Kazım 37, 51
Çerkezköy 3
Çukurova 2
Çürüksulu Mahmut Paşa (Bahriye Nazırı) 41, 42, 58, 64, 98, 99, 162

Damat Ferit Paşa 32, 39
Damat Salih Paşa 33, 36, 49, 52
Davos 6
Dedeağaç 60, 62, 64, 66, 68
Dicle Nehri 120, 213, 246
Dimetoka 60, 64, 65, 69
Diyarbakır 170, 215, 236, 380, 392, 399, 401, 403, 409, 412
Dobruca 69, 194
Dodekanez (On İki Ada) 95
Dr. İzzet El-Cündi 237, 238, 243
Drama 66, 88
Dünya Savaşı 5, 6, 9, 11, 62, 117, 124, 163, 192

Edirne 25, 26, 27, 57, 58, 59, 60, 62, 62, 64, 88, 92, 171
Edward Grey (İngiltere dışişleri bakanı) 57, 60, 400
Ekrem Efendi 20
Ella-Merkeziye Cemiyeti 9, 73, 260, 265, 315, 318, 320, 321
Enez-Midye hattı 26, 57, 60, 80, 390
Enver Paşa 5, 6, 7, 8, 32, 65, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 96, 99, 100, 111, 124, 129, 131, 132, 133, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 152, 155, 156, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 192, 193, 194, 195, 196, 201, 212, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 226, 228, 233, 246, 252, 283, 284, 285, 297, 299, 340, 342, 346, 347, 348, 349, 350, 353 420, 426, 427, 428
Ermeni(ler) 2, 8, 9, 11, 12, 89, 90, 118, 119, 120, 169, 194, 240, 244, 251, 340, 341, 356, 359, 361, 362, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 398, 399, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417
Ermeni Tehciri 11, 406, 410
Ermenice 398
Ermenistan 371, 383, 387, 388, 389, 390, 391, 400, 405, 415, 416
Erzurum 9, 27, 141, 215, 392, 399, 401, 403, 412, 413, 415

Faik Paşa 84, 102
Falih Rıfkı Atay 423
Falkenhayn 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234
Fatih Dretnotu 109
Ferik Mustafa 383
Fethi Okyar 1
Fırat Nehri 120, 213
Filistin 5, 6, 9, 91, 137, 159, 164, 166, 178, 185, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 237, 247, 248, 251, 261, 265, 272, 296,

FitzMaurice (İngiltere elçiliği baş tercümanı) 29, 33, 37, 41, 120
Fransa 5, 16, 17, 26, 17, 26, 27, 52, 53, 54, 55, 61, 71, 84, 85, 92, 93, 103, 114, 116, 118, 123, 124, 125, 127, 129, 130, 140, 141, 150, 154, 156, 161, 192, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 322, 323, 325, 326, 327, 328, 343, 369, 377, 388, 389, 390, 391, 392, 404
Fransız(lar) 5, 17, 26, 60, 54, 55, 56, 61, 71, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 91, 93, 112, 113, 116, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 139, 141, 143, 145, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 159, 160, 161, 166, 195, 198, 199, 235, 236, 240, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 260, 261, 266, 267, 268, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 281, 282, 283, 289, 301, 302, 306, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 317, 320, 323, 324, 325, 329, 341, 356, 363, 365, 373, 374, 377, 387, 388, 389, 399, 414, 417
Fransızca 2, 11, 67, 217, 238, 273, 298, 317

Galata 74
Gambell 100
Garroni (İtalya büyükelçisi) 94, 95, 96
Gazze 152, 189, 191, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 220, 226, 227, 228, 232, 234, 346, 352
Genel Kurmay Birinci Şube 1
Georges Remond (Fransız gazeteci) 2, 78
Gilbert 276
Goeben 114, 142, 143, 144, 146, 148, 152, 153, 156, 158, 159, 427
Gospodin Radoslavof (Bulgaristan başbakanı) 67, 68
Gülhane Hastanesi 15, 16
Gümülcine 18, 33, 37, 39, 60, 62, 63, 64
Gümülcineli İsmail Hakkı Bey 18, 33, 37, 39, 168, 345

Habdülkerimü'l-Halil 71, 72, 73, 74, 236, 237, 244, 248, 260, 261, 262, 263, 265, 268, 270
Hadımköy 3, 4, 48, 58
Hakkı El Azm 315, 318, 319, 320, 321
Hakkı Paşa (9. Kolordu Komutanı) 2, 3, 9
Halaskar Zabitan Grubu 17, 30, 33, 387, 388, 409
Halet Efendi 19, 20
Halet Efendi 20
Halide Edip Adıvar 355, 424
Halil Bey 66, 68, 131, 132, 133, 141, 144, 145, 156, 157, 158, 159, 163, 213
Halilürrahman 346, 347
Halit Babaoviç (Cemal Paşa'nın sahte ismi) 6
Hareket Ordusu 2, 29, 30, 74
Henry McMahon 323, 326

Heyet-i Islahiye (Düzeltim Kurulu) 1, 358
Heyet-i Vükela 87, 142
Hicaz 6, 89, 178, 179, 180, 181, 192, 198, 199, 201, 238, 266, 268, 269, 284, 293, 298, 300, 324, 325, 326, 327, 328, 346, 350, 351
Hilmi (Yüzbaşı) 40, 47, 51, 377
Hindistan 7, 135, 235
Hoca Sabri 32
Humann Paşa 143, 427
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 17, 18, 32, 33
Hüseyin Cahid (Yalçın) 19, 21, 157
Hüseyin Hilmi Paşa 20, 377, 382

Illustration dergisi 2, 78
Isparta 97
Istıranca Dağı 3

İbrahim Bey 43, 133, 141, 162
İkdam gazetesi 19, 20, 21
İngiliz(ler) 6, 7, 17, 26, 29, 31, 41, 44, 45, 57, 60, 61, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 97, 100, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 127, 136, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 159, 160, 164, 166, 176, 177, 178, 181, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 224, 226, 227, 229, 230, 231, 233, 234, 236, 238, 246, 249, 250, 251, 254, 260, 261, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 283, 289, 292, 295, 299, 307, 310, 311, 313, 314, 322, 323, 324, 326, 328, 329, 336, 340, 345, 348, 357, 365, 372, 373, 374, 385, 399, 400, 414, 417
İngilizce 147
İngiltere 17, 26, 29, 33, 41, 45, 57, 81, 82, 84, 108, 109, 113, 115, 116, 118, 119, 120, 126, 135, 136, 137, 141, 142, 150, 161, 192, 266, 268, 314, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 388, 3910, 391, 392, 400, 404
İskeçe 60
İsmail Bey (Harp Divanı başkanı) 106
İsmet İnönü (Erkanıharbiye binbaşısı) 8, 65, 233
İstanbul 1, 2, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 48, 49, 50, 53, 54, 56, 57, 60, 61, 63, 64, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 88, 92, 93, 102, 106, 108, 109,110, 113, 114, 115, 120, 121, 123, 125, 129, 132, 135, 139, 140, 141, 142, 148, 150, 151, 155, 160, 164, 165, 166, 167, 173, 174, 187, 188, 191, 192, 193, 194, 195, 200, 211, 217, 223, 225, 226, 228, 229, 231, 232, 233, 236, 241, 244, 247, 255, 261, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280,

281, 282, 283, 285, 289, 293, 298, 299, 300, 301, 306, 312, 313, 315, 316, 329, 330, 333, 335, 336, 339, 344, 345, 353, 354, 355, 357, 358, 361, 362, 365, 367, 368, 370, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 383, 387, 388, 390, 392, 404, 408, 409, 410, 411, 415, 416, 425
İstanbul Muahedesi 61, 63, 88
İşkodra 57, 199
İtalya 26, 93, 94, 95, 96, 98, 108, 118, 119, 128, 133, 137, 190, 261, 263, 387, 399
İtalyan(lar) 2, 17, 50, 76, 77, 94, 95, 97, 98, 238, 243, 252, 254, 260, 340, 341, 372
İtilaf Devletleri 134, 136, 137, 138, 144, 145, 150, 151, 154, 158, 163, 211, 213, 234, 264,
İttifak Devletleri 134, 137, 139
İttihat ve Terakki Cemiyeti 1, 2, 5, 20, 30, 39, 51, 52, 67, 71, 73, 74, 80, 92, 117, 118, 140, 162, 280, 298, 301, 312, 317, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379
İzzet Paşa 48, 58, 59, 76, 83, 213, 214, 215, 238

Japon(lar) 135
Jekof (Miralay) 68, 69

Kahire 181, 188, 254, 263, 265, 266, 308, 309, 311, 318, 319, 321,
Kâmil Paşa 5, 15, 17, 18, 33, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 51, 70, 307, 309, 311, 312
Kanal Seferi 6, 164, 165, 166, 167, 174, 175, 178, 181, 183, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 195, 196, 200, 237, 243, 248, 249, 268, 272, 283, 291, 292, 345, 346, 348, 351, 408
Karacaali 62
Karadeniz 103, 106, 112, 113, 141, 143, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162
Karakin Dilanyan 8
Karakin Lalayan 8
Karaman 3
Kars 9, 214
Kavala 66
Kazım Karabekir 9
Kemal Bey (Cemal Bey'in Kardeşi) 9
Kırkkilise (Kırklareli) 3, 26, 88, 171
Kırklareli İstihkam İnşaat Şubesi 1
Klosters (Davos'ta Cemal Bey'in kaldığı kasaba) 6
Konya 2, 3, 167, 168, 408, 412
Konya Ovası 357
Konya Redif Fırkası 2, 3
Kress (Erkanıharbiye reisi) 164,174,185, 186, 189, 190, 200, 201, 206, 207, 212, 220, 222, 224, 227, 228, 425
Kuleli Askeri İdadisi 1

Libya 77, 192
Liman von Sanders Paşa 83, 84, 93, 122, 143, 233, 357, 429
Limni Adası 68
Limpus (Amiral, İngiliz ıslahat heyeti başkanı) 100, 101, 102 104, 108, 109, 112, 114, 115, 146
Londra 91, 94, 108, 109, 149, 267, 312, 400

Londra Muahedesi 24, 60, 80, 396
Louis Mallet (İngiltere büyükelçisi) 97, 120, 152
Lowther (İngiltere büyükelçisi) 45

Macar(lar) 74
Mahmud El Hamsani 315, 318, 320, 321
Mahmut Şevket Paşa 3, 5, 13, 15, 18, 20, 23, 27, 29, 32, 33, 38, 39, 41, 42, 45, 49, 51, 57, 58, 70, 80, 81, 83, 87, 90, 98, 99, 100, 104, 109, 121, 154, 162, 163, 388
Makedonya 68, 69, 74, 75, 87, 88, 89, 90, 118, 304, 371, 372, 373, 375
Manastır 68
Mandelstam (Rus büyükelçisi) 11, 140, 250, 251i 298, 331, 342, 343, 362, 363, 364, 365, 368, 370, 386, 388, 391, 406, 413, 414
Mardini Arif Bey (Vali) 71
Margerie 126, 127, 128, 130, 136, 306, 309
Marki Pallavicini 27, 33
Marmara 108, 142, 143, 148
Maucorps (Fransa Kara Ataşesi, binbaşı) 16, 17, 85
Medine 91, 152, 172, 180, 195, 198, 199, 261, 269, 283, 284, 287, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 299, 329, 335, 336, 337
Mehmed Hayreddin 55
Mehmet Nesib Efendi 1
Mekke 180, 191, 192, 193, 199, 247, 266, 267, 268, 269, 272, 283, 284, 290, 292, 294, 296, 297, 299, 300, 324, 328, 329, 334
Mekteb-i Harbiye 1
Meriç Nehri 59, 60, 62, 64
Messagrie Maritime Şirketi 39, 40, 45, 145
Mesudiye Gemisi 108, 114
Meşrutiyet 1, 51, 74, 75, 81, 130, 170, 293, 316, 368, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 381
Mezopotamya 135, 137, 372, 408, 410
Midhat Şükrü Bey 58, 59, 72
Midilli Adası 1, 68
Midilli Gemisi 148, 156, 157, 428
Midilli Mayın Gemisi 148, 156, 157,
Mondros Bırakışması 6
Morgenthau (ABD büyükelçisi) 12, 84, 87, 89, 90, 140, 155, 156, 160, 149, 250, 342, 362, 413, 429
Moskova 7, 8, 9
Muallim Naci 20
Muhib Bey 33
Muhtar Bey 8, 95, 312
Mustafa Abdülhalik (Renda; Halep valisi) 337
Mustafa Aslan 317
Mustafa Kemal (Atatürk) 1, 7, 76, 210, 213, 221, 225, 226, 229, 233, 234, 330
Mustafa Suphi 49
Musul 170, 172, 210, 268, 322, 327, 350,
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 26
Münih 6, 7, 10
Müşir Şakir Paşa 32, 51, 52
Naci Efendi 20
Naçeviç (Bulgaristan büyükelçisi) 64
Nakkaşköy-Mahmutpaşa hattı 3

Nazım (Doktor) 6, 19
Nazım Paşa 4, 5, 15, 16, 17, 18, 19, 21
Necmeddin Mola 66
Nihad Reşad (Belger, doktor) 28, 29, 30, 376
Nusret Bey 8, 427
Nüfus mübadeleleri 87, 88, 90, 118

Odessa 160, 161
Ohri 68
On İki Ada (Dodekanez) 95
Osman Cemal Kaygılı 49
Osman Nizami Paşa (Nafia Nazırı) 58, 92, 93
Osmaniye 74, 344, 345, 347
Osmanlı(lar) 5, 6, 11, 26, 27, 32, 34, 37, 50, 55, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 71, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 101, 103, 103, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 124, 125, 127, 128, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 153, 158, 159, 160 161, 162, 163, 172, 175, 181, 182, 183, 185, 191, 192, 202, 203, 204, 206, 206, 210, 211, 214, 216, 217, 220, 230, 231, 233, 234, 238, 240, 243, 244, 245, 246, 247, 250, 252, 253, 255, 257, 259, 260, 264, 269, 278 279, 281, 282, 286, 290, 301, 302, 303, 304, 307, 308, 312, 319, 325, 336, 341, 344, 361, 362, 363, 365, 366, 367, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 387, 389, 390, 391, 392, 393, 399, 400, 401, 402, 406, 411, 412, 413, 415, 416, 417, 429
Ostrorog 110
Ouchy Antlaşması 94

Örfi Harp Divanı (Sıkıyönetim mahkemesi) 24, 28, 51, 53, 104, 106, 235, 236, 270, 272, 273, 283, 284, 287, 288, 289, 386, 387

Paris 2, 7, 11, 18, 23, 71, 72, 80, 90, 92, 116, 119, 123, 124, 125, 126 129, 140, 150, 236, 257, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 301, 302, 306, 308, 312, 313, 317, 353, 355, 369, 370, 372, 389, 390
Paris Kongresi 72
Petersburg 7, 128, 139
Petro Caddesi 8
Petrograd 325
Philip Chetwood (İngiliz generali) 203
Pınarhisar 3, 171
Pichon (Fransa dışişleri bakanı) 53, 54, 55, 56, 311, 389, 390
Plevne Müdafası 9
Poincare 139, 254, 279, 304, 306
Prens Lütfullah 30, 31, 32
Prens Sabahaddin 27, 28, 29, 30, 31, 32, 51, 371, 376
Prusya 154

Rauf Orbay 108, 109, 116, 125, 126, 423, 427
Reval kenti 7
Recaizade Mahmut Ekrem 20

Reichstag (Alman parlamentosu) 146
Reşadiye Dretnotu 100, 108, 109, 113, 114, 115, 142, 146, 163
Rıza Nur (Doktor) 18, 19, 22, 23
Robeck (İngiliz amirali) 114, 142
Rodos 93, 254, 256
Romanya 57, 69, 211, 363
Rum(lar) 26, 27, 74, 87, 89, 90, 118, 244, 301, 340, 361, 362, 364, 365, 368, 371, 375, 380, 386, 404, 416
Rumeli 1, 61, 306, 361, 364, 365, 367, 373
Rumelihisarı 354
Rus(lar) 7, 17, 26, 61, 84, 85, 86, 112, 118, 119, 120, 126, 135, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 210, 211, 215, 241, 250, 256, 264, 329, 341, 361, 363, 364, 365, 366, 367, 370, 371, 372, 377, 388, 389, 390, 399, 400, 401, 404, 405, 406, 411, 412, 413
Rusya 7, 11, 26, 81, 84, 106, 118, 119, 121, 128, 129, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 150, 151, 155, 161, 163, 210, 325, 361, 363, 364, 367, 369, 370, 371, 388, 389, 390, 391, 392, 399, 400, 401, 404, 405, 406, 407, 417
Rüstem Paşa 101, 102

Sadullah Bey (Binbaşı) 45
Said Halim Paşa 2, 48, 57, 58, 65, 87, 95, 96, 98, 121, 141, 143, 160, 161, 162, 243, 404
Samsun 91, 102, 120
Saray 3, 171
Saraybosna 124, 128
Sarayburnu 24, 193
Sarıkamış 9, 214
Sarrou (Binbaşı) 85
Satvet Lütfi Bey 27, 28, 50
Savof (Bulgar generali) 64, 65, 66, 67
Sayda 262, 323
Selanik 1, 66, 68, 156, 167, 371, 375, 378
Sergo Vartanyan 8
Seydişehir 3
Seyit Mustafa (Arap isyancıların kumandanı) 240
Sinop 18, 48, 49
Sirkeci 4, 24
Sivas 91, 141, 215, 380, 392, 399, 401, 403, 412
Sivastopol 160, 161
Souchon (Alman amirali) 146, 148, 161, 427, 158, 159
Sovyet 7, 325
Sultan Osman Dretnotu 100, 108, 109, 113, 114, 115, 125, 142, 146
Sultanahamam 24
Sur les Lignes de Feu ('Ateş Hatlarında', kitap) 2
Suriye 6, 9, 70, 71, 73, 75, 91, 103, 135, 137, 159, 164, 165, 166, 167, 170, 172, 173, 174, 178, 179, 185, 188, 190, 191, 192, 194, 195, 198, 199, 206, 209, 210, 211, 215, 219, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 256, 260, 261, 265, 266, 269, 270, 271, 273, 280, 283, 284, 289,

296, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 317, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 352, 354, 355, 357, 358, 359, 360, 372, 374, 387, 388, 389, 390, 408, 409, 414, 415, 425, 426
Süleyman Askeri Bey 62, 63, 246
Süreyya Bey (yaver) 8

Şah Abbas Camii (Tiflis'te) 9
Şakir Paşa 32, 51, 52
Şark 27, 54, 264, 266, 277, 306
Şarklı 56
Şarköy 56
Şefik El Müeyyed (Şam Mebusu) 236, 280, 299, 306, 307, 310, 311
Şerif Hüseyin 6, 79, 180, 181, 191, 193, 196, 197, 198, 199, 246, 247, 261, 265, 269, 271, 283, 284, 285, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 322, 323, 324, 328, 329, 330, 335, 336, 337, 342, 350
Şevket Süreyya Aydemir 8, 163
Şeyh Abdurrahman El Hud (Nakib-ül Eşraf Şeyhi) 259
Şeyh Abdülaziz Çeviş 72
Şeyh Abdülhamid Zohravi 71, 73, 236
Şeyh Ahmedü'l-Şerifü'l-Sunusi 76, 94
Şeyh Bedreddin Efendi 258, 259, 287, 288
Şeyh Ebü'l Hayd Abidin Efendi 259
Şeyh Esad Şukayyr Efendi 261, 287, 288, 292
Şeyh İbn-i Suud (Vehhabi şeyhi) 192
Şeyh Mustafa Neccav 259
Şeyh Neccav (Beyrut Müftüsü) 259
Şeyh Reşid Rıza (El Nar dergisi yayıncısı) 71
Şeyh Yahya El Atraş 236, 254, 255, 257, 258
Şeyhülislam Hayri Efendi 162

Tahir 55, 56
Tahir Bey 105, 106
Tahsin Uzer 337
Taksim 68, 371
Talat Paşa 5, 6, 8, 11, 13, 15, 17, 28, 29, 33, 56, 58, 59, 64, 65, 66, 68, 73, 90, 96, 101, 124, 130, 131, 132, 133, 141, 143, 144, 145, 146, 155, 156, 162, 163, 192, 193, 216, 299, 317, 335, 376, 413
Tanin Gazetesi 9, 49, 74, 75, 321
Tasvir-i Efkar 96
Taşkent 7
Taşnaksütyun 8, 370, 376, 377, 378, 381, 382, 406, 407
Teşkilat-ı Mahsusa 7, 62, 246
Thomas Barkley 121
Tiflis 8, 9
Topal Tevfik 47
Tophane 74, 104
Trablus 192
Trablusgarp 2, 76, 77, 93, 119
Trablusşam 71, 91, 172, 194, 323
Trakya 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 304

Tunus 53, 54, 55, 56, 277
Tunuslu Hayreddin Paşazade Salih Paşa 53, 54, 55, 56
Turgut Gemisi 108, 114
Turuk-ı Umumiye Şirketi 98, 170
Tuşef (Bulgaristan büyükelçisi) 64, 66, 67, 68
Türk Yunan nüfus mübadelesi bkz. Nüfus mübadeleleri
Türk(ler) 2, 7, 12, 16, 17, 25, 53, 60, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 108, 109, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 130, 131, 137, 138, 163, 166, 167, 181, 194, 196, 197, 199, 202, 204, 208, 209, 232, 233, 235, 237, 239, 240, 242, 244, 245, 256, 264, 274, 279, 292, 295, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 312, 315, 316, 317, 323, 325, 326, 330,343, 350, 355, 361, 362, 363, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 390, 401, 406, 411, 412, 413, 415, 416
Türkçe 11, 12, 67, 71, 254, 285, 315, 325, 361, 374, 398, 402, 404
Türkistan 7
Türkiye 7, 8, 9, 11, 17, 34, 49, 57, 65, 77, 79, 84, 94, 95, 96, 112, 118, 119, 121, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 146, 150, 156, 157, 159, 192, 211, 256, 258, 258, 273, 279, 302, 303, 304, 305, 306, 313, 317, 327, 350, 363, 365, 367, 369, 372, 375, 383, 389, 390, 404, 405, 415, 416, 429
Tyrrel (İngili askeri ataşesi, binbaşı) 17, 29, 33, 37

Urfa 170, 194, 414
Ustruma 66, 68

Üsküdar 2, 47, 155, 163, 377

Venizelos 88, 90
Viyana 18, 19, 20, 21, 223
Vize 3,171

Wangenheim (Almanya büyükelçisi) 87, 130, 132, 139, 140, 145, 146, 156, 157, 159
Weyl (Tütün Rejisi genel müdürü) 35, 36, 58

Yanya 57
Yassıviran-Uzunlu hattı 3
Yavuz Gemisi 106, 148, 157, 427
Yemen 3, 6, 52, 76, 91, 238, 239, 240, 247, 293, 402
Yeniköy 58, 118, 131, 132, 141, 391
Yunanlı(lar) 39, 57, 68, 74, 82, 88, 89, 90, 100, 113, 114, 115, 127, 149, 368, 372, 375
Yunanistan 88, 90, 115, 118, 128, 372, 387
Yunus Nadi 96

23 Ocak 1913... İttihat ve Terakki'nin iktidarını pekiştiren Babıâli Baskını'nın ertesinde, yeni sadrazam, Cemal Paşa'yı başkentin asayişini sağlaması için İstanbul Muhafızı olarak görevlendirir.

Cemal Paşa, 1919'da yazdığı anılarını, "memleketin umumi siyasetinde" doğrudan doğruya etkili olmaya başladığı bu andan itibaren başlatmıştır.

Hatıralar *imparatorluğu yöneten üç büyük paşanın arasındaki hassas dengelere dair ipuçları sunarken, Cemal Paşa'nın baş aktörü olduğu pek çok tarihi olayı ilk ağızdan anlatıyor:*

Fransızlar ve Almanlarla ittifak çabaları, nüfus mübadelesi düşüncesinin doğuşu, I. Dünya Savaşı'na giriş, Gazze savunması, Arap isyanı, Suriye ve Filistin'in işgali...

Cemal Paşa (1872-1922) 1895'te Harp Akademileri'ni bitirerek orduya katıldı. 1899'da Selanik'te, geleceğin Talât Paşa'sı ile birlikte İttihat ve Terakki'nin temellerini attı. Meşrutiyet'in ilanında İstanbul'a giden İttihat ve Terakki heyetine katıldı. 1909'da Adana valisi oldu. Balkan Savaşı'nda cephede görev yaptı. 1913'te kurulan İttihat ve Terakki hükümetinde, önce İstanbul Muhafızı, ardından da nafia (bayındırlık) ve bahriye nazırı oldu. Osmanlı-Fransız ittifakı için yaptığı girişimler sonuçsuz kaldı. I. Dünya Savaşı'nda Suriye ve Filistin'in güvenliğini sağlamak için yörede görevlendirildi. Onun komutası altında Mısır'ın işgali için düzenlenen Kanal Harekatları sonuçsuz kaldı. Yörenin İngiliz ve Fransız işgaline uğraması üzerine görevden alındı. Mondros Mütarekesi'nin ardından hükümet ve parti arkadaşlarıyla birlikte ülkeden ayrıldı. Almanya üzerinden, İngilizlerle mücadelede destek vermek üzere Afganistan'a geçti. Yöredeki dengelerin değişmesi üzerine Tiflis'e gitti. Burada Anadolu'ya geçmek için çalışırken, 21 Temmuz 1922'de iki Ermeni komitacının düzenlediği suikastte hayatını kaybetti; Erzurum'da Karskapısı Şehitliği'ne defnedildi.

ISBN 975-458-249-1

9 789754 582499

KDV dahil fiyatı
17 YTL